

Тошкент
«ЮЛДУЗЧА»
1988

МИРЗАКАЛОН ИСМОИЛИЙ

ҚАЙСАР БОЛАНИНГ ҲАЁТИ

БИЗНИНГ РОМАН

ЎЗИНГДАН КЎР

ҚИССАЛАР

ТОШКЕНТ
«ЮЛДУЗЧА»
1988

Азиз китобхон!

«Қайсар боланинг ҳаёти» номи билан чоп этилаётган ушбу китобга ташиқли ёзувчи Мирзакалон Исмоилийнинг «Бизнинг роман» ва «Ўзингдан кўр» қиссалари киритилди. Қиссаларда шўхлик, бебошлик туфайли ёмон йўлга кириб кетган ва бунинг оқибатида жиноятга қўл уриб қора курсида ўтирган Тўла деган боланинг бошидан кечирганлари ҳикоя қилинади. Тўла охирида ўз хатоларини тушунади, яхши одамлар ёрдамида ҳаётда ўз йўлини топиб олади.

Исмоилий М.

Қайсар боланинг ҳаёти: Қиссалар: [Ўрта ёшдаги мактаб болалари учун].— Т.: Юлдузча, 1988.—304 б.

Исмаили М. Жизнь строптивного мальчика: [Повести]: Для детей среднего школьного возраста.

И $\frac{4803010000-22}{360(04)88}$ 47-88

Ўз2

ISBN 5-8230-0044-5

© «Юлдузча» нашриёт, 1988

ЖАВОНДАГИ ЯНА БИР ДУРДОНА

Муҳтарам китобхон!

«Юлдузча» нашриёти сизга навбатдаги китобини тақдим этди. Балки бу сиз харид қилган дастлабки китобдир. Балки катта-кичик кутубхонангиз яна тўлаётгандир. Ҳар қалай хонадонингизга яна бир дурдона кирди, дегим келади. Сиз балки пионер ёшпадасиз, балки ундан каттароқ. Бу китоб ёш танламайди. Ундан катта ҳам, кичик ҳам бир хилда наф кўради, деб ўйлайман.

Китобга атоқли адибнинг икки қиссаси жамланди. Мен бу асарларнинг яратилиш тарихи билан таниш бўлганим учун ҳам бир-икки оғиз гап айтишга журъат қилдим.

Мирзакалон Исмоилий ўзбек адабиёти учун жуда кўп ва самарали хизмат қилган ёзувчи. Унинг икки китобдан иборат «Фаргона тонг отгулча» романи, ахлоқий китоблари, таржималари адабиёт хазинасидан ўрин олган. Катталар учун йирик асарлар яратган адиб нима учун болаларга китоб ёзди, деган савол туғилиши мумкин. Адибнинг катта жанрдаги ишларини тўхтатиб, болалар учун асар ёзишга бир печ сабаблар бор. Шулардан бири, агар янглишмасам, адибнинг оғир кечган болалиги.

Мирзакалон Исмоилий онадан жуда ёш етим қолган. Унинг болалиги инқилоб йилларига тўғри келган. Етимликнинг барча жабру ситамларини тотиб кўрган. Шунданми яхши шаронтларда улғаяётган болаларнинг айримлари ношукрилик қилса, шўхликка берилса, баъзан чегарадан чиқса ёзувчи қаттиқ қайғурарди. «Замонанинг қадрига етиш керак. Ўқиш керак, ўрганиш керак. Юртнинг довуғини оламга ёювчи одам бўлиб етишиш учун болаликда пойдевор қўйиш керак», дерди. Мен қаттиққўл устозим, меҳрибон тоғам билан болалар тарбияси, болаларнинг келажаги ҳақида кўп гаплашганман. Буларни ҳозир баён қилиб ўтирмай. Чунки ёзувчининг болалар тарбияси хусусидаги фикрлари шу қўлингиздаги китобда ўз аксини топган. Мен бу ерда бошқа нарсани эсламоқчиман. Мен Мирзакалон Исмоилийдан, таъбир жоғиз бўлса, кўш тарбия олганман. Болалигимда адабиётга ҳавас қилиб, ёзган машқларимни кўтариб борганимда тоғам аввал ҳикоя ёзиш сирларини ўргатар эдилар. Кейин «тарбиявий соат» бошлапар эди. Билардимки, уйдаги шўхликларим онам, катта бувим орқали донимий равишда тоғамга етиб борарди. Адабиётдан берилган сабоққа инс-

батап «тарбиявий соат» кўпроқ бўларди. Тоғамнинг тарбия борасида ўткир бўлганларини мана энди, йиллар ўтиб тушуниб етдим.

Бу «тарбиявий соатлар»ни эслашимнинг сабаби бор. Мен ўшанда шу қўлингиздаги китоб қаҳрамони Тўланинг ёшида эдим. «Бизнинг роман»ни ўқиб, бир тенгдошим ҳаёти билан танишгандай бўлган эдим. Тўлага ўхшаган бола бизнинг мактабда, маҳаллада, хуллас, ҳамма ерда бор эди. Мен унда албатта, «бадний ҳақиқат» деган тушунчалардан йироқ эдим. Лекин Тўланинг мен билан ёнма-ён яшаётганига, Тошкентнинг қайси бир мактабда ўқидиганига аниқ ишониб қолган эдим. Адабиёт назарияси билан танишгач, бу ёзувчининг юксак маҳорати натижаси эканини англадим. Мен, афсус, Тўла образининг яралиши масаласида гаплашмаган эканман. Сўзим аввалида бундай асар яратилишига сабаблардан бири ёзувчининг оғир кечган болалиги, дедим. Назаримда бунинг яна бир сабаби бор. Ёзувчи урушининг барча даҳшатларини ўз кўзи билан кўрган. Сталинграддан Берлинга қадар борган. Қанча айрилиқларга, қанча жароҳатларга гувоҳ бўлган. Шубҳасиз, болалик қувончларидан маҳрум бўлган норасидаларни ҳам кўрган. Ғафур Ғулом, «етимлик нимадир бизлардан сўра...» деганидай адиб уларнинг азобларига бефарқ қарай олмаган. Урушдан сўнг ёзувчи кўп йиллик нохуш сафарда бўлди. Ана шу даврда оиланинг суюкли қизларидан бири оламдан ўтди. «Бизнинг роман»ни қизлари Ойзуҳрага бағишлаганини шундан. Онамнинг айтишларича, Ойзуҳра опам ниҳоятда меҳнаткаш, ўқишда аълочи, юриш-туришда одобли бўлган эканлар. Тўланинг синглиси тасвирланган сатрларда мен ўша Ойзуҳра опамни кўргандай бўламан.

«Бизнинг роман» қиссаси эълон қилинганча, адиб «Фарғона тонг отгунча» романининг иккинчи китобини ёзди. Таржималар қилди. Катталарга атаб ахлоқий қиссалар ҳам ёзди. Кейинги йилларда оғир хасталикка чалиниб, унумли ишлай олмай қолди. Ана шундай дамларнинг бирида ёзувчи кутилмаганда «Бизнинг роман»ни давом эттириш истаги борлигини билдирди. Асарнинг дастлабки боб қоғозга тушганини кўриб суюндим.

— Мен Тўлани аро йўлда ташлаб қўйган эканман. Хўш, шундай шўх, қулоқсиз, эрка, тантиқ боланинг тақдирини нима бўлади? Оқибат нимага олиб келади? Ахир бебошлик ҳеч замон яхшиликка бошламаган-ку?

Шундан сўнг ёзувчи ахлоқ тузатиш болалар меҳнат колониясига борди. Жиноят кўчасига кириб, энди жазо

муддатини ўтаётган болалар билан учрашди. Шундай учрашувнинг эртасига биз ёзувчининг уйида кўришдик.

— Бир болани кўрдим. Менга одоб билан салом берди. У жуда эсли болага ўхшайди. «Бу ерга қандай тушиб қолдинг», десам, «билмасдан ўғирлик қилиб қўйдим», дейди. Гапи тўғри унинг. Жиноятни билмасдан қилган. Уни ўғирликка муҳтожлик бошламаган, ана шу билмаслик, яшашни билмаслик, тўғри йўлдан юришни билмаслик бошлаган...

Кейинги суҳбатларда ҳам тоғам у болани кўп эслардилар. Баъзан кўзга ёш олардилар. Болаларга ачинганда кўзга ёш олиш одат тусига кириб қолган эди. «Ўзингдан кўр» қиссаси ёзиб тугаллангунча бундай ёшлар кўп тўкниди.

Энди «Ўзингдан кўр» қиссасининг яратилиш сабаби ҳақида. Бундан ўн йил муқаддам кичик тоғамнинг тўнғич ўғли йигит ёшида бебош дўстлари қўлида ўлим топди. Жиянининг бу бехос ўлими ёзувчига қаттиқ зарба бўлди. Адиб бир неча кун давом этган суд жараёнида қатнашди. Савол-жавобларни эшитди. Асар ёзиш истаги унда ўша дамда уйғонган бўлса ажаб эмас. Асардаги қотиллик саҳнаси кўп жиҳатдан ўша воқеаларни эслатади.

«Ўзингдан кўр» ниҳоятда қийинчилик билан ёзилди. Ҳам қариллик, ҳам хасталик ёзувчининг ғайратидан устун келарди. Ёзувчи ҳар куни ишларди. Бедор кечалари кўп бўларди. Саҳифаларни қайта-қайта кўчиради. Бугун кечагидан кўпроқ саҳифа ёзса беҳад хурсанд бўларди. Асар «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинган, у яна қайта ишланди, сайқал берилди. Шундан сўнг тоғам мени чақириб: «Энди нашриётга берайлик, лозим топшса китоб қилиб чиқаришар», дедилар. Мен ўзим етказман уларга десам ҳам кўнмай, «ноширларнинг ишини қадрлаш керак, уларнинг ҳам ўзларига етгулик обрўлари бор», деб хасталикларига, зўр-базўр юришларига қарамай нашриётга бирга келиб, асарни ўз қўллари билан топшириб кетдилар. Афсус, бу китобни кўриш ўзларига насиб этмади. Китоб вафотларидан бир неча ой сўнг босилиб чиқди.

«Ўзингдан кўр» — адибнинг сўнгги асари. Унга «ахлоқий қисса» деб сифат берилган. Дарҳақиқат, бу ахлоқий китоб. Уни ўқиб инмаларни қилиш мумкину инмаларни қилиш мумкин эмас, қайси ёмон одатлардан қочин керак, деган ақлдан хабар топамиз. Шу сабабли уни адибнинг ахлоқ бобидаги васияти деб қабул қилинишини истар эдим.

Бу асар яқин топғач, ёзувчи қайта кучга киргандай бўлди. «Фарғона тоғ отғунча» романининг учинчи китобини ёзиш истағи уйғонди. Афсус, истак истақлиғича қолди.

Қўлингиздаги китобга «Қайсар боланинг саргузашти» деб бежиз ном берилмади. «Бизнинг роман» билан «Ўзингдан кўр» ёзилғунча орадан қарийб йигирма беш йил вақт ўтди. «Ўзингдан кўр» китоб ҳолида чиқиб ўқувчилар ҳукмидан ўтғач, ёзувчи ҳар икки қиссани бирлаштирмоқчи эди. Асарга яна маълум ўзгартиришлар киритмоқчи ҳам эди. Ҳарҳолда «Бизнинг роман»да тасвирланган болалар бошқа, ҳозирги болалар бошқа. Лекин бу умид ҳам ушалмади. Ўлим барчасига чиқиқ тортди. Бироқ ёзувчининг сўнги орузи — ҳар икки қиссани жамлаб, бир китоб қилиб чиқариш умиди ушалди. Янги ташкил этилган «Юлдузча» нашриёти бу ишга биринчилардан бўлиб киришди ва бу хизматларининг оқибатини кўриб турибсиз. Ёзувчи оруз қилган китоб қўлингизда. Янги китоб муборақ бўлсин!

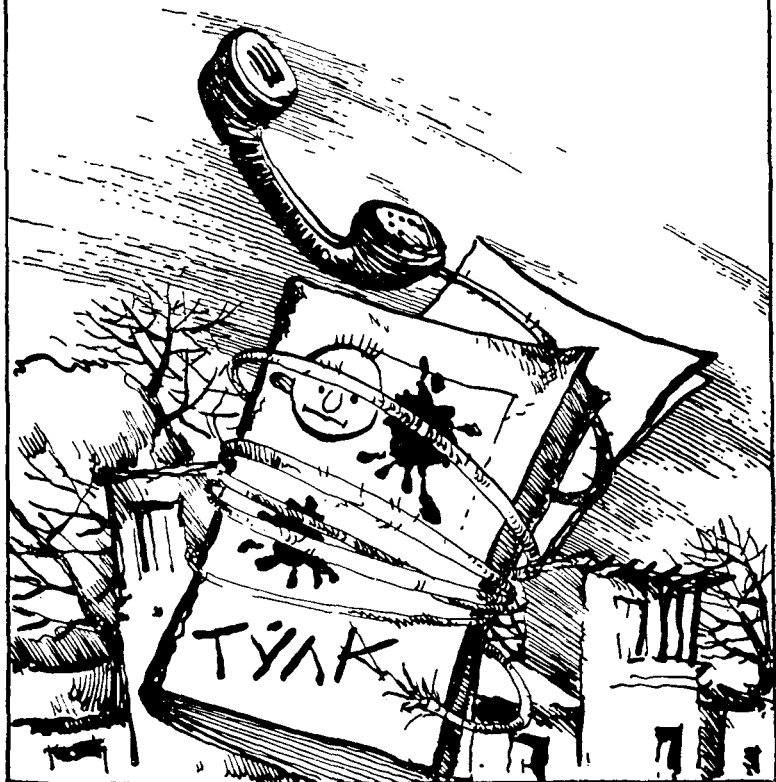
Ўтган йили кутилмаганда меннинг уйимга бир йигитча кириб келди. Худди «Ўзингдан кўр» қиссасидаги Тўла ёзувчи уйига кириб келгандай бўлди. Йиманибгина ўзини таништирди. Бу ўша, «билмасдан ўғирлик қилиб қўйган» бола экан. Ҳазо муддатини ўтаб чиқибди. «Домлам билан кўришмоқчи эдим, афсус...» деди кўзларига ёш олиб. Кейин ёзувчи билан кўришганини, қандай яшанини билмай юрганида ундан эшитган насиҳатларини, бу насиҳатлар юрагига кўр ташлаганини айтиб берди. Унинг кўлида варақлари титилб кетаётган «Ўзингдан кўр» китоби бор эди.

— Буни ўша ёқда ўқидим. Қайта-қайта ўқидим. Мана қаранг, титилиб кетди. Уёқдаги бошқа болалар ҳам ўқиган. Эсдалик деб ўзим билан олволдим. Уни яна ўқийман. Уйланиб, фарзандлар кўрсам уларга ҳам бераман. Мени ҳаётга қайтарган китоб бу. Домламин соғинсам шу китобга қарайман. Бу улуг одамни шу китобда кўраман.

Йигитчанинг бу гаплари мени ҳаяжонга солди. Мирзакалон Исмоилийнинг мухлислари кўн эди. Китобхонлари кўн эди. Адабиёт ихлосмандлари унинг асарларини илҳақ кутар эдилар. Энди ёзувчи умри китобларига кўчди. Бугун сиз ёзувчи билан яна бир карра кўришяпсиз. Сизнинг ёзувчи билан бўлажак мулоқотингиз қутлуг бўлажак. Бунга имоним комил!

Тоғир Малик

БИЗНИНГ РОМАН

Севикли қизим Ойзуҳранинг
қалбимда ҳамيشа тирик хоти-
расига бағишлайман.

I

КИМ ҚАҲРАМОН БЎЛА ОЛАДИ?

БУРНИГА СУВ КИРМАБДИ

Янги ўқув йилининг дастлабки кунларидан бири. Иккинчи дарсга эндигина қўнғироқ чалинди. Ҳар кун қуёшни болалардан олдин кутиб оладиган тўрт қаватли каттакон мактаб биносининг саҳнида, унинг қаватларидаги кенг-кенг залларда, биридан-бири тоза, биридан-бири ёруғ, баҳаво синфларда чуғурлашган, қичқиришган, ўйнаб-қулишган болалар жой-жойларига югуришди. Танаффуслар маҳалида оқчорлоқлар галаси қўнган денгиз ёқасини эслатувчи ҳашаматли мактаб бир зумда тинди.

Ҳаво ранг штапель кўйлак устидан одмигина оқ фартук кийган бир жажжи қиз олтинчи «В» синфининг қўшгавақа, бўйдор эшиги олдида бир оз аланглаб турди. У гоҳ настан чиқиладиган зинага, гоҳ ўқитувчилар хонаси томонга қараб-қараб қўяр эди. Кейин икки учини эзгилаб турган шойи галстугидан бирдан қўлларини олди-ю, шахдам одимлар билан синфга кириб кетди.

Эрталабки илиқ қуёш баҳаво синфга кенг, оппоқ деразалардан жилмайиб турарди. Болалар жойларида. Фақат ҳозиргина шошилиб кирган қиз ўқитувчи столи ёнида турибди. У синфни, тартибни, яна нималарнидир ҳаяжон билан кузатади. Бирдан кўзлари Замира ёнидаги бўш ўринда тўхтади. Қора, ингичка қошлари қўққисдан чимирилди, қавақлари тушди, ёшига ярашмаган бир асабийлик билан настки лабини тишлади. Кейин кимгадир жаҳл қилгандек, тагдўзи дўппили кичкина бошини силтади-да, чўрт ўгирлиб, югурганича синфдан чиқиб кетди.

Қиз орқасидан кимдир қичқирди:

— Салима, қаёққа?

— Қаёққа бўларди, акасини чақиргани кетди, — деди бошқа бир бола.

Чуғур бошланди.

— Қойил бўлмадим шу Тўлага, синфда қолиб ҳам бурнига сув кирмабди-я!

— Бурнига сув кирадиган бўлса шунақа бебошлик қилиб юрармиди?

— Боя синф раҳбаримиз нима дедилар? «Интизомли обрў олади, интизомсиз совурилади», дедилар. Шу гап ҳам бир қулоғидан кириб, иккинчи қулоғидан чиқиб кетди-я! — деди қизлардан бири, юраги ачишиб.

— Ўша гапни ҳам кўпроқ Тўлага тегизиб гапирдилар.

— Ҳали синфимизга касри тегмасайди!

— Синф раҳбаримиз жуда зўр муаллим-ку, наҳотки улар ҳам шу асовни нўхталаб ололмасалар, а?

Шу дам эшик секин очилиб, остонада муаллим кўринди. Болалар ўринларидан шовқинсиз турдилар.

— Ассалому алайкум!

НЕГА САЛИМАНИНГ ЧАП ЮЗИ ҚИЗИЛ?

Содиқ Исмоилов элик бешларга кириб қолган кекса муаллим. У республикада хизмат кўрсатган атоқли ўқитувчи, болалар руҳини яхши биладиган туғма педагог. Тошни қўлига олиб уқаласа, мум қилади, дейишади. Ким билади, балки бу гап бежиз айтилмагандир.

Ана шу кекса педагог бош ишораси билан болаларни ўтказди-да, қўлтигида қисиб кирган синф журнали билан портфелини столга қўйиб, ўзи ҳам курсига ўтирди. Стол усти тоза бўлса ҳам, ўзига яқин жойни бир-икки пуфладди, кейин шошилмасдан кўзойнагини ғилофидан чиқарди, чўнтагидаги оппоқ, юмшоқ дастрўмолчасини олиб, кўзойнагини авайлаб артди. Болалар жим кузатиб ўтирдилар. Ниҳоят, у кўзойнагини артиб синфга қаради. Иккита ўрин бўшлигини кўрди, лекин авзойини бузмасдан, одатдагича вазмин оҳангда синфдан сўради:

— Ҳамма келганми?

Синф жавоб қилмади. Ўртага қисқа жимлик чўкди. Аллақерда бир қора пашшанинг ғинғиллаб учиши синфда бош урилайтганга ўхшаб кетди. Муаллимга ҳам шундай туйилди. У болаларнинг хижолатда эканларини, уларни ким хижолатга солганини биларди. Шундай бўлса ҳам, бу ҳақда гап очмади. Портфелини очди. Ундан кўк каленкор муқовали қалли дафтар чиқарди. Тўқсон олти варақли бу семиз дафтар, синфдаги йиғирма етти ўқувчига алифбе тартибида бўлиб қўйилган эди. У Тўла

Расуловга ажратилган саҳифани тошиб, шу сатрларни ёзди:

«Бугун иккинчи дарсада кўринмади. Синглиси ҳам йўқ, уни қидириб кетган бўлса керак. Тўла ўзининг бебошлиги, интизомсизлиги билан синфдошларини ёмон аҳволда қолдирди».

Ўқитувчи дафтарини ёпиб, уни энди портфелига солимоқчи бўлиб турганда, Салима ғамгин бир ҳолатда кириб келди. Кирди-ю, муаллимни кўриб, эшик олдида тўхтаб қолди.

— Мумкинми, ҳурматли муаллим?— деди у дарров ҳаяжонланган, йиғи таъсири сезилиб турган ўксик товуш билан.

Муаллим эшик томонга ўгирилди. Салима, гуноҳ қилиб қўйган кишидай, бўшашиб турарди. Муаллим унинг авзойини кўриб ёнига келди. Қиз ерга қараб турар эди.

— Нима бўлди? Нега бир бетинг қизил?— деб сўради муаллим.

Салима ўзини йўқотиб қўйди. У бетининг қизариши эҳтимоллигини билса ҳам, лекин қизарганидан беҳабар эди. Нима дейишини билмай ерга қараб тураверди. Муаллим Салиманинг озор еганини пайқади. Юраги аллақандай бўлиб, юмшоқ товуш билан сўради:

— Биров урдими?

Салима икки ўт орасида эди. Қаёққа толпинса, албатта, куярди. «Акам урди» деса — акасига қийин, «урмади» деса — ўзига қийин — ёлғончи бўлади. Нима десин? Ё индамай туравергани тузукмикан-а?

Салима шундай қилди: индамасдан ерга қараб тураверди. Муаллим бир оз кутди. Салимадан ун чиқмагани уёқда турсин, боши қуйи тушиб кетавергани муаллимни безовта қилди. У шафқатли товуш билан:

— Айт, қизим, нима бўлди?— деди.

Салима шундан кейин ҳам бошини кўтармади.

Муаллим энди овозини хиёл кўтариб:

— Салима, сендан сўраярман, нима бўлди, гапир?— деди.

Ерга қараб тураверишдан ортиқ иложи қолмаган эди. Салима бошини сал кўтариб:

— Ўзи... ҳаллиги...— деди-ю, уёгини айтолмай яна ерга қараб қолди.

— Бўлмаса, нега йиғладиңг?

Салима зўрма-зўракисига кулумсиради.

— Йиғлаганим йўқ... кўзим ачишувди...

Синфда аллақим пиқир этиб кулиб юборди.

Муаллим сифга бир қараб қўйди. Болалар дарров жим бўлишди. Муаллим қизни елкасидан ушлаб, стол ёнига олиб келди.

— Бор, жойингга ўтпр.

ОШХҲРАКЛИ МУШУК

Муаллим кўзойнагини яна бир қур дастрўмолчаси билан артиб тақди. Дили оғриганда ҳаммавақт шундай қиларди. Кейин ўртада одамнинг таъбини хира қиладиган ҳеч нима ўтмагандек, одатдагича оғир-вазмин гап бошлади.

— Боя интизом тўғрисида нича гаплашиб олдиқ,— деди муаллим, Тўланинг бўш ўрнига қараб. — Лекин...— У бир нима демоқчи бўлди-ю, фикридан қайтди шекилли, гапни бошқа ёққа буриб юборди.— Энди ибрат тўғрисида сўзлашиб оламиз.

У ўрнидан турди. Парта ораларида секин-секин юриб бориб, Тўланинг бўш ўрни ёнида тўхтади. Тўланинг дафтарлари, дарсликлари аралаш-қуралаш сочилиб ётган эди. Муаллим шулар орасидан битта китобни олди. Ўзига таниш «Ватан адабиёти» бўлса ҳам, нима учундир, варақлай бошлади. Болалар кузатиб турдилар. Муаллим мийиғида кулиб:

— Бунн қаранглар,— деди, кулгисини қистатган саҳифани болаларга кўрсатиб.— Мана бу ерга иккита кучукчанинг сурати солинибди. Итлар ялоқдаги овқатни бир-биридан қизганиб талашаяпти-ю, мушук келиб овқатни баҳузур тушираяпти.

Болалар суратни яхшироқ кўришга улгуришмаган бўлишса ҳам, муаллимнинг тасвири қизиқ туюлди шекилли, шарақлаб кулиб юборишди. Кейин чуғурлашиб китобга интилишди.

— Қани, қани ҳурматли муаллим, бир кўрай!

— Менга ҳам кўрсатинг, мен ҳам кўрай!

Муаллим болаларга бир-бир кўрсата бошлади.

Болалардан бири китоб саҳифасидаги сурат кўк спёҳ билан чизилганини кўриб:

— Ия, қўлда солинган-ку!— деди.— Мен китобнинг ўзидаги суратни дебман.

— Қани, қани!

Шу тахлит китоб қўлдан-қўлга ўтиб борди Чиндан ҳам сурат анча силлиқ, кулгили қилиб солинган экан.

Болалар ўзларига ёққан жойларини мақтан кетдилар:

— Қойил-е, маови кучукка кўзойнак тағиб қўйиб-ди-я! Хо-хо-хо!..

— Мушук-чи, мушукни кўр! Мўйлови бирам йўғон, тағин бураб олибди!

— Мўйловини қўявер, одамга ўхшаб чордона қуриб ўтирганини қара!

— Ия, қўлидаги вилкани қара, гўштини оғизга вилкада оляпти!

— О, мушуквой бўлганда ҳам роса покизасидан эканда! Кўкрагидаги оппоқ ошхўрагини қаранглар!

Болалар суратни ишдан-иғнасиғача текшириб роса кулишди. Муаллим ҳам кулгидан четда қолмади. У фақат мийиғида кулиб, жилмайибгина турди. Болалар уни ҳам завқланаётибди деб ўйлашди шекилли, синфда эканликларини унутиб чуғурлай бошлашган эди, муаллим юзидаги жилмайини бирдан йўқолди. У китобни болалар қўлидан олиб, ўз ўршига борди. Лекин ўтирмади. Китобни секин столга қўйди-да, қўлларини орқасига қовуштириб олиб, синфда уёқдан-буёққа юра бошлади. Муаллимнинг бу одатини болалар яхши биладилар. Синфда шовқин ё бемаъни ҳаракат бошланса, у болаларга ҳеч вақт қичқирмас, ҳатто бир оғиз ҳам сўз айтмас эди. Фақат қўлларини мана шу тахлит орқасига қовуштириб уёқ-буёққа юра бошларди. Унинг бу беозор одати болаларга ҳар қандай дағал бақирикдан, қўнол даншомдан қаттиқ ботар, болалар дарров ичим бўла қолар эдилар. Ҳозир ҳам синф бир зумда ичим бўлиб қолди.

Муаллим стол ёнида тўхтаб:

— Биз ибрат тўғрисида гаплашмоқчи эдик, — деди. Кейин бошини хиёл силкитиб, сўзини давом эттирди: — Афсуски, Тўла йўқ. Хайр, майли. Мен сизларга бу китобдан фақат кучуклар можаросини кўрсатдим. Бунда ҳар хил суратлар билан ифлосланган, сиёҳ тўқилган, чизилган, йиртилган бетлар жуда кўп. Ҳолбуки, ўзи янги китоб-а! Жуда бўлса олганига ўн-ўн беш кун бўлгандир. Эсингизна китоб мактаб кўришга улгурмай шу аҳволга тушибди.

Салима бу китоб худди ўзиникидай қизариб кетди, бошини кўтаролмай партага қараб олди. Фақат уғна эмас, бўлак болаларнинг ҳам бошлари эгилди. Бир бебош синфдошининг касри ҳаммага тегди. Салима ҳозир икки нарсани ўйлаб қизариб ўтирарди. Бири — акасининг шумлиги, интизомсизлиги бўлса, иккинчиси — унинг шунақалигини била туриб, китобларини асраб қўймагани эди. «Китобни-ку унга ҳам ўзим сотиб олган эдим, нечук

қўлига бердиму хотирам юравердим?!» — деб эзиларди Салима.

Муаллим китобнинг чизилган бетларини болаларга узоқдан кўрсатди. Унинг юзида гам-алам бор эди. Буни болалар ҳам сезишди. Кейин у, аттанг дегандай қилиб бошини бир элади-да, жўрттаганим ё паришонликданми, китобни портфелига солиб қўйди.

— Мана шунинг ўзи ибрат, — деди у овозида сезилар-сезимас бир ўқинч билан. Кейин гапириш оғирдай, сушлашиб давом қилди: — Лекин...

— Ёмон ибрат!

Муаллим айтишга улгурмаган бу ёқимсиз сўзни эшитди-ю, ялт этиб синфга қаради. У ерда ҳамма жим ўтирарди. Муаллим синфни кўзлари билан сузиб чиқди. Луқма ташлагувчи топилмади. Ана шундан кейин у кескин давом этди:

— Ким айтган бўлса ҳам ҳақ гапни айтди. Тўғри, бу ёмон ибрат!

Муаллим гапни давом қилдира олмади. Эшик зарб билан очилиб, синфга бўйдор, истараси иссиқ қорамағиз бир бола ҳансираб кириб келди. Ҳамма ялт этиб қаради. Аммо у нарвойини бузмай эшикни тарақлатиб ёнди-да, чанг, кир қўлларини бир-бирига ура-ура қоқиб, тўғри бўш ўринга бориб ўтирди. У шу ўриннинг эгаси Тўла Расулов эди.

Синфга жуда оғир, жуда ёмон жимлик чўкди. Ҳар ким синф раҳбаридан Тўлага жазо кутарди. Лекин у жазо бермади. Ер остидан унга бир қараб қўйиб, дарсини ўтаверди.

Салиманнинг қулоқлари дарсда бўлса ҳам, кўнгли акасини койиш билан банд эди. У: «Бола деган ҳам шунчаллик бетамиз бўладими-я! Дарсга вақтида келмагани етмай, тағин рухсат олмай киргани, уялмай жойинга бориб ўтирганини-чи!» — деб ўйларди.

Хайрият, бу оғир аҳвол узоққа чўзилмади. Қўнғироқ чалинди, болалар ўринларидан турдилар.

Муаллим эшик олдига етганда, бирдан тўхтади.

— Ҳа-я, эсимдан чиқаёзибди, — деди у портфелини очиб, — Тўла, ма, китобингни ол.

ЧИН ПИОНЕР СЎЗИ

Муаллим синфдан чиқиб кетиши билан Салима югуриб стол ёнига келди, кичкина муштчасини зарб билан

столга урди. Стол тақ этиб кетди. Салиманинг кулча юзи, маъноли кўзи қип-қизариб кетган эди. У Тўлага қараб:

— Бу қанақа гап?!— деб қичқирди.

Болалар бу аламли қичқириқнинг маъносига тушунарди-лар. Шунинг учун гап катта бўлишини билиб, кўпчилик танаффусга чиқмади. Тўла бўлса: «Волейбол ўйнаганимга қияпти»,— деб ўйлади-да, жавобни дағдагадан бошлади.

— Нега чинқирасан? Сенларнинг дастларингдан волейбол ўйнаб бўлмайdimи? Кўп вағиллама, томоғинг йиртилади.

Тўланинг безбетлиги болаларнинг жаҳлини чиқарди. Орқада ўтирган бир бола:

— Ҳалитдан аҳволинг шу бўлса, кейин нима бўлади?— деди.

Тўла ўша болага ўқрайиб дўнғиллади:

— Сенларнинг пшинг эмас, нима бўлса ўзимга!

— Йўқ, бизнинг ишимиз!— Салима яна ҳам қаттиқроқ қичқирди.— Бир синфдошимиз безорилик кўчасига кириб кетаётган бўлса-ю, биз, майли, бизнинг ишимиз эмас, деб қараб туришимиз керакми? Йўқ, синфда йиғирма етгита бола ўқиймизми, демак, ҳаммамизнинг жонимиз ҳам, ишимиз ҳам битта! Бундай бузуқилар касри билан ерга қараб ўтиришга тоқатимиз йўқ!

— Сени ким ерга қараб ўтир деяпти? Мана, менга ўхшаб кеккайиб ўтиравер...

Тўла бу гапини шундай кеккайиб, қошларини шундай кериб айтдики, болалар унинг авзойини кўриб кулиб юборишди. Аммо Салима кулмади, жаҳлидан ҳам тушмади, қайтага акасининг майнавозлиги жаҳлини бешбаттар чиқарди.

— Сен ҳамма нарсага шунақа мазах қилиб қарайсан!— деди у йиғлагудай бўлиб.— Шу тўп ўлгурни деб-ку дарсга кирмадинг, ҳеч бўлмаса китобларингни йиғиштириб қўйсанг бўлмасдимми?

— Бир нимадан қуруқ қолаётгандай, дарров ташқарига югурасан!— деди Тўланинг олдида ўтирган малла бола.

Тўла ўрнидан сапчиб туриб кетди. Кейин қўлларини биқинларига қадаб, малла боланинг олдига ҳурпайиб келди.

— Ҳей, Турғун, оғзингни кўп очаверма! Тишларинг тўкилиб кетмасин тагин, ҳа-да!

Турғун ҳам ўрнидан турди. У ҳозир Тўла уради деб ўйлади. Чиндан ҳам Тўланинг авзойи урадиган эди. Ур-

мади-ю, фақат итариб юборди. Болалар қий-чув кўтариб ажрата бошлашди.

Юзига сепкил тошган бир бола Тўлани қўлидан ушлаб:

— Ҳай, шунча қилғилик устига бу нима қилганинг тагин?— деди.— Ўтир, огайни.

Тўла бу боланинг юшоқ муомаласини кўриб ялғияпти деб ўйлади. Шунинг учун баттар кеккайиб, қўлини тортиб олди.

— Ўтирмайман!

— Ўтирмасанг ўтирма, лекин бизни олтинчи «А», «Б» синфлари олдиди шарманда қилма! Ахир улар билан яхши ўқиш, ўзимизни яхши тутуш тўғрисида сўз беришганимиз-а!

Тўла бўғилиб қичқирди:

— Намунча пашшахўрда бўлаверасанлар? Нима қилдим ахир?

Тўланинг бўғилиши Турғунга ёлғон туйилди. Сувдан қуруқ чиқиш учун шундай қувлик қиланти, деб ўйлади-ю, бир сўз билан сирини фони қилиб ташламоқчи бўлди.

— Китобни расво қилганинг-чи?!— деди у, Тўланинг кўзларига тикилиб.

Тўла яна ҳам ҳайрон бўлиб қолди.

— Қанақа китобни?

Болалар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди.

— «Ватан адабиёти!»

— Ана, ётибди,— деди Тўла, партадаги китобига ишора қилиб.

— Эҳ, Тўла, ўзингни гўлликка соласан-у, бизни ишонди деб ўйлайсан-а!— деди Турғун, хайфи келиб.

Тўла чидаёлмади.

— Нима қилибман ахир, тушунтириб гапирсаларинг-чи!

Болалар яна шарақлаб кулиб юборишди. Тўла ўзини туготмай, Турғуннинг партасига бир мушт урди.

— Айт, нима қилдим?!

Жавоб навбатини Салима илиб кетди. У тўлиб турган эди. Ҳайфсинувчи бир товуш билан:

— Ҳаммаёгини чизиб ташлабсан-у, тагин, «нима қилибман», дейсан-а!— деди.

Тўла шошиб бориб китобни олди, очди, қаради, варақлади, ҳеч нима топмади шекилли, синфини бошига кўтаргудек қичқирди:

— Ёлғон!

Болалар яна кулпиди. Бу сафар Салима ҳам кулпид юборди. Лекин унинг кулгисиде нафрат бор эди.

Кимдир кулги орасиде:

— Тўғри, ёлгон! Лекин сенинг тонаётганинг ёлгон,— деди.

— Йўқ, сенларнинг гапларинг ёлгон!

— Қорани оқ деб турсе қизиқ бўлар экан-а,— деди Турғун калласини ликиллади.

Бу Тўлага яна баҳона бўлди.

— Ҳамманг тил бириктириб олгансан, қин-қизил туҳмат бу!— деди у ўзининг ҳақлигига ишониб.— Китобда битта чизиқ бўлсе, калламини олларинг.

Аллаким қиқирлаб кулди:

— Бўлмаса калланг билан хайрлашавер. Битта эмас, керак бўлсе мингта чизиқ топиб берамиз. Хўп десанг, мушук билан кучуклар суратини ҳам кўрсатиб, шармандангни чиқарамиз.

Тўла бепарволик билан:

— Шарманданни чиқариб бўлсанлар! Китобимни эрталаб Шайтонга ҳам кўрсатганман. Тозалигига гувоҳим бор,— деди, кейин ўгирилиб, бурни паст, қошлари бароқ чувак бир болага юзланди:— Кўрсатганман-а, Шайтон? Қани, шуларнинг оғзини бир ёпиб қўй!

«Шайтон» елкаларини қисди-ю, индамади.

— Нега дамнинг чиқмайди, кўрувдинг-ку?— деди Тўла.

— Кўрган бўлсам нима, варақлаб боқибманми?

— Демак, китобинг тоза, шундайми?— деб сўради Турғун.

— Тоза!

— Чизиқ ҳам, сурат ҳам йўқ-а?

— Чизиқ ҳам, сурат ҳам йўқ!

— Тозалигига қасам ичасанми?

Тўла қаддини солдатлардай ростлади, ўнг қўлини баланд кўтарди.

— Чин пионер сўзи!

— Вой!— деб юборди бутун синф.

ЖУМБОҚ

Болаларнинг войлаб юборишгани Тўланинг парвойига келмади. У, қўлларини шимининг чўнтакларига тиқиб олиб, синфдан кеккайиб чиқиб кетди. Салиманнинг кўзларига жиққа ёш тўлди. У ерга қараганича бориб жойига ўтирди. Тўла «Шайтон» деб атаган бола ҳам эшикдан

«шилт» этиб чиқиб кетди. Тўла унинг чиқишини билган-дек, эшик оғзида кутиб турган эди. Дарров уни қўлидан ушлаб, кўзларига тикилди.

— Самад, дўстиммисан? — деб сўради.

У: «Қандай шубҳа бўлиши мумкин?» дегандай қилиб кифтларини қоқди.

Тўла бировга сўз бермайдиган бола бўлса ҳам, ёмон аҳволга тушиб қолган кезларида дўст қидириб, дил гашлигини дўстлари ёрдами билан ёзишга ҳаракат қиларди. Шунинг учун:

— Менга қара, Самад, болалар мени нега калака қилишади, нима қилай, а? — деди.

Самаднинг бир ёмон одати бор. Бировга яхши кўришни учун бошқани ёмонлайди. Мана ҳозир ҳам Салиманни қоралай бошлади:

— Ҳамма айб Салимада, ўшани тийиб қўйсанг, — сен ҳам тинч, биз ҳам тинч-да.

Тўла Салиманинг бояги дағдағасини эслади-ю, Самаднинг ганига лаққа тушди-қолди.

— Тўғри, ўзимдан чиққан бало у! Китоб тўғрисидаги ёлгонни ҳам ўша тўқиган, а?

Самад индамади. Юзини бурди-ю, аллақайёққа қараб тураверди. Самаддан уни чиқмагани Тўланинг гашини келтирди. У бўғилиб:

— Гапирсанг-чи! Дарда нима гап бўлди? — деди.

Самад бўлган ганини чала-чулпа айтиб бергандан кейин:

— Китобдаги суратларини ўзим ҳам кўрдим. Муаллим очиб кўраётдилар, — деди.

Тўла ўйлашиб қолди. Самаднинг ганига иншонсимми ё топ-тоза китобга? Ахир китобда сурат тугул, битта чизик ҳам йўқ-ку!

— Қандай бўлди, а? — деди Тўла, боши қотиб.

Самаднинг бирдан кўзлари чақнаб кетди.

— Ё муаллим сенинг китобингни берман деб ўзлариникини бериб юбордилармикини-а?

Тўла хуноб бўлди.

— Мендагиси муаллимнинг китоби бўлса, меники қани? Меникида ҳам сурат йўқ эди-ку!

— Бунисени билмайман.

— Ё биров ўзининг чизилган китобини меникига алиштириб қўйганмикини-а?

— Юр, муаллим келяптилар.

Самад Тўланинг саволига жавоб қилмай, синфга югуриб кириб кетди.

ТҮЛА ҚАҲРАМОН БҮЛАРМИШ

Кейинги дарс яна ҳам оғир ўтди. Синфни қора булут босиб қолгандай бўлди. Тўғри, муаллим Тўланинг ёмон хулқини, ахлоқ доирасига сиғмайдиган, яъни катталар тили билан айтганда, куракда турмайдиган қилиқларини тилга олмади. Шундай бўлса ҳам, болалар бошларини партадан кўтаролмай ўтирдилар. Ҳаётини бундан сезмади эмас, сездим. Уларни оғир хижолатдан қутқариш, синфда қулги чирогини ёқиб учун бир-иккита қизиқ ҳангома ҳам айтиб берди. Лекин бўлмади, бўлмади-да. Биронта бола ҳиринг ҳам этиб қўймади. Ҳақ гапни айтганда, қандай қилиб ҳиринг этсин? Кулиш учун юракда алам эмас, шодлик бўлиши керак-ку. Ҳаммасига Тўла айбдор! Ҳа, Тўла! Дарсга чақириб борганда синглисини ургангани, дарс вақтида волейбол ўйнаганини, ўқитувчидан руҳсат олмай синфга безбетларча кирганини, майли, айтмаёқ қўяйлик. Лекин китобинг расво қилишга қилиб қўйиб, яна қасам ичганига қандай чидаб бўлади? «Чин пионер сўзи», деди-я, вой уятсиз-ей!

Болалар шу хил ўйлар билан эзилиб ўтиришди. Дарс бошланганда эса...

— Муаллим, бу йил роман ўқиймизми? — деб сўраб қолса бўладими!

Тўланинг ўтилаётган дарсга ҳеч алоқаси бўлмаган бу саволи томдан тараша тушгандай бўлди. Шунинг учун болалардан бири:

— Оббо, ўзи совуқ, ўздан саволи совуқ! — деб пўн-ғиллади.

Ҳаётини овоз чиққан томонга бир қараб қўйиб, Тўлага юзланди.

— Саволингга тушунмадим. «Роман нима, шу мавзунини ўтамизми?» демоқчимисан? — деди муаллим.

Тўла дарров хатосини тузатди.

— Ҳа, роман мавзунини ўтамизми?

Ҳаётини бир оз ўйланиб турди. Кейин, қидирган нарсасини топиб олган кишидай, бирдан чеҳраси очилиб кетди. Мийиғида кулиб туриб сўради:

— Нимага сени роман қизиқтириб қолди?

— Ёзда битта роман ўқувдим, жуда қойил қолдим, — деди Тўла.

— Ким ёзибди? Нима тўғрисида экан?

— Ким ёзганлигига қараганим йўқ. Лекин шу романда битта бола бор экан. Босмачиларга қарши курашда жуда аломат ишлар қилибди-да!

Муаллимнинг қошлари хиёл чимирилди. Тўланинг «Қим ёзганлигига қараганим йўқ», деган сўзи ёқмадим, гапини шундан бошлади.

— Қитобни қўлга олганда, аввал унинг ёзувчисини, асар номини яхши билиб олиш керак. Гапининг мазмунидан, сен Ғайратий домланинг «Унутилмас кунлар» деган қиссасини ўқигансан. Уша сенга ёққан бола шу асарнинг қаҳрамони.

Тўланинг ичига ўт тушди. Унинг ҳам қаҳрамон бўлгиси келиб кетди.

— Шу болага роса ҳавасим келди-да. Қаҳрамон!

Тўла шу сўзлари билан қалбининг калидини ҳам бериб қўйди. Ўқитувчининг қувончи юзига урди, кўзлари чақнади. У юз-кўзлари билан кулиб туриб:

— Хўп, ҳавасинг келаётган бўлса сен ҳам ҳаракат қил, енг шимар, ишга туш. Ажаб эмас, сен ҳам биронта романгами, қиссагами қаҳрамон бўлиб қолсанг,— деди.

Тўла чарақлаб кетди. «Жон-жон деб хоҳлардим!» деб юборганини ўзи ҳам пайқамай қолди.

Ўқитувчи Тўланинг учиншга толлинган қанотларини синдириб қўймасликка тиришиб:

— Лекин пича шартлари бор, шуларни албатта бажариш керак бўлади,— деди.

Тўла, шу «пича шартларни» бажариб қаҳрамон бўлгандек, оғзи қулоғига етиб қувонди. Унинг қувончи синфдошларига ҳам юққандай бўлди. Ҳамманинг чеҳрасига ёқимли жилмайиш югурди. Тўла ҳовлиқиб кетди-да:

— Айтнинг, қанақа шартлари бор?— деди.

Муаллим, ўз фикрлари билан банд эдим, айтишга шошилмади. Тўладаги бетоқатлик қирғоғидан тошган анҳор сувидай қалбини тўлдириб юборди. Кўзлари ўқитувчига михланиб қолган эди. Ўқитувчи бўлса, худди уни синаётгандек, қулумсраб қараб турарди. Тўла тоқат қилломай саволини такрорлади:

— Айтнинг, қанақа шартлари бор?

Ўқитувчи қувлик билан қулумсраб:

— Шартлари оғир эмас, бажаришни хоҳлаган киши учун жуда осон,— деди.— Қисқа қилиб айтганда, ҳар бир мактаб боладан талаб этиладиган нарсалар. Масалан, интизомли бўлиш, аъло ўқиш, яхши хулқ, яхши одоб билан ҳам коллектив орасида, ҳам уйда ибрат бўлиш, бировлар кўрганда ҳаваси келадиган гулдай бола бўлиш шарт. Иннайкейин, совет ўқувчисига ҳеч ярашмайдиган қилиқларни ташлаш, масалан, бировларга, айниқса ўз ўртоқларига лақаб қўймаслик, ўз отлари тур-

ганда «шайтон», «валад», «жиккак» деб атамаслик шарт. Бундай лақабларни фақат безориларгина қўяди. Сизларнинг орангизда безорилар бўлмаса керак?

Муаллим бу шартларни Тўланинг кўзларига тикилиб туриб гапирган эди, Тўла: «Бу гаплар ҳам қулоқларига етибди-да», деб ўйлаб, секин ерга қараб олди.

Ўқитувчи бошқа шартларни ҳам санаб чиқиб:

— Яна битта муҳим шарт бор,— деди, Тўлага қараб.— Масалан, сени аъло ўқиб кетдинг деярлик. Лекин укаларинг ҳам аъло ўқишяптимикин? Сен аъло ўқисанг-у, укаларинг ёмон ўқиса қандай бўлади? Яхши бўлмайди, уялиб қоласан, шундай эмасми? Эҳтимол, сен ёрдам бермаётганинг учун ёмон ўқишаётгандир? Демак, укаларингни ҳам аълочи қилишга тиришишинг, яъни уларга ёрдам беришинг керак. Агар мана шу шартларни бажарсанг...

Муаллим сўзини тугатолмади. Тўла сиффини тўлдириб шарақлаб кулиб юборди.

— Вох-ха-ха!

II

ТЎЛАНИНГ ДАСТИДАН ДОД ДЕМАГАН БОРМИКАН?

ИШ БУЮРИЛСА

Тўла бугун ҳам мактабидан жуда кечикиб келди. Уни ҳеч ким тергамагани, бундай ҳолларда танобини тортиб қўйғувчи бўлмагани учун мактабидан кечикиб келиш Тўлага одат бўлиб қолган эди. У портфелини айвонга улоқтирди-да, овқатга ҳам қарамасдан, яна кўчага югурди. Лекин кўча эшигига етмай, онаси Қарима опа ошхонадан чиқиб:

— Тўлажон! Ҳой, болам!— деб чақириб қолди.

Тўла ижирганиб тўхтади. Нимага десангиз, онасининг чақириб қолгани ёқмади. Шунинг учун онасини худди еб юборадигандек, эшик оғзидан ўқрайиб қаради.

— Нима!

Қарима опа, ўғлининг авзойидан қўрқиб кетди шекилли, гуноҳкор кишидай, ялтоқлана бошлади:

— Айланай болам, мастава қилиб қўювдим, физиллаб бориб сут дўконидан қатиқ келтириб бер, жон болам. Ўзинг ҳам овқат қилиб, кейин ўйнагани чиқарсан. Чопақол, айланай.

Тўла онасини жеркиб ташлади.

— Боринг-ге! Нима, мен қиз боламанми кўчада қатиқ кўтариб юрадиган? Салимангиз олиб келсин, мен уяламан.

Тўла чўрт бурилиб чиқиб кетмоқчи бўлган эди, онаси уни бағрига босиб, ялинишга турди:

— Вой, унақа дема, айланай. Ким айтди: «Ўғил бола кўчада қатиқ кўтариб юрса уят бўлади», деб? Салима мактабидан келгандан бери ҳовлини супурди, дарсини тайёрлади, ҳозир идишларни ювяпти, жонимни қоқай!

Тўла яна пўнғиллади:

— Бўлмаса, Ҳалимангизга айтинг!

Онаси, юрагини олдириб қўйган кишига ўхшаб, ҳиринглади:

— Вой ўлмасам! Сен турганингда Ҳалиманни юборсам уят бўлар! Муштумдай қиз-а! Иннайкейин, Ҳалима ўқишларидан қийналаётган эмиш, қимириламай ўтириб дарсини қиляпти. Бориб кела қол, гиргиттон.

— Бўлмаса, Салимага айтинг, менинг дарсларимни ҳам қилиб қўйсин.

Карима опа суюниб кетди.

— Хўп, айланай, айтаман, дарсларингни қилиб қўяди. Ма, ярим сўм, ярим тангасига қатиқ ол, қолганини ўзингга харж қиларсан. Айланай эсликкинамдан!

Карима опа Тўлани икки бетидан чўпиллатиб ўпди. Лекин онасининг суйиб-сийшаши ҳам, қўлига тутқавган пул ҳам Тўланинг осилиб қолган қовоқларини кўтаролмади. Нимага десангиз, Тўлага иш буюрилган эди. Тўла эса бундай нарсаларни ёмон кўради. Шунинг учун қўлида ярим литрли шиша банка билан кўчага бўшашиб чиқди. Муюлишда уни ўртоғи Самад кутиб турган экан, Тўланинг бўшашиб келаётганини кўриб у ҳам сувга тушган бўлкадай, бўшашиб кетди. Кейин тарвузи қўлтиғидан тушган киши товуши билан:

— Ола-а, энди бозорга боришимиз нима бўлди?— деди.

Тўла чурқ этмади. Юрагига ҳозир ҳеч нарса сиғмасди. Самад ҳам нима қилишини билмай, ўйланиб қолди. Анча жим тургандан кейин Тўланинг юрагига аста-секин ўт қалай бошлади.

— Олай бозорига рос қовувлар келипти-да! Мирзачўл қовуни экан, оқ уруғ. Сенга ёлғон менга рост, шунақаям катта, шунақаям оғирки, энг кичкинасини ҳам ердан кўтариб ололмайсан. Ҳа! Қучоғингга сиғмайди-да! Есангчи? Э-э, асал, новвот, тилингни ёради! Ҳа, нон урсин!

Бу сўзлар чиндан ҳам Тўланинг юрагига ўт ёқиб юборди. Нимага десаңгиз, у кўча-кўйда, кейинги вақтларда эса бозор-ўчарда санқишни ўлгудай яхши кўради. Мана ҳозир ҳам, Самадининг таърифидан қанот чиқариб, бозорга учиб кетгиси келиб қолди. Лекин қатиқ ўлгур белга тешиб турибди-да! Қатиқни қачон келтириб беради-ю, қачон овқат қилиб чиқади-ю, эҳ-ҳа, унгача бозор тарқаб кетар? Қатиқ олиб келгандан кейин яна бошқа тиш буюриб қолса-чи? Оббо!

Тўланинг кўзлари олақула бўлиб кетди. У ҳам ажабланувчи, ҳам газабланувчи товуш билан:

— Қатиқ-чи?!— деб қичқирди.

Самад ҳиринглаб кулди. Кейин оғзини дўстининг қулоғига яқинлаштириб пичирлади. Тўланинг юзи бирдан чарақлаб кетди.

— Э, бормисан, огайини!— деди-ю, Тўла қўлидаги шиша банкани ерга пақиллатиб урди.

ШУМЛИҚНИНГ КАСРИ

Тўла бемаза ташвишдан узил-кесил қутулиб, ўртоғи билан хотиржам бозорга жўнади. Трамвай бекатига етиб келишганда, трамвай юриб кетди. Орқадаги вагоннинг эшиги ҳали ёпилмаган эди, Самад югуриб келиб чиқиб олди. Тўла улгурмади. У энди чиқмоқчи бўлганда, эшик тақиллаб ёпилиб қолди. Ёпилганда ҳам Тўланинг қўлини қисиб қолаёзди. Аммо Тўла ўзини йўқотмади. Вагон орқасига югуриб ўтди-ю, лип этиб тумбага чиқиб олди. Трамвайнинг юриб кетаётганидан ҳам, тумбага осилиб юрши хавфли эканидан ҳам кўрқмади. Чунки бу Тўланинг биринчи осилиши эмас эди. Шунинг учун кондуктор кўрмайдиган қилиб баҳузур ўтириб олди. Лекин омади келишмади. Октябрь кирган бўлса ҳам, ҳали кунлар иссиқ эди. Вагоннинг очиқ деразасидан Тўлани бир йўловчи кўриб қолди. У бирдан:

— Кондуктор, вагонни тўхтатинг! Вагонни тўхтатинг!— деб қичқириб юборди.

Тўла буни сезмадимми ё сезса ҳам парво қилмадимми, ҳарпечук, гаштини бузмай кетаверди.

Кондуктор трамвайни тўхтатиш тўғрисида сигнал бериб қўйиб, ўзи дарров бояги йўловчи ёнига келди.

— Нима бўлди? Нима гап?

Йўловчи ҳаяжонланиб:

— Буни қараиҥ, тумбага анови безори осилиб олибди! Вагоини тўхташиб, ичкарига олиб кириш керак,— деди.

Кондуктор, «наҳотки!» деган бир авзо билан шошиб деразадан қаради. У бир нарса дейишга улгурмай, трамвай юришини секинлата бошлади. Шу пайт кўча ўртасида милиционер ҳам ҳуштагини чуриллатиб қолди. У Тўлани кўрган эди. Тўла трамвайнинг тўхташини кутиб ўтирмай, ўзини тумбадан ташлади. Шошиб қолиб беҳосдан ташлагани учун, трамвай изига қоқиниб йиқилиб кетди. Боши келиб шпалга урилди, аммо ёрилмади. Қалтис урилганидан Тўла ўзини бир зумгина йўқотиб қўйди. Бу орада трамвай тўхтади. Одамлар вагонлардан гувиллаб югуриб тушди. Милиционер ҳам Тўла томонга чошиб келаверди. Лекин етиб келолмади. Тўла гандираклаб ўрнидан турди-ю, милиционерни кўриб, трақайлаганича қочиб қолди.

Милиционер яна ҳуштагини чуриллатиб:

— Тўхта! Тўхта! Ҳой бола!— деб орқадан қичқирди.

Аммо Тўла тўхтамади. Орқасига ҳам, ён-верига ҳам қарамади. Шу қочганича кўчани чўрт кесиб ўта бошлади, ён томонидан гизиллаб келаётган бир янги машинани ҳам кўрмади. Машина ўрта тезликда келаётгани учун ўзини бирданига тўхтага олмади. Оралиқ бир метрча қолганда шофер, болани босиб кетмаслик учун машинасини қаттиқ тормоз билан чапга бурган эди, рўпарасидан келаётган оғир юк машинасига келиб урилди. «Волга»нинг ярқираб турган қаноти майиншиб кетди. Такси пчидаги хотин-халажлар, айниқса шофёр ёнида онаси билан келаётган қичкина қиз додлаб юборди. Трамвайдан тушган йўловчилар ҳам, кўчада ўтиб борган одамлар ҳам, чувиллашиб, бир зумда машина атрофига йиғилишди. Бир хиллари машинага ачиниб: «Бай-бай!» деса, бошқалар Тўланинг шумлигини қоралаб койир эди.

— Трамвайга осилиш! Бу қандай номаъқулчилик-а! Оз бўлмаса ўзини ҳам, анови чирқиллаб йиғлаётган бола бечорани ҳам нобуд қиларди. Бай-бай!

— Хайриятки, ўзи соғ қолди.

— Ўзи-ку соғ қолди-я, бунисига шукур, лекин мана шундай ян-янги машинанинг бошини егани ёмон бўлди-да!

— Роса эси паст бола экан-да!

— Э-э, безори денг! Безори бўлмаса, шунақа қилиқ қиладими? Э, аттанг-а, аттанг-а!

— Мактабда ўқиса керак дейман?

— Тавба, қизиқ гапни гапирасиз-а, ҳозир мактабда ўқимайдиган бола борми? Ўзим кўрдим-ку, бешинчи ё олтинчи синф боласи бўлса керак.

— Унда бўлса, пионер ҳам дегг?

— Албагта, пионер-да!

— Пионер бўлмаса керак. Бўйнида галстуги йўқ эди.

— Э-э, сиз ҳам қизиқ экансиз! Билмайсизми, бундақанги безорилар ё пионерлар сафидан ҳайдалган бўлишади ёки безорилик қилиш учун галстукларини атайин тақмай юришади. Ҳа, шундай бетамиз бўладикки, асти сўраманг.

— Минг-минг ҳайф-е бундақанги болага! Мактабига ҳам, ўзининг шаънига ҳам ёмон доғ туширди-да! Бай-бай-бай!

Пачоқ машина атрофида тўпланган одамларнинг шу хил ҳайф-сайфларини Тўла эшитмади. У, қилар ишни қилиб қўйиб, аллақачон жуфтакни ростлаб қолган эди.

ҲАМ ЮТҚИЗДИ, ҲАМ МИНГИЗДИ

Тўла бозорга бормади. Балки хоҳламагани учун бормагандир? Йўқ, қаёқда дейсиз! Ҳалиги тўполонда Самадни йўқотиб, ўзи ёлғиз қолгани учун бормади. Самадни тополмагандан кейин бир кўнгли, ўзи боравермоқчи ҳам бўлди. Лекин илгари Самад билан бориб мазахўрак бўлиб қолган эди-да. Шунинг учун хилват бир жойга яшириниб, ўртоғини бозор йўлида пойлади.

У Самадни қанча пойлади — буни Тўланинг ўзи биллади. Нимага десангиз, кейин у шунчалик банд бўлдики, ҳозиргина бўлиб ўтган хунук ҳодиса ҳам, қозонда қатиқ кутиб ётган мастава ҳам паққос эсидан чиқиб кетди.

Нима деётувдик? Ҳа, у Самадни хилватда пойлаб ўтирган эди, бир вақт ўзидан хиёл кичик бир бола ёнида пайдо бўлиб қолди. У кўкдан тушдими, ердан чиқдими — буни Тўла пайқамади. Бола ёлғиз эди. Ёлғиз бўлса нима? Тўла ҳам ёлғиз-ку! Ўйнагисиз келган бўлса, балки ўртоқ қидириб юргандир? Тўғри, биринчи сменада ўқийдиган болалар аллақачон дарсларини тайёрлаб бўлишди. Бу ҳам дарсларини тайёрлаб қўйиб, ўйнагани чиққандир-да. Шошма-шошма, қўлида бир нарса кўрнадими? Нима экан, туллаган итнинг баданига ёпишиб қолган эски тукка ўхшайдими? Ҳа, худди ўзи!

Тўла бир зумгина тикилиб турди. Фақат бир зумгина! Кейин бирдан кўзлари чақнаб кетди. Суюлганидан,

«лапка!», деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Даст ўрпидан туриб, боланинг ёшига келди.

— Ўйнайсанми?— деди у, ўнг оёғини юқорига бир силтаб.

Бола, Тўланинг оёғини лапка тепаётгандек силтаганини кўриб кулди. Кейин елкаларини қисиб, калласи билан «йўқ» ишорасини қилди.

— Ютқазиб қўяман деб қўрқасанми?— деди Тўла, масхара қилиб.

— Қўрқишга-ку қўрқмайман, лекин хоҳламайман, ўйнамайман.

— Вох-ха-ха! Ўйнамас эмис. Ўзи лапка кўтариб юрибди-ю, яна ўйнамайман, дейди. Ундан кўра қўрқаман деявер!

— Шундай деб ўйласанг, майли, ўйнаймиз,— деди бола, Тўланинг ҳовурини босиб қўйиш учун.— Ўзинг ҳам билсанг керак, буни ўйнаш зарарли. Болалар ўйнаётган экан олиб қўйдим, ишонмасанг иргитиб юборишим мумкин.

— Йўқ, йўқ, иргитма!— деди Тўла, қўлини лапкага чўзиб. Кейин болани қизиқтирмоқчи бўлиб, чўнтагидан ярим сўмликни чиқариб кўрсатди.— Мана пул! Хоҳласанг, пулга ўйнаймиз.

Боланинг юзи бирдан қизариб кетди. Тўла, боланинг пули йўқ экан, уяляпти деб ўйлади. Шунинг учун:

— Пулинг йўқми?— деб кеккайди.

Боланинг юзидаги қизиллик тарқалди. Қонни қочиб, ранги бўзарди.

— Пулим бор, лекин мен китоб оламан,— деди бола, тисарилиб.

Тўла кулги аралаш қичқириб юборди:

— Вой подон-ей! Кутубхонада китоб ачиб ётибди, хоҳлаганингни олиб ўқийвермайсанми! Китобга сарф қилгунча кинога бор, морожна олиб е, лапка ўйна...

— Гапирма!— деди бола Тўланинг сўзини чўрт бўлиб.

Тўла яна авж қилди:

— Бўлмаса, қизгончиқман, пул устида етти юмаланаман, дегин?!

Болага бу сўз қаттиқ тегди. Ранги яна беш баттар бўзарди. Ўн тийинча пули бор экан, чўнтагидан шартта чиқарди-ю:

— Мени худди ютиб оладиган одамдай гапирасан-а!— деди.— Мен қизгончиқ эмасман, хоҳласанг сенга шундай ҳам беришим мумкин.

— Йўқ, менга шундай берма. Ютқазсанг оламан, ютсанг бераман. Ҳайна!

Бола ўйлашиб қолди. Кичкина бўлса ҳам, ўзига яраша иззат-нафси бор экан. Ҳайнамай кетиб қолса, Тўла орқасидан жиртак чалиб қолади. Ҳайнай деса, мактаби ҳам, ота-онаси ҳам майиб бўлиб қоласан деб тақиб қилган. Дуруст мактабга бормаган, кичкиналик чоғларида ота-онасига билдирмай бир неча бор ўйнаган. Ҳайнаганда ҳам пулга ўйнамаган. Пулга ўйнаш мумкинлигини билмаган. Мана энди бу ўжар бола пулга ўйнаймиз деб хира бўлиб турибди. Бола, Тўланинг ҳам ўзига ўхшаш кичкина бола эканига ишонмаётгандек, анграйиб турар эди. Боладан ун чиқавермагани Тўлани гижинтирди.

— Ҳайнасанми ё биқинингдан дарча очиб қўяйми?!— деди Тўла, мушт ўқталиб.

Бола, умрида ҳеч мушшлашмаган шекилли, қўрқиб кетди.

— Майда пулим йўқ,— деди бола, гўлдираб.

Лекин бу бир баҳона эди. Бу ҳам уни Тўланинг дастидан қутқазмади. Тўла:

— Буёққа бер, майдалаб бераман!— деди-ю, ўн тийинликни боланинг қўлидан юлиб олди.

Тўла болага майда чақалар бериб, ўйиннинг шартини айтди:

— Ҳар ўйин бир тийиндан. Ютқазсанг тўлайверсан!

Бола бирдан жонлашиб кетди. Боя қўрқув бўзартирган юзи ўзгарди. Чехрасига ғалати жилмайиш югурди.

— Йўқ, икки тийиндан! Бўлмаса ўйнамайман!— деди бола.

Бола бу шартни «Тўла қимматсираб ўйнамас», деган мақсадда айтган эди. Лекин Тўлага ёқиб тушди, Болага раҳми келаётгандек:

— Бундақада пулингни дарров ютқазиб қўясан-ку,— деди.

Бола жавоб қилмади. Фақат жилмайибгина қўйди.

Ўйин бошланди. Ўйиннинг ҳар тури ўн тешишдан иборат эди. Биринчи турида ўнг оёқ тиззасидан букилар, чап оёқнинг олдидан ўтказиб тешилар — буниси оддий тур ҳисобланар эди. Тўла ҳаш-паш дегунча саноқни ўнга етказди. Бола эса ярим йўлда қолиб кетди.

— Чўз!— деди Тўла, болага қўлини узатиб.

Бола, елкаларини бир қисиб, икки тийин чиқариб берди.

Уйинининг иккинчи турда чап оёқ билан тепиларди. Бу сафар Тўла тўққизда қолди. Бола осонгина ўнга чиқарди.

— Чўз!— деди бола ҳам қўлини узатиб.

Тўла нарво қилмай довин берди. Энди ўйинининг учинчи тури бошланди. Бунисини бола ютди. Тўртинчи тур дуранг бўлди. Бешинчи, олтинчи турларни ҳам Тўла бой бериб қўйди. У ютқазиб қўйиб, алам қилиб тургани устига кўча қоровули келиб тиқилишч қила бошлади:

— Ҳой, ноинсофлар! Ланка ўйнагунча уйларингга кириб китоб ўқисаларинг-чи! Бўлмаса шошерлар саройинга боришлар, ҳунар ўрганишлар! Ия, сен Карим темир йўлчининг ўгли эмасмисан? Сенга шма бўлди, ўғлим, ҳеч ланка ўйнамасдинг-ку? Э, аттанг, аттанг!

Бола жоладай қизариб кетди. Қоровулнинг юзига қараёлмай, кўчанинг нариги юзига югуриб ўтди. У шу ўтганича кетмоқчи эди. Лекин орқасидан Тўла етиб келди.

— Юр буёққа, ҳов анави ерда ўйнаймиз!— деди Тўла, болани қўлидан ушлаб.

Бола шошиб қолган эди. Тўланинг гапсини яхши уқмади. Тўла айтган ерга қандай борганини ҳам билмай қолди. Тўланинг зўри билан тағини ўйинга тушиб кетди. У кичкина гавдасини қонтоқдай иргитиб, ланкани шу қадар чаққон тепардики, оёқларининг гоҳ чаида, гоҳ ўнгада, гоҳ орқа, гоҳ ёнда лии-лии кўринишидан Тўланинг кўзлари тиниб кетди. Бола жуда уста экан. Тўланинг бари пулини қоқиб олди. Охирги довда эса Тўла бир тийин қарздор бўлиб қолди. Бола мийингида кулиб туриб:

— Қани, уёғини ҳам чўзвор!— деди.

Тўла шўх, шум бўлса ҳам, аслида ориятли бола эди. Уялиб кетди.

— Пулим қолмади,— деди у, ерга қараб.

Бола ҳиҳиллаб кулди. Бу кулгидан Тўланинг баданига қалтироқ югурди. Кўзларига қон қуйилиб, муштлашшига чоғланди. Бола ҳам ўлганининг устига тенгандай қилиб:

— Мени уйимгача опичиб борасан,— деди.

Бу гап Тўланинг сабр торини узиб юборди. Шунча пулини ютиб олгани етмай, яна ўзини кўтариши ҳам қолган экан-да.

— Қоч-е!

Бола кўзларини қувлик билан кулдириб:

— Қочиб бўпсан, ё пулимни берасан ё ошчасан,— деди.

Тўланинг иложи қолмаган эди. Ерга кирмади-ю, ерга киргандан баттар бўлиб, болани анча ергача опичиб борди. Назарида бутун бадани терлаб кетгандай бўлди. Тўла уни ерга қўйиб, пешонасидаги терларни артмоқчи бўлган эди, бола уйғача кўтариб борасан деб туриб олди. Тўланинг жаҳли чиқиб кетди. У болани кўкрагидан итариб юборди. Бола кичкина, чуваккина бўлса ҳам, кучли экаи. Икки-уч қадамча гандираклаб борди-ю, йиқилмади. Фақат кўкраги қаттиқ оғриди. У ҳам жон аччиғида келиб Тўлани туртмоқчи бўлган эди, Тўла тепки отиб қолди. Бола пауд берди. Кейин у ҳам тепки билан жавоб қилди. Тўла, қочаман, деб қоқилиб тушди. Бола бундай бўлишини кутмаган шекилли, шошиб қолди. У Тўлани туртмоқчи бўлиб югурган эди, дўнпослагани келяпти деб ўйлаб, Тўланинг эс-хонаси чиқиб кетди. Апил-тапил ўрнидан турди-ю, бошидан учиб кетган шапкасини ола солиб қочиб қолди.

Бола шошиб қичқирди:

— Ҳой, бола тўхта! Ма пулингни! Ҳазилакам ўйнаганман! Олиб кет!

Аммо Тўла орқасига қарамади. Шу кетганича кўздан ғойиб бўлди.

Кўча қоровули бу можарога узоқдан қараб турган эди. Тўланинг аҳволни кўриб:

— Вой аҳмог-ей! Ҳам пулини ютқизди, ҳам эшак бўлиб мингизди! — деди.

ЁМОН БОЛА

Бу орада Қарима она бўлганича бўлди. Бечора она қаттиқ хавотирда қолди. Тўғри-да, беш минутда бориб келинадиган жойга кетган бола беш соатча йўқ бўлиб кетади-ю, тағни она шўрлик хавотир бўлмайдами?

Қарима она безовта бўлиб гоҳ кўчага югуради, гоҳ уйига киради.

Худди моккидай тиним билмайди. Ўғлини ўтганда сўрайди, кетгандан сўрайди. Ҳеч ким кўрдим ё билдим демайди. Ахирини жавоб берувчи ҳам топилди. У билибми-билмайми:

— Вой ўлай, хабарингиз йўқми ҳали? Битта болани машина босиб кетган эмиш, сизнинг ўғлингиз бўлмасин тағни, — деди.

Бу совуқ гап Қарима онанинг юрагига хавжар бўлиб санчилди. У бирдан йиғлаб юборди:

— Вой ўлай! Боламини машина босиб кетибди! Вой ўлай!

Она шу додлаганича кўча бўйлаб югуриб кетди. Шундай қаттиқ югурдики, беш қадам бормаи, бошидан дураси тушиб қолди. Сочлари тўзғиди. У яланг бош, парижон соч билан чошиб борарди. Бирдан алланимага қоқилиб йиқилиб тушди. Чеккаси ёрилиб, қон сизиб чиқди. Йўловчилардан бири дарров қўлтиқлаб турғизиб қўйди. Она ҳамон ҳаяжон чағалида бақирарди:

— Болам! Боламини босиб кетди!

— Қаерда босибди, онажон?— деди уни турғизиб қўйган киши, Карима онанинг ҳолига ачишиб.

— Муйилишда! Муйилишда!

Кўчадаги одамлар хафа бўлиб бошларини тебратшар, баъзилари, «онанинг шўри-да!» деб шивирлашар эди.

Карима опа муйилишга аранг етиб келди. Кўча ўртасида қатновни тўғрилаб турган таёқчали милиционерни кўрди-ю, йўлнинг ёшиқлигига ҳам қарамай, ҳаллолаганича кўча кесиб югурди. Милиционер боши яланг, сочлари тўзғиган, ранги оқариб, ўнг бетига қон оққан, кўзлари чаноқларидан чиққудай олайган, ҳаяжонли хотинни кўриб, дарров таёқчасини боши устига кўтарди. Юриб бораётган машиналар тақа-тақ тўхтади. Карима опа бу орада милиционер ёнига етиб келди. У ҳансираганича:

— Қани? Қани болам?!— деди.

Карима онанинг авзойи милиционерни ҳам ваҳимага туширди. Лекин у ўзини йўқотмади. Честь бергандан кейин, вазмин туриб сўради:

— Қанақа бола? Нима бўпти?

— Ўғил бола! Машина босибди!— деди Карима опа, йиғламсираб.

Милиционер ҳайрон бўлди.

— Қаерда, қачон босибди?

Карима опа кўзларидан дув-дув ёш тўкиб:

— Шу ерда. Икки соатча бўлибди!— деди.

Милиционер йўлни очиб юборди. Қутиб қолган машиналар дума-дум ўта бошлади. Карима опа унинг бепарволигига ҳайрон бўлиб қаради. Юзида хотиржамлик, элас-элас сезилиб турган бир жылмайиш бор эди. Милиционер яна таёқчасини кўтарди: энди у кўчанинг қатновини тўхтатиб, бу кўчага йўл очди. Шунда юзи Карима томонга ўғирилди.

— Йиғламанг, болангизга ҳеч нарса бўлгани йўқ, опа,— деди кўзларини ўтаётган машиналардан узмай.

Бепәрводек кўринган милиционернинг бу вазмин га-пи Карима опаи тинчитолмади. Бу гап овутиш учунгина айтилгандек туйилди. Шунинг учун Карима опа яна биғиллай бошлади:

— Қўйинг-э, сиз менниг боламини қаердан биласиз?!

Милиционернинг юзига энди ошкор жилмайиш югурди.

— Биламай. Қора шим, катак трикотаж финка, бўз кепка кийган гўлабир, кўзлари катта-катта бола, а?

Карима опанинг ҳали ёши тинмаган кўзлари бирдан ёришди.

— Ҳа-ҳа, айланай, худди ўзи! Финкаси ҳаво ранг-а?

— Ҳа, ҳаво ранг. Бўйи ҳам анча чўзилиб қолган.

— Ҳа-ҳа, айланай, бўйи меникига етиб қолаёзган.

Карима опанинг кўз ёшлари ювиб турган юзида энди жилмайиш пайдо бўлди. У ҳам кулиб, хиқиллаб туриб сўради:

— Нима бўлди, айланай? Қаёққа кетди? Қаёққа кетди?

Милиционернинг қовоғи тушди.

— Қаёққа кетганини билмайман. Лекин жуда-жуда ёмон иш қилди! Трамвай тамбурига осилиб олган экан, тўхтатиб, тушириб қўймоқчи бўлган эдим, ўзини ташлаб юборди. Ушлаб олиб, таъзирини бераман дедим, тутқич бермай, қочиб кетди. Бу сафар қўлга тушмади, лекин яна қилса, албатта қўлга тушади. Ҳай, айтмоқчи, келинг, опа адресингизни айтиб беринг, ёзиб қўяй, керак бўлиб қолар.

Милиционер Тўланинг номини, фамилиясини, адресини, мактабинин қўйини дафтарига ёзиб олди. Кейин Карима опага:

— Ўғлингиз ёмон, жуда ёмон бола экан, — деди.

Карима опа қаттиқ уялганидан ерга кириб кетаёзди. Хижолатдан бошини кўтаролмай милиционер ёнидан бўшашиб тротуарга ўтди-да, у ерда мўлтиллаб турган Салима билан кичкина Ҳалимасини қанотига олиб, уйига қайтиб кетди.

ҲАММА АЙБ ҚАТИҚДА

Тўла қоронғи тушганда уйига қайтиб келди. Карима опа ўғлининг шумлигидан фиғони чиқиб, айвонда йиғлаб ўтирган эди. Тўла эшикдан кира солиб, көпкасини узоқдан айвонга улоқтирди. Кейин, ўртада ҳеч нарса бўлмагандек, қичқирди:

— Қорним очди!

Карима опа ўзи ўтда ёниб турган бўлса ҳам, ўглини кўриб чарақлаб кетди. Ўрнидан сапчиб туриб, Тўла томон югурди.

— Вой айланай болам-ей! Келдингми, жонимни қоқай.

Карима опа Тўлани иссиқ бағрига босиб, юз-кўзларидан чўлп-чўлп ўпа кетди. У сира типмай ўглини ширин сўзлар билан эркаларди.

— Вой, жон болам! Хайрият, эсон-омон келдинг-а! Бир нима бўлиб қолдингми деб жонимда жон қолмади. Аданг уйда бўлсалар ҳам кошки эди. Адангга нима жавоб қиламан, деб нақ эсим чиқиб кетди. Вой жонгинам тасаддуғ-эй, эсон-омон келдинг-а!

Тўла онасини итариб ташлади.

— Қочинг-е! Қорним очиб ўлай деяпман-у, сиз пуқул жоврайсиз!

Карима опа типпрчилаб қолди.

— Ҳозир, ҳозир, айланай болам, ҳозир.

Карима опа ошхонага қараб югурди.

Тўланинг ғалвасини эшитиб, уйдан Салима билан Ҳалима ҳам югуриб чиқишди. Улар айвонда энсалари қотиб қараб туришарди. Тўла энди буларга дағдаға қила бошлади.

— Нимага ўқрайиб турибсанлар?

Ҳалима кўрқиб уйга кириб кетди. Салима бўлса жойдан жилмади. Бояғдай энсаси қотиб, қараб тураверди. У бекор турмаган эди. Тўланинг ўзига, хунук қилқ-ларига яраша шўртаккина жавоб қилиш пайида эди. Лекин жавоб қилишга улгурмади. Тўла яна ўдағайлади:

— Ҳой, сенга айтяпман: нега серрайиб турибсан? Йўқол, ишингни қил! Бу ерда ҳеч ким маймун ўйнатаётгани йўқ!

— Қани энди маймун ўйнаётган бўлса! Сенинг дастингдан бечора ойимлар қон ютмас, биз ҳам ерга қараб қолмас эдик!— деди Салима, пафрати қўзғаб.

Тўланинг жазаваси тутиб кетди.

— Ҳа-а-а, ҳали маймун ўйинини кўргинг келиб қолдимми?!

Тўла қорни очиб, мадори қуриб турганига қарамай, Салимага мунт ўқталиб югурди. Аммо шу пайт Карима опа уни енгидан ушлаб қолди.

— Вой, айланай болам, урма укангни, жонимни қоқай,— деди у ўртага тушиб. Кейин Салимани койиб кетди:— Сен ҳам жуда эси паст қиз бўлдинг-да, болам. Ни-

ма қиласанг ўзингдан каттага ақл ўргатиб? Бор, уйга кир!

Салима ойисига гап қайтармади. Индамасдан уйга кириб кетди. Тўла буни ўзича тушувди. Салима қўрқди деб ўйлади. Шунинг учун бир-иккита куракда турмайдиган сўзларни айтиб дўнгиллади. Кейин онаси овқатга таклиф қилишпини ҳам кутмай, тўғри хонтахта ёнига бориб ўтирди. Маставани олдига суриб олиб, хаш-паш дегунча косани ярим қилди. Ана шу ерда, ўзи ҳам билмай, ўзини шармада қилиб қўйди.

Тўла косани зарда билан итариб:

— Мупча бемаза, қатиғи йўқ-ку! — деди.

Карима опа шошиб қолди. Айтар гапини айтишга қийналаётгандек кўринар эди. Шунинг учун бўшашиб:

— Қатиққа ўзинг кетувдинг-ку, айланай, — деди. Кейин овозини яна ҳам паст қилиб мингиллади: — Биз ҳам ёвгон ичдик, қўзим.

Бу таъна Тўлага таъсир қилмади. У ҳўмрайиб олиб ошини ичаверди. Карима опа, ўглини жаҳлидан тушириш учун меҳрибонлик қилишга ўтди:

— Қаёқларда қолиб кетдинг, айланай? Мени ёмон қўрқитдинг-да...

— «Қаёқларда қолиб кетдинг! Қаёқларда қолиб кетдинг!» — Қаёқларда қолиб кетардим!? Қатиқ қидириб юрдим! — деди Тўла, қўлидаги қошиқни косага отиб уриб.

Шу пайт уйда Салиманнинг шарақлаб кулгани эшитилди. Кейин ўзи ҳам чиқиб келди.

Тўла кўзларини ола-кула қилиб сингисига ўшқирди:

— Нимага куляпсан, ҳей?

Салиманнинг юзидаги кулги ўрнини жиддият олди. У акасига тик қараб:

— Ёлгон гапирганингга! — деди. — Аслида бунга йирлаш керак эди-ю, лекин ёлгончилигинг шунча кўпки, йиғлаган билан кўз ёши етмайди.

Карима опа Тўладан пана қилиб: «Ҳай-ҳай, оғзингни юм, оғзингни юм!» деб Салимага ишора қилди. Салима онасининг қилигига энсаси қотиб, жим бўлиб қолди. Тўла ҳам оғиз очмади. У Салиманнинг тўғри сўзлигини биларди. Яна гап чўзилса ўзининг мулзам бўлишидан қўрқди шекилли, индамасдан маставасини ичаверди. Салима унга бир оз тикилиб турди. Кейин бирдан савол кетидап савол ёғдира бошлади:

— Хўп, қатиқ-ку тополмасан, банка қани, пул қани? Тўла бошини косадан кўтармай мингиллади.

— Банка қатиги билан қўлимдан тушиб синиб кетди. Қолган пулига морожна олиб едим.

— Қаерда синди?

— Қаерда синарди? Кўчада-да!

Карима опа жанжал чиқиб кетади деб қўрққан эди. Лекин жанжал чиқмади. Нима учундир, Тўла қизимай жавоб қилиб турди.

— Айт ахир, қаерда, қайси кўчада синди?

— Барибир эмасми?

— Йўқ, барибир эмас. Билайлик-да, балки трамвай тамбурида сингандир ёки янги «Волга» юк машинасига урилганда сингандир?

Бирдан Тўланинг кўзлари чақчайиб кетди. Оғзидаги оши ҳам томоғидан ўтмай қолди. У бундай саволни кутмаган эди. Юраги шигиллаб, миясига: «Оббо, орқамдан пойлаб борган экан-да!» деган фикр келди. Бу фикр уни багтар шошириб қўйди.

Салима яна саволини замлади:

— Тамбурдан ўзини ташлаган, машина тагига тушиб қолаёзган, кейин милиционерга тутқич бермай қочган бола ким эди? Билмайсанми?

«Ҳа кўрибди. Бўлмаса нега бунчалик аниқ қилиб сўрайди? Бир ўзи кўрганмикан ё бошқа болалар ҳам ёнида бормикан? Ана энди эртага бутун мактабга маълум бўлади...»

Тўла шу ўй билан бўлиб, жавоб қилмади. Салима яна қайтариб сўради:

— Билмайсанми?

— Билмайман!

— Яхшилаб эслаб кўр, сен эмасмидинг?

Тўланинг коса устига энгашган боши яна ҳам пастга тушди. Энди у Салиманинг илмоқли саволларидан қандай қутулиш йўлини ўйларди. Сирининг тамоман фош бўлганига ортиқ шубҳаси қолмаса ҳам акслитини қилди.

— Мен эмас эдим, — деди, коса тагида қолган маставага қошиғини шап-шуп уриб.

Салима ўзини тутолмай қичқирди:

— Виждонсиз!

Тўла бошини бир кўтарди-ю, Салиманинг юзидаги нафратни кўриб, яна ерга қараб олди. У бақириб ўшқиршдан фойда чиқмайдиган ерда бошқа қурол билан энгиб келарди. Ҳозир ҳам шу қуролини ишлатди. Йиғлаб туриб онасига қичқирди:

— Анавингизни қаранг, тинч қўядими-йўқми?

Карима опа дарров Тўланинг ёнини олди.

— Бас, Салима, ҳадеб жаврайверма! Тўлажон эмас эди у. Тўлажон қатиқ қидириб юрган, а болам?

Онасининг бўлишгани Тўлани ҳаволантирди. У, бекорга хафа қилинган боладай, ҳўнграб йиглаб юборди.

— Қатиққа юбормаганингизда, мен шунақа тухматга қолмас эдим. Айб менда эмас, ҳамма айиб... қат... қат...

— Қатиқда!

III

САЛИМА КУРАШГА БЕЛ БОҒЛАДИ

ТЎЛА КИНОГА КЕТГАНДА

Тўла, бўғизига бир нарса тиқилиб, «қат-қат...» деганича бўғизиб қолди. У сўзни Салима айтиб юборди. Айтганда ҳам Тўлага пичинг қилиб айтди. Бу нарса Тўлага ёмон алам қилди. Шунинг учун ерга чўзилиб олиб оёқларини типирчилатишга, яна бешбаттар ҳўнграшга тутинди. Қап-қатта бола бўлиб қолганидан уялмади ҳам. Қарима опа бўлса, Тўланинг зору фигонини кўриб, шошиб қолди. У дарров Тўланинг бошини қучоғига олиб, юзидан, кўзларидан ўша кетди.

— Айланай болам, қўй, йиглама. Аданг келганларида Салимани айтиб бир адабини бердирайлик-ки! Тура қол, кўзичоғим. Пул бераман, ўйнаб келсан. Хоҳласанг, майли, кинога кир.

Тўла худди шу нарсани кутиб турган эканми сапчиб туриб кетди.

— Пулни чўзинг!

Салима, бу аҳволга ачиниб, бир чеккада қараб турган эди. Тўла голиб киши тантанаси билан унга илжайиб қаради. Кўзларида ёш тугул, нам йўқ эди. Салима масхара аралаш кулимсираб:

— Кўзларингизда ёш бўлмаса ҳам, юзингни юзиб ол, кир бўлиб кетибди, — деди.

Салиманинг очиқ сезилиб турган пичинги Тўлага заррача таъсир қилмади. У пинагини бузмай тўнғиллади:

— Юзим мис товоқ эмас, юзиб турмаса қорайиб кетмайди. Эрталаб ювганман, шу бўлади.

Тўла, онасидан ўттиз тийин олиб, югурганича кўчага чиқиб кетди.

Карима опа ўглининг орқасидан кулимсираб қараб қолди. Кейин айвондаги хонтахта ёнига ўтириб:

— Хайрият, болам бечора овунди, — деди.

Салима ҳам келиб бир ёнига ўтирди. Юзида жиддий бир қарор бордек эди. Ҳақиқатан ҳам шундай экан. Кескин гап бошлади:

— Ойи, Тўла акамнинг масаласини бир ёқлик қилиш керак. Қўйиб берсак, охири ёмон бўладиганга ўхшайди.

Карима опа қизининг сўзини эшитиб, жунжикиб кетди. У Салимага худди қўққисдан чақиб олган арига қараётгандек қилиб қаради. Бундан бошқача қараши мумкин эмас эди. Чунки у Тўлани жонидан ортиқ яхши кўради. Салима бўлса Тўлага тил тегизаётибди. Ахир Карима опа Тўлани кўз қорачиғидек пўпалаб келса-ю, муштумдай бир қиз, Тўладан икки ёш кичик бир зинғарча, акасининг танобини тортиб қўйишни маслаҳат кўрса-я! Бунга чидаб бўладими?

Карима опа рапги бўзариб:

— Сен зинғарчага ким қўйибди катталарнинг ишига аралашини? — деб шанғиллади.

Салиманинг нафаси пчига тушиб кетди. Апча жим ўтиргандан кейин узр аралаш гапирди:

— Сиз мендан хафа бўлманг, ойижон, ўйлаганимни айтмасам бўлмайди. Кейин ўзим қисилиб, эзлиб юрмайин, — деди Салима ётиги билан. — Мен Тўла акам ёмон бўлиб кетаётганига ўзи билан бирга биз ҳам, яъни сиз, адамлар, мен ҳам айбдор эмасмикамиз, деб ўйлайман.

Карима опа қизига ўқрайиб қаради.

— Ҳа, — деди Салима, сөзлари силлиқ қилиб таралган чиройли бошчасининг ҳаракати билан ўз фикрини қувватлаб. — Мана, ўзингиз ўйлаб кўринг: бугун бошимизга не-не кулфатларни солмади. Шу бугунги қилигини олинг. Ахир бу мактаб боласига ярашадиган қилиқми? Сиз бўлсангиз индамадингиз. Мен бир нима деяй десам қўймадингиз. — Салима хўрлиги қистаб, йиғламсирай бошлади. — Индамаганингиз етмай, тағин қўлига пул бериб кинога юбордингиз...

Карима опа ўйланиб қолди. Лекин у Салиманинг гапи устида эмас, Тўла тўғрисида ўйлашар эди. Карима опа қизининг сўзларини кўнглида тўғри деб топса ҳам яна Тўласига ачивар, яна ўшанинг ғамини еяр эди. Ахир Тўла Карима опанинг ёлғиз ўғли. Аввалги икки ўғли ўлиб фақат Тўласигина қолган. Шунинг учун Тўлага жони ачишади.

Салима онасининг ўйланиб қолганини ўзинча тушунди.

Акамни қаттиқ тутмаганлари учун пушаймон бўляптилар, деб ўйлаб, сўзини давом эттирди:

— Тўла акамнинг жуда кўп ёмонликларини биламан. Лекин сизга ҳам, адамларга ҳам айтган эмасман. Нимага десангиз, чақимчилик бўлади, деб ўйлабман. Энди билсам хато қилган экамман. Вақтида айтишим, айтганда ҳам ўзининг олдида айтишим керак экан.

— Айтгин эди, айб ўзингда, — деди Карима опа, қошларини чимириб.

Салима онасидан бу хил жавоб кутмаган эди. Тўланинг шунча қилмишини билатуриб, яна уни ҳимоя этиши Салимага алам қилди, ўзини туголмай, юрагидаги аламини бир-бир тўкиб солди:

— Ой туғса ҳам Тўлангизга, кун туғса ҳам Тўлангизга, мен билан Ҳалима бечорани кўрмайсиз. Бизни тупроққа қориштирасиз-у, уни пахтага ўраб, пўпалаб юрасиз. Бизга ҳам Тўла акамга қарагандай қараинг-да, ойижон. Бундай қилишингиз бизга алам қилмайдими? Алам қилади. Лекин алам қилгани учун акасининг танобини тортиб қўйиш керак, деярти деб ўйламанг. Тўла сизнинг ёлғиз ўғлингиз бўлса, менинг ёлғиз акам. Бунинг устига синфдошим ҳам. Сиз Тўлага қанча ачинсангиз, мен ҳам сиздан кам ачинмайман...

Карима опа қизининг ақлига, унинг маъноли сўзларига ҳайрон қолди. Назарида, олдида қизи эмас, кекса онаси ўтиргандай туйилди. Салимани муштумдай қиз, ҳеч нимага ақли етмайди, деб ўйлаб келганига ич-ичидан хижолат бўла бошлади. Бир нарса деб ўзини оқламоқчи, Салимани тинчитмоқчи бўлди, лекин муносиб сўз тополмади. Хижолат бўлиб ерга қараб қолди.

— Бултур ҳам шундай қилдинглар, шўхлигини қўймади, дарсларига қарамади. Охири нима бўлди? Синфда қолди. Мактабга кирган йилида ҳам хоҳласа ўқиб, хоҳламаса ўқимай синфда қолиб кетган. Ҳадеб: «Айланай болагинам! Қўзичоғим!» деявермай маҳкамроқ ушласангиз бўлмайдими, ойижон?

— Бўлмайди. Шунанга деб эркататмасанг кўнгли чўқади, айланай қизим.

Салима кинояга ўхшаган қилиб:

— Нега бизнинг кўнглимиз чўкмайди? — деди.

Карима опа жавоб тополмай қолди. Салима овозини яна ҳам пасайтириб сўради:

— Нега унинг дарсларини менга қилдирасиз-у, меникини унга қилдирмайсиз? Бу ҳам эркататинга кирмайдими?

Карима опа ёмон ўсал бўлди. Анча жим қолгандан кейин ғариб товуш билан:

— Хоҳласанг айтай, сеникини ҳам қилиб берсин,— деди.

Салиманинг жаҳли чиқиб кетди.

— Керак эмас! Мен синфдан синфга ҳеч нарса билмай ўтиш учун ўқиётганим йўқ! Энди тамом, Тўла акам ҳам дарсларини ўзи қилсин.

Карима опа хўн ҳам демади, йўқ ҳам. Салима ўрнидан туриб кетди.

РОГАТКА АФЗАЛ ЭКАН

Салиманинг Тўла тўғрисида онасига куйиниб айтган сўзлари оқибатсиз қолиб кетди. Шу гапининг эртасига ҳам, индинига ҳам, қўйинг-чи, октябрь ўтиб ноябрь кирса ҳам Карима опадан ун чиқмади. Тўлани тўғри йўлга солиб юбориш — онасининг ҳозирги пайтидаги энг зарур бурчи эканлигини англамади. Тўла худди ёмон йўлга кириб кетмагандек, Карима опа беғам юраверди. Бу чидаб бўлмайдиган аҳвол Салимани ич-ичидан эзарди. Чидамаганидан, охири отасига хат ёзмоқчи, уни тезроқ келиб, Тўла масаласини бир ёқлик қилишини сўрамоқчи бўлди. У эски дафтаридан икки варақни йиртиб олди-да, отасига хат ёзгани ўтирди. «Адажон, менн чақимчи деб ўйламанг. Йўқ, ноиложман, шунинг учун сизга бор гапларни ёзганман...»

Салима шу ерга келганда тўхтаб қолди. Ноябрь кирар-кирмас қор тушгани, далалардаги пахталарни тезроқ йиғиб-териб олиш зарурлигини, шундай қисталани пайтда ҳар бир қўл далага кераклиги, отасининг эса янги терим машинасини тажрибадан ўтказиш билан бандлиги ўйлаиб қўйди. «Ўзим пахта теримига чиқмаганим етмай, яна адамни чақириб олишим уят-ку!» деб кўнглидан ўтказди-да, бошлаган хатини йиртиб ташлаб, Тўланинг ўзи билан яна бир бор гапланиб кўришга аҳд қилди. Бу ҳам бир тажриба-да. Бўлмаса бошқа чора кўрса ҳам бўлади-ку. Масалан, Тўлани звено мажлисига қўйса ёки унинг мактабда маълум бўлмаган безорилигини пионерлар вожатписгани, синф раҳбаригани айтиб, улардан ёрдам сўраса. Лекин бундай қилмади. Ақли етмадими? Йўқ, акасининг мактабда яна ҳам бадном бўлишини хоҳламади. Ҳайдаб юборишмасин тағин, деб қўрқди. Шунинг

Учун эртасига Тўлани холи тошиб туриб, унинг қўйнига қўл солиб кўрди.

— Тўла ака, — деди Салима, бошига мушкул иш тушган кишининг ожиз товуши билан, — менга бир тўғрида маслаҳат бериб юборсангиз. Жуда бошим қотиб қолди. Ве-ей, қўйиб турсанг-чи, шу ўлгурни!

Тўла рогатка ясаётган эди. Салиманинг сўзини эшитмадими ё эшитган бўлса ҳам ўзини жўрттага эшитмаганга солдими, ҳарнечук, индамай рогатка айрисини йўнаверди. Салима унга бир оз қараб турди. Тўладан садо чиқмагандан кейин гапини яна такрорлади:

— Тўла ака, сендан маслаҳат сўраяпман. Ишингни тўхтатиб тургин пича.

Зарур иш қилиб турган одамга биров халақит берса, у одам кўпинча хўмрайиб қарайди. Тўла ҳам синглисига шундай қилиб қаради. Лекин овоз чиқармади. Энди Салима ҳам ройиш қилиб ўтирмади. Айтадиган гапини айтди-қўйди:

— Октябрь байрамга синф газетамизнинг навбатдаги сони чиқади. Шунга...

— Чиқса чиқар, менга нима! — деди Тўла, елкаларини силкитиб.

— Тўғри, сен айтсанг ҳам, айтмасанг ҳам, барибир, чиқаверади, лекин гап бошқа ерда, — деди Салима мулоҳим қилиб. — Менга: «Улуғ Октябрь байрамга қандай баҳолар билан келдик», деган мақола ёзишни топширишди. Бунда ютуқларимизни ҳам, камчиликларимизни ҳам кўрсатар эканмиз. Айниқса, ёмон ўқиётган болаларни кўрсатиш зарур, дейишди.

— А?!

Тўланинг қўлидан пичоғи тушиб кетди.

— Ҳа.

— Ким айтди?

— Бугун мактаб комсомол ташкилотининг секретари билан пионерлар вожатийси синф газеталарининг редколлегия аъзоларини тўплашиб мажлис ўтказишди.

Тўла бўшашиб кетди. Кўзларини пирпиратиб, Салимага қараганича қараб қолди.

— Ҳа, гаплар шунақа, — деди Салима, гапининг акасига таъсир қилаётганидан қувониб. — Муаллимимиз билан маслаҳатлашсам, сен билан Самаднинг отиня кўрсат деб тайинладилар.

Тўла, устидан бир челақ совуқ сув қўйиб юборилгандек, жунжикиб кетди. Кейин мўлтиллаб туриб сўради:

— Ростдан-а?

Бу гап ҳақиқатан ҳам рост эди, шунинг учун Салима:

— Чин пионер сўзи!— деди, ўнг қўлини бошидан балаandroқ кўтариб.— Кейин: «Тўлани акам деб аяб юрмагин тағин. Сен ёзмасаңг, барибир, ўзимиз ёзампз», ҳам дедилар.

Тўла қизиқ табиатли бола эди. Гоҳо қиличдан тоймайди, ерга урсангиз осмонга сакрайди. Гоҳо ўзининг соясидан ҳам қўрқиб, ипакдай майин бўлиб қолади. Ҳозир ҳам шу аҳволга тушди. Қўрққаниданми ё қаттиқ ўйга толганиданми, юзи жиддийлашди, қошлари чимирилди, пешонасида тиришлар пайдо бўлди. Ундаги бу ўзгариш Салиманинг юрагига чироқ ёқди. «Хайрият, гапим таъсир қилди шекилли!» деб ўйлади Салима. Кейин ўзини боши берк кўчага кириб қолган кишига солиб, сўради:

— Нима қилай? Қандай маслаҳат берасан?

Тўланинг Салимада умид туғдирган бояги хомушлиги бирдан ғойиб бўлди. Чехрасидаги умидсизлик ўрнини ўжарлик олди. Энди у аслига — қиличдан тоймайдиган эски Тўлага айланди.

— Менинг маслаҳатим шу!— деди у, кўзларини газабдан ола-кула қилиб.— Мени газетага ёмон бола деб ёзмайсан! Агар ёзсанг, оғзи бурнингни қон қиламан, бу — бир. Газетани йиртиб ташлайман, бу — икки. Мактабга қадам босмайсан, бу — уч! Энди ихтиёр ўзингда, билганингни қил.

Тўла пичоқни олиб, рогаткасини жони жаҳди билан йўнишга тутинди. Салима бўлса ўйланиб қолди. Миясига ҳар хил фикрлар келди. «Нима қилсам экаи? Ёзмасам редколлегиянинг ўзи ёзади. Шунда ҳам япа мен айбдор бўламан... Борди-ю, унинг ўзига битта мақола таклиф қилсам-чи?»

У апча ўйланиб турди. Кейин мушкул аҳволдан қутилиш йўлини топгандек, бирдан қичқириб юборди:

— Борди-ю!..

Тўла ялт этиб синглисига қаради.

— Нима «борди-ю?»

Салима кулимсиради.

— Борди-ю, битта кичкина мақола ёзиб берсанг. Ўн ўн беш сатр бўлса ҳам майли. Шунинг редколлегияга кўрсатардим.

Тўла анграйиб қолди. Мақола ёзиш у ёқда турсин, мақоланинг нималигини билмасди.

— Мақола? У нима деганинг?

Салима энди кулимсирамади, жиддий туриб тушунтирди:

— Мен буни газетага ёзиб бериладиган нарсa деб ўйлайман. Бунда яхши нарсалар тўғрисида ҳам, ёмон нарсалар тўғрисида ҳам ёзиш мумкин. Яхшини мақтайсан, ёмонни танқид қилиб, тўғри йўл кўрсатиб берасан-да. Хўш десанг, қарашиб юборардим.

Тўла «ёмон» деган сўзни ўзининг пешонасидаги тамга деб биларди. Шунинг учун синглисига бир ўқрайиб қараб олди. Бундан ташқари, Салиманинг қарашиб юбориш тўғрисидаги таклифи ҳам ғижинини келтирди. «Ўзини ақлли-ю, мени анқов ҳисоблаяпти!» деб ўйлади-да, алаmidан чиқиш учун битта шўртак сўз айтишга чоғланди. Аммо улгурмади. Салима гапни илиб кетди.

— Шундай қилсанг борми, синф раҳбаримиз жуда хурсанд бўладилар-да. Биз ҳам, синфдаги болалар ҳам! Эсингдами ҳо бир кун қаҳрамон бўлишни орзу қилувдинг?

— Хўш, орзу қилсам нима бўпти?

— Ёзсанг, шунинг ўзи ҳам қаҳрамонлик бўлармикан дейман-да.

Бу гап Тўлани аччиғидан туширди. Аллақачошлар эсидан чиқиб кетган орзуси яна юрагига ўт солди. Энди синглисига ўқрайиб эмас, мулойим қаради. Ёлғиз кўзлари билан жилмайиб туриб:

— Нима тўғрисида?— деб сўради.

Салима акасининг ёнига ишора қилди.

— Масалап, анови тўғрисида.

Тўла шошиб ёнига қаради. У ерда чала қолган рогатка ётарди.

— Рогатка тўғрисида?!— деди Тўла, юраги ёрилиб.

— Ҳа, рогатканинг зарари тўғрисида.

Тўланинг бошига бехосдан оғир бир нарсa туриб кетгандай бўлди. Кўзлари тинди. Салима иккита, тўртта, саккизта бўлиб кўринадан бошлади. Тишлари ўз-ўзидан ғижирлади. Қошлари чимирилиб, бир-бирига мингашиб кетаёзди. Ранги ўчди, лаблари бўзарди. Кўзларида жуда хунук, жуда ваҳимали ўт ёнди. Ҳеч маҳал эшитилмаган бир товуш билан қичқирди:

— Хоҳламайман! Мақола ҳам, қаҳрамонлик ҳам керак эмас!!!

СИР ФОШ БЎЛДИ

Ўқитувчи болаларнинг дафтарларини уйга олиб бориб кўрарди. Тўла билан Салиманинг дафтарларида уйда бажарилган вазифаларнинг бир хил қўл билан ёзилгани

муаллимни шубҳага солди. У бу аҳволни анча вақтдан бери сезиб келарди. Бугун текшириб кўрмоқчи бўлди. Эрталаб болаларнинг дафтарларини эгаларига қайтариб бериб, Тўланикни олиб қолди. Салиманинг юраги, дилисилик бўлишини сезиб тургандек, дукурлаб ура бошлади. Тўла бўлса парво қилмади. «Йўқолиб ё бўлмаса уйларида эсларидан чиқиб қолгандир», деб ўйлаб қўя қолди. Лекин ўйи хато бўлиб чиқди. Ҳўқитувчи:

— Тўла, тахтага! — деб қолди.

Тўла тахтага келди-да, одатдагича, болаларга иржайиб қараб турди. Ҳўқитувчи кўзойнагини тоза рўмолчаси билан артиб туриб, Тўлага юзлазди.

— Илгари куши уйга берилган масалани синфдошларингдан баъзилари чиқаришолмапти. Сеники, Салиманики, яна бир қанча боланики аъло. Сен шу масалани тахтада ечиб кўрсат. Билмаганлар билиб олсин.

Тўла сурат бўлиб қолди. Бу масалани ҳам Салима ечиб, Тўланинг дафтарига қўчприб қўйган эди. Шунинг учун Тўла қўлида бўр билан нима қиларини билмай туриб қолди.

— Ёз, — деди Ҳўқитувчи, кўзойнагини тақиб.

Акасининг шармандаси чиққанлиги Салимани ерга киргизиб юборди. У бу масалада фақат акасининггина эмас, ўзининг ҳам айбдорлигини сезиб, хижолатпазликдан терлаб кетди. Самад ёнидаги боладан сўраб олди шекилли, ҳовучини оғзига тутиб, муаллимдан яшириқча айта бошлади. Лекин Тўла шивирлаб айтилган сўзни тугул, бақириб айтилган сўзни ҳам эшитадиган аҳволда эмас эди. Шунинг учун кўзларини лўқ қилиб қараб тураверди. Ҳўқитувчи висир-висир келаётган томонга бир қараб олиб, яна Тўлага юзланди.

— Нимага ёзмайсан? Ана холос, бир кечада эсингдан чиқиб қола қолдимми? Ё... — У гапининг давомини айтмади. Тўлага мийиғида кулганича тикилиб қолди. Тўла бўлса оёғи билан ер чизиб, чурқ этмасдан турарди. Ҳўқитувчи, хайфи келди шекилли, калласини «аттанг, аттанг!» дегандай тебратиб:

— Хўп, бўлмаса эсингга ўзимиз солиб қўямиз, — деди — Масаланинг бошини айтиб берсак, у ёғини ўзинг тошиб оласанми?

Тўла калласи билан «ҳа» ишорасини қилди. Муаллим синфга очиқ чеҳра билан қаради-ю:

— Қанч, ким айтиб беради? — деди.

Болаларнинг қарийб ҳаммаси бараварига қўл кўтарди.

— Эркиной, сен айтақол.

Қора кўз, қора мағиз бир қиз ўрнидан сакраб турди. Дафтарини ёпиб қўйиб, қўнғироқдай овоз билан масалани айта бошлади:

— Колхознинг бир пахтачилик бригадаси 110 гектар ерга чигит экиб, гектар бошига 22 центнердан ҳосил оларди...

— Бас, — деди ўқитувчи, Эркинойга қўли билан «ўтир» ишорасини қилиб. Эркиной ўтиргандан кейин муаллим яна Тўлага юзланди. — Энди эсингга тушдимми?

Тўла без бўлиб тураверди. Ўқитувчи, ундап узоқ жавоб кутиб ўтирмай, яна бошқа болани турғизди.

— Ҳар центнерга саккиз меҳнат куни сарф қилинади. Бригада тўла механизациялашиб, комплекс-далачилик бригадасига айлангандан кейин...

— Хўш, эсингга тушдимми? — деб сўради муаллим Тўладан, боланинг сўзини бўлиб.

Тўла калласини чайқатиб, «йўқ» ишорасини қилди. Шунда ҳам ўқитувчи асабийлашмади. Синфда пиқиллаб кулгувчиларга ўзининг оғир қараши билан таъзир берди. Аммо Тўлага қаттиқ гапирмади. Қайтариб ҳам юбормади. Болага калласи билан ишора қилиб, масаланинг давомини айттирди.

— ...Ҳосил икки баравар ортди, ҳар центнерга сарф қилинадиган меҳнат куни эса икки баравар камайди. Бригада янги усул шарофати билан ҳосилдан қанча ютди-ю, меҳнат кунидан қанча тежади?

— Раҳмат, ўтир.

Бола ўтирди, ўқитувчи Тўланинг ёнига келди.

— Гапир ахир, эсингга тушдимми?

Тўла кўзларини ердан олмай, жим тураверди. Ўқитувчи оғир туриб яна сўради:

— Менга қара. Тўла, дафтарингга-ку, ишлабсан, мана, — деди қўлидаги дафтарни кўрсатиб. — Ишлаганда ҳам аъло ишлагансан. Нега энди бу ерда ўзингни гўлликка соласан? Эсингдан чиққан бўлса чиққандир. Нимага очиқ гапирмайсан? Нима, мендан ё ўртоқларингдан яширадиган бирон сиринг борми?

Тўла калласини чайқатди.

— Бўлмаса айтгин-да! Масалани ўзинг ечганмисан?

Тўла бошини оғир кўтарди, лекин шунда ҳам кўзларини ўқитувчидан қочириб, жонсиз товуш билан:

— Ўзим ечганман, — деди.

Салима «аҳ!» деб юборишдан ўзини зўрға сақлаб

қолди. Юзи лолодек қизариб, кўзларига ёш чиқиб кетди. Муаллим қўлидаги дафтарни Тўлага чўзиб:

— Шуми ечганинг? — деб сўради.

— Йўқ.

— Ия, сенинг дафтаринг-ку бу? Мана, муқовасига Тўла Расулов деб ёзилган.

Тўла сувдан қуруқ чиқиш йўлини қидириш билан банд эди. Шунинг учун ўқитувчининг саволларига рўй-рост жавоб қилмай, ўз ўйи билан машғул бўлди. Ўйлаб-ўйлаб ахир қутулиш йўлини ҳам топди. Топди-ю, бирдан чеҳраси ёришиб кетди. Гуноҳ қилиб қўйган мушукка ўхшаган бояги Тўладан энди асар қолмади. У дадил туриб:

— Тўғри, бу менинг дафтарим,— деди ўқитувчининг қўлидаги дафтарга ишора қилиб.— Нимаям бўлиб, дафтарим Салиманинг дафтарлари билан аралашиб кетибди. Қидириб тополмадим. Салима ҳам адашиб менинг дафтаримга чиқариб қўйибди. Мундай қараса, ўзининг дафтари бошқа ерда экан. Кейин ўзининг дафтарларига кўчириб олди. Қаранг, хати ҳам бир-ку. Ишонмасангиз, апа, Салима ўтирибди, ўздан сўранг.

— Ёлғон! Ҳамма гапи ёлғон!

Салима бошини қўллари орасига олиб, йиғлаб юборди.

УРИЛМАЙ ҚОЛГАН МУШТ

Тўла ўзининг айбларини яшириш, сувдан қуруқ чиқиш учун Салимани гувоҳ қилиб кўрсатишдан ҳам тоймади. Салима назарида, унинг ишуча қилмишлари устига бу яна бир ҳаёсизлик эди. Бу сурлик Салимага ҳақорат бўлиб туйилди. Шунинг учун Салима, хўрлиги келиб, йиғлаб юборди. Лекин узоқ йиғламади. Ҳадемай ўзини босиб олди. Юрагида чидаб бўлмайдиган бир нафрат уйғонди. Кўз ёшларини дарров тиндирган нарса ҳам шу қудратли нафрат бўлди. Бу нафрат юрагида галаён уйғотди. Салима даст ўрнидан турди, чақчайган кўзларини акасига тикиб, унинг бутун хулқи атворини индан игнасигача очиб ташлади. Аммо Салиманинг куйиб, ёниб айтган сўзлари Тўлага қилчалик таъсир қилмади. Гўё гап бошқа одам устида кетаётгандек, тахта ёнида бўр ўйнаб илжайиб тураверди. Салимадан кейин ўқитувчи қилган ўнгт-насиҳатлар ҳам бир қулоғидан кириб, иккинчи қулоғидан чиқиб кетди. Бўлмаса жойинга ўтиб кетаётганда, ўқитувчидан яшириқча синглисига мушт

ўқталармиди? Бўлмаса дарс кетиб турганда, Ўғилхоннинг бир кокилдаги жигар ранг лентани тортиб олиб, Таманпонинг пушти лентасига алмаштириб қўярмиди?

Тўла шунча шармандалиқдан кейин ҳам шумлигини қўймади. Танаффус маҳалида Самад билан бирлашиб олиб, синфда тўп ўйнади. Спифбоши тартибга чақирганда, уш хуцук сўз билан ҳақорат қилди. Норозиллик билдирган бошқа бир болани чирқиратиб йиғлатди. Бу бола ўқитувчига шикоят қилгани чиқиб кетганда эса, портфелини қўлтиққа уриб, охири дарсдан кетиб қолди.

Тўла кўчада бир соатча ўйнади. Кейин бир нима эсига тушдим, уйга қараб чопиб кетди. Уйга келиб ҳам ичкарига кирмади, кўча эшигининг орқасига биқиниб олди. Бир маҳал эшик очилиб, остонадан ҳатлаган қадам товуши эшитилди. Тўла қувониб кетди. «Мана энди кўрасан кўрадиганингни!» деб ўйлади у. Бу ўй ғазабли юзини тиржайтирди. У бирдан мушт кўтариб олдинга сапчиди. Шу мушт билан Салиманинг оғиз-бурнини қон қилмоқчи эди. Лекин муштини кўтарганича қотиб қолди. Эшикдан Салима эмас, отаси кириб келаётган эди.

— Хўш, Тўла полвон, адангни мушт билан кутиб ол-
ясанми?— деб ҳазиллашди отаси, ўглини пешонасидан ўшиб.

Тўла саросимага тушиб қолди.

— Менми? Ҳа... йўқ... ҳалиги... бошим...— деди-ю, ду-
дуқланиб, дарров бошини қаший бошлади.

Салима отасининг орқасида кириб келаётган эди. Тў-
ланинг авзойини кўриб, аввал хахолаб кулди, кейин:

— Шунақа, Тўла акам бош оғриқ бўлиб қолганлар,—
деди.

КАТТА ГУНОҲ

Октябрь байрами бу йил ҳам қутлуғ келди. Респуб-
лика давлатга пахта тошвириш планини қарийб бажариб
қўйди. Бу эл-юрт учун жуда катта шодлик эди. Бу шод-
лик болалар чеҳрасида нур сочиб турарди. Салима-чи?
О, Салимани асти сўраманг. Севинчи ичига сизмади. У
отасининг тажриба ишларида бўшаб келганига бир қу-
вонса, пахта планининг бажарилиб қолаётганига ўн қу-
вонди. Тўла-чи? Э, Тўланинг йўриғи бошқа. Юрагига қил
сизмайди. Отаси даладан қайтди-ю, пўхта урилган той-
чоқ бўлди-қолди. Илгариги ўжарлиги, шўхлиги бирдан
йўқолди. Энди у кечагина ҳаммани қақшатиб юрган

Тўлага ўхшамайди. Нима бўлди? Тузалдими? Йўғ-е, шундай қийиқ бола дарров тузалиб қоладими? Балки бошқа сир бордир? Мундоқ разм солиб қаралса, чиндан ҳам сир борга ўхшайди. Нимага десангиз, отасининг келиши билан юраги бежо бўлиб қолди. Бир ёқдан, сўнгги вақтларда қилган безорилиги отасининг қулогига етиб қолишидан хавотирланса, иккинчи ёқдан, Салима газетига ёзса, мактабдошлари олдида, айниқса байрам кунларида ерга қараб қолишидан қўрқади. Хўш, бу нарсаларга ким айбдор? Ўзи. Ҳар ким экканини ўради-да.

Лекин Тўла бўлар иш бўлди деб қараб турмади. Баъзи нарсаларнинг олдини олиб қўйди. Масалан, кундалик дафтарини ҳеч ким тополмайдиган ерга беркитди. Тўла буни бекорга беркитмади. Отасининг феълини билгани учун беркитди. Отаси у ёқ бу ёққа бориб келгандан сўнг ҳамма вақт болаларининг кундалик дафтарларини олиб қарарди. Кундалик дафтар мактаб боланинг хулқ-атворини, олган баҳоларини равшан кўрсатиб турадиган тиниқ ойна. Буни отаси яхши билади. Шунинг учун у кундалик дафтарларни ҳар вақт текшириб туради. Тўланинг дафтари эса... Йўқ, бу ҳақда ҳозир ҳеч нима дея олмаймиз. Нимага десангиз, Тўла дафтарини ҳеч кимга кўрсатмай яшириб қўйди. Биз унда нималар борлигини билмаймиз. Яхшиси, ҳозир Тўланинг сўнгги кунлардаги аҳволини гаплашайлик.

Тўла сўнгги кунларда отасига рўпара келишдан ўзини иложи борича олиб қочиб юрди. Қўққисдан дуч келиб қолса-чи? Унда гоҳ боши оғриётганини, гоҳ тиши оғриётганини баҳона қилади-ю, дарров уйга кириб ётиб олади. Мактабдаги байрам концертига ҳам шу баҳона билан бормади. Назарда, Салима уни газетига уриб чиққан-у, ҳамма унга бармоғини бигиз қилиб: «Ана Тўла! Ана безори!» дегандек бўларди. Лекин кўнгли тўғри сезган экан. Бу гапни оғайниси Самад топиб келди.

— Газетада роса боплашибди-да сени! Вой, суратнинг ҳам солиб қўйишибди-я! — деди Самад, ярим ачинган, ярим мазах қилган бир оҳангда.

Тўла ўзини бетобликка солиб ётган эди. Самаднинг гапини эшитиб, сапчиб туриб кетди. Ҳазаби миясига қондек урилди. Тишларини гижирлатиб қичқирди:

— Ким ёзибди? Салимами?!

Самад жавоб қилишга шошилмади. Аввал мазах қилгандай кулимсиради, кейин лабларини буриб:

— Албатта, Салима-да. Бошқа ким ёзарди! — деди.

— Уҳ!

Тўланинг юрагидан отириб чиққан ғазаб юзини буриштириб юборди. Самад ошнасининг аҳволини кўриб ачиндими ё хунук гап тошиб келгани учун ўзининг калтакка қолишидан қўрқдими, ҳар нечук, ўксик товуш билан:

— Синфда-ку обрўйингни тўкувди, энди бу қилиги ошиб тушди. Нима, сенда қасди борми? Бир қориндан талашиб тушган синглинг-а тагин! Наҳотки раҳми келмаса?— деди.

Ошнасининг сўзлари Тўланинг ярасига ҳар қанча туз сепса ҳам, у миқ этмади. Хўрлиги келиб, йишлагиси қистади. Юзини чўрт ўгириб, жойига ётиб олди. Самад чиқиб кетди. Тўла эса юрагини кемирувчи аччиқ алам билан қолди. У икки кунгача эзилиб, этини еб юрди. Аммо Салимага бир оғиз ҳам қаттиқ сўз айтмади. Ҳеч нарсадан хабари йўқдай, вазмин юраверди. Ахир байрам тантаналари ўтиб, саккизинчи ноябрь ҳам келди.

Тўла кунни кечиктириб мактабга борди. Борганда ҳам, худди юрагида ёмон нияти бор одамдай, ўзини ҳеч кимга кўрсатмай, яшириқча борди. Бахтига мактаб саҳнида ҳам, бино даҳлизида ҳам ҳеч ким йўқ экан. У шилт этиб ўзини залга урди. Биринчи қаватнинг узун кетган кенг, баҳаво зали бўм-бўш эди. Тўла, шарпа чиқармаслик учун оёқ учида юриб бориб, қатор деворий газеталарнинг бири олдида тўхтади. Уз синфининг газетасини узоқданоқ таниб олган эди. Биров кириб қолиши мумкинлигини ҳам ўйлаб ўтирмай, газетага чап солди...

Яшириқча ёмон иш қилаётган одам ҳар қанча ботир бўлганда ҳам, шитир этган товушдан сесканиб тушади. Тўла ҳам ҳозир шундай бўлди. Газетанинг шириллаб йиртилиши юрагини чиқариб юборди. Бир сесканди-ю, орқа-олдига қарамай залдан чопқиллаб чиқиб кетди.

Мактаб қоровули Собир ота ташқаридан чой олиб кириб келаётган эди. Тўла тўғри келиб эшик оғзида чолга урилди. Отанинг қўлидаги чойнак тушиб синиб кетди. Ҳаммаёққа қайноқ чой сачради. Тўла қилиб қўйган ишини кўриб, эҳсонаси чиқиб кетди. Қочини ҳам, узр сўрашни ҳам билмай, чолга анграйиб қараб қолди.

Собир ота унинг кўзларида ошкор қўрқув, юзида саросима борлигини кўрди-ю, кекса бошини астагина силкитиб:

— Ҳа, майли-майли, синини керак экан — синибдида, ҳечқиси йўқ. Майли, боравер, болам, хафа бўлма, фалокат-да, — деди.

Тўла Собир отадан бундай ширин сўз эмас, қаттиқ дашном кутган эди. Отанинг меҳрибончилиги, бир ёқдан, кўнглини кўтарган бўлса, иккинчи ёқдан, қаттиқ хижолат қилди. Агар ота бақирса, сўкса, ҳатто бетига тарсаки урса, у бунчалик хижолат бўлмас эди. Шунинг учун лоладек қизариб, дарров узр сўради:

— Кечиринг, ота, билмай қолдим.

Собир ота чойнак синиқларини йиғиштираётган эди, чап қўлини белга тираб, секин кўтарилди-да:

— Майли, болам, боравер, лекин бунақа чопма. Бемаҳал, беўрин чопсанг, шунақа хунук иш бўлиб қолиши мумкин,— деди.

Тўла, катта гуноҳ қилиб қўйганлигини тушундим, кўчага чиқа солиб уйига қараб югурди.

СОБИР ОТАНИНГ ТААЖЖУБИ

Карима опа ўғлининг халлослаб, нафаси қисилиб ярганини кўриб кўрқиб кетди.

— Вой ўлмасам, нима бўлди, Тўла қўзим?!— деди, ўғлининг бежо кўзларига тикилиб.

— Юринг, ойи, дарров юринг!

Тўла ойисини қўлидан ушлаб тортди.

Карима опа ўзини йўқотиб қўяёзди.

— Гапирсанг-чи ахир, нима бўлди, жон болам?

— Мактаб қоровулининг чойнагини синдириб қўйдим.

Онасининг юзидан жилмайиш пайдо бўлди. У ёқасидан кўкрагига туф-туфлаб:

— Ҳақ, шунга ҳам шунча куйгуликми, қўзичоғим! Синса синибди-да, қўявер, янгисини сотиб олар,— деди.

Тўлани ташвишга солган нарса аслида чойнак эмас, газета эди. Чол газетанинг йиртилганини билса, албатта Тўладан кўради, кейин директорга маълум қилади. Буниси трамвай воқеасидан кейин чинакам дард устига чиққон бўлди. Тўла шу нарсаларни ўйлаб ваҳимага тушди-ю, ярали газак олдирмаслик учун онасидан ёрдам сўрагани келди. Аммо гуноҳининг каттасини яшриб, чол кечирган кичик гуноҳини айтди. Нимага десангиз, балки чол газетанинг йиртилганидан беҳабардир, балки ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолиб кетар, деб ўйлади. Дунёда ҳар қандай ёмон иш эртами-кеч ошкор бўлади. Буни ёмонлик қилган одамнинг ўзи ҳам билади, шунинг учун ёмонлиги ошкор бўлгунча ҳар вақт эзлиб, ваҳим қилиб юради. Тўланинг юрагини ҳам шу ваҳим ёввойи мушук-

дай тимдалай бошлади. Газетани йиртганини чол билдимикан-йўқмикан? Билмаган бўлса,— хайрият, билган бўлса,— отаси билан мактаб директорининг қулогига етмай туриб дарров олдини олиш керак. Буни фақат опаси қила олади, шунинг учун опасини мактабга судрайди.

— Юринг, юринг, жон ойи!

Карима опа битта чинни чойнакни сумкага солиб мактабга келди. Тўла ичкарига кирмай, эшик оғзида қолди. Карима опа чолга салом бергандан кейин сумкасидан чойнакни чиқариб:

— Боя ўғлим чойнагингизни синдириб қўйган экан, ўрнига шунини олиб келдим,— деди.

Чол Карима опага жой кўрсатди.

— Қани, бу ёққа ўтиринг, қизим. Яхши келибсиз.

Карима опа чойнакни узатган эди чол олмади.

— Йўқ, чойнак топилмайдиган матоҳ эмас, қизим, олиб кетаверинг. Чойнак списа, янгисини сотиб олса бўлади. Газета йиртилса, янги нусха сотиб олса бўлади. Лекин деворий газета йиртиб ташланса-чи, йўқ, уни сотиб олиб бўлмайди, чунки деворий газета фақат бир нусха бўлади. Сизнинг ўғлингиз олтинчи «В» сифф газетасини йиртиб кетибди!

Карима опанинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Собир отанинг ўринли гаплари унга ўринсиз, тухмат бўлиб туюлди.

— «Йиртиб кетибди», дейшингиздан ўзингиз кўрмагансиз, шундайми?— деди Карима опа, ранги бўзариб.

Чол афсусланиб жавоб қилди:

— Ҳа, йиртаётганини кўролмай қолибман, лекин йиртганини кўрдим. Сизнинг ўғлингиз йиртган. Ҳа, танобини тортиброқ қўйинг, қизим.

Карима опа боласининг ёмон қилиқларига эътибор бермай, буни ёш болаларда бўладиган шўхлик деб қўя қоладиган парвосиз оналардан эди. Шунинг учун Собир отанинг гаплари унга тухматдай туюлди.

— Йиртганини ўзингиз кўрмабсиз-у, яна оппоқ сақолингиздан уялмай, неварангиздай болага тухмат қиласиз-а!— деди Карима опа, кўзларини чақчайтириб.

Чол ҳайфсинаётгандек қилиб кулимсирлади.

— Йўқ-йўқ, бунақа қизишманг, қизим. Эрталаб келганимда ҳамма газета бут эди. Инпайкейин, бугун бу ерга сизнинг ўғлингиздан бошқа ҳеч ким келгани йўқ. Ўғлингиз шу ерда бўлганда, ўзидан сўрардик...

Карима опа кўчага қараб қичқирди:

— Тўлажон, бу ёққа киринг, қоқиндиқ!

Тўла бўшашиб кирди. Карима опа уни бир қўли билан қучоқлаб сўради:

— Анови чол сизни газетани йиртиб кетибди, деяпти. Ростми, оппоғим? Йиртдингизми, а, айланай?

Тўла ер чизиб тураверди. Карима опа авж қилди:

— Ана кўрдингизми, йиртган бўлса, «йиртдим», деярди. Индамаяптими? Демак, йиртмабди.

Чол яна кулимсиради.

— Йиртмаган бўлса, «йўқ» деярди. Йиртганки индамайди-да.

Карима опа шаангишга турди:

— Ҳой, чол, оғзингизга қараб гапиринг! Биласизми, сиз туҳмат қилаётган бу боланинг отаси ким? Шу гапларингиз эримнинг қулоғига етиб қолса, боламга эмас, сизга жавр бўлади, ҳа!

Чолнинг нафси оғриди, шундай бўлса ҳам яна оғир туриб жавоб қилди:

— Мен туҳмат қилаётганим йўқ, қизим, бор гапни айтдим холос. Газетада Тўла деган бир бола қаттиқ танқид қилинган экан, ўша Тўла сизнинг ўғлингиз бўлса керак. Шундайми, болам?

Тўла боши билан тасдиқ ишорасини қилди. Карима опа дарров ўглини бағрига босди.

— Сиз йиртдингизми, қоқиндиқ, а? Ростдан-а?

Тўла бошини билипар-билимас тебратди. Карима опа бирдан ўзгариб, ширин гап бўлиб қолди.

— Болам қоқиндиқ ўйнашиб йиртган-да, буваси, шунга ҳам хафа бўласизми, отажон. Хайр, майли, бу гап ўртамизда қолсин. Сиз ҳам директорга айтманг, мен ҳам отасига айтмай — ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолсин. Ҳа, шундай бўлсин.

Чол энди кулумспрамади.

— Айтмай иложим йўқ, қизим. Мактаб ускуналарига, мактаб ишларига зарар етказган болалар қилмишларига яраша жазо олишлари керак.

Карима опа чойнакни сумкасига солди-да, ўглини қўлидан етаклаб, дўқиллаганича чиқиб кетди.

Собир ота орқасидан қараб ўйлашиб қолди: «Таажжуб, болаларини ўзлари тартибга солиш гамини емай, тартибга солиш ҳаракатида бўлганларга мана шундай ўқрайиб қарайдиган ота-оналар ҳам бўлар экан-да! Э, аттанг-аттанг...»

ҲАР КИМ ЭККАНИНИ ЎРАДИ

БИРИНЧИ ҚОР

Биринчи декабрга ўтар кечаси қор шунақаям қалин ташлади-ки, Тўла эрталаб ташқарига чиқса, вой-бў, ҳаммаёқ оппоқ оқариб кетибди. Кеча кечқурун ётганда қорнинг ўзи тугул, шарпаси ҳам йўқ эди. Мана бир кечада ҳаммаёқ ўзгарибди-қолибди! Эрталаб ойиси суюнчилаб уйготса нима қилар экан? Уйготишга-ку уйготмабди, ташқарига чиқаётганда мундоғ шипшиб қўймагани қизиқ! Мана Тўла беҳосдан чиқди-ю, кўзларини қамаштириб олди. Қоронги уйда бирдан чироқ ёқиб юборганда кўз қамашди-ю, худди шундай бўлди.

Тўла ўз ихтиёридан ташқари сузилиб қолган кўзларини майин, қалин қорларга тикиб жилмайиб турди. Қаранг: дарахт шохлари оғир юкларни кўтаролмай ерга энгашибди! Ҳовли саҳни-чи? Худди колхозлар янги терилган нахталарни ёйиб қуритадиган текис хирмонга ўхшайди. Томларни айтинг! Қалинлиги бемалол бир қарич келадиган оқ кўрпалар ёпиниб олибди!

Тўланинг кўнгли яйраб кетди. Мунча чиройли, мунча майин, мунча оппоқ бу қорлар! Салима билан Ҳалима ҳали уйда. Шу оппоқ қордан бир чаңгал олиб кириб кўз-кўз қилсинми ё билдирмасдан ёқаларидан тиқиб чинқиртирсинми? Йўқ, ҳозиргина ўринларидан туришди — иссиқ бадашларига совуқ қор тегса шамоллаб қолишлари мумкин.

Тўла сингилларини чирқиратиш фикридан қайтиб, бўғотларда осилган сумалакларга, кейин айвонга урган қор учқунларига қаради. «Вой, иложини қилса уйга ҳам кирар экан-у, айвоннинг ярмига етганда илиги қуриб қопти-да», — деб ўйлади.

Шу пайт унинг лабларига сирли бир жилмайиш югурди. Балки дилкаш табиатнинг бу ажойиб эҳсонига ҳаваси келаетганидандир? Йўғ-э, бўлмаса нега лаблари шивирлайди? Э, ҳа, иккинчи синфда ўқиган шеъри эснга тушиб кетибди:

Ҳар томонда оппоқ қор.
 Ҳар томонда оппоқ қор.
 Совуқ ҳукм суради.
 Дарахтлар оқ кийимда
 Хаёл суриб туради.

Бу сатрлар ўз-ўзидан кўнглига келди. Лабларини пичирлатган нарса ҳам шулар бўлди. Аммо Тўланинг ўзига бошқача туюлди. Бунини сифда, ўртоқлари олдида ўқитувчисига қараб туриб баланд овоз билан ўқиётгандек бўлди. Юрагини тўлдирган биринчи қор шодлигига бу шеър шодлиги қанот бўлди. У югуриб пастга тушди, юмшоқ қордан чангалини тўлдириб олди, уни бармоқлари орасида юмалоқлади. Шунда панжаларидан бошлаб билагига, кейин бутун баданига ёқимли бир зирқираш югурди. Ичидан «ах!» деган овоз чиқди. Бу жунжиккан, айни замонда маза қилган бола овозига ўхшар эди. Боши устида муз сумалаклари осилиб ётарди. Шуларга отса-чи? Ҳа, у сумалаклардан энг каттасини мўлжалла олиб, қўлидаги қорни отди. Сумалак синиб, шарақлаб ерга тўкилди. Шу нимзангори товланиб турган тиниқ сумалак синиғидан биттасини олиб оғзига солди. Лекин шу пайт елкасига ташлаб чиққан пальтоси сирғаниб тушиб кетди-ю, отган қори қийшайиб бориб олма дарахтига тегди. Ерга дув этиб қор тўкилди. Ёш сурхун новдалар оғир юкларидан бўшаб қадрларни кўтарди. Тўла, муз сумалакларини эсидан чиққандек, энди олмага ҳуши кетиб қараб қолди.

Қор ёққанини деразадан кўришганми ё опаси айтганми, ҳайтовур, Салима билан Ҳалима ҳам бирдан чирқирашиб чиқиб қолишди.

— Қор, қор, ойшоқ қор! Дарахтларга қалпоқ қор! — деб иккаласи бараварига чирқирди.

Салима чошиб пастга тушди. Қордап бир чангал олиб, шопи-пиша юмалоқлади. Кейин муюлинига етиб қолган акасига орқасидан отди. Қор тўғри келиб Тўланинг гарданига тегди. У орқасига хўмрайиб бир қаради-ю, ердан чапдастлик билан қор олиб юмалоқлади. Уни Салимага отмоқчи бўлиб қўлини бир силтади, лекин отмади. Бу орада Салима яна бир юмалоқ қор отди. Бунини Тўланинг шапкасига тегди. Қошлари билан киприкларига қор ёпишди. Ёқасининг тугмаси қадалмаган экап, ичига ҳам анчагина қор кириб кетди. Тўла икки букилиб туриб ичидagi қорларни қоқди-да, чақ-чақ уриб муюлишдан ўтиб кетди. Салима билан Ҳалима ҳам қотиб-қотиб қулишди. Ҳовли кечаси қорга тўлган бўлса, мава энди болаларнинг қувноқ қулгиларига тўлди.

Карима опа ҳам болаларнинг яйрашганларини эшитиб айвонга югуриб чиқди.

— Тушинг, ойна, қорбўрон ўйнаймиз! — деди Салима, қор юмалоқлаб.

Карима опа аввал бир жупжикди, кейин тисарилиб:
— Қўйсанг-чи, қизим! Кап-катта хотинга қорбўрон
ўйлашни ким қўйибди-я!— деди.

Лекки Салима ойисининг унамаганига қараб турма-
ди. Уни қўлидан ушлаб пастга тортди. Унг қўли билан
бир қисм қор олиб, онасининг ёқасидан тикмоқчи бўл-
ганди, Карима опа вой-войлаб айвонга қочиб чиқиб
кетди.

Ҳалима ҳам қор юмалоқлаб олган экан, Салимага от-
ган эди, тегмади. Салима уни тутиб қорга йиқитди. Опа-
сингил ҳовлини тўлдириб кулишар, тоза ҳавони зирқира-
тиб чинқирришар эди.

Тўла булар ёнидан тез ўтиб кетмоқчи бўлган эди,
опа-сингил чинқирришиб қор ота бошлашди. Тўла югуриб
айвонга чиқиб олди. Кейин усти бошини наридан-бери
қоқиб, уйга қочиб кириб кетди.

Салималар уйда бошланган биринчи қор шодлиги
кечгача авжидан тушмади. Болалар уйларда, кўчаларда,
мактабларда қор ўйнашар, қор ўйнашиб шодланишар,
шодланишиб чинқирришарди.

ЯХШИ НИШОНАЛАР

Ҳалима учинчи синфда ўқийди. Шунинг учун мак-
табидан илгарироқ келди. Даҳлизда пальтосини ечиб қо-
зиққа осди. Кейин портфелини уйга киритиб қўйиб, дар-
ров қайтиб чиқди. Карима опа унга овқат келтираётган
эди:

— Ҳай-ҳай, қаёққа, жон болам?!— деб қизининг йў-
лини тўсди.

— Қорбобо қиламан — деди Ҳалима, опасига мўл-
тиллаб.

— Хўп, айланай, аввал мана бу овқатни еб ол, кейин
қорбобо қиласанми, қорқиз қиласанми, хоҳлаганингни
қилаверасан.

Овқатни емай илож қолмаган эди. Нимага десангиз,
Ҳалима ўзидан каттанинг, айниқса ота-онасининг гапи-
ни ҳеч қачон қайтармайди. Шунинг учун дарров юз-қў-
лини ювиб дастурхонга ўтирди. Деразадан оппоқ қор
кўриниб турарди. Қаранг: қор, тезроқ чиқ, югур тезроқ,
деб турса-ю, парво қилмай овқат еб ўтирсанг — жуда қи-
зиқ-да! Шундай пайтда томоқдан овқат ўтадимми?

Ҳалима овқатини юраги типирчилаб ўтириб еди. Ке-
йин дастурхонни йиғиштириб, идишни ошхонага чиқариб

ювди. Бу ишларни шунча тез, шунча тошиб қилдики, уни кўрган киши: «Бу қизга бир нима бўитми?» — деб ўйламай қолмасди. Ҳалима ошхонадан ўқдай отилиб чиқиб қозикдан юнг жемперини олди, йўл-йўлакай кийиб ташқарига югурди. Чиқса, эҳ-ҳа, Қорбобо ярим-ёрти бўлиб қолти.

Ҳалима ўртоқларининг ёнига чошиб келиб ёрдамлаша бошлади. Уч кишилашиб бўлгуси Қорбобони юмалата кетти. Сал ўтмай Қорбобо юмалоқ болишдай бўлди, кейин семирди, яна семирди, охири ичига пахта тикилган лингча қопга ўхшаб қолди. Энди буни турғизиш, ортиқча жойларини йўниш, теласига бош, ёнларига қўл яна алланарсалар қилиш керак.

Иш қизигандан қизиб борди. Учта қиз, иккита ўғил бола Қорбобо атрофида терга пишиб урниб ётарди. Навбат бошни яшагга келганда ҳеч эвини қилолмай қолишди. Гоҳ бурни қийшиқ чиқиб қолади. Гоҳ қошларининг бири паст, бири баланд бўлади. Қўйнинг-чи, эплашолмади-эплашолмади-да.

— Энди нима қиламиз? — деди Ҳалима, боши қотиб.

Биринчи синфда ўқийдиган ола кўз Зайнаб бирдан Ҳалимага қаради-ю, кўзларидан ўт чақнатиб:

— Биласанми нима қиламиз? — деди.

Ҳамма: Зайнаб йўлини топибди, деб оғзига тикилди. Зайнаб бўлса ола кўзларини яна ҳам олайтириб, жуда қийин топишмоқни топган боладай жонланаб:

— Ойингни чақириб чиқасан, Ҳалима. Ойнинг қилиб берадилар, — деди.

Ҳалима: «Бунинг топган гапини-чи!» — дегандай қилиб лабини буриштирди. Бошқа болаларнинг ҳам қўлтқларидан тарвуз тушди.

— Салима ошам бўлсалар қилиб берардилар. Ойим билмайдилар, — деди Ҳалима бўшашиб.

— Ойингнинг билмаслигини сен қаердан биласан? Билар, чақириб чиқ.

Зайнаб қўярда-қўймай Ҳалимани уйига киргизди. Болалар юракларини чангаллаб кутиб туришди. Зайнабдан бошқа ҳамманинг кўнглида: «Чиқмасалар керак», деган ваҳм бор эди. Йўқ, орадан бир минут ўтмай Карима опа қизи билан бирга чиқди. Лекин Қорбобонинг олдига келиб улгурмади. Кўча эшигидан Тўла кириб келди. Карима опа ўглини кўриб суюниб кетди.

— Ана, Тўлажон келиб қолди! Болам, шуларнинг Қорбобосини қилиб бер. айланай, — деди ўглига қараб.

— Хўп, ҳозир чиқамаи.

Қизиқ! Онаси бир ишни минг марта сўраб, ялиниб-ёлбориб юриб қилдирар эди-ку? Нечук дарров кўна қолди? Ё ўзининг ҳам қор ўйнагиси бормикан? Қор ўйнагиси бўлса, нега ўртоқлари билан ўйнаб қолмади? Нечун тўғри уйга келаверди? Ҳатто Салимадан ҳам олдин келди, нима бўлди?

Тўла пальтосини ечиб, дарров қайтиб чиқди. Болалар ёшига келиб, мулойим товуш билан:

— Хўш, бизга қанақа ишларинг бор? — деб сўради.

Болалар дардларини айтишди. Тўла дарров ишга тушиб кетди. Қинғир ўрнатилган бошни бир зумда тўғрилади. Қорбобонинг телпагини, қош-кўзларини, оғиз бурнини қилиш осон эмас эди. Тўла кунт билан шуларни қила бошлади.

Орадан ўн минутча ўтмай Салима келди. Кўчада ўртоқлари билан қор отишганми, ҳаммаёғи: пальтоси, бошидаги иссиқ юнг шапкаси, қизил галстуги, сочларидаги напормон лентаси қор бўлиб кетибди. У икки бети сингиб пишган ширмондай қизариб кирди. Кирди-ю, Тўланинг кичкина болалар билан Қорбобо қилаётганига тушунолмаб қараб қолди. Ахир Тўла ўзидан кичикларни, ҳатто синфдоши бўлмиш Салимани ҳам пазарига илмас, улар билан ҳеч қачон ўйнамас эди-ку? Унга нима бўлди?

Салима акасига халақит бермади. Бир оз ажабланиб қараб тургандан кейин уйга кириб кетди. Формасини ечиб, уй кийимини кийди. Кейин қўлини ювиб, ошхонага ўтди. Онаси у ерда ошхамир қилаётган эди.

— Ассалому алайкум, ойи!

— Ваалайкум ассалом! Келдингми, қизим? Ҳа, баракалла. Қозонда шавла бор, ўзинг солиб ола қол, айланаи. Шу ерда еб, кейин идишларни ювиб қўй.

Салима ўзига шавла солди-ю, лекин емасдан гапга тушиб кетди. Ҳаётида катта бир ҳодиса юз берган кишидай оғзи қулоғига етиб:

— Ойижон, нима қилиб қўйдингиз: Тўлангизни алиштириб келдингизми? — деди.

Карима опа чиндан ҳам алиштириб келгандек:

— Ҳа, алиштириб келдим! Нима бўпти? — деб ҳазиллашди.

— Бултур биринчи қор ёққанда Ҳалима иккаламизни қандай қақшатгани эсингиздами?

— Ҳа, эсимда. Ичига қор тикиб Ҳалимани касал қилиб қўймадим!

— Мени-чи? Тагига босиб олиб, оз бўлмаса ўлдириб қўяёзди-ку! Бугун эрталаб қанча қор отсак ҳам индама-

ди. Мактабда ҳам, кўчада ҳам бировга қаттиқ тегмади. Яна, қор ўйнамаганга нима дейсиз?

— Буни қўяверу, «болаларнинг Қорбоболарини қилишиб бер», десам индамай бориб қилишяпти. Ҳовлида кўргандирсан?

— Кўрдим. Фақат бугун эмас, анча вақтдан бери бошқача тутади ўзини. Уйга берилган вазифаларни ўзи бажарадиган бўлиб қолди. Дарсларини яхши тайёрлайди. Синфда тўполон қилмайди. Бугун муаллим дарсни сўраган эди. Нопча-нозин жавоб қилди. Ҳайрон бўлганимдан оғзим очилди-қолди.

— Хайрият, ишқилиб, тузалгани рост бўлсин-да!

ИЙГЛАГАНДАН БАТТАР БЎЛДИ

Дунёда биров воқеа ё ҳодиса юз берса — сабабсиз юз бермайди, дейишади. Демак, Тўланинг ўзгаргани ҳам сабабсиз эмас экан. Тўғри-да: ерга урса кўкка сачрайдиган, яхши гап бир қулоғидан кириб, иккинчи қулоғидан чиқиб кетадиган, каттани-катта деб ҳурмат қилмай, кичикни-кичик деб аямай қақшатиб келган шум бола бирданга ипакдек майин, қўйдек мўмин бўлиб қолса ким ҳайрон бўлмайди? Ахир бунинг ҳам ўзига яраша сирни бордир?

Ҳамма чатоқлик шундаки, бу сирни ҳеч ким билмайди. Шунинг учун бунга ҳар ким ўзича маъно беради. Бир хиллар: «Деворий газетага урилгани бурнига сув киргизди», — деса, бошқалар: «Йўқ, звено мажлисида пўстагини яхшилаб қоқишгани кўзини очди», — дейди. Салима бўлса: «Ҳар қандай шум бола ҳам бориб-бориб қуйилади, деганлари рост экан», — деб ўйлади. Карима опа ҳам худди шу фикрда. Нимага десангиз, бу фикрни Салимага унинг ўзи уқтириб келарди.

Лекин бу фикр, бу тахминларнинг қайси бири тўғри — бу ҳам эртами-кеч маълум бўлади.

Қаранг, Тўла бугун ҳам мактабдан кейин кўчада ўйнаб қолмади. Тўғри уйига келди. Уст кийимларини даҳлизда ечиб, ичкари уйга портфелини кўтариб кириб кетди. Онаси овқатга чақирса ҳам, негадир, чиқмай, дарсларини қилишга ўтирди. Илгарилари дарсларини қилишга шошилиш уёқда турсин, Салимага қилдириб, ўзи ўйиндан бўшамас эди-ку? Мана энди дарров дарсига ўтириб китобини очди. Қизиқ, кўнгли бир нимадан ғашми, нечун ўқиган нарсасига тушунмайди? Китоб бетигаги

ҳарфлар нечун тўкилган сиёҳдай ёйилиб, яхлит чизикқа айланиб кетяпти?

Тўла ҳарфларни тузукроқ кўриш учун кўзларини уқалади, яна бўлмади. Йўқ, бўлмади эмас, энди китоб бегида мактаб директорининг кабинети, у ерга қараб қизариб ўтирган отаси, ғамдан юзи тиришиб кетган синф раҳбари, ўзига савол назари билан тикилиб турган директор кўринди. Кўринди-ю, у бугун бўлган аламли воқеани чуқур дард, қаттиқ изтироб билан хаёл кўзидан ўтказди...

Тўлани немис тили дарсидан директор кабинетига чақириб қолишди. У нима учун чақиришганини билар шу соатнинг эртами-кеч келишини юракларни кемирувчи бир ваҳим билан кутиб юрар эди. Шунинг учун кабинетга ранги бўзариб, илиги қуриб зўрға етиб келди. Эшикни аста очиб кирди-ю, ҳушидан кетиб қолаёзди. У ерда отаси, мактаб директори, синф раҳбари қовоқлари тушиб, хўмрайиб ўтиришарди. Тўла дарров ерга қараб олди.

— Яқинроқ кел, — деди директор.

Директор анча мулойим қилиб гапирган бўлса ҳам, Тўлага худди столга мушт уриб дўқ қилаётгандай эпитилди. У юраги чиқиб отасига ер остидан бир қараб олди. Отаси ҳамон қизариб ерга эгилиб ўтирган эди. Директор яна овозини кўтармай, мулойим сўради:

— Мактаб боласи ёмонлик қилса ота-онасини ҳам, ўқитувчиларини ҳам, мактаб раҳбарларини ҳам оғир аҳволда қолдиради. Сен бизни шундай аҳволга солдинг? Қани, айт: нега бундай қилдинг?

Тўладан овоз чиқмади.

— Милиция бўлиmidан хат олдик. Трамвайга осилибсан, бир янги «Волга»нинг пачоқланишига сабабчи бўлибсан, саккизинчи ноябрда эса ўғринчи келиб мактаб деворий газетасини йиртибсан. Хўш, бу қанақа қилиқ?

Тўланинг ерга эгилиб қолган боши яна баттар эгилди. Директор ўрnidан туриб келиб, Тўла ёнида тўхтади.

— Мактаб боласига, айниқса, пионерга ярашмайдиган бу ёмон хулқинг учун сени қаттиқ жазолаш, шўх болалар мактабига жўнатиш керак эди. Лекин синф раҳбаринг ўртага тушиб, энди ёмонлик қилмайди, мен кафил бўламан, деягдилар. Хўш, сен нима дейсан? Ҳурматли ўқитувчингни уялтириб қўймайсанми?

Тўланинг елкалари сезилар-сезилмас уча бошлаганидан ўқитувчиси унинг йиғлаётганини сезиб, дарров гапга аралашди:

— Йўқ, уялтирмайди. Уялтирадиган болалардан эмас. Шундайми, Тўла?

Тўла бошини хиёл қимирлатиб тасдиқлади. Директор жойига бориб ўтирди. Кейин ҳовлиқмай, овозини кўтармай таъкидлади:

— Хўп, синф раҳбарингнинг хотири, мана, отангнинг ҳурмати учун бу галча гуноҳингдан ўтиб турамиз. Лекин яна шумлик қилсанг, унда ўзингдан кўр. У вақт ҳеч ким ўртага тушмайди, тушганда ҳам фойдаси бўлмайди. Уқдингми?

Тўла яна бошини тебратди. Директор афсусланган товуш билан сўзида давом этди:

— Деворий газетани йиртиб, ниҳоятда ёмон иш қилгансан. Бу гуноҳингни мен кечиролмайман — ҳаққим йўқ. Буни синфдошларинг зверо мажлисида муҳокама қилиб, тегишли чора кўришади. Ўзинг ёмон ўқисанг-у, ёмон хулқинг билан синфингга доғ туширсанг-у, ўртоқларинг юзингга тўғри гапни айтиб, сени тўғри йўлга солиш ҳаракатида бўлишса, сен жиззакилик қилиб газетани йиртиб ташласанг-а! Бай-бай-бай, шундай ҳам уятсизлик бўладими?

Директор Тўланинг гавдаси жуда кичрайиб, шумшайиб кетганига бир оз қараб тургандан сўнг столдан битта қоғоз олди-да, уни ушлаб туриб:

— Сенинг шумлигынг оқибатида пачақлаган такси ременти учун кетадиган харажат тўғрисида акт тузиб юборишибди. Буни отангдан ундириб олишади. Мана кўрдингми шумлик оқибатини? Ёмонликни сен қиласан-у, жабрини отанг тортапти. Қара, сендай хулқи ёмон боланинг отаси бўлгани учун эзилиб, бошини кўтаролмай ўтирибди.

Тўла ёш тўла кўзларини мўлтиратиб отасига қаради. Отаси ҳамон ердан бошини кўтармай ўтирарди.

— Бор синфингга, иккиламчи бундай бемаънилик қилма, — деди директор.

Тўла ҳўнграб йиғламади-ю, ҳўнграб йиғлагандан баттар бўлиб чиқиб кетди.

ТЎЛАНИНГ ЯНА ҚАНДАЙ СИРИ БОР ЭКАН?

Ўқитувчи Тўланинг отасини кўчагача узатиб чиқди. Ҳаводан, уёқ-буёқдан бир оз гаплашиб турганларидан кейин ўқитувчи яна Тўладан гап очди.

— Ҳўглингиз аслида ёмон бола эмас, фақат назорат-сиз қолган. Баъзи болаларда бўлганидек, Тўлада ҳам шўхлик бор. Ана шу шўхлик ҳаддидан ошиб кетмаслиги учун ота-она ҳар вақт назорат қилиб туриши керак. Биламан, сиз жуда муҳим илмий ишлар билан бандсиз. Лекин ҳар қандай иш билан банд бўлганингизда ҳам болалингизни назорат қилиб туришдек муҳим бурчингизни зиммангиздан соқит қилиб ташлай олмайсиз. Ота-онага бундай ҳақ берилмаган. Сиз бўлсангиз, уёқ-буёққа бориб келганингизда болаларингизнинг кундалик дафтарларини бир текшириб қўясиз-у, шу билан хотиржам бўлиб кетасиз. Қани айтинг, бирор марта мактабга келиб: «Ҳўглим қандай ўқияпти?» деб қизиқдингизми?

— Йўқ,— деди Тўланинг отаси қизариб.

Ўқитувчи сўзини давом эттирди:

— Биз бугун директор ҳузурига фақат Тўланигина эмас, сизни ҳам чақирдик. Бунинг маъносига тушунган бўлсангиз керак, деб ўйлайман.

Тўланинг отаси аввал нима дейишини билмай аланглаб қолди, кейин хатосини тушунган кишига ўхшаш омонатгина жилмайиб:

— Ҳа, ўғлимнинг шу аҳволга тушиб қолишида меннинг ҳам айбим катта,— деди.

— Раҳмат.

— Йўқ, сизларга раҳмат. Ахир назардан қочирган каттагина бурчимни эсимга солиб қўйдинглар. Бундан кейин ўғлимни маҳкам тутишга ҳаракат қиламан.

Ўқитувчи мийиғида кулиб туриб:

— Маҳкам тутиш ҳам ҳар хил бўлади,— деди.— Бировлар буни сўкиш, калтаклаш деб, бировлар ширин сўз, ширин муомала деб тушунади. Ёш бола ширин сўз гадоси. Шунинг учун қаттиқ муомала қилиш, сўкиш, уриш керак эмас. Бу хил муомала болани фақат бузиши мумкин. Ишонаман, сиз буни яхши тушунасиз.

— Албатта, албатта.

Шундан кейин ўқитувчи хайрлашиб мактабга кириб кетди. Тўланинг отаси эса психонасига қайтиб, Тўла дарсликлари устида кўзлари тиниб, хаёл суриб ўтирган вақтда уйига келди. Овқат тайёр экан, у бола-чақаси билан чақчақлашиб овқат қилди. Мактабда бўлган гапдан оғиз очмади, Тўлага ҳам хўмрайиб қарамади. Одатдагича, кичкина Ҳалимаси билан тегишиб ўтирди. Овқат тугагандан кейин қўлини Тўланинг елкасига аста қўйди-да:

— Қани, буёққа юр-чи, ўғлим,— деб уни кабинетга бошлади.

Тўла ҳеч вақт отасидан калтак емаган эди. Шундай бўлса ҳам урадилар деб қаттиқ қўрқди. Юраги дукурлаб, ранги оқариб кетди. Оёқлари олдинга эмас, орқага юраётгандек бўлиб кабинетга кирди. Отаси олдинга ўтиб кетди, Тўла эса эшик оғзида тўхтади. Отаси диванга ўтириб:

— Кел-кел, ўғлим, ёнимга ўтир,— деди.

Тўланинг илиги қуриб турган оёқларига бир оз жон кирди. У секин бориб отасининг ёнига ўтирди.

— Энди бир гаплашиб олайлик, ўғлим,— деди отаси, ширингина қилиб.— Лекин ўтган ишдан эмас, ўтган ишга салават. Бундан кейинги ишлар тўғрисида гаплашамиз. Хўпми?

Тўла калласини сезилар-сезилмас тебратди.

— Бугун мактабингда шўхликларингни, ёмон қилиқларингни юзингга солишганда мен ерга кириб кетдим. Мени яна шундай шармайда қилгинг келмаса, менга ҳам ўғиллик меҳринг бўлса, қўй, бундай бемазагарчилкларни қилма, ўғлим.

Тўланинг кўзлари ёшлана бошлади. Отаси буни кўриб:

— Ана холос, ўғил бола ҳам йиғлайдими?— деди.

Тўла кўзларини артиб, омонатгина кулимсиради. Отаси уни елкаларидан ушлаб ўзига тортди. Кейин намиққан кўзларига тикилиб сўради:

— Мактабингга, ўртоқларингга маълум бўлмаган яна бошқа чатоқликларинг борми? Бўлса айт, кейин ошкор бўлиб қолса, иккаламиз ҳам ёмон аҳволга тушиб қолмайлик. Мендан ҳеч қандай сирингни яширма, мен ахир отангман-а, ўғлим.

Тўла ўйланиб кетди. Отаси унга халақит бермай кутди. Чатоқ ишлари йўқ эканми ё ҳозир эсига тушмадими, анча ямланиб тургандан кейин:

— Йўқ,— деди.

— Йўқ бўлса, яхши. Ишқилиб кейинча уялиб қолмайсанми? Ўйлаб кўр, эсингга тушса албатта айт, биргаплашиб ҳал қиламиз. Энди китобларингни олиб кир, қийналган жойларингга ўзим қарашаман.

Тўла отасининг бу ширин сўзларидан, меҳрибончилигидан қувончи ичига сиғмай сакраши керак эди. Лекин қандайдир сирни бор-у, уни айтишга қўрққан ё оғзи бормаган кишига ўхшаб хомуш бўлиб қолди.

ТАРСАКИ

Тўла кейинги вақтларда анча тартибга кириб, дарсларига яхши киришган бўлса ҳам, юрагида ғашлик бормиди, негадир, очилиб-сочилиб юрмас эди. Бу ҳам бежиз эмас экан, бунинг сирни бугун маълум бўлди. Қайси куни отаси: «Бирон чатоқлигинг бўлса айт, кейин дилсиёҳлик бўлиб юрмасин», деганда шу сирни айтишга қўрқоқлик қилди. Ушанда айта қолса, бунчалик сиқилиб, ваҳм қилиб юрмас эди. Тўла бўлса ҳеч қандай чатоқлик йўқ, деб отасига ёлгон гапирди.

У мактабдан келса, отаси печкага ўт ёқаётган экан. У дарров салом берди:

— Ассалому алайкум, ада.

— Ваалайкум ассалом.

Отаси печка ёнидан туриб Тўлага қаради. Тўла бу орада ошхона томон кетаётган эди. Отаси чақирганини эшитиб, дарров:

— Лаббай, ада, — деди.

Отаси нимадандир хафадек, асабийлашгандек кўринарди. Тўла дарров сездди. Сездди-ю, юраги шиг этиб кетди. Лекин отаси одатдаги вазмин товуши билан:

— Кундалик дафтарингни кўраман дейман-у, ҳар кун эсимдан чиқиб қолади. Олиб кел, бир кўрай, — деди.

— Хўд, ада. — У портфелини очиб, кундалик дафтарини олди. — Мана, ада.

Отаси очиб қаради. Ранги гоҳ қизариб, гоҳ бўзариб борди. Кундалик дафтардаги баҳолар учдан кам бўлмаса ҳам, лекин у янги тутилган дафтар эди.

— Эскиси қани? — деди отаси, Тўланинг кўзларига тикилиб.

Тўла ўзини йўқотиб қўйди.

— Эскиси...

— Ҳа, эскиси!

Тўла гап тополмай ерга қаради. Отаси таажжубланиб сўради:

— Ҳа, нега нафасинг ичингга тушиб кетди, ўғлим?

Тўла бошини ердан кўтармай, ўзига ҳам зўрға эшитиладиган жонсиз товуш билан:

— Йўқолиб қолди, — деди.

— Йўқолиб қолди?

Тўла калласи билан тасдиқлади. Отаси бошини элаб:

— Йўқ, дурустроқ эслаб кўр, йўқолмагандир, ўғлим. — деди.

Тўла яна гапни айлантирган эди, ўглининг ёлғон гапирётганини аниқ билгани, ёлғон гапирган одамни жиндан баттар ёмон кўргани учун отасининг жаҳли чиқиб кетди. Шундай бўлса ҳам оғир туриб:

— Ўғлим, яхшилаб ўйлаб кўр, ёлғон гапирётганинг йўқми? — деди.

Тўла шундан кейин ҳам ёлғон гапирётганини бўйнига олмади.

— Ўлай агар ёлғон айтсам, ростдан йўқолиб қолган.

Отаси Тўланинг ўжарлигига энсаси қотиб:

— Қаерда йўқотгансан? — деди.

— Билмайман.

Отаси уни елкаларидан авайлаб ушлади.

— Бўлмаса мен биламан. Сен уни кўмирхонага олиб кириб беркитиб қўйгансан.

Тўла довдираб қолди. «Йўқ-йўқ», деганича ўзини орқага олиб яна гупоҳига иқрор бўлмади. Тунов кун-ку, бу сирини бўйнига олмаган экап, хайр, ўтган ишга салавот, лекин кўмирхонага беркитганини ҳозир ҳам бўйнига олса, ёлғон гапиргани учун тавба қилса, отаси бу даражада асабийлашмас эди. Чунки отасининг ҳам асл мақсади кундалик дафтарини яширгани учун уни сўкиш ё калтаклаш эмас, балки яширганини бўйнига олдирини, ёлғон гапиргани учун узр сўратиши, бундан кейин ёлғон гапирмасликка ваъда олиши эди. Тўла бўлса қийиқлигини қўймади. Шунинг учун отаси бўғилиб, қичқириб юборганини ўзи ҳам билмай қолди:

— Ёлғон гапиряпсан, алдоқчи!

Эрининг бақирганини эшитиб, Қарима опа ошхонадан югуриб чиқди. Ранги оппоқ оқариб кетган эди.

— Ҳай-ҳай, адаси, нимага бақирасиз?! Қўйинг, боланинг юраги чиқади, айланай! — деди, Тўлани гавдаси билан тўсиб.

— Кўзимга бақрайиб туриб ёлғон гапирганини кўрмайсизми! Кундалик дафтарини ўзи кўмирхонага беркитиб қўйиб, тагин йўқотиб қўйдим, дейди! Мен ахир кўмирхонадан бугун топиб олдим-а! Дуруст, кундалик дафтарни тоза, баҳолари жойида бўлса бошқа гап эди. Йўқ, бошдан-охир муаллимларнинг таибеҳлари, сиз билан мени чақиритган ёзувлар, пкки баҳолар билан тўлиб, булганиб ётибди. Бунақа расво кундалик дафтарни йўқотмайдилар, аксинча, ҳайиққан кпшисининг кўзи тушиб қолишидан кўрқиб, яширадилар. Тўла ҳам яширган. Айтнинг ахир, бировга ёлғон гапириб бўладими? Ай-

ниқса ота-онасини алдаш мумкинми? Бу хулқни қаерда ўрғанди? Бу ахир пионер деган номга доғ-ку!

Отаси қизишиб, бўғилиб гапирар, Тўла эса ҳали ҳам ўзи ҳақдек, безрайиб турар эди.

Карима опа эрининг гаплари тўғри эканига ичида қўшилса ҳам, ташвида яна Тўланинг тарафини олдди.

— Ҳа, бўлти, кўп бақирманг, анови уйда укалари дарс тайёрлашяпти, эшитишса яхши бўлмайди.

— Йўқ, сиз ўртага тушманг,— деди эри Карима опага. Кейин яна Тўлага қараб гашира кетди:— Нима учун кўзимга бақрайиб туриб ёлгон гаширдинг, а? Тунов кун гаплашганимизда ҳеч қандай чатоқлик йўқ демабмидинг? Нимага алдадинг мени? Гапир.

Тўла бир қадам орқага тисарилди. Карима опа ялина бошлади:

— Айта қол, айланай, айта қол. Йўқотиб қўйгансан-ку, айта қол, кўзим.

— Йўқотиб қўйганман,— деди Тўла, ердан кўзларини узмай.

Отасининг миясига қон урилди. У бирдан тутатиб кетди. Ўзини тутолмай, Тўланинг ўнг бетига бир тарсаки урди. Тўла чирқираб йиғлаб юборди.

Тарсаки Тўланинг бетига эмас, ўзининг бетига урилгандек, Карима опанинг жон-пони чиқиб кетди. У жўжасини калхатдан яширган товуққа ўхшаб боласини бағрига яширди. Йиғлаб туриб: «Вой қўллингиз синсин-ей!» деди-да эрига, Тўланинг шапатидан қизарган бетидан чўшиллатиб ўпа бошлади.

ТАРСАКИДАН КЕЙИН

Карима опа қақшаб йиғлаётган ўғлини ётоғига олиб кириб ётқизди. Салима билан Ҳалима ҳам, худди тарсаки навбати ўзларига келгандек, нариги хонага беркиниб олишди. Карима опа ўғли ёнидап жипмай, у билан бирга йиғлаб ўтирди. Ҳали тарсаки овози кетмагандек туйилган бўш хонада Расул аканинг бир ўзи қолди. У қилиб қўйган хатосидан пушаймон бўлиб қийналар, ўзини жиндек бўлса ҳам оқлаш учун сабаблар қидирар эди. «Яширишга-ку яширибди, хайр, лекин нимага тонади? Нимага асовлик қилади? Агар тўғрисиини айтса, урармидим? Йўқ, урмас эдим. Мана энди нима қилиб қўйдим? Эй аттанг-аттанг!..» деб бир пушаймон бўлса, «Болаларнинг ҳар қандай гуноҳларини кечирши мумкин, лекин

ёлгон гапларини кечриб бўлмайди. Меҳнатдан қочиб товламачилик йўлига тушиб олган, виждонини йўқотган беномус одамларгина ёлгон гапиршади. Наҳотки менинг ўғлим шу пасткашлик йўлини танлаган бўлса?! Йўқ, бунга чидаб бўлмайди!» деб ўзини оқлайди. Лекин ўз фойдасига қанча далил келтирмасин, барибир, ҳеч биттаси салмоқли, асосли кўринмади. Ўғлини ургани учун юрагидан эзилиб афсус қилиб қолди. Кейин боя ўзи ўт ёққан ваннахонага чўмилгани кириб кетди.

Вақтнинг қанча бўлганлиги ҳеч кимнинг эсига келмади. Каттакон лампочкани ёқиб қўйиб, бутун оила кечқурунлари чақчақлашиб ўтирадиган катта хонага қоронғи тушса ҳам ҳеч ким чироқ ёқмади. Ҳатто телевизорни қўювчи ҳам бўлмади. Ҳолбуки, бугун кўрсатиладиган мультфильмни болалар уч кундан бери зориқиб кутишар эди!

Уй худди эгалари кўчиб кетгандек, ҳувиллаб қолди. Чурқ этган овоз чиқмади. Карима опа ҳам, оғир ётган касални безовта қилишдан қўрққандек, оёқлари учидан юрарди. Салима билан Ҳалима бошқа хонада бўлишса ҳам пичирлашиб гаплашишарди. Расул ака ҳалигача ваннахонадами ё кабинетига кириб кетгани — буни ҳам ҳеч ким билмайди. Бошқа маҳаллар овқатни сузиб қўйиб: «Тезроқ бўлинглар, совуб қолади!» — деб ҳаммани шошилтирадиган Карима опа бугун ҳеч кимга ҳеч нима демайди. Ҳолбуки чошгоҳдан бери уннаб, зўр иштиёқ билан қилган чўзма лағмонини аллақачон идишларга сузиб қўйган эди.

Карима опа эрининг кабинетига овқат олиб кирди. Расул ака чуқур курсида ўйга чўмиб ўтирган эди. У хотинига индамади. Хотини ҳам овқатни қўйиб индамай чиқиб кетди. Ана шундан кейингина у қизларини овқатга чақирди.

— Ойи, мен овқат емайман, бошим оғрияпти, — деди Ҳалима.

Салима ҳам овқат егиси йўқлигини айтди. Карима опа қизлари ёнида бир оз ўтирди. Лекин уларни овқат ейишга мажбур қилмади. Чунки ўзини ҳозир биров мажбур қилса, ўзи ҳам кўнмас, томоғидан қил ўтмас эди. Кейин ўрнидан туриб, ётоғига чиқиб кетди.

Ҳалима ҳаммадан олдин ўрнига кириб олди. Кириб олишга-ку, кириб олди, лекин ҳеч уйқуси келмади. Отасининг бақиргани, акасининг чирқираб йиғлагани қулоқларидан кетмади. Кичкина миясига ҳар хил ўйлар келарверди. Акасини ургани учун гоҳ отасидан ўпкалар, ёлгон

гаширгани учун гоҳ акасини қоралар эди. Лекин ҳар қанча ўйласа ҳам, барибир, ким ҳақ, ким ноҳақлигини билолмади. Кўнгли ғаш бўлиб ётди. Кейин ухлаб қолди.

Салима дарсларини тайёрлаб, уй ишларини қилиб бўлгандан кейин ҳар кун кечаси китоб ўқирди. Ҳамма-нинг кўнгли ғаш бўлиб турган шу кечада ҳам кўнлига китоб олмай ётмади. У Валентин Катаевнинг «Оқариб кўринар бир елкан» номли китобини бугун кечаси тугатиши керак эди. Лекин бўлмади. Кўзлари тиниб, ҳарфлар жимирлашиб кетаверди. Жумлаларни қайта-қайта ўқиса ҳам ҳеч тушунмасди. Бутун хаёли акасида бўлиб ўтган жанжалда эди. Бирдан Петя билан унинг отаси ўртасида чиққан жанжал эсига тушиб, ўйлашиб кетди. «Петя ҳам жуда ёмон ишлар қилди. Тугма қимор ўйнади. Кийимларнинг, фуражкаларнинг тугмаларини қиморга бой берди. Павликиннинг пулларини ўғирлаб чиқиб ютқазди. Ҳатто овқат пулларини ўғирлашдан ҳам тоймади! Ахийри қўлга тушди. Тушмай пложи қанча? Ҳар қандай ёмон иш эртами-кеч очилади. Адамлар шундай деганлар. Шунинг учун Петянинг жишоятлари ҳам бир кун ошкора бўлди. Отаси ўғлининг ёмон қилиқларини билгандан кейин нима қилди? Урдими? Йўқ, фақат ўғлини елкаларидан ушлаб силжитди. Ҳазаби қайнаб бақирди. Лекин урмади. Адамлар-чи? Адам урдилар. Бир тарсаки урдилар. Тўғри қилдиларми? Билмайман. Лекин Тўла акамлар ҳам ҳаммани урадилар-ку! Уларни ҳам бир марта уришса нима қилибди? Йўқ, уриш яхши эмас. Катталар ҳам урмасликлари керак, кичиклар ҳам. Биров-биронини урмаслиги керак. Лекин Тўла акамларнинг ўзларида айб кўп, жуда кўп. Тўғри юрса, ёлгон гапирмаса, яхши ўқиса уруш тугул, ҳамма бошига кўтармасмиди?»

Салима ҳам ким ҳақ, ким ноҳақлигини бир ёқлик қилолмади. Узоқ ўтирди. Жуда кўп ўйлади. «Кейинги вақтларда ўзини тийиб юрганлиги бежиз эмас экан: кундалик дафтарини беркитиб қўйганини адамлар биллиб қолишидан қўрққан экан», — деган хулосага келди.

Қани, бу жанжал тўғрисида Тўланинг ўзи нималар ўйлади экан?

Отаси тарсаки урганда, Тўла чирқираб йиғлаб юборган бўлса ҳам, кейини ўзини анча енгил ҳис этиб қувонди. Бир кун эмас-бир кун боши устида шундай ғазаб чақмоқлари чақнашини биллиб, ваҳм ичида юрар, бу ваҳм кичкина гавдасини катта харсанг тошдай босиб, эзиб келарди. Тўла отасидан бир тарсаки еди-ю, ваҳм харсан-

ги елкасидан қулади. «Ҳойил, шунча қилмишимнинг жазоси бир тарсаки бўлибди-я! Мен аҳмоқ қўрқиб юрибман!» — деб ўйлади у.

Бу ўй унинг бошбоғини яна бўшатиб юборди. Отасининг урганга ўчакишиб, яна эски чопонини кийиб олди. «Энди ҳеч кимдан қўрқмайман! Урган билан одам ўлмас экан-у. Жаҳллари чиқса яна бир тарсаки уришар, икки тарсаки уришар, бор, уч тарсаки уришени! Тарсакидан қўрқиб ўзимни ювош тойчоқдек пўхталиб берайми? Йўқ, билганимдан қолмайман, хоҳлаганларини қилишим!»

Тўла бирдан Самадни эслади. Бир ойчадан бери у билан ўйнамай қўйган эди. Шунга афсус эди. Кейин у билан қилган шўхликларини, бозорма-бозор санқиб юрганларини эслади. Лекин ҳаммасини эслаёлмади, нимага десангиз, ухлаб қолди.

ОЧИҚ ГАП

Карима опа ётоғига кириб болаларининг йиртиқларини ямашга ўтирди. Тўланинг формаси енгидан сўкилиб кетган эди, шунини қўлга олди. Бошқа маҳал бўлса бу ишни беш минутда эшлаб қўярди. Бугун эса мана, ярим соат бўпти ҳамки, ҳалигача тугатолмайди. Бундай тикнишда ярим соат тугул, ярим кунда ҳам битириб бўлмайди. Ахир, бир игна санчади — бир ўйлайди, бир игна санчади — бир йиғлайди. Бунақада иш юришадими?

Карима опа ахийри ишни ташлаб қўйди. Тўла кўз ўнгидан кетмади-да: ҳадеб йиғлаб-қақшаб тураверди. Шундан кейин: «Болам бечора хўрлиги келиб, ҳали ҳам йиғлапти шекилли», — деб ўйлади. Шунчалик ўйлаб қўяқолса ҳам майли эди, лекин ўйи юрагини орзиқтириб юборди. Худди бир нима бўлиб қолгандек, шошиб болалар ётоғига кирди. Кирди-ю, бирдан ҳанг-манг бўлиб қолди. Тўла ўринда йўқ эди.

— Вой шўрим! Болам бечора хўрлигига чидолмай ўзини бир нима қилиб қўйибди, — деб йиғлаб юборди. Кейин эрининг кабинетига қараб югурди. Лекин ярим йўлга етганда, бирдан ошхонада алланима тушиб сувди. Бу овоз Карима опанинг вужудига ёқимли бир мажолсизлик югуртирди. У плинги қуриб, ўша ердаги стуллари-нинг бирга вазмин ўтирди. Кўнгли тинчигандай бўлди. Чуқур тин олиб: «Хайрият, ошхонада экан!» — деб ўйлади. Аммо бу ўй вафо қилмади. Кўнглига дарров бошқаси келди: «Идшини мушук сивдирган бўлмасин тағин!»

Карима опа энди ошхонага қараб югурди. Ҳаллослаганича келиб, эшикни зарб билан очди.

Тўла ошхона столи ёнида лағмон еб ўтирган эди. Карима опа жағи-жағига тегмай сайраб кетди:

— Вой айланай болам-ей, шу ердамсиз, жонимни қоқай?! Қорингиз очган экан, менга айтмабсиз-да, гиргиттон? Овқатингизни ўзим элтиб берардим, иссиқ ўрингизда ётиб ердигиз, жон қарогим!..

Тўла онасига мундоғ қараб ҳам қўймади. Биров кирдим-йўқми, биров гапирдим-йўқми, бу онасимди-йўқми — иши бўлмади. Карима опа бўлса ўғлининг совуқ муомаласини ўзича тушунди. «Болам фақир мендан ҳам хафа бўлибди!» — деб ўйлади. Кейин унинг хафалигини кўнглидан чиқариш учун яна сайрашга тушди:

— Вой жонгинам тасаддуқ сизга-ей! Чой ҳам ичасизми, айланай? Мана, термосда қайноққина чой бор, ҳозир қўйиб бераман, айлана қолай...

Тўла «ҳа» ҳам демади, «йўқ» ҳам. Қовоқларини осилтириб ўридан турди-да, оёқлари тагида сочилиб ётган лағмонни босиб тойиб кетди. Карима опа шошиб лағмонни қаргай бошлади.

— Ҳа лағмон бўлмай ўл-а! Келиб-келиб оёқ остига тўкилганингни! Оз бўлмаса болам бечора сирганиб кетарди! Ҳозир супуриб оламан, жонимни қоқай.

Тўла индамай чиқиб кетди. Карима опа бир нафас ҳайрон бўлиб турди. Боласи орқасидан чиқишнини ҳам, чиқмасини ҳам билмас эди. Чиқса — яна ўша чимирилган қош-у, осилиб тушган қовоқ. Чиқмаса — бола ўзини бир нима қилиб қўйиши мумкин. Карима опа кўрди-ку, феъли жуда бузуқ. Ўзини бир нима қилишга ё қочиб кетишга қарор қилган кишининг феъли шундай бўлади.

Карима опа ерда сочилиб ётган лағмон хамирларини, тарелка синиқларини йиғиштириб бўлгандан кейин нафаси бўғзига тиқилиб, болалар ётоғига кирди. Тўла ўрида ётган эди. Карима опа Тўланинг бошида бир оз турди. Жигаргўшасига раҳми келиб, кўзларига ёш олди. Хўрлиги келди. Бу қандай гап? Йўқ, эри билан очиқ гаплашиши, ноҳақлигини бетига солиши, тавбасига таяитириши керак. Ҳа, худди шундай қилиши керак!

Карима опа эрининг кабинетига оёқларида юриб эмас, жаҳл қанотларида учиб кирди. Эри стол орқасида бир нарса ёзиб ўтирган эди. Эшик одатдагича секин очилмай, зарб билан тарақлаб очилгани учун сесканиб қаради. Хотинининг авзойини кўриб, юраги шигиллаб кетди. Карима опа кабинетнинг ўртасига келиб тўхтади. Расул

ака ўрнидан туриб келиб хотинини диванга таклиф қилди. Карима опа жойидан жилмади. Турган ерида:

— Нега боламини урдингиз, бераҳм?!— деди, аччиқ аралаш бир йиғи билан.

Расул ака хотинига термулиб турган эди. Дарров ерга қараб олди. Лекин шундай қолиб кетмади. «Бераҳм» дегани юрагини тирнаб ташлаган бўлса ҳам, бир зумдан кейин бошини кўтариб, хотинини тирсагидан ушлади.

— Хўш, аввал ўтиринг,— деди Карима опага диванин ишора қилиб.

Эру хотин диванинг икки четига келиб ўтиришди. Карима опа саволига ҳамон жавоб кутар эди. Расул ака ётиғи билан гап бошлади:

— Сиз мени «бераҳм» дедингиз. Билмадим, бераҳм менми, сизми ё Тўлами?

— Нима учун мен бераҳм бўлар эканман?— Карима опа эрининг гапини оғзидан юлиб олди.— Уни мен урибманмики, бераҳм бўлай! Сиз урдингиз, бераҳм сиз!

— Қизишманг, онаси, астагина гаплашайлик. Тўланг ургангиз учун сиз мени бераҳм дейсиз. Тўғри, урдим. Лекин бунга мени унинг ўзи мажбур қилмадимми? Буёғини ўйлаб кўрмадингизми? Санамасдан саккиз деявериш ярамайди ахир. Инсоф қилинг: ёлгон гапирмаса, бизни алдамаса урармидим? Кундалик дафтарини кўрганмисиз? Йўқ, кўрмагансиз. Мен пахтада эканимда, болангизнинг ахлоқи бузилгани учун муаллимлари сизни бир неча бор мактабга чақиршибди. Бирор марта бордингизми? Йўқ, бормагансиз. Кундалик дафтардаги баҳоларда, муаллимларининг танбеҳларидан хабарингиз бўлганми? Йўқ, бўлмаган. Хўш, Тўланинг шу аҳволга тушиб қолишида биз ўзимизни оқ деб била оламизми? Йўқ, ўғлигизнинг шунча бемаънилигини, бузилиб кетаётганлигини кўра-била туриб индамагансиз. Танобини тортиб қўйиш, тийиб қўйиш ғамини емагансиз. Аксинча, «айлана қолай», «ўргила қолай» деган сўзларингиз билан уззукун қўлтиғига сув пуркаб келгансиз. Бу қандай гап? Бу қандай тарбия? Хайр, бунга бир ёққа қўйиб турайлик. Яқинда отангиз тенги бир чолга эрим фалончи, эрим писмадончи деб дўқ қилганингиз нимаси? Болангизнинг ёмон қилиғидан койинган у табаррук чолни туҳматчи деб ҳақорат қилишга бетингиз қапдай чидади? Тарбия йўли бу эмаслигини, бу шармандалик эканини тушунаспизми? Боланинг ёмон қилиқларини кўр-кўроласизга оқлаш билан болани бузаётганингизни, ёмонликка рағбатлаштиратганингизни тушунаспизми?

Карима онанинг боши тушиб кетди. У эрини таъна таёғи билан дўппослагани киргаи эди. Лекин таёғини эри олиб қўйди. Мапа энди ўзи шу таёқни еб ўтирибди. «Тавба, ота-боланинг тили бирми? Бир вақтлар Салима ҳам худди шу таъзирни берган эди», — деб ўйларди у.

Расул ака хотинини ичидан эзиляпти деб ўйлаб, энди насихатга ўтди:

— Шундай қилинг, ҳадеб эркалатаверманг. Кейин ота қаттиқ турганда, она талтайтириб юбормаслиги керак.

— Талтайтириб нима қилман? — деди Карима она, қуруқ тухматга қолган кишидай бўғилиб.

— Ана шу-да. Ҳозиргина қатор камчиликларингизни бетингизга солдим. Ўзингиз ўйлаб кўринг: қарп одамни муштумдай бола олдида ҳақорат қилганингиз, боланингизни ҳақ одам олдида поҳақлик билан ҳимоя этганингиз яхшими? Боланингиз буцдан ҳаволаи-майди? Мен яна бир нарсасга ҳайрон қоламан: қизларингизни жеркийсиз, сўқасиз, гоин маҳаллар урасиз ҳам. Хўш, нима учун Тўлани юмшоқ пахтага ўраб пўпалайсиз?

Карима онанинг шаддодлиги тутди:

— Ҳар қанча пўпаласам арзийди. Ёлғиз ўғил. Қизларим, худога шукр, иккита. Иккайкейин, қиз деган иш ўрганиши керак.

Расул ака хахолаб кулиб юборди. Карима онанинг жони чиқиб кетди.

— Вой анови кишини! Нимага куласиз?

Расул ака ўзини кулгидан тўхтатолмай:

— Кулдирганингиз учун-да, — деди. Кейин таъна аралаш сўради: — Ўғил бола-чи, иш ўрганиши керак эмасми?

— Ўғил боланинг йўриги бошқа. Тўлажон ҳали кичик. Катта бўлгунча етти қовуи пишини бор. Ҳар қанча иш бўлса ўрганиб олади.

— Йўқ, онаси, кичиклигидан ишга ўргатайлик, йўқса катта бўлганда бўйини ишга ёр бермай қолади. Ҳа, қиз-қизил текшихўр бўлади, муттаҳам бўлади. Шу учун ҳозирдан қаттиқ тутайлик, бўлмаса боламиздан айриламиз.

Карима онанинг эҳсонаси чиқиб кетди.

— Вой ўлай! Бу нима деганингиз? Бир нима қилмоқчимисиз? Ё уйдан қувиб чиқарасизми?

Расул аканинг жаҳли чиқди.

— Қўйинг бунақа гапларни! Тўла сизга бир марта азиз бўлса, менга минг марта азиз. Айрилиқни бундай тор тушунини керак эмас. Яхши боламиз ёмон бўлиб қолса, яхши боламиздан айрилган бўлмаймизми? Бу

маънавий айрилиқ эмасми? Агар Тўла шу аҳволда кетарса, сиз индамасангиз, мен индамасам, ахир бориб...

Расул ака гапининг кетини айтмади. Карима опа тунувмай шангишга турди:

— Шунинг учун уриш керакми?

— Уриш керакми-йўқми, бу бошқа масала. Мен боламизни сақлаб қолайлик деяпман. Боламизни сақлаб қолпш — сиз билан меннинг вазифамиз. Бу вазифани ё бажарамизу боламизни сақлаб қоламиз, ё бажармаймиз-у, боламиздан айриламиз. Ҳамма гап шунда!

Расул ака ўрнидан туриб бориб термосдан чой қуйди. Карима опа мушкул қаттиқ кишидек, боши қотиб ўтириб қолди. Миясига ҳар хил фикрлар келди. Бу фикрлар бири биридан даҳшатли эди. Ҳайлаб-ҳайлаб, ахирини ўзининг йўлини тўғри, эришкени хато деб топди. «Эркаклар шунақа бағри тош бўлади. Шунинг учун қаттиқ тутинг, деяпти! Йўқ!»

Карима опа сапчиб турди-ю, эшик оғзига етганда:

— Ўлмасак кўрамиз, ким ҳақ экан: сизми, менми? — деди. Кейин кабинетдан тез чиқиб кетди.

V

РОБИНЗОН КРУЗОНИНГ НОДОН ЭВАРАЛАРИ

СЎЗ БИТТА

Тўланинг кичкина қаддини ўзи қилган ёмонликлар ваҳми сўнги вақтларда оғир тошдай эзиб келарди. Бирдан сир ошкор бўлиб отасидан шапати еди-ю, оғир тош елкасидан қулагандек бўлди. Шунда қалбини ғалати бир ҳис қамраб олди. Балки пушаймонлик ҳиссидир бу? Йўқ, самолётдан биринчи марта ташлаган парашютчи ҳиссига ўхшайди бу. Ҳа, худди шунга ўхшайди. Тўғри-да, парашютнинг албатта очилишига, демак, ерга эсоң-омон олиб тушишига тўла ишонсанг ҳам, яна кўнглинг бежо бўлиб туради. Ерга тушиб олганингдан кейин эса елкангдан босиб турган ваҳм тоши қулайди. Ваҳмдан қутулиб, эркин нафас оласан. Фақат биринчи марта шундай бўлади. Кейин-чи? Э, кейин зинапоядан сакраб тушгандай тушарсан. Юрагинг бежо бўлиш уёқда турсин, ақалли шифиллаб ҳам қўймайди.

Парашютчини биринчи марта самолётдан ташлаши қандай ваҳмга солса, Тўлани отасидан калтак ейиши шундай қўрқитиб келарди. Нимага десаңгиз, у ҳар қанча шум, ҳар қанча шўх бўлса ҳам, яна отасидан ҳайиқар, отаси уйдалигида, шўхлигимни билиб ё эшитиб қолсалар ёмон бўлади, деб қўрқар эди. Энди маълум бўлдики, кейинги вақтларда танобини тортиб юрган нарса ҳам худди мана шу қўрқув экан. Уни қараиғ, ўша кечаси ўрнига кириб, нималарни ўйлади?

«Мен аҳмоқ, адамлар урадилар деб қўрқиб юрибман-а! Урган билан одам ўлмас экан-у! Бўлди, урмоқдан урмайдиларми! Гашиمنى қилиб юравераман!»

Шундай қилиб, у эрталаб отасига салом бермади. Бирга ўтириб попушта ҳам қилмади. Ошхонада наридан-бери тамадди қилди-ю, онаси билан хайрлашмасдан, портфелини қўлтиғига уриб чиқиб кетди. Қарима опа ўғлининг орқасидан ҳайрон бўлиб қараб қолди. «Тавба, ҳар кун мактабига жўнатгунча она сутим оғзимга келарди. Бугун ўзи кетди. Кеча боламни урдингиз деб отаси билан бекор айтишибман. Болани калтак мулла қилади деганлари тўғри экан», — деб ўйлади.

Лекин Тўла мактабига эмас, ўртоғи Самадникига жўнади. Тўла келганда, Самад ҳали ўрнидан турмаган, онасини жиғи-бийрон қилиб, эриниб ётган эди. У, Тўланинг чақирганини эшитиб, даст ўрнидан турди-ю, кўйлақчан, сарпойчан югуриб чиқди.

— Тез бўл, гап бор! — деди Тўла, ўртоғини шошилтириб.

Самад ўртоғини узоқ куттирмади. Беш мишутда кийиниб чиқди. Тўла йўқлаб келгани уни жуда севинтирган эди. Ахир Тўла кейинги вақтларда у билан ўйнамай қўйган, анча ўзгариб қолган эди.

Кечаси билан қалин ташлаган қорда тўпиқларигача ботиб кўчага чиқишганда, Тўла:

— Самад, яни дўстмисан? — деб сўради.

Самад ҳайрон бўлди. Тўладан иккинчи марта шу хил савол эшитиши эди.

— Сўрайсан-да, — деди Самад, таъна қилиб. — Дўст бўлганда ҳам ўл десаңг ўладиган, тирил десаңг тиряладиган дўстман.

— Яшавор! — Тўла ўртоғининг юпун пальто тагидан суяги туртиб чиққан елкасига попиллатиб урди. Самад кичкина, озғингина бўлгани учун гандираклаб кетди. Тўла дарров уни тирсагидан ушлади. — Мунча жонинг йўқ? Ҳазил қилиб урганимга йиқилиб кетаёздинг-а! Кеча

адамлар бир шапати урувдилар, гандираклаш уёқда турсин, ақалли кўзимни юммадим.

— Нимага урдилар?

— Э, Салиманинг тарафини олиб,— деди Тўла қўл-ни силтаб. Кейин дунё кўзига тор бўлган киши ҳасратига тушиб кетди.— Мактабда: одобсизсан, интизомсизсан деб куи беришмайди, деворий газетага ёзишади, звено мажлисида савашади. Уйда Салима жигимга тегади, унақасан дейди, бунақасан дейди. Кеча адамлар урдилар. Жонимдан тўйиб кетдим. Бошимни олиб кетадиган жой бўлса, жон-жон деб кетардим.

Бирдан Самаднинг кўзлари чақнаб кетди.

— Тўйтепага кетамизми? Амаким бор. Амакимнинг биз тенги ўгли бор. Маза қилиб ўйнаб келамиз.

Тўла бир ёнди-ю, яна сўнди.

— Бўлмайди. Амакинг айтмайдиларми: нега ўқишни ташлаб келдиларинг деб? Йўқ, кетадиган бўлсак, шундай жойга кетайликки, бизни танийдиган, тергайдиган одам бўлмасин.

Бундай жой йўқ эди шекилли, иккала дўст бош қашиб қолишди. Улар, бир-бирлари билан тескари одамлардай, анча ергача индамай боришди. Тўла мундоқ қараса: мактабга яқинлашиб қолишибди. У Самадни енгидан ушлаб тўхтатди-да, томдан тараша тушгандай қилиб, бирдан:

— Робинзон Крузони биласанми?— деб сўради.

Самаднинг эисаси қотди. У: мени мазах қилипти, деб ўйлади. Нимага десангиз, қайси мактаб бола Робинзон Крузони билмайди? Шунинг учун у ҳам мазахли қилиб:

— Робинзон Крузо-да,— деди.

Тўла Самаднинг товушидаги мазах оҳангини пайқамадими ё пайқаган бўлса ҳам парво қилмадими, яна савол устига савол замлади:

— Йўқ, қанақа одамлигини, нима қилганлигини биласанми?

— Биламан,— деди Самад, одам боласи билмайдиган нарсани биладиган кишидай керилиб.— Ёввойи оролга бориб турган англиз-да.

— Ҳа, яшавор!— Тўла портфелини тиззалари орасига қисиб қўлларини бўшатди-да, Самадни елкаларидан ушлаб силкитди. Уни бундай қилишга юрагида қайнаб-тошган севинч мажбур этди. Оғзи қулогига етиб, яна қичқирди:— Яшавор!

Самад дўстининг олқишидан қанот чиқариб, билганларини бирич-кетин айта кетди:

— Ёввойи оролга ёлғиз боришдан қўрқмаган.
— Яшавор!
— Қанча вақт турган бўлса, шунча вақт оч ҳам, яланғоч ҳам қолмаган.
— Яшавор!
— Ёввойилар битта одамни емоқчи бўлишганда, уни қутқазиб, ўзига шерик қилиб олган.
— Яшавор, оғайни!
Самад яна айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, Тўла бу сафар қўймади.
— Тўхта! Уёғини мен айтаман. Ҳалиги одамни жума куни қутқазиб олгани учун отини Жума қўйган.
— Яшавор!— деди Самад, олқишлаш навбати ўзига қолганидан қувониб.
— Неча вақт-у, неча замон оролда туриб юртга қайтгандан кейин, бошидан ўтганларини қариндош-уруғларига ҳикоя қилиб берган.
— Яшавор!
— Ана шундай қилиб, бу одам дунёга машҳур бўлган.

— Қойилман, оғайни!

Дўстларнинг билганлари фақат шугинамиди ё бошқа нарсалар эсларига келмадими, ҳарқалай Самаднинг сўнги олқишидан кейин иккаласи жим бўлиб қолди. Бу жимлик қанча давом қилди, нима билан ўтди — буни билиш қийин эмас. Эс-ҳушларини ғалати бир ўй банд қилиб қўйди. Бу ўй шунчалик оғир, йўқ, шунчалик чуқур эдики, ҳар бири ёлғиз эмаслигини, ёнида дўсти борлигини, мактаб яқинида турганлигини, ҳайкал сизгарни қотиб қолганларига мактабдошлари ажабланишиб ўтганини билишга қодир эмас эдилар.

Самаднинг энгил-бошига ўхшаш оёғи ҳам юпун эди. Қуёш шарқнинг аллақаеридан заиф тилларини йилтирлатиб кўрсата бошлаган бўлса ҳам, тунги аёз ҳали запитдан тушмаган эди. Аччиқ совуқ қулоқларини ачитиб, бурунларини чимчилар, кўзларга муздай ёшлар чиқарар эди. Шундай совуқда қимир этмай туриш жуда қийин. Лекин ўй ширин. Шунчалик ширинки, Самадга туфлисидан сизиб ўтиб бутун вужудига мингларча игнадай санччлаётган совуқни ҳам сездирмайди. Тўла ҳам совуқни сезмайди, чунки у ўзини ажойиб оролда маза қилиб юрган Робинзон Крузо деб ҳис қилади.

Агар Салима уларни ҳушларига келтириб қўймаса, ким билади, бу икки дўст яна қанчагача ўй суриб турар экан?

Салима синглисини қўлидап ушлаб мактабига шошиб борарди. Бирдан акаси билан Самадин кўриб қолди. Иккови ерга қараб, қимир этмай турар эди. Салималарнинг яқин келиб тўхтаганларини ҳам сезишмади. Салима пича хайрон бўлиб турди. Улар қарайвермаганларидан кейин:

— Ҳай, бу ерда нима қилиб турибсизлар? — деди.

Шунда ҳам Тўла бошини кўтармади. Хаёлида Крузо уни оролда кўриб: «Бу ерда нима қилиб турибсан? Юр!» дегандай бўлди. Шундай бўлди-ю, севинч юзиде қанот қоқди. Тиниб қолган кўзларидан бошланган ёқимли жилмайиш бутун юзига ёйилди.

— Ҳай, нимага ишдамайсан? — деди Салима, акасини енгидан тортиб.

Тўла беҳосдан чўчитилган кишидай сесканиб тушди. Косасидан чиқар даражада олайган кўзлари рўнарасида ажабланиб турган Салимага тушди.

— Бор, бор! Йўлингдан қолма! Ҳў сепдақа қоровулдан ўргилдим! — деб Тўла синглисини итариб юборди.

Салима гандираклаб бориб орқаси билан қорга йиқилди. Халима қўрқиб қочиб кетди. Тўла, синглисининг йиқилганига парво қилмай, орқасини ўгириб олди. Самад бўлса совуқда кўкарган юшқа лабларини тиржайтириб кулди.

— Ажаб бўлди! Шупақа, оппоқ қиз, тулки тумшугини ҳамма ерга суқаверар экан, ахир бир куп тумшукқинасидан илишибди-да! Хо-хо-хо!

Салима ердан даст турди, усти бошига ёпишган қорларни наридан-берп қоқди, кейин уларга хайфсинган кўз билан бир қараб қўйиб, тез-тез юриб кетди.

— Мана шу-да! — деди Тўла, ноҳақ хафа қилинган кишидай хўрлиги келиб. — Салима мени ахир бир куп ўлдирди. Йўқ, ортиқ чидолмайман! Мен бошимни олиб кетаман. Сен бирга кетишни хоҳламасанг, ёлғиз кетаман. Робинзон Крузо ёлғизликдан ўлмаган. Мен ҳам ўлмасман. Бундай хор бўлиб юргунча...

— Қаёққа борамиз? — деди Самад, унинг сўзини бўлиб. — Тошкент яқинида орол бўлса бошқа гап эди.

— Албатта орол бўлиши керакми? — Тўла кўзларини олайтириб қичқирди. — Чирчиқ бўйида шундай хилват чакалақлар борки, Робинзон Крузо таплаган орол бунинг олдида иш эшолмайди. Нимапки десанг бор. Қуёшлар ҳам, тулкилар ҳам...

— Бўри-чи? — деди Самад, юраги чикиб.

Тўла хахолаб кулиб юборди.

— Бўри йўқ, қўрқма. Борамизми?

Самад ўйлашиб қолди. «Бормайман» деса, «ўл десаиғ ўладиган, тирил десаиғ тириладиган дўстман», деб боя катта кетворган. Энди сўзидаи қайтса бўлмайди. Борса нима, қийналиб қолишса қайтиб келаверишадиди.

Самад шу ўй билан руҳланиб:

— Борамиз, — деди.

— Қўлини бер.

— Ма!

Икки дўст шапиллатиб қўл уриштирди.

— Айнаб-нетиб қолмайсанми?

— Айнамайман.

— Сўз битта, а?

— Битта!

ЧАКАЛАК ИЗЛАБ

Икки дўст йўлга тушди. Биринчи — хиёл балаид қаддини фоз тутиб, шахдам одимлар билан; иккинчиси — орийтдай кўринган кенг, лекин юпуни пальто ичида қалтирай бошлаган кичкина гавдасини шумшайтириб борар эди. Самад портфелини қўлтиғига қисиб, қўлларини енгларин ичига қовуштириб олган. Тўланинг эғнида барра ёқали иссиқ пальто, бошида сунъий барра шапка, қўлларида иссиқ қўлқоп. У совуқни унчалик сезмайди. Дарвоқе, офтоб баралла чиқиб, эрталабки аччиқ совуқни шаштидан анча туширган.

Борадиган жойлари ҳали маълум бўлмаса ҳам, у ер худди қочиб кетадигандек, орқа-олдиларига қарамай шошиб боришарди. Анча ерга етишганда, Тўла бирдан тўхтади-ю:

— Шошма, Самад, Чирчиққа қандай борилади ўзи? — деб сўради.

Самад Чирчиқ бўйларида юрмаган бўлса ҳам темир кўпригидан ўтган эди. Шунинг учун билганини айтди:

— Олдин бешинчи трамвай билан Оқ уйга борамиз, кейин бошқа трамвай билан Қўйлиққа борсак, уёғи яқин. Чирчиққа бошлаб боришни менга қўйиб беравер, чакалакни ўзинг топасан.

— Тошамиз, — деди Тўла, ўртоғининг елкасига қоқиб.

Улар трамвайдан трамвайга ўта-ўта араиғ Қўйлиққа етиб келганларида соат ўн иккилардан ошган, қуёш ҳам тиниқ осмонда қишчасига пур сочиб турган эди. Қўйлиқ

маркази, айниқса, автобуслар тўхтайдиган жойи одам билан гавжум экан. Бозорга кириб чиқаётганларнинг ҳисоби йўқ.

— Ҳов ана кўприк, кўрдингми?— деди Самад, беш юз одимча нарида қад кўтариб турган каттакон темир кўприкка ишора қилиб.— Чирчиқ ўша ерда.

Тўла кўприкни кўриб қувониб кетди. Назарда, ўзини маҳлиё қилган параси топилгандай бўлди. Ҳатто ичида: «Мана энди қандимни уриб юраман. Мени тергайдиган ҳам, урадиган ҳам бўлмайди!»— деб ўйлаб қўйди.

Сомсапазлар дўкони ёнидан ўтиб кетишаётганда, ёқимли ҳид Самадининг димоғига урди. Шундай гупиллаб урдик, буринини вишиллатиб ичига тортмасдан туролмади.

Тўла ўртоғининг одимлари сусайганини сезиб:

— Юр тезроқ, мунча имиллайсан!— деди.

Самад худди бошбоғидан тортилган улоқдай тихирланиб кетди. Ҳадемай кўприкка етишди. Кўприк узоқдан чоғроқ кўринса ҳам, аслида жуда катта экан.

— Вой, мунча узун, охири кўринмайди-я!— деди Тўла, оғзи очилиб.— Паиждараларини қара, Самад, теракданам баланд-а!

Самад кўприкни илгарилари кўп кўрганиданми, негандир, мақтовини қилмади. Тўла бир оғиз гапирганда, ўн оғиз гапирадиган маҳмадоналиғи ҳам кўзгамади. Пальто ёқалари ичига кириб кетган калласини тошбақа сингари хил чиқариб, бир-икки силтади-ю, кўприк четидаги ёлғизоёқ йўлга тушиб олиб, Тўла орқасидан судралиб бораверди.

Тўланиннг эса кайфичоғ. У одамнинг баҳрини очадиган кенг, баҳаво кўприк устида кетяпти. Остида қиш пайтлари суви камайиб, гоҳо музлаб қоладиган Чирчиқ жимирлаб оқиб ётибди. Енгил-оғир машиналар, от-уловлар пайдар-пай ёнидан ўтиб турибди. Тўла учун буларнинг ҳаммаси янги, ҳаммаси ажойиб. У кўприк ўртасида тўхтаб, атрофни беихтиёр кўзлари билан кузата бошлади. Ана уни маҳлиё қилган, шаҳардан сеҳрлаб келтирган дилбар чакалак! Чакалак эмас, тўқай! Робинзон Крузонинг шуҳрати мана шу тўқайда кўмилиб, Тўланиннг донғи мана шу тўқайдан чиқади. Уни мана шу тўқай оламга машҳур қилади! Қалинлигини қаранг, орасидан одамзод ўтолмаслиғи уёқда турсин, тепасидан игна ташланса ерга тушмайди!

— Самад! Дўстим! Қара, ана, ана тўқай!— деб юборганини Тўланиннг ўзи ҳам билмай қолди.

Самад яна пндамади. Тўлага етмай тўхтади-ю, ерга қараб шумшайиб тураверди.

Таажжуб, Самадга нима бўлди? Тўлави хурсанд қилган, тилини бир қарич чиқариб қўйган нарсалар печук уни хурсанд қилмайди? Робинзон Крузо бўлиш ҳаваси юрагига ўт қалаган бояги Самад шумп? Шу бўлса, ўти қани?

Тўла дўстининг авзойини кўриб ҳайрон бўлди. Йўқ, ҳайрон бўлмади, кўрқиб кетди.

— Нима бўлди сенга, Самад? Рангинг кўм-кўк кўкариб кетибди?

Самад бир нима демоқчи бўлди-ю, лекин бутун вужудини қамраб олган қалтироқ қўймади. Ахирин дилдираб, шумшайиб туриб:

— Кўприк усти изғирин экан, — деди.

— Э-э, совуқ едим дегин? Қани, қўлингни бер, чопамиз — псиб кетасан.

Тўла ўртоғини қўлидан ушлаб судраб кетди. Самад унинг етовида қоқнииб-суқнииб чопиб борди. Шу югурганларича кўприкдан ўтишиб, ўнг томондаги ёш чакалак олдида тўхташди. Самаднинг қалтироғи босилиб, юзига анчагина қизил югурган эди. Тўла чақ-чақ уриб кулди.

— Ана, оғайни, бир зумда лоладай қизардинг-қолдинг! — Тўла шу сўзларидан кейин чакалакнинг ўнг томонига чўзилиб кетган шағал йўлга ишора қилди. — Мана шу йўл билан этакка қараб кетамиз. Борадиган жойимизни кўприкдан кўзлаб қўйдим. Анови теракзорлар орасидаги оқ уйлардан ўтдикми — марра бизники, уёғи тўқай. Кетдик!

Кетдилар. Яна Тўла олдинда, Самад эса орқада борди. Ўлимтик жинчироққа ўхшаш милтилаб турган қуёш ҳам ердаги изғириндап совуқ едим, нима бало, булут кўрпасига ўраниб олди. Шундан бир оз кейин рўпарадан, гарбдан бирам изғирин турдики, Самад уёқда қолиб, иссиқ пальтоли Тўла ҳам юзини тескари ўгириб, шамолга қарши орқаси билан юришга мажбур бўлди. Самад бўлса бўғотга осилган сумалакка ўхшаб қолди. Тўла унинг аҳволига аччиноқчи бўлиб турган эди, Самад бирдан тўхтаб:

— Йўқ, мен бормайман! — деди.

Тўланинг юрагида пайдо бўла бошлаган аччиноқ ҳисси бирдан тарқалди. У сакраб ўртоғининг ёнига етиб келди. Самад унинг олайган кўзларидан кўрқдими ё зўрлаб олиб кетади деб ўйладими, секин-секин тисарилла бошлади. Аммо Тўла етиб келиб қўлига чанг солди.

- Нпмага бормайсан?
- Бормайман.
- Сўзингдап қайтдингни?
- Бормайман, дедим, бормайман.
- Сабабини айт, ахир!
- Айтмайман.
- Қўрқоқ! — Кейин у мушт ўқталиб қичқирди:—

Йўқол!

Тўла чўрт ўғирлиб йўлга кетаверди. Самад пккиланиб қолди. Кетарини ҳам, қоларини ҳам билмас эди. Кўзларини мўлтиратиб, ўртоғи орқасидан апча қараб турди. Шу туришида кўнглидан ҳар хил гаплар ўтди. «Нима қилиб қўйдик-а?— деб ўйларди у, бошини солиштириб.— Қишда, мана шундай қаҳратон совуқда иссиқ инингни ташлаб кетиш, изғиринда музлаш! Ёз бўлса бошқа гап эди. Нима-нима? «Бошқа гап эди?» Ёзда кетши мумкинми? Йўқ, ёзда ҳам, йилинги бошқа фаслларида ҳам бундай аҳмоқчилик қилиш мумкин эмас. Нега эрталаб шунини ўйламадик? Бизни нима жини урди? Эҳ, жодугар Крузо, бошимизни айлантирдинг-а!»

Самад бошини кўтариб ўртоғи томонга қаради. У оёғи-оёғига тегмай шошилиб борарди. «О, жуда узоқ кетиб қопти-ку! Шошиб қаерга боради? Бизни Робинзон Крузонинг жазирама ороли бўлиб чорлаган тўқайгами? Қаерда ўша иссиқ тўқай? Бундай тўқай Африкада, Ҳиндистон ё Индонезия жунглиларида бўлса ажаб эмас, лекин аччиқ изғиринили совуқ Чирчиқ бўйида, ундақа тўқай йўқ! Бу ерда фақат қирда, дала-даштлардан овқат қидириб келган оч бўрилар бор, холос».

Бирдан Самаднинг юраги орқасига тортиб кетди. Назарида, бўрилар Тўлани ёриб ейишаётгандай бўлди. Ичидан: «Тез бор, уни хатарли йўлдан қайтар!» деган даҳшатли овоз кўтарилди-ю, турган еридан ўқдай узилди. Бадан-баданга қалтироқ югуртирган совуқни ҳам, ичинини қуртдай кемириб, мадорини қуритган очликни ҳам унутиб, Тўла орқасидан югурди. Йўл бўйи қичқириб борди:

— Тўла! Дўстим! Тўхта!

У шундай тез югурар, шундай қаттиқ қичқирардики, сал ўтмай бадапни қизиб, совуқдан кўкарган юзига тер марваридларни терила бошлади. У ерининг ўйдим-чуқурини ҳам, тўнка, тошини ҳам фарқ қилмай чопиб борарди. Бир маҳал оёғи нимададир сирганиб, ерга гурсиллаганича ағдарилиб тушди. Бир ери лат едимми ё жонини қаттиқ оғридимми, ҳарҳолда қийналиб юриб тиззалади, юзи ти-

ришди, кўзлари юмилди, қаеридир оғриётгандек ижир-ганди. Кейин зўрга ўридан туриб, секин-секин юриб кетди.

Тўла, орқасига қарамай кетаётган бўлса ҳам, ўртоғи чошиб, жон-жаҳди билан чақириб келаётганини сезарди. Шундай бўлса ҳам, ҳеч нимадан хабари йўқдай, парво қилмай кетарди. Самад анча яқинлашиб, ҳарсиллагани, оёқ ташлагани эшитила бошлаганда, Тўла қайсарлиги кўзгаб, қадамини яна тезлаштирди. Бир неча одим юришга улгурмай, орқасида, жуда яқинда бир нима гурсиллади. «Вой!» деган сиқиқ овоз ҳам эшитилди. Тўла ялт этиб қаради. Ўртоғи қорларга буланиб, тиззаланиб тураётган эди. Бир кўнгли, бориб ёрдам қилмоқчи бўлди. Лекин яна ўжарлиги тутди-ю: «Ўзи туриб олади, ўлмайди!» деб, йўлига кетаверди.

— Тўла! Жон дўстим! Тўхта! — деди Самад орқадан диканглаб келиб.

Тўла малол келгандек бўлиб тўхтади, кўзларида ёмон ўт билан ўртоғига ўқрайиб қаради. Самад қизилчадай қизариб мўлтираб турган эди.

Тўла ўзига ярашмаган хунук товуш билан дўнғиллади:

— Айтадиган гапингни айтиб бўлувдинг-ку, яна нима дейсан?

Самад, нафсониятни бир ёққа йиғиштириб қўйиб, ялина бошлади:

— Кетайлик, жон дўстим...

Самаднинг ялинаётгани, мўлтираб тургани Тўлага дастак бўлди. У баттар ҳаволаниб, ўртоғининг сўзини чўрт кесди:

— Бўлди! Кетсанг, ана, катта кўча! Мен билан ишинг бўлмасин! Сени ҳеч ким тутиб тургани йўқ!

Тўланинг қўрслиги Самадга алам қилди. Дўстини ташлаб кетишга кўнгли бўлмади. Очлигига, совуқда музлаганига қарамай орқасидан келса-ю, миннатдор бўлиш ўрнига дағаллик қилса. Ахир одам ҳам шунчалик ношукур бўладими?!

Лекин ҳозир гинахонлик пайти эмас. Шунинг учун Самад хафа бўлиб ўтирмади, аксинча, зўрма-зўракасига кулимсраб:

— Жуда қизиқсан-да, — деди, — тўрт тарафим катта кўча экан деб сени ташлаб кетаверармидим? Бирга келдикми — бирга кетамиз! Шунақа қилиб ўтиришимиз уят-ку!

Тўла яна узангидан тушмади.

Уят эмши! Уятдан ким гапирса ҳам, сен гапирма, ха! Бирга бўламиз деб қасам ичганмидик? Ичган эдик. Қасамдан сен қайтдингми, менми? Ким қайтган бўлса, ким лабзида турмаган бўлса, ўша уялсин! Йўқол, каланга бир тушириб қолама!

Самад жусса жиҳатидан чоғроқ бўлса ҳам, кучда Тўладан қолишмас, унинг унча-мунча дўқларидан ҳайиқмас эди. Шундай бўлса ҳам ўзини хокисорликка солди.

— Жон дўстим, айб менда, нима десаиң ҳақлисан. Лекин кетайлик! Бу совуқни қара, одамни яхлатаман дейди. Вақт ҳам кеч бўлиб қолди. Бирпасдан кейин қоронғи тушади. Қаерга борамиз? Қаерда тунаймиз? Кечалари буёқларда оч бўрилар изғиб юришади, еб қўйишса... ёш жоннингга ачинмайсанми?

— Билдим, сенга лафз эмас, сабл жон керак экан? Йўқол! Кет!

Тўла кўкрагига муштини қадаб туриб уни бир ниқтади. Самад гандираклаб кетди, аммо йиқилмади. Фақат кўзларига жиққа ёш чиқди, лекин бу оғриқ ёши эмас, хўрлик ёши эди. Кейин у калласини пальто ёқаси билан ўради-да, ниқиллаб йиғлаб юборди.

Тўлага ўртоғининг кўз ёшлари ҳам таъсир қилмади. У Самадга бир зум қараб тургандан кейин қўлини бир силтади-ю, шартта ўғирилиб, йўлига кетаверди.

ҚҶРҚАНГА ҚҶШАЛОҚ КҶРИНАДИ

Ҷа, Тўла йўлига кетаверди. Бир марта ҳам орқасига қарамади. Самад бўлса йиғлаганича қолди. У: барибир, Тўла жаҳлидан тушиб қайтиб келади, бирга кетамиз, деб умидвор бўлар. шунинг учун дўсти орқасидан мўлт-мўлт ёш тўкиб қараб турарди. Тўла қайтмади, бир тепаликдан ошиб ўтиб, кўздан гойиб бўлди. Ана шунда Самаднинг юраги қаттиқ ачишди. Аламга чидамай, яна ҳам қаттиқроқ йиғлаб юборди. Бу сафар овозини чиқариб йиғлади.

Самаднинг доғу ҳасратда қолганини Тўла биларми-кан? Афсуски, билмайди. Самад яна анчагача совуқда шумшайиб кутди, кейин музлаб, тишлари тараклаб, секин-секин қайтиб кетди. Тўла буни ҳам билмайди. У Самаддан хафа, Самаднинг субўтсиз, лафзи йўқ номард, деб билади. Шунинг учун ундан қутулиб ёлғиз қолганига қувонади.

Қувонади? Шундай қаҳратон совуқда, пзғирип улиб турган ваҳимали оқшомда ёлғиз қолганига чиндап ҳам қувонадими? Ҳа, аввал қувонди, оёғимдаги тушовдан қутулдим, деб қувонди. Кейин эса...

О, кейин нима бўлганини Тўлага ёндошсак, Тўланинг юрагига чироқ ёқиб кирсак кўрамиз.

Тўла ўша кетишида: «Барибир, Самад яна орқамдан чопиб келади»,— деб ишониб борди. Тепаликка етди ҳам, лекин Самаддан дарак бўлмади. Ақалли оёқ дупури ҳам эшитилмади. Нима қилсин; тепаликдан ошаверсинми ё секин орқасига бир қараб олсинми? Борди-ю, Самад ҳам орқасидан келаётган бўлса, Тўланинг қараганини кўриб қолса-чи? Йўқ, тўғри келмайди. Ёлғиз қолишдан қўрқиб ялпипти, дейди.

— Ялпимайман! Йўқ, ҳеч кимга ялпимайман! Ёлғиз ўлсам ўлай, оч бўрига ем бўлсам бўлай, лекин орқамга қайтмайман!— деди у, кўнглида қичқириб.

Шундан кейин тепадан ошиб кетди. Энди чиндап ёлғиз қолди. Энди у Самадни кўролмайди, Самад ҳам уни кўролмайди.

Борди-ю, Самад аразлаб кетиб қолган бўлса-чи? Бу ўй Тўланинг ич-ичини ағдариб юборди. Нега бундай бўлди? Боя, Самад ёнида эканида, ёлғиз қолишдан қўрқмаган эди-ку? Нега энди юрагига ваҳм чўкди? Ё Самаднинг гаши эсига тушиб кетдими? Самад нима деган эди? Ҳа: «Кечалари буёқларда оч бўрилар пзғиб юришади, еб қўйишса... ёш жонингга ачинмайсанми?»— девди. Эсига фақат шу гапгина тушди-ю, бошқа ҳеч нима тушмадими? Тушди. Бувиси, яъни адасининг ойилари бир кун Тўла ўртоқларини урганда: «Ҳой, болам, ўртоқларингни қақшатма, улар билан ахил бўл, бирга бўл. Тўпидан айрилган қўйни бўри ейди, сен ҳам тўпингдан айрилма»,— деб насихат қилган эдилар. Мана энди бувисининг насихатларига тескари иш қилиб қўйди. Ёнида ҳамроҳ бўлиб, суянчиқ бўлиб келган ўртоғини қувиб юборди. Бирга кетайлик деб ялпиб-ёлворса ҳам қулоқ солмади...

Тўла шу хил ўйлар билан секин-секин одим ташлаб борар эди. Узоқдан қалин тўқай, қоронғи ўрмон бўлиб кўринган дарахтзорлар яқин келганда якка-дуikka тераклардан, сийрак тол-зараиғлардан иборат бўлиб қоларди. Буларни кўриб, Тўланинг ҳафсаласи шир бўлар, қаердан макон тутишини, қаерга бориб Робинзон Крузолик қилишни билмай юраги сиқилар эди. Бунинг устига қоронғи туша бошлагани йўлига ғов солиб қўйди. Энди қаерга

боради? Билмаган, умрида кўрмаган бу овлоқ жойларда қаердан бошпана топади?

Тўла олдинга юришини ҳам, орқага қайтишини ҳам билмай чакалак четида тўхтаб қолди. Қиш бўлгани учун қоронғилик барвақт тушиб, юрагидаги ваҳми ортиб борарди. Шу пайт рўпарасидаги аллақандай шитир эшитилди. Худди бир нарса бута тагидан югуриб чиққандай бўлди. Юриши енгил, бўрига ўхшайди. Тўланинг юраги ёрпilib кетай деди. Шитир келган томонга кўрқиб қаради. Қоронғида бир нарса ёзиллаб, пириллаб келарди.

— Бўри! Войдод!

Тўла жонининг борича додлаб юборди. Келаётган нарса ваҳимали товушни эшитиб, бирдан тўхтади. Аввал чўнкайиб уёқ-буёққа разм солди, кейин қадини чўзиб, Тўла томонга қараб борди. Югуриши бўридан кўра одамга ўхшарди. Лекин Тўлага одам эмас, кўзларидан ўт чақнаган бўри бўлиб кўринди. Ана шундан кейин яна ҳам қаттиқроқ, яна ҳам даҳшатлироқ дод солиб қоча бошлади. Қорларга тиклиб, қоқилиб-суқилиб ўн қадамча чошиб борди. Тез чопмаса ҳам, кўрққанидан ўпкаси шишиб, нафаси тиклиб қолди. Оёқларидан куч кетди, чалишиб йиқилди. Жонҳолатда туриб, яна югурди. Лекин икки одим ташламай тагин йиқилди. Бу гал туришга қурби етмади. Портфелини прғитиб ташлаб, бошини пальтосининг барра ёқасига яширди. Ёқани қўллари билан маҳкам ушлаб, қорда гужанак бўлиб ётди. Даг-даг титрар, ҳали-замон бўрининг етиб келишини, қорини ёриб, пчак-чавақларини ейишини кутар эди. Лекин бўри келавермади. Йўқ, келди. Уни бир нима елкасидан тортди. Тўланинг жон-пони чиқиб кетди. Кўрқув даҳшатидан ерга маҳкам қапишиб олди. Унинг чиқармай деса ҳам ҳеч бўлмас эди. Худди биров бўғаётгандек, нуқул биғилларди.

— Тур.

Бу сўз Тўланинг карахт бўлиб қолган қулоқларига бўри хирллаётгандек эшитилди. Хирллаётганигина эмас оғир-оғир нафас олаётгани, қаттиқ ҳанспраётгани ҳам аниқ эшитилди. Мана энди бўрининг ўзи кўринди. Тўла бошини ўраб, кўзларини чирт юмиб ётса ҳам, кўзларига равшан кўринди. Бўри оғзини катта очиб, шундай ёнжишиб келардики, назарида, ҳозир Тўлага ташланадигу, ўткир тишларини қорнига боттириб, пчакларини суғуриб олади. Ёқа тагидан бўғиқ фарёд эшитилди:

— Дод! Ҳлдим!

— Э, менман!

Тўла бу сўзларни эшитмади.

— Э, турсанг-чи, менман.

Тўла бу сафар аниқ эшитди. Шундай бўлса ҳам қулоқларига шонмади. Буни бир хаёл деб билди. Шунинг учун, калласини косасига яширган тошбақадай, қимир этмай ётаверди. Тошбақа хавф бор ерда калласини ичига тортиб олади-ю, кейин секун-секун чикариб теварагига қарайди. Тўла ҳам шундай қилди. Секун бошини чикариб қараса, ёнида Самад ўтирибди. Ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмади — шуичалик шарманда бўлди.

— Э, менман, ҳам демайсан-а! — деди Тўла эптикиб.

— Неча марта айтдим, ёқангдан ҳам тортдим, ҳеч қимирламайсан. Шу юрагинг билан Робинзон Крузо бўлмоқчимдинг? Яшавор-э!

Тўла ёмон ўсал бўлди. Ерга қараб ўтираверди.

— Тур, кетайлик, — деди Самад.

Тўла турмади ҳам, Самадни қувмади ҳам. Фақат:

— Ичча ўтирайлик, — деди.

Тўланинг овозида синиқлик борлигини сезиб, Самад ҳам қистамади. Индамай ўтиришди. Бир оздан кейин гапни яна Самад бошлади.

— Нимага, «Бўри!» деб додладинг? Мени ҳам қўрқитиб юбординг-а!

— Сен-ку «бўри!» деб додлангандан қўрқибсан, бўрининг ўзи қувлаганда кўрардим ҳолигини! — деди Тўла, балад келиб.

— Бундан чиқди, сени бўри қувлашти-да?

— Қувлаганда қандай! Анови бута тагида биқиниб ётган экан, бирдан ташланиб қолди.

— Хо-хо-хо!.. — Самад ичаги узилиб кулди. — Э яшавор, у бута тагидан қуён чиқди-ку! Мен чўчитиб юбордим уни.

Тўла шу гапдан кейин тамом бўлди. Индамай ўрнидан туриб, Самад орқасидан секун-секун юриб кетди.

ТЎЛА СУВДАН ЯНА ҚУРУҚ ЧИҚДИ

Тўла Самадни уйга киргизиб юбориб, ўзи ҳовлига шумшайиб келганда вақт соат тўққизлардан ошган, қорни ўлгудай очган, мадори қуриб, оёқларини қимирлатишга ҳоли қолмаган эди. Лекин уни ташвишга солган нарса — оч мушук аҳволига тушгани эмас, бугунги нодонлигининг ошкор бўлиб қолиш эҳтимоли эди. Қилар ишни қилиб қўйиб, ичкарига киролмай кўча эшиги олдида анча вақт музлаб турди. Кўчада тураверай деса — оч, чар-

чаган, музлаган; уйга кирай деса — дилиснелик бўлишидан кўрқади. «Нима қилиб қўйдим? Мана энди уйга киролмай, кўчада қолган саёқ итдай, эшик оғзида музлаб турибман. Адамлар койисалар, урсалар, қуйилишни ўйламай қочишни ўйладим. Қочиб қаерга бордим? Қочиб нима яхшилик кўрдим? Ҳеч қандай! Қайтага, ўзимга ҳам, Самадга ҳам жабр қилдим. Бечора касал, жуда ёмон касал бўлиб қолди. Уйига зўрга суяб олиб келдим. Бадави ўт бўлиб ёняпти. Етиб қолса-я?»

Тўланинг миясига шу ўйлар келди-ю, юраги орқасига тортиб кетди. Гуноҳини бўйнига олишга қарор қилган киши дадиллиги билан эшикни шартта очиб, ичкарига югурди. Чиндан ҳам, ҳамма гапни адасига айтмоқчи, гуноҳини бўйнига олмоқчи эди. Лекин ичкари кирса... катта хонада ҳам, адасининг кабинетида ҳам чироқ йўқ. Фақат болалар бўлмасининг қўш деразасидан ёруғ тушиб турибди. Тўла оёқ учпда бориб, айвондан уйга қулоқ солди. Телевизор ҳам қўйилмаган. Ичкаридан чурқ этган товуш, шитир этган шарпа эшитилмайди. Нима гап? Адаси билан ойиси уни қидириб кетишганмикан? Тўланинг юраги шиг этиб кетди. Кейин бўшашиб болалар бўлмасининг деразасидан қаради. Деразага то шипдан пастгача тўр парда тутиб қўйилган эди. Парда орасидан спичклаб қараб Салимани кўрди. Салима стол ёнида китоб ўқиб ўтирган эди. Ҳалима кўринмади. Каравотида ҳам йўқ. Демак, меҳмондорчиликка кетишган. Нимага десангиз, ойиси бир ёққа борса, Ҳалимани ҳеч ташлаб кетмайди.

Тўланинг юраги дакки-дашномдан кўрқиб тутдай тўкилиб турган эди. Уйда адаси йўқлигини билгандан кейин юрагида тоғ пайдо бўлди. Дадил бориб эшикни тақиллатган эди, Салима югуриб келиб очди. Тўла портфелини йўлакка ташлаб, тўғри болалар бўлмасига қараб юрди. Лекин Салима қўймади:

— Ҳай-ҳай, пальтонгни еч!

Тўла пальтосини қозикқа осаётиб, бирдан гандираклаб кетди. Салима хавотир бўлиб сўради:

— Нима бўлди, оғриб-етиб қолдингми?

— Очман, — деди Тўла, нимжон товуш билан.

Салима шарақлаб кулиб юборди.

— Вой, тўйдан ҳам оч келган борми?!

— Қапақа тўй? — Тўла гарангсиб сўради.

— Катта амакимлар Озода опани куёвга чиқаряптилар-ку. Адамлар билан оймлар ўша ёқдалар. Сени эрталабоқ бориб олгансан деб ўйловдим. Қаёқда эдинг?

— Ҳа, ўша ёқда, — деди Тўла, дудмал қилиб.

— Ўша ёқда бўлсанг, ҳеч нима емадингми?

Тўла жеркиб ташлади:

— Э, гапни кўп чўзма! Овқат борми?

Салима бир нарсани пайқадими ё жўрттага гап айлантиргиси келдими:

— Овқат йўқ. Бир ўзимга овқат пиширармидим? — деди, кўзларини қувлик билан ўйнатиб.

— Ион борми?

— Ион ҳам йўқ. Озгина бор эди, боя ёғ суртиб едим.

Тўла бўларича бўлди — кўзлари тиниб, стулга ўтириб қолди.

VI

ОДАМНИНГ ЭНГ ЯХШИ ДЎСТИ — АҚЛ

ЯШАСИН ТЎЙ!

Саҳарлаб йўлга чиқадиган ё биров муҳим иш қиладиган одам кўпинча барвақт уйғониб кетади. Тўла ҳам шундай бўлди. У эрталаб отасига кўринмасдан мактабига барвақт жўнамоқчи, йўл-йўлакай Самаддан хабар олиб ўтмоқчи эди.

Катта хонадаги девор соати занг ура бошлаганда, Тўла ҳали каравотида эди. Қулоқ солиб ётган эканми, еттинчи зангдан кейин сакраб туриб кетди. Турди-ю, кўзларини уқалаб, аниқ-ташхил деразадап ташқарига қаради. Қиш. Ҳаммаёқ оппоқ қор. Қуёшнинг ялқ пурлари дарахт шоҳларига, уларни эгиб, босиб ётган оғир қорларга зар кукувлари сочган. Тўла наридан-бери кийиниб катта хонага югурди. У соат етти бўлганидан кўрқар эди. Эҳ, ухлаб қолибди! Олтида туриб қочмоқчи эди-ю! Хайр, тезроқ кийиниб, тезроқ чиқиб кетса, адаси кўрмай қолиши мумкин.

Тўла шошиб ботинқасининг ишларини ўткази бошлади. Оббо, ишлар учудаги тунукаларнинг тушиб кетганини қаранг! Қачон тушган экан? Мунча буклиб кетавермасая? Ип ўтказиладиган тешиклар намунча кўп? Мунақа ивирсиб ўтирадиган бўлса адаси чиқиб қолади-ку! Нима қилсин! Боғламасдан чиқиб кетаверса бўлмайдимми? Бўлади. Кўчада боғлаб олади.

Тўла ботинкасининг ишларини боғламай ташқарига
интилган эди, ошхонадан Салима чиқиб:

— Ҳай, нонушта қилмай қаёққа кетяпсан?— деди.

Тўла жаҳли чиқиб дўнгиллади:

— Қаёққа! Қаёққа! Ўҳ, ҳамма нарсани билишинг
керак!

— Нонушта қилдирмай юборибсан, деб ҳали ойимлар
келганларида койийдилар.

Тўланинг юзини буриштирган жаҳл бирдан тарқалди.
Чехраси ёришиб кетди. Энди жаҳл қилиб эмас, юмшоқ
қилиб сўради:

— Ойимлар келганлари йўқми?

— Йўқ, адамлар билан тўйхонада қолганлар. Ҳали-
мани мактабга қўйиб келадилар.

— Адамлар-чи?

— Адамлар кеч келдилар. Ҳозир турсалар керак.

Тўланинг юраги чиқиб кетаёзди.

— Мени сўрадиларми?

— Сўраб нима қиладилар? Етганингни кўриб чиқиб
кетдилар. Ойим тўйдан маҳзар юборибдилар.

Тўла оғзи қулоғига етиб қичқирди:

— Яшасни тўй!

Салима ҳайрон бўлиб сўради:

— Намунча суюшиб кетдинг?

— Ишинг бўлмасин, маҳзарин олиб кел!

Салима рўзгор ишларида онасининг ўнг қўли бўлган
ни, ҳеч қандай ишдан қочмай ҳамма нарсани қилгани
учун овқат пиширишда ҳам пазанда бўлиб қолган эди.
Мана бугун ҳам онасининг йўқлигини билдирмай, мазали
қилиб қовурма пиширди. Тўла ўз тегинини шошиб-пи-
шиб еди-ю, кеча бутунлай очилмаган портфелини кўта-
риб чиқиб кетди.

Салима акасининг: «Яшасни тўй!» деб қичқирганига
ҳам, шошиб чиқиб кетганига ҳам тушушолмади.

ШОДЛИК ҚАНОТЛАРИ СИНГАНДА

Тўла кечаги қилмишидан осон қутулгани учун уйи-
дан бениҳоят хурсанд бўлиб чиқди. Шунчалик хурсанд
бўлдики, кўчада эканга қарамай аллақандай ашулани
ғингиллаб айта бошлади. Не ажаб, айтса ҳаққи бор. Ни-
мага десаингиз, ҳаддан ташқари хурсанд одам кўчада ҳеч
нимани кўрмайди, ҳеч кимни сезмайди. Тўла ҳам хур-
санд, шунинг учун кўзларига ҳеч нима кўрипмайди. Гоҳ

одимини тезлатиб, қулоч отиб боради, гоҳ ердап қор олиб юмалоқлаб отади. У сувга тушган мушукдай шумшайиб қайтган кечаги Тўлага ҳеч ўхшамайди. Шу қадар кайфи-чоғ, шу қадар қувноқ! Уни ҳозир кўрган киши: «Бу болани ҳеч қандай ғам қайғуга сололмайди», деб ўйлайди. Тўғри, кеча бошига не балолар тушмади, мана бугун хафа ҳам эмас, пушаймон ҳам эмас. Гўё ҳеч нима бўлмагандек, дўпписи яримта — дунёни сув босса тўппиғига чиқмайди. Қайғуриш уёқда турсин, шодлик қанотларида учиб кетяпти. Унга бу қанотлар иссиқ, юмшоқ, бақувват кўринади, ҳеч қачон синмайдиган, ҳеч қачон ҳаракатдан тинмайдиган қанотлар бўлиб туюлади. Юриб борган кишидан учиб борган қуш манзилга тезроқ етади. Шунинг учун Тўла ҳам ўн минут деганда Самадларникига етиб келди.

Самадларникига етиб келди-ю, шодлик қанотлари синиб, ҳаракатдан тўхтади. Тўла ўзини осмонда эмас, энди ерда шалпиллаб ётган ҳолда кўрди. Самадлар эшиги олдида «тез ёрдам» машинаси турарди! Тўла машинани кўриб, юрагини ҳам, турарини ҳам билмай, серрайиб қолди. «Кимни олиб кетгани келган экан? Кимни? Кимни?»

Тўла мўнг хил хаёл билан узоқда кутиб турди. Ҳадемай ичкаридан икки санитар бировни замбилда олиб чиқди. Тўла замбил ёнида Самаднинг опаси букчайиб бораётганини кўрди-ю, юраги шиг этиб кетди. «Эҳ, Самад-ку», — деди у ич-ичидан эзилиб.

Машина Самаднинг опасини ҳам ўтқазиб, Тўла ёнидан физиллаганича ўтиб кетди. Тўла сочларини юлгудек бир алам билан машина орқасидан қараб қолди. Кейин бирдан пиқиллаб йиғлаб юборди.

Кўз ёши кўнгила доғини ювади, дейишади. Ким билди, балки тўғридир. Тўла ҳам тўлиб-тўлиб йиғлади, кўзларидан дув-дув оқаётган ёшларни артиш эсига келмади. Шу йиғлаганича мактабга қараб секпи-секин юриб кетди.

Одам бошига қаттиқ жафо тушса йиғлайди, йиғлаб туриб: «Энди нима қиламан? Нима қилишим керак?» — деб ўйлади. Мушқулидан қутулиш йўлини қидиради. Тўла ҳам йиғлай-йиғлай ўйланиб борди. Шунча кўп ўйландики, мактабга яқинлашиб қолганини, орқасидан Салима етиб келганини ҳам билмади.

Салима ақасининг кўзлари намлигини кўриб:

— Нима бўлди? Нимага йиғладинг? — деб сўради.

Тўла илгариги вақтлардагига ўхшаб жеркинмади. Оғир

дардига Салима малҳам бўладигандек, унга термилиб туриб:

— Самадни касалхонага олиб кетишди,— деди. Салима ҳайрон бўлиб қолди.

— Вой, кеча эрталаб соппа-соғ эди-ю?

— Кеча эрталаб соғ эди, кейин...

— Кеча у ҳам дарсга кирмади. Тўйга олиб кетмаганиднинг?

Тўла нидамади. Шундан кейин Салима хавотирланиб яна сўради:

— Тўйда бирон ёмон нарса еб қўйдимикан-а?

Тўла бир нима демоққа чоғланиб, Салиманинг юзига ғамгин бир нигоҳ билан қаради. Бир оз тамшаниб турди, кейин «ростини айтсам...» деб гап бошлади-ю, бирдан қўлини силтаб, яна тўхтаб қолди. Тўланинг бу қилиғи ҳам Салимани эрталабдагидек ҳайрон қилди. «Унга нима бўлди? Худди виждони азобланаётган одамга ўхшайди. Сўрайми? Йўқ, тўнғиллаб беради», деб ўйлади-ю, Салима, синфдош дугоналаридан бирини кўриб, ўша томонга югуриб кетди. Ун қадамча чопиб боргандан кейин тўхтаб орқасига қаради.

— Ҳа, эсимдан чиқибди. Бугун звено йиғилиши бўлади. Сен албатта бўлишинг керак. Синф раҳбаримиз кетиб қолмасин деб тайинладилар,— деди.

Тўла сингисига ялт этиб қаради-ю, кўзлари тўқнашидан қўрққандек, яна дарров ерга қараб олди.

ЎЙЛАР

Бугун иккинчи чоракнинг сўнги куни. Эртадан бошлаб ўнинчи январгача болалар дам оладилар. Индинга эски йил хайрлашиб кетади. Бутун оилаларда, ҳар бир одам қалбида янги йил шодиёнаси бошланади. Ҳамма ўйнайди, яйрайди, эски йилда қилган яхши ишларини эслаб қувнайди, янги йил режаларини ўйлайди. Ахир ўтган йил Тўлалар оиласида шундай бўлди-ку! Салима янги йилда фақат бешга ўқийман деб сўз берди. Тўла-чи? О, у ҳам катта ваъдалар қилди. «Икки баҳоларимни тугатаман, синфга кампа яхши баҳолар билан кўчаман», — деди. Салима сўзида турди. Бешинчи синфни фақат беш баҳолар билан тугатди. Бу йил ҳам фақат бешга ўқияпти. Тўла-чи? Тўла ваъдасида турмади. Бу йил ҳам... э, бу йилги аҳволи ҳаммага маълум!

Тўла шу нарсаларни ўйлаб хафа бўлади. Ҳозир юрагига қил сиғмайди. Ун кунлик таътил нашъалари ҳам, янги йил шодликлари, арча байрами ҳам кўзига кўрипмайди. Улар-ку майли-я, ҳали дарс бошланмагани учун болалар ўйнашаётгани, таътил кунларида нималар қилишларини бир-бирларига суюниб айтишаётгани, яйрашиб кулишаётгани ҳам қулоқларига эшитилмайди. У партага бошини қўйиб олиб, худди ухлаб қолгандек, қимир этмайди, шодлик чуғурларига қўшилмайди. Ўйлайди, ўй суради, ўйларининг тагига етолмай қийналади. О, миясига қаандай ўйлар келмади! Қани энди шу ўйлар йил бошида, ўқиш бошида келган бўлса! Шу ўйлар, танобинни тортиб, ёмон қилиқлардан сақлаб қолган бўлса! Тўла эса бундай яхши ўйларни миясига келтирмади. Фақат шумлик қилди, уни урди, бунини урди, уйда отаси билан онасини алдади, мактабда ўқитувчи билан синфдошларини алдади. Хўш, бу ярамас хулқ-атвордан ким фойда кўрди-ю, ким зарар кўрган — йўқ, зарар кўрган бор. Тўланинг ўзи зарар кўрди! Мана, синфдошлари баҳор қушларидек чуғурлашиб ўйнашарди, чунки мактабда ҳам, ота-оналари олдида ҳам юзлари ёруғ. Тўла-чи? Тўла қилмишларининг захрини ютиб, эзилиб ўтирибди. Билмасдан тикан босган одам дардини тортипти. Мана энди қилмишларига пушаймон. Жуда, жуда қаттиқ пушаймон. «О, бу аҳмоқлик, бу подонлик! — деб ўзини койиппти. — Бир ярим йил бекор кетди-я! Йўқ, бекор кетмади, юзимни қора қилиб кетди! Энди йўқ, энди татмом! Энди бошқача яшаш, ҳамма болалар яшаганча яшаш, ҳамма болалар ўқиганча ўқиш керак! Менинг қўлимдан келмайдими? Келади. Агар хоҳласам, аълочи бўлишим мумкин!»

Бу ўйлар Тўланинг шу кунгача нур кирмай, қоронғи босиб ётган юрагига чироқ ёқиб юборди.

КУТИЛМАГАН ҲУРМАТ

Бутун дарслар давомида Тўла ўзини оғир тутди. Илгариги вақтлардагидек бемаъни, ўринсиз саволлар, шовқин-суронлар билан ўқитувчи сўзини бўлмади, ўртоқларига ҳам қаттиқ-қуруқ гапирмади. Ўз ўрнида ўтирса ҳам ўрни худди бўшдай турди. Бунга болаларгина эмас, ўқитувчи ҳам ҳайрон эди. Салима бўлса акасига ер остидан қараб-қараб қўяр, бирон шумлик пайида эмасмикан, деб ўйларди. Салиманнинг яна бошқа ваҳми ҳам бор эди. У

акасиин звено йиғилишига турмай қочиб кетади деб қўрқарди. Шунинг учун танаффус маҳалларида акасидан айрилмади. Ташқарига чиқса — ташқарига чиқди, сифига кирса — сифига кирди. Хуллас, орқасида соя бўлиб юрди.

Лекин Тўла ўтмиши билан алоқасини батамом узиш, янгича яшаш қарорини қилгани учун звено йиғилишиндан қочмоқчи эмас эди. Аксинча, мажлисда бутун гуноҳларини бўйнига олмоқчи, ўртоқларидан узр сўрамоқчи, тузалишига сўз бермоқчи эди. Шу сабабдан бўлса керак, дарслар тугаб, болалар хайрлашиб чиқиб кетишгандан кейин ҳам жойидан жилмади. У ўзининг чораси кўрилишини, олдига ё тузалиш ё ҳайдалиш шарти кўйилишини кутарди. Бўлмаса, нима учун звено йиғилишига чақиринди? Бўлмаса, сиф раҳбари нима учун кетиб қолмасин деб тайинлади? Демак, чораси кўрилади.

Ҳамма чиқиб кетгандан кейин сифда звено бошлиқлари, сиф раҳбари, Салпаю Тўла қолди.

Муаллим Тўлага бир қараб олгандан кейин, одатдагича, дона-дона қилиб сўзлай бошлади:

— Мен сизларни муҳим бир маслаҳат учун олиб қолдим. Сизларнинг фикрларингизни эшитмасдан ўзимча ҳал қилиб юборишни эл кўрмадим. Биласизлар, кенгашиб қилинган иш пухта бўлади. Мактаб раҳбарлари, комсомол ташкилотининг секретари, пионер вожатийси бу ҳақда ўз фикрларини айтишди. Ҳаммамиз маслаҳатлашиб, бир қарорга келиб олдик...

Тўла ўқитувчининг сўзларини шу еригача эшитди. «Гап менинг тўғримда кетаяпти. Кечаги шумлигимни биллишган бўлса, мени мактабдан ҳайдашга қарор қилишбди-да», — деб ўйлади-ю, юраги ўйлаб, кўзлари тинди, қулоқлари битиб, гарангсиб қолди. Сиф раҳбари кейин нималар деди — ҳеч бирини уқмади. Бир вақт қулоқларига ўзининг оти эшитилди. Ўқитувчи ҳамон сўзлар эди:

— Хуллас, иккита болани Навоий номли опера ва балет театрида бўладиган шаҳар пионерлари арча байрамига, битта болани телестудияга юборамиз. Арча байрамида нималар бўлишини биласизлар. Телестудияга борадиган бола эса синфимиз иккинчи чоракни қандай баҳолар билан битирганини, шу ярим йил ичида қандай яхши ишлар қилинганини, одобли, интизомли болаларни сўзлаб беради. Демак, учта бола ажратишимиз керак. Қап, кимни телестудияга, кимларни арча байрамига юборамиз?

«Синфда ким ёмон?»— деб сўрашса, дарров айтиш мумкин, чунки улар иккитагина. «Ким яхши?»— деб сўрашса, айтиш қийин, чунки синфда яхшилар кўп. Шунинг учун болалар дарров бир нарсга дейишолмади. Шундан кейин яна ўқитувчи ўзи сўзлади:

— Мендан: «Кимларни юборсак экан?»— деб сўрашган эди, ўнги болалардан иккитасининг, қиз болалардан биттасининг номини айтдим.

Бирдан болалар чуғурлай бошлашди:

— Кимни? Кимни?

— Қиз болалардан Салиманинг номини айтдим. Салима телестудияга борса, арча байрамга эса Тўла билан Самад борса. Хўш, нима дейсизлар?

Болаларгина эмас, Тўланинг ўзи ҳам бунақа ҳурматни кутмаган эди. Шунинг учун ҳамма ҳайрон бўлиб қолди. Турғун бўлса лабини буриштириб кифтини қоқди.

— Ҳм, Тўла билан Самадни энг яхши ўқувчилар деб юборамизми?— деди у, киноя қилиб.

Тўла савол тагидаги маънога дарров тушуниб, ерга қараб олди. Ўқитувчи бўлса ўртада бир сир бордек, ғалати қилиб кулумсиради.

— Менга қара, Турғун, ўтган йил арча байрамга сен бординг, Ҳадича борди, Расул борди, Малла борди. Илгариги йилларда ҳам ўн бештача бола борган. Ҳа, айтмоқчи, Самад боролмаса керак. Ҳали онаси: «Болам қаттиқ оғриб қолди, касалхонада ётибди»,— деб йиғлаб келди. Шунинг учун Тўла борса-ю, Самаднинг ўрнига бошқа бирон болани кўрсатсак.

Болалар устма-уст ўнтacha ўқувчининг номини айтишди. Охирида Салима Таманнони таклиф қилиб:

— Аъло ўқийди, интизомли, иннайкейин, мактаб бадийи ҳаваскорлари тўгарагида қатнашади. Арча байрамга борадиган бола толқон егани бормаиди-ку,— деди.

Салиманинг фикрини синф раҳбари тасдиқлади:

— Тўғри. Озига толқон солгандек ўтирса хунук бўлади. Ё ўйинга тушишни, ё ашула айтишни, ё бўлмаса шеърми, декломациями ўқишни билиши керак. Хўп. Демак, арча байрамга Таманно билан Тўлани, телестудияга эса Салимани юборадиган бўлдик. Шундайми?

Турғун яна Тўлага қарши чиқмоқчи бўлди, бир нима демоқча чоғланди ҳам, лекин «муаллим тарафини оляптилар, бир мақсадлари бор шекилли», деб ўйлаб, шахтидан қайтди. Фақат Салима билан Таманно номзодини қувватлаб, Тўла тўғрисида ҳеч нима демади. Бошқалар х у тахлитда гап қилди. Ҳеч ким Тўла номзодини

маъқулламади, қаршисига ҳам гапирмади. Тўла ерга кириб кетгундай бўлиб ўтирди.

Бу аҳвол синф раҳбарига ёқмадимми ё бошқа гами бормиди, хуллас, ҳозиргина чақнаб турган юзига бирдан ташвиш аломатлари югурди. Бу аломатлар болаларга таниш эди. У бир нарсадан хафа бўлса ё бирон нарсанинг қайғусини еса, қошларини чимириб, шумшайиб оларди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Пастки лабини тишлаб, бир оз хўмрайиб ўтирди. Кейин бояги қувноқ чехра билан эмас, хафагазақлик билан гап бошлади:

— Самаднинг ётиб қолганлиги касалманд онасига катта зарба бўлди. Мен Самадни яхши биламан. Тўғри, Самад шўх, ўқишлари ҳам унча дуруст эмас. Лекин жуда меҳнатқаш, ғамхўр бола. Онасининг ҳам ўнг, ҳам сўл қўли эди. Уй йиғиштириш борми, пол ювиш борми, ишқилиб, қандайки иш бўлса қиларди. Баъзи бировларга ўхшаш, мен ўғил боламан деб кеккаймади. Онасининг сўзига қараганда, Самад ўпкасини шамоллатиб олибди. Кеча дарсга келмовди. Чамамда, биронта шумнинг гапига учган-у, совуқда музлаб, ўзини касал қилиб олган. Уни ким шу аҳволга солганлигини билмаймиз. Ким бўлса ҳам ёмон, жуда ёмон иш қилган! Тўла, кеча сен ҳам дарсда йўқ эдинг, балки бирга бўлгандирсизлар?

Тўла гап ўзига тегизиб айтилаётганини билиб, эзилиб ўтирса ҳам, бундай савол билан ёқасидан бўғиб олинишини ўйламаган эди. Шунинг учун тили оғзига тикилиб, гўлдираб қолди.

— Мен... мен...

Тўланинг бахтига Салима шу ерда эди, у қўллаб юборди:

— Йўқ, Тўла акамлар тўйда эдилар.

Тўла ҳам ясамалиги жуда равшан кўриниб турган, қовушмаган бир жилмайиш билан:

— Ҳа, ҳа, тўйда эдим, — деди шошиб.

Шундай деди-ю, ўзига жуда жаҳли чиқиб кетди. Кўзига ўзи жуда паст, жуда ярамас бола бўлиб кўринди. Ахир гуноҳларини бўйнига олмоқчи, тавба қилмоқчи, тузалишга ваъда бермоқчи эди-ку! Энди нима бўлди? Яна ёлгон гапирди-я! Яна ўқитувчисини, ўртоқларини алдади-я! Қандай қилиб қутулса бўлади бу ёлгончиликдан? Қандай қилиб?!

— Йўқ! — деб Тўла калласини баралла кўтарди.

У ўзига бўлган бутун ғазабини, бутун гуноҳларини бўйнига олиш қарорини шу биргина сўзга жойлаб хитоб қилган эди, лекин бу ердагилар бошқача тушунди. Синф

раҳбари Тўланинг аламдан ёшлана бошлаган кўзларига тикилиб туриб:

— Демак, бошқа бола билан кетган экан, — деди.

Тўла гапиришга яна бир чоғланиб кўрди. Лекин нимадир тилни тутиб, оғзини юмиб қўйди. «Гуноҳни кўнгулда бўйинга олиш осон экан-ку, тилда, одамлар олдда олиш қийин экан», — деб ўйлади. Бу ўй ҳурпайган патларини ётқизди.

— Самаднинг йўқлигини билдирмай, опасидан хабар олиб, уй ишларига қарашиб туриш керак. Мактабимизда эскидан шу одат бор, биласизлар. Қани, бу вазифани кимга топширамиз? — деди синф раҳбари.

Тўланинг ерга ёпишиб қолган юзи бирдан кўтарилди, кўзлари чақнади.

— Менга! Менга топширсаларингиз! — деди, ўрпидан сакраб туриб. Ўқитувчининг юзи бирдан ёришиб кетди. Бояги хафагазакликдан асар қолмади. У жилмайиб, кўзларини Тўла сингари чақнатиб туриб:

— Баракалла, яхши бола шундай бўлади! Ёмон кунда ўртоғидан юз ўгирмайди. Аксинча, унинг пинжида туриб, дардига дармон, мушқулига мушқулуқшод бўлади. Ақлингга балли, Тўла! Ақл билан иш қилган одам ҳеч қачон дард қолмайди. Чунки ақл — одамнинг энг яхши дўсти. Ҳа, энг яхши дўсти! Хўп, сенга юкладик, — деди синф раҳбари. Кейин ярим ҳазил, ярим жиддий қилиб сўради: — Бизни уялтириб қўймайсанми?

— Йўқ! Ҳамма ишни қиламан: полини ҳам юваман, идишларини ҳам юваман. Самаднинг йўқлигини билдирмайман!

Ҳамма синфдан хурсанд бўлиб чиқиб кетди.

БИРИНЧИ ИЛТИМОС

«Самадларниқидан хабар олиб тураман. Опасига қарашаман», деб Тўла катта кетиб юборган экан. Бу хатосини йиғилишдан кейин тушунди. Тушунди-ю, юраги алағда бўлиб кетди. Тўғридан ҳам мундоғ ўйлаб қараганда, Тўла бу вазифани зиммасига олишда анча шошган. Нимага десаңгиз, Самад-ку соппа-соғ юрган эди, бир кун ичида қаттиқ ётиб қолди. Опаси боласининг аҳволини кўриб, суриштиргандир ахир? Балки Самад ҳам ҳамма гапни оқизмай-томизмай опасига айтиб бергандир? «Мени шу аҳволга Тўла солди», деган бўлса-чи? Опаси ҳали буни қаргаб ўтирган бўлса-чи? Энди қандай қилиб,

ҳеч нимадан хабари йўқ кишидай кириб боради? Тутиб олса, урса ё бетларини юлса-ку майли-я, мабодо қўлидан ушлаб ота-онасининг олдига ё мактабига судраб борса нима бўлади? Боя синф раҳбари: «Бирга эдингми?» деб сўраганда, «йўқ», деб жавоб берди. Тўланинг гапига ҳам-ма ишонди, уни яхши болалар қаторида арча байрамга юборишадиган бўлишди...

Тўла шу парсаларни ўйлаб, жуда ҳафсаласи пир бўлди. Самадларникига боради деса — юраги бетламайди. Бормай деса — ваъдаси бор. Ёнида хурсанд бўлиб, чақчақлаб кетаётган Салимага маслаҳат солай деса — бунга ҳам бўйни ёр бермайди. Нима қилсин, бораверсинми? Йўқ, тўғри келмайди, икки ўртада ўзини шарманда қилади. Салимага ёрилгани яхши. Ҳар нима бўлганда ҳам синглиси-ку.

— Салима, — деди Тўла, қадамини секинлаштириб.

Салима акасига қаради.

— Чин синглиммисан?

Салима ғалати қилиб кулди.

— Вой, ҳали мени синглим эмас деб юрибмидинг?

— Ҳалиги... ҳа, йўғ-э... — Тўла нима дейишини билмай дудуқланди. Кейин ўзини зўрга эплаб олиб шундай деди: — Биламан, синглимсан. Шунинг учун сендан бир нарса сўрамоқчи эдим. Унайсанми — йўқми...

Салима акасининг гапини кесиб қўйди:

— Вой, унайдиган нарса бўлса йўқ дермидим?! Ия-найкейин, синглинг бўлсам хўп дейман-у, бўлмасам йўқми? Синглинг бўлмасам, синфдошингман. Синфдош синфдошини бошига оғир иш тушганда қўлламаса уят бўлар.

Салима шу сўзлари билан Тўла елкасидаги оғир юкни олгандай бўлди. Тўлага шундай туюлди. У хурсанд бўлиб:

— Яшавор, Тўлавойнинг ақли расо сингилчаси! — деди. Кейин мақсадига ўтди: — Сендан жуда, жуда ўтиниб сўрайман, илтимос қиламан: ҳозир Самадларникига борсанг-у, онасидан хабар олсанг. Мендан хафами — йўқми, мени қаргаб ўтирибдими — шуни билиб келсанг. Ўзинг биласан, биз Самад билан дўстмиз, ҳаммавақт бирга ўйнаб, бирга юрганмиз. Шунинг учун онаси ўғлининг касалини мендан кўраётган бўлса ажаб эмас.

Салима, «ҳеч гап эмас экан-ку», дегандай қилиб;

— Бўлгани шуми? — деди.

— Шу.

Салима тивит попукли кўк шапочка тагидаги чиройли бошчасини бир силтади-да, акасига шўхгина кулиб:

— Хўп. Лекин битта шартим бор. Сен кўнсанг, мен ҳам кўнаман, — деди.

Тўла ҳозир ҳеч қандай шартдан тап тортадиган авзода эмас эди. Шунинг учун борлиги билан кулиб туриб:

— Айт, Салимажон, айт! Ҳамма шартингга розиман! — деди.

Салима ганин айлантқиришдан лаззат топармиди ё акасининг шундай мулойим, шундай одамохун бўлиб қолганидан хурсандмиди, ҳар қалай, яна шартини таъкидлади:

— Ҳа-да, шартим жуда оғир. Сен учун оғир. Нимага десанг, сен бир умр қилмаган нарсангни қилишга мажбур бўласан.

Тўла ўйлашиб қолди: нима экан у умрда қилмаган нарсаси?

— Айтавер! Тогни кўчириб кел, десанг ҳам кўчириб келамай, — деди.

— Ростми?

— Рост.

— Хўп бўлмаса. Мен ҳозир Самадларникига бораман. Сен тўғри уйга кетасан. Бориб уйни йиғиштирасан, сукурасан, идишларни ювасан, кўмпир олиб кириб печкаларни ёқасан, ўзимиз турадиган хонанинг полни ювиб қўясан.

Тўла ҳам Салиманинг бояги саволига ўхшатиб:

— Бўлгани шуми? — деди.

— Шу.

Тўла чарақлаб қўлини чўзди.

— Қўлингни бер!

— Мапа!

Салима кичкина қўлчасини шап эткизиб урди.

ҲАЙРОНЛИК УСТИГА ҲАЙРОНЛИК

Тўла, синглисининг шартига роя қилиб, тўғри уйга жўнади. Кўча бўйларида ўртоқлари бир-бирларига қор отиб, бир-бирларини юмшоқ қорларга юмалатиб ўйнашар, чақчақ уриб кулишарди. Илгариги вақтлар бўлса Тўла ҳам уларга қўшилиб ўйнар, уйини ҳам, қорни очганини ҳам эсидан чиқариб юборарди. Бугун ундай қилмади. Ўйинга чаққиришса ҳам кўнмади. «Кейин» деди-ю, ҳовлисига кириб кетди.

Ховлига кирса катта хонада солиғлиқ гиламни ойиси юмшоқ қорға тескари тўшаб калтак билан ҳадеб қоқяпти. Ҳаво анча совуқ бўлишига қарамай, пешонаси, бурнининг усти терлаб кетибди. Тўла дарров ойисининг ёнига югуриб келди.

— Э, бу нима қилганингиз? — деди, калтакка қўлини чўзиб.

Карима опа ҳайрон бўлиб қолди. Чунки ҳеч вақт Тўладан бундақа меҳрибончилиқни кўрмаган эди. Шунинг учун ўғлини таниёлмаётгандек, юзига тикилиб туриб:

— Вой, сизмисиз, Тўлажон? — деди.

Тўла калтакни онасининг қўлидан олди.

— Ҳа, менман. Қаранг, терлаб кетибсиз. Шамоллаб қолсангиз нима бўлади? Йўқ, уйга кириг. Ўзим қоқиб олиб кираман. Бундақа оғир ишларни аёллар эмас, эркаклар қилиши керак.

Карима опа яна баттар ҳайрон бўлди. «Тўла бундай гапларни қаердан ўрганибди?» деб ўйлади-ю, кўнглида ҳам қувониб, ҳам оғир ишни урдасига олгани учун ўғлига юраги ачиб, уйга кириб кетди.

Тўла гиламни бошдан-охир уч марта қоқиб чиқди. Калтак урмаган бир сантиметр жой ҳам қолмади. Кейин оз-озда қайириб, юз томонини яхшилаб супурди. Охириг четини супураётганда кўчадан отаси кириб келди. Отаси учун бу янгилик эди, у ҳам ҳайрон бўлди. Ўғлининг жон куйдириб ишлаётганига узоқдан ҳавасланиб қараб турди. Кейин:

— Э, Тўла полвон, ҳорма! — деди.

Тўла ялт этиб отасига қаради. Отаси кулумсираб келаятган эди.

— Ассалому алайкум, ада, — деди Тўла, ўзини четга олиб.

— Ваалайкум ассалом. Баракалла, баракалла, ўғлим! Ҳўб яхши иш қилибсан. Энди буёғини менга қўйиб бер. Ўзим олиб кираман, сенга оғирлик қилади. Бор, уйга кир.

Тўла ўша шапатидан кейин отасига йўлиқмаган эди. Ҳозир ўша хафагарччилик ўртадан кўтарилганига қувониб кетди.

Карима опа ошхонада эди. Тўла тўғри ўша ерга кирди. Салиманинг фартуғини олдига тутиб:

— Ойи, ювуқсиз идишларингиз бўлса беришг, ювиб қўймап, — деди.

Карима онанинг бояғи ҳайронлиги буниси олдида ич

эшолмай қолди. Тўла ўзи овқат еган идишни ювиш уёқда турсин, йиғиштириб ҳам қўймас эди-ку! Бунга нима бўлди? Ё бирон шумлик қилган бўлса ўзини шундай мулла мушукликка соляптимикан-а? Ҳа, шунақа. Бу ерда бир сир бор. Ёмон иш қилиб қўйган. Сўраш керак.

— Тўлажон, бир нима бўлдим, айланай болам?

— Ҳеч нима бўлгани йўқ. Идиш ювсам бир нима бўлган бўладими?

Карима опа Тўланинг гапига ишонмади. Сирини яширапти, чиндан ҳам ёмон иш қилиб қўйганга ўхшайдди, деб ўйлади.

— Айтавер, айланай Тўлажон. Мен онангман, ёмон иш қилиб қўйган бўлсанг ҳам ёнингни оламан.

Тўла кулди. Кейин бирдан қовоғини солиб:

— Йўқ, ёнимни олманг. Ёмон иш қилган бўлсам ўзим жавоб беришим, жазосини ўзим тортишим керак. Йўқ, ундай қилманг, ойижон.

Карима опа яна бир нима демоқчи эди, Тўла кир идишларни сўраб қолди. Шундан кейин:

— Идишларни ўзим ювиб қўяман, болам. Ҳозир ювин, овқат ейсан, — деди.

Тўла ювингани бормади.

— Йўқ, аввал қиладиган ишларимни қилиб олай, кейин биратўла ювишиб, овқат ейман.

Карима опа бутунлай шошиб қолди. Тўла ҳеч ишга унамас эди-ку, нима учун бугун ўзини ишга уряпти?

— Яна қанақа иш, айланай? — деди Карима опа, Тўланинг кўзларига термулиб

— Пол ювишим керак.

Карима опанинг эсхонаси чиқиб кетди:

— Пол ювишинг керак?! Вой ўлмасам! Қўй-э, ҳеч жаҳонда ўғил бола ҳам пол ювадимми?

— Ювади.

— Бўлмаган гап! Салима ювади. Вақти бўлмаса ўзим юваман.

— Йўқ, ойижон, тушунсангиз-чи, ювсам ўлиб қолмайман!

— Йўқ, сенга пол ювдириб қараб ўтирмайман, уят-ку ахир!

— Ювганим эмас, ювмаганим уят, тушунинг, ойижон!

— Нима учун ювмаганинг уят бўлар экан?

— Салима билан гап талашганмиз. У ювмайсан, бўйнинг ёр бермайди, деган. Мен юваман, кўрасан, деганман. Шунинг учун ўзим ювишим керак.

Карима опа қиқирлаб кулди. Кўзларида қувлик ўти чақнади.

— Хўп, бўлмаса бундай қиламиз: полни мен юваман, Салимага ўзим ювдим дейсан. Ана!

Тўла бошқача бўлиб кетди. Юраги қаттиқ сиқилди.

— Эҳ, ойи! Мени ёлгон гапиришга ундайсиз-а! Ўзим-ку шу лаънати ёлгондан қутулолмай ўляпман, — деди Тўла, онасидан хафа бўлиб.

Тўланинг отаси гиламни олиб кириб полга солаётган эди. Она-боланинг охириги сўзи қулоқларига чалинди шекилли, ошхонага кириб:

— Қўйинг, онаси, ўзи юваверсин, — деди — Ким айтибди ўғил бола пол ювса уят бўлади деб? Пол ювиш — меҳнат. Дунёда эса одамни уялтирадиган меҳнат йўқ. Ҳар қандай меҳнат, ҳар қандай иш одамга ҳусн, обрў беради. Меҳнатдан одам ўлмайди. Меҳнат қилмай, бекор юрган одам ўлиши мумкин. Халқимизда ажойиб бир мақол бор, «Текин еган — кўзга тикан», дейди. Тўғри-да, бировнинг меҳнати билан топилган позу неъматни ҳеч нима қилмай еб ўтирган киши одамнинг кўзига тикан бўлиб санчилади. Шунақа, онаси, сиз ҳам, мен ҳам ўғлимизнинг тикан бўлиб эмас, гул бўлиб етилишини, яъни меҳнат билан кун кўришини хоҳлаймиз. Келинг, ёшлигидан меҳнатга ўргатайлик. Бор, ўғлим, полни яхшилаб юв.

Тўлага ҳозир отаси жуда ҳам яқин, жуда ҳам қадрли кўриниб кетди. Юрагида муҳаббат шалоласи қайнаб, отасининг бўйнига осилди, бетларидан чўп-чўп ўтди.

VII

ТЎЛА ҚАЛБИДА БАҲОР

МЕҲНАТ БЎРИ ЭМАС

Салима қоронғи туша бошлаганда келди. У идишларни ойиш ювиб, печкаларни адаси ёқиб қўяди, деб ўйлаган эди. Нимага десангиз, Тўла ҳеч қачон сўзида турган бола эмас. Уни қиламан, буни қиламан, деб минг марта ваъда берарди-ю, лекин ҳеч бирини қилмасди. Шунинг учун бу сафар ҳам, албатта алдашига ишонганди.

Салима шу хаёл билан пальтосини йўлакда ечиб, тўғри болалар бўлмасига кирди. Кирса... ия, пол ювилган,

печка ёқилган, дарс столи йиғиштирилган, каравотлардаги пар ёстиқлар биқинларига уриб шиширилган. Ҳаммаёқ тоза, ҳаммаёқ саришта.

Салима кўриб турган кўзларига ишонмади. «Ойпмлар қилганлар», деб ўйлади. Шу ўй билан катта хонага қараб юрди. Кирса, ўзидан бошқа ҳамма ўша ерда. Салима салом берди-ю, қўлларини ювгани тўғри ошхонга кириб кетди. Отаси Тўлага бир нима деб турган эканми, Салиманинг саломига жавоб қилгандан сўнг яна гапини давом эттирди.

— Одамзоднинг ёшлик даври — умр биносининг пойдеворидир. Пойдевор қанча мустаҳкам бўлса устига қуриладиган бино ҳам шунча мустаҳкам бўлади. Тоб ташламайди, дарз кетмайди, қийшаймайди, зах тортмайди, қуламайди. Демак, ҳамма гап пойдеворда экан. Одамзод ҳам ёшлигини шундай мустаҳкам пойдевор қилиб қурсинки, қариганда ҳам қадди букилмасини. Шундай, ўғлим, ёшинг бир ерга борганда ўтган умрингга аттаг дегинг келмаса, ҳаракатингни ҳозирдан қил.

Салима отасининг ўринли гапларини эшитиб бир ёқдан хурсанд бўлса, иккинчи ёқдан, Тўла яна бир бало қилиб қўйибди, деб қўрқиб кетди. Адаси билан ойиси ўртасида гап қочса ё оилада бирон жапжал чиқса, Салиманинг аралашадиган одати йўқ эди. Ҳозир ҳам: «Адамлар койяптилар», деб ошхонадан чиқмай турди.

— Меҳнат бўри эмас, еб қўймайди, қўрқма, ўғлим, — деди отаси ўрнидан туриб. Кейин Тўла ёнига келиб елкасини қоқди. — Баракалла, бугун жуда катта иш қилдинг. Печкаларга кўмир солдинг, ўт ёқдинг, пол ювдинг, идиш ювдинг. Боя гилам қоқаётганингни кўриб хурсанд бўлганимни айтмайсанми!

Салима бу сўзларни эшитиб, ўз-ўзидан кулумсирай бошлади. Ошхона чироғи ўзининг ҳам ичини ёритиб юборгандай бўлди. «Демак, шартин бажарган».

— Мен бир нарсага тушунолмайман, — деб отаси сўзлар эди. — Болалар: ота-онамиз гамимизни ейишлари, қорнимизни тўйдиришлари, кийинтиришлари, ўқитишлари, касалимизни боқишлари керак, бу уларнинг бурчи деб ҳисоблашади. Тўғри, бу бизнинг бурчимиз. Лекин болаларнинг ҳам ота-оналари олдида бурчлари борми? Бор. Улар ҳам ота-оналарининг гамларини ейишлари керакми? Керак. Ёмон ўқишса, ёмон иш қилиб қўйишса, ота-оналари хафа бўлишадими? Бўлишади. Хўш, нима учун болалар буни ўйлашмайди? Нима учун ота-оналари олдидаги фарзандлик бурчларини бажаришмайди? Мана,

масала, илгариги кун Тўла ёлғон гапирди, айбини бўйнига олмади. Қани, ўзинглар, айтинглар, шу қилгани яхшими? Йўқ, ёмон, жуда ёмон! Ушанда тўғрисини гапирса, айбини бўйнига олса, шунақа дилснҳлик бўлармиди? Йўқ, бўлмас эди. Уни уриб хато қилдим. Айбимни бўйнимга оламан. Мен ота бўлиб туриб, айбимни ўғлим олдида бўйнимга оляпман. Нима учун Тўла ўғлим бўлиб туриб айбини менинг олдимда бўйнига олмайди? Ахир мен бегона эмас, отаси, душмани эмас, дўстиман-ку? Мен бу гапларни куйганимдан айтаман. Болалар ҳам ота-опаларига раҳм қилишсин, фарзандлик бурчларини бажаршсин, ота-она ҳурматларини бажо келтиришсин, ёмон хулқ, ёмон қилиқлари билан куйдиришмасин дейман.

Тўла умрида бунчалик мулзам бўлмаган эди. Юзи лоладек қизариб, пешонаси билан бурнига тер чиқиб кетди. Отаси гапини битириб, диванга бориб ўтиргунча ҳам бошини столдан кўтаролмади. Кейин чап-тўзон пичдан чиққан киши бутун вужудини силкитиб усти бошини қоққандек, Тўла ҳам бир силкинди-ю, миясида могор босиб ётган қора ўйлари қувиб, кечаги гуноҳини айтишга чоғланди. Оғзини энди очганда Ҳалима:

— Ада, мен ҳам хафа қиламанми? — деб сўраб қолди. Адаси кулди.

— Йўқ, сен хафа қилмайсан. Энди ҳеч ким хафа қилмайди. Шундайми, ўғлим? — деди.

Тўланинг юзи чарақлади. У адасининг кўзларига тикилиб туриб, тишиқ, жарапгдор товуш билан жавоб қилди:

— Шундай, ада!

ТЎЛАНИНГ ЮРАГИНИ ЁНДИРГАН ҲИКОЯ

Тўла Салиманинг овқатланиб бўлишини сабрсизлик билан кутиб турди. Самадларникидан нима гап топиб келганини билишга ошиқар эди. Салима бўлса овқат еб ўтириб, нуқул отасини ўйларди. Отасининг ақлидан, ажойиб гапларидан фахрланарди. Тўла ҳам кўз ўнгидан кетмасди. Тўла бугун лабзида турган, отасининг бояги сўзини тоза юракдан тасдиқлаган бўлса ҳам, Салима: «Шундай отанинг қадрига етмайди», — деб кўнглида Тўладан хафа бўларди.

Салима овқатини еб бўлиб, идишларни ошхонага ювгани олиб кириб кетганда, Тўла билмаган киши бўлиб орқасидан кирди.

— Нима гап, Салима?— деди, юраги така-пука бўлиб. Салима акаси сўраган нарсадан эмас, отаси айтган сўздан гап очди:

— Адамнинг гапларини тушундингми? Ҳар бир сўзлари олтиндан қиммат. Шу гаплардан кейин ҳам асовлик қилсанг, одам эмас экансан!

Тўла тўнғилламади, юмшоқ қилиб гапирди:

— Тушундим. Энди эскига қайтиш йўқ. Ёлгон айтсам, нон урсин!

Салима «кўрамиз» дегандай қилиб акасига бир қаради-ю:

— Бўпти, қолган гапни ётоқда гаплашамиз,— деди.

Салима идишларни ювишга тушди. Тўла ишдамай ётоққа чиқиб кетди. Лекин кўп кутмади. Салима кириб, тошиб келган гапларини ҳикоя қила бошлади.

— Самад кеча куни билан йўқ бўлиб кетиб, уйига алламаҳалда гандираклаб кириб келибди. Онаси хавотир олиб ўтирган экан, ўғлини кўриб: «Вой ўлмасам! Боламга бир бало бўлибди!»— деб қўрқиб кетибди. Қўрққангича бор экан. Самад ўзини қаравотига ташлабди-ю, паққос ҳушидан кетиб қолибди. Онасининг жоп-пони чиқиб кетибди. Додлаб пешонасини ушласа, ўт бўлиб ёнаётган эмиш. «Нима бўлди, болам, жон болам? Кўзингни оч, ёлғизим!»— деб қақшаса ҳам кўзини очмабди. Нуқул лабларини ялаб, тамшанармиш. Дарров сув берибди. Сувни ҳам дурустроқ ичолмабди. Бир-икки ютишибди-ю, шу билан нафаси ичига тушиб, қимирламай ётибди. Болам узилиб қолди, деб додлаган экан, кўшнилари югуриб чиқишибди. Уй қайғуга тўлибди. Онаси бечора кечаси билан ўғлининг бошида йиғлаб чиқибди. Бир нафас ҳам мижжа қоқмабди. Тонг ёришар пайтда тез ёрдамни чақирришган экан, барвақт келиб, касалхонага олиб кетишибди. Касали жуда оғир эмиш. Мен уйларига борсам, онаси йўқ экан. Идишларини ювиб, уйларини йиғиштириб ўтирдим. Самад билан овора бўлиб, уйга қараш эсига келмаган шекилли, ҳаммаёқ бесаранжом экан. Мен энди кетаман деб турувдим, ойиси йиғлаб кириб келди. Мени кўриб яна баттар йиғлаб юборди. Кўнглим бузилиб, мен ҳам йиғладим. Шўрлик онаси пиқ-пиқ йиғлаб туриб сени йўқлади. «Аканг Самаднинг дўсти эди-ку, нимага хабар олгани келмадинг?»— деди. Мен: «Эртага келади, ҳамма ишларингизни қилиб беради,— дедим.— Бугун звено йиғилишида шундай қарор қилдик. Тўла акам сизга қарашиб туришга ваъда қилди»,— дедим. Онаси жуда суюнди. «Вой, умридан барака топсин! Яхши ўртоқ экан»,—

деди. Кўзимга онаси жуда озиб, мунгайиб қолгандек кўринди. Бир кунда шу аҳволга тушибди-я, бечора! «Самад кун билан қаерда юрган экан?» деб сўраган эдим. «Билмайман, Самад ҳеч нима дегани йўқ. Балки аканг билар?» — деди. Мен сени тўйга кетган эди, Самадни кўрмаган эмиш, дедим. «Қошки аканг билан бирга юрган бўлса, бундай аҳволга тушмас эди. Аканг дўсти-ку, дўстини шу аҳволга солиб қўярмиди?! Йўқ, Самад ёмон йўлга бошласа, албатта қайтарар эди. Болам бечоранинг аҳволи анча огир».

Тўланинг кўзларига жиққа ёш тўлди. Бу ўкинч, алам ёшлари эди. Салима акасининг кўзларидаги ёшни кўриб, Самаднинг бечора онасига раҳми келди, деб ўйлади. Тўғри, Самаднинг онасига раҳми келди. Лекин уни йиғлатган алам бугина эмас эди. У сингисининг қайғули ҳикоясини юракда огир алам билан эшитиб, ўзининг ярамас қилиқларини кўз ўнгидан ўтказди. Ўзи-ўзига жуда ярамас бола бўлиб кўринди. «Йўқ, бундай яшаб бўлмайди. Бас қилиш керак, бас!»

— Бас, бас! — деб қичқирди Тўла.

Салима ҳикоясини тўхтатди. У Тўланинг хитобини «гапингни тўхтат» деган маънода тушунган эди. Аслида эса ундай эмас эди. Тўла бу сўзлари билан ўтмишига хотима бериш, ёмон хулқларига чек қўйиш аҳдини қилди.

ЯХШИ ХУЛҚ МЕВАСИ

Тўла ёмон қилиғи билан уйда ота-онасини, мактабда ўқитувчисини қақшатганда ё бирон синфдошини хафа қилганда виждон азоби тортмас эди. Кечқурун кўрпасига кирарди-ю, ҳеч нарса қилмагандек дарров ухлаб кетарди. Бугун ундай бўлмади. Олдин Ҳалима, кейин Салима пишиллаб ухлаб қолди. Тўла бўлса уйқусини тополмай, тўлганиб ётди. Нимага десангиз, Самад воқеаси ақли ҳушини ларзага келтириб, шу маҳалгача ҳеч нимани кўрмай келган кўзларини очиб юборди. Тўғри, кўз очилса ҳамма нарса кўринади: ёмон нарса ҳам, яхши нарса ҳам. Бугун Тўла ҳаётида катта ўзгариш бўлди. Бугун унга ҳурмат кўрсатишди. Арча байрамга юборадига бўлишди. Синф раҳбари ўртага тушди. Нега? Балки, бу сўнги имтиҳондир? Ҳар нима бўлганда ҳам, шундай ҳурмат, шундай эътибордан кейин яна эски қилиғини давом эттирса, бориб турган аҳмоқлик бўлади-ку! Бас,

энди эски кўчанинг бети курси! Энди у кўчага асло кирмайди. Шунинг учун бугун уйда анча иш қилди. Одам иш қилса ўлмас экан! Фақат обрўйи, қиммати ортар экан, уй ишларига қарашгани учун онаси қанча хурсанд бўлди, отаси мақтади. Демак, у ҳам хурсанд бўлди, Тўланинг ўзи-чи? Шу кичкина ишнинг гаштини қанча сурди! Илгариги вақтлардагидек уйда қисилиб эмас, яйраб ўтирди. Бурунлари-чи? Ёмолик қилиб қўйиб, ота-онасига кўринишдан қўрқар, уйга биқиниб кириб, биқиниб чиқар эди. Қандай хўрлик, а?!

Хўрозлар қичқириб, тонг яқинлигидан хабар берганини Тўла эшитмади. Шундан сал олдин ухлаб қолган эди. Эрталаб эса гуноҳкор кишидай ваҳм билан эмас, юзи ёруғ кишидай хотиржам уйғонди. Юз-қўлларини яхшилаб ювди. Соф, тоза чеҳра билан ўрта хонага кириб, ота-онаси, сингиллари билан бирга понушта қилди. Ташқарида ҳаво айниб, қор бўраб турган бўлса ҳам, Тўла кўнглида қуёш чақнади. У гоҳ Салима билан ҳазиклашади, гоҳ Ҳалимага тегишиб ўйнашарди. Отасининг ҳам чеҳраси очиқ. Ойиси эса ерда эмас, хурсандлигидан осмонда учади. Нуқул Тўланинг гилам қоққанини, олдиға фартук тутиб олиб, ноппа-позин идиш ювганини, пол ювганини гапирди. Тўла, кўнглида хурсанд бўлса ҳам онаси ҳадеб гапираверганидан уялиб ерга қараб олди. Отаси ҳам, онаси ҳам Тўлани энди кўришаётгандек, гоҳ ошкор, гоҳ ер остидан унга қараб-қараб қўйишади. Иккаласининг ҳам оғзиларидан бол томади.

Понушта охирига етганда, отасининг ҳозиргина кулиб турган ёрқин чеҳраси бирдан ўзгарди.

— Ҳа, айтмоқчи, кеча ишдан келаётиб, троллейбусда Нури опани кўрдим, ўгли қаттиқ касал эмиш, — деди. Кейин Тўладан сўради: — Сен ўртоқ эдинг шекилли, хабар-мабар олдингми?

Тўланинг кўзлари пирпирай бошлади.

— Йўқ, ада, кеча вақт тополмадим. Сиздан рухсат олиб, ҳозир бормоқчи эдим.

Тўланинг: «Сиздан рухсат олиб», деган сўзини эшитиб, отаси ичда қувонди, ташнда эса:

— Кеча ҳам вақт топиш мумкин эди. Ўртоғинг касал ётади-ю, хабар олгани вақт тополмайсан? Уят-ку, бай-бай-бай! — деди. Кейин Карима онага юзланди:

— Эртага янги йилни кутамиз, а? Арча ясаиб қўйганингизга қараганда, кутадиғанга ўхшаймиз.

— Ҳа, албатта, кутамиз, — деди хотини.

— Ундай бўлса, сиздан бир илтимос: ҳали бозор-ўчар-

га чиққанингизда, Нури опани ҳам биратўла айтиб келсангиз. Янги йилни бизникида кутса. Шундай улуғ кунда ўзи ёлғиз, ғариб бўлиб ўтирмасин.

Карима опа жуда хурсанд бўлди. Албатта чақириб келаман, деди. Тўла бўлса чарақлаб кетди. Ҳозир отасига меҳри шу қадар ийидики, ўзини туюлмамай, бир сакраб бўйнига осилди. Отаси Тўланинг пешонасидан аста ўпиб қўйди.

ҒАЛАТИ ҲИС

Янги йилни кутиш тантаналари жуда катта шодлик билан ўтди. Ўртоғи касалхонада ётгани сабабли Тўланинг юраги ҳар доим ачишиб турди. Шундай бўлса ҳам уйда юзи ёруғ бўлгани учун ҳеч қандай сиқилиш сезмади. Шу олти кун ичида ҳар кун Нури опаникига бориб, уй ишларига қарашди. Ҳатто бир марта полини ҳам ювиб берди. Бунга Нури опа қойил қолади, деб ўйлаган эди. Лекин ўйлагани бўлмади. Ҳатто: «Қўй, айланай, ўғил бола ҳам пол ювадимми?» демади. Чунки Нури опа касалманд бўлгани учун полини ҳамма вақт Самад юварди. У ҳам ўғил бола-ку! Шунинг учун Тўланинг пол ювганга ажабланмади. Фақат: «Баракалла, Тўлажон, сен ҳам ўртоғингга ўхшаган меҳнаткаш экасан», деди. Шу ҳам Тўланинг кўнглини анча кўтарди. Шундан кейин илгариги ғайратига ғайрат қўшиб яна ҳам берилиб ишлади. Ҳар кун касалхонага бориб, Самаднинг ҳолидан хабар олиб турди. Кейинги кунларда ҳарорати анча тушгани Тўлани ҳам, бояқши онани ҳам хурсанд қила бошлади. Тўла шу муҳим ишлар билан бўлиб, арча байрамнинг яқинлашганини билмай қолди.

Хўш, бу ажойиб байрамга Тўла қуруқ борадимми ё тайёргарлик кўрдими? Кўрди, албатта. Бурнига икки бармоғини суқиб ўтиргани йўқ. Ўзи севган болалар шопрларининг шеърлар тўпламини қупт билан ўқиб, бир неча шеърни ёдлади. Ҳатто битта декламация ҳам тайёрлаб қўйди. Энди буларни кимга бўлса ҳам ўқиб бериши, фикр олиши керак.

Тўла кеча кечқурун Салимага ўқиб берди. Салима жуда диққат билан эшитди. Танлаган шеърларини маъқуллади, ҳатто декламация ҳам ёқди. Фақат:

— Ўзингиз босиброқ ўқи. Жуда бақириб, кучаниб ўқиясан. Ҳарҳолда, менга шундай туюляпти. Таманнога

ҳам ўқиб берсанг, ёмон бўлмас эди. У шеърга анча яхши тушунадди, — деди.

Тўланинг Таманнога ўқиб бериш, ундан маслаҳат олиш фикри йўқ эди. Нимага десангиз, кечагина у қизнинг ленталарини алиштириб, кокилларини чалкаштириб юрарди-ку, энди бориб ундан маслаҳат оладими?

— Йўғ-э! — деди Тўла сал қизариб.

Салимага ёқмади бу.

— Шу одатнинг ёмон-да. Бошқани ҳеч назарингга илмайсан. Таманно жуда яхши қиз. Бирам эсликки, гаплашсанг биласан. Ойимлар мени кўп китоб ўқийсан, дейдилар. У мендан ҳам кўп ўқийди. Иннайкейин, ўзи қўшиқлар ҳам тўқийди.

Тўла бир оз бўшашиди. Шундай бўлса ҳам, яна:

— Э-э, маслаҳат оламан деб уйига бораманми? — деди.

— Вой, борсанг нима қипти? Синфдошимиз-ку. Хоҳласанг бирга борамиз.

Тўла сингисининг зўри билан бугун эрталаб Таманноларниқига борди. Салима иккаласи саҳидап ўтиб айвонга чиқишди-ю, бирдан қиқирлаб кулиб юборишди. Уй ичидан Муҳаммаджон Мирзаевнинг шўх музыкаси эшитилар, Таманно эса ҳадеб ўйинга тушар эди. Буни Салималар айвон деразасидан кўришди. Уй ичида ҳеч ким йўқ бўлса керак, на қарсақ ва на олқини эшитиларди. Ака-сингил деразадан анча қараб туришди. Салима кирайлик деган эди, Тўла унамади. Нимага десангиз, Тўла Таманнонинг чиройли ўйинига, шўх қилиқларига маҳлиё бўлиб қолган эди.

Музика тугаб, Таманно ўйинини тугатганда, Салималар қарсақ чалиб юборишди. Таманно айвондан келаётган қарсақни эшитиб дарров деразадан қаради. Айвонда Салима билан Тўла ҳамон қарсақ чалиб олқинлашарди. Таманно қаққос уриб кулди. Кейин чопқиллаб айвонга чиқди. Синфдошларнинг қўлларидан ушлаб ичкари торти.

— Юринглар, юринглар! Арча байрамига тайёрланяман, ўйинимни бир кўринглар, — деди.

Тўла боя киришга кўнмаганда, Таманно бизни кўриб уялади, деб ўйлаган эди. Тескариси бўлиб чиқди. Уялиш уёқда турсин, ўзи ўйинини кўрсатмоқчи бўляпти. Юрагига балли-е!

Уйга киришди. Таманно патефонни юргизиб, яна баяги ўйинни бошлади. Бу сафар жуда эзиб, жуда чиройли рақсга тушди. Тўланинг оғзи очилиб қолди. Шундай зингарча қиз бунақа ўйинни қаердан ўрганиб ола қопти?

Ұйини мунча ширии, одамга бирам ёқадики... Иннайке-йини, ўйнаб туриб жилмайганда, шаҳло кўзлари гоҳ сузилиб, гоҳ ўт чақнатгани қизиқ! Жўрттага қилармикан? Йўқ-э, ўйинга берилиб, севиниб тушаётгани учун бўлса керак. Ҳа, жуда чиройли...

Тўла Таманнонинг ўйинини томоша қилишдан кўра, кўпроқ санъатини ўйлаш билан банд бўлди. Юрагини галати бир ҳис пийтиб юборди. У Таманнони танимаётгандек, уни энди кўраётгандек, маҳлиё бўлиб қолган эди. Нега бундай бўлди — бунини ўзи ҳам билмас эди. Ҳайини тамом бўлганда Таманно гоҳ Салимага, гоҳ Тўлага қараб:

— Қандай тушдим, яхшими? Арчада шундай тушиб берсам бўладими? — деб сўради.

Салима мақтади. Чиндан ҳам унга жуда ёққан эди. Тўла бўлса фикрини очиқ айтмади. Бир нима дейишга тортиндими, калласини қимирлатиб тасдиқлаган бўлди. Таманно, севинчи ичига сиғмаган кишидек, яна шарақлаб кулди. Шу кулганича нариги хонага: «Ойи! Ойи!» — деб қичқириб чиқиб кетди. Бир зумдан кейин хушбичим бир аёлни қўлидан тортиб кирди. Бу хотин Таманнога жуда ўхшар эди.

— Ойижон, сиз нуқул ўйинимни тапқид қиласиз! Мана буларга ёқди-ку, — деди Таманно. Кейин Тўлага юзланиб сўради: — Ёқди, а?

Тўла бир нима демасликка илож тополмади. Шунинг учун: — Ёқди, яхши тушарканлар, — деди.

Таманно ирғишлади.

— Ана, кўрдингизми!

— Оббо, қақажоп-эй! Бориб-бориб Клара Юсупова бўласан шекилли, — деди Таманнонинг онаси.

Онасининг жилмайиб туриб айтган бу мақтовини Таманнода қанот чиқарди. У учиб келиб онасини қучоқлади, қўярда-қўймай айлаштиради. Онаси қизининг қучоғидан чиқишга уриниб:

— Вой, қўйсанг-чи, бошим айланади! — деди. Кейин Тўлага разм солиб, Таманнодан сўради: — Салимага ўхшашлигидан Тўла шу йигитча бўлса керак, а?

Тўла «йигитча» сўзини эшитиб ўнғайсизландими ё бир вақтлар Таманнони қақшатиб юргани учун хиёлат бўлдими, ҳайтовур, ловлагидек қизариб, ерга қараб олди. Таманно шўх-шўх кулиб:

— Ҳа, Тўла шу, — деди.

— Тўлаини жуда шўх, жуда шум бола деб эшитган эдим. Ҳеч унақага ўхшамайди-ку. Қараплар, қўлларини

ёнларига тушириб одоб сақлаб турибди. Бола бўлса шунчалик бўлади-да,— деди яна Таманнонинг онаси.

Таманно пиқир этиб кулиб юборишига сал қолди. Ялт этиб Тўлага қаради-ю, аллақандай бўлиб кетганини кўриб, гапни айлантирди:

— Арча байрамига бирга борамиз. Шундайми, Тўла? Тўланинг тушиб кетган боши хиёл кўтарилди.

— Ҳа, бирга борамиз,— деди у ер остидан Таманнога қараб.

Шу қарашда кўзлари Таманнонинг кулиб турган кўзларига тушди. Тўла яна ерга қараб олди.

ТАМАННО

Таманнонинг онаси зарур иши бор эканми ё болаларга халақит бергиси келмадими, бир нимани баҳона қилиб чиқиб кетди. Шундан кейингина Тўланинг эси ўзига келди. Ҳатто гапирини иштиёқи ҳам туғилди. Энди Таманнога дардини айтгиси, маслаҳатлашгиси кела бошлади. Қизлар бўлса худди ўчакишгандек, бир-бирига навбат бермай чуғурлашарди. Тўланинг юраги сиқилиб кетди. Гапларини бўлиб қўяй деса, яна кўполлик бўлади, деб қўрқади. Шунинг учун тишини тишига қўйиб кутишга мажбур бўлди. Қизлар анча гаплашиб, жағлари энди тийилай деганда, Тўла дарров:

— Таманно, мен Самадлариникига шониб турибман. Сенга бир маслаҳат билан келган эдим, шунини ҳал қилсаң-у, менга жавоб берсанг,— деди.

Таманно Тўладан бундай ширин, бундай одобли гапни биринчи эшитиши эди. Шунинг учун ҳайрон бўлиб қолди.

— Имага ҳайрон бўласан?— деди Тўла, хиёл жилмайиб.

Таманно шарақлаб кулди.

— Тилингдан бол томганига!

Тўланинг бурунги қўрслиги бир қўзғалди-ю, лекин ўзини босди. Шундай бўлса ҳам анча дағал қилиб:

— Э-э, майнавозликни қўйсанг-чи!— деди.— Мен нима дарддаман-у, сен...— гапнинг уёғини айтолмади. Тўғриси, айтинга оғзи бормади. Шунинг учун муддаога кўча қолди:— Сен қулоқ сол, мен арча байрамига икки-учта шеър, битта декламация тайёрладим. Ўқиб берай, эшитчи, сенга ёқармикан.

— Шунга овора бўлиб келдим дегин? Салимага ўқиб бера қолмабсан-да, шеърга у мендан яхши тушунадн,— деди Таманно, ҳазиллашиб.

Салима ўзига ўқиб берганини айтишига улгурмади. Тўланинг ростакамига жаҳли чиқиб кетди.

— Эҳ, шу қизлар ҳам одамни хўп аҳмоқ қилишади-да! Буниси уни яхши деса, униси буни яхши, дейди. Э, борларинг-э!..

Тўла қўлини силтаб чиқиб кета бошлади. Таманно дарров йўлини тўсди.

— Йўқ, йўқ. Тўлахон-тўраҳон, кечиринг, аччиғингиз келмасин. Биз ҳазиллашдинг-у, шунга ҳам шунчами? Келинг, гуноҳимизни кечиринг. Жаҳлингиздан ҳеч бўлмаса бир қарич тушинг, дарров ўзингизга келиб қоласиз...

Ростини айтганда, Таманнонинг ҳазил аралаш ялинганн Тўлага ёқиб кетди. «Вой-бўй, бу қизни билмаган эканман, артистнинг ўзи-ку!» деб ўйлади. Шу ўй миясига келди-ю, ҳозиргина терсайиб турган башараси бирдан ёришиб кетди. Таманно унинг юзидаги жилмайишни кўриб хурсанд бўлди.

— Хўп, Тўлахон, ўқинг. Сиз ўқийсиз-у, биз эшитмай-мизми,— деди у, ширин қилиб.

Тўла бир кулиб қўйиб, қаддини ростлади, қўлларини ёнларига туширди, бошини баланд кўтариб, ёдлаган шеърларини ўқий бошлади. Салиманинг эрталабки маслаҳати қулоғида эди. Шунинг учун бу гал босиқ, сийлиқ ўқиди. Заррача ҳам кучанмади. Овози шеърларнинг музикасига қўйилиб, равон, хушоҳанг чиқди. Бу сафар шеърлар ҳам, овози ҳам, ўқиши ҳам ўзига ёқди. Таманно билан Салима чапак чалиб юборишди.

— Тўла! Қойил қилиб юбординг-ку!— деди Таманно, чип кўнглидан қувониб.

Таманнонинг қойил қолгани Тўлага далда бўлди. Энди ўзини тутиб олиб, баралла товуш билан:

— Яна битта декламация ҳам тайёрладим. Эшитасанми?— деб сўради.

Таманнонинг кўзларида фахр ўти чақнади. Синфдоши-ку. Синфдошининг ютуғи унинг ҳам ютуғи-да. Шу сабабли ҳасадланиб эмас, ҳавасланиб:

— Қани, энди мен ҳам сендақа чиройли ўқисам! Айт декламациянгни, жон деб эшитаман,— деди.

Тўла энди чап оёғини хиёл олдинга, ўнг оёғини орқароққа қўйди. Ўнг қўлини кўзлари бараварида кўтариб, «Дўстимга!» деди. Кейин қўлини туширди, декламацияни ҳаяжонли бир ҳарорат билан ўқий кетди. Сўз маъно-

сига қараб овози гоҳ кўтарилар, гоҳ тушиб турарди. Кўтарилганда тўп наърасидек гулдуар, тушганда дутор куйларидек майин-майин янграрди. Салима билан Таманно анграйиб қолди. Тўла сўнгги сатрини шалола жўшқивлиги билан ўқиб, калласини хиёл эгди. Энди қарсақлар кўтарилиши керак эди. Лекин ундай бўлмади. Тўла олазарак бўлиб, Таманнога қаради. Таассурот ҳушини олиб қўйдими ё бир нима сабаб бўлди, индамай тикилиб турарди. Дугонасини кўриб, Салиманинг ҳам тили тутилиб қолди. Орага ўнғайсиз бир сукунат чўкди. Бу ўнғайсизлик Тўланинг юзига хижолат рангини суртди. У қизариб кетди.

Таманно анча жим тургандан кейин:

— Нима дейшимга ҳайронман,— деди, жуда юмшоқ, жуда мулойим товуш билан.

— Ёқмадими? — Салима безовталаниб сўради.

— Ёққанда қандай, жуда ёқди,— деди Таманно,— лекин...

Тўла термулиб қаради.

— ... Лекин бир ери чатоққа ўхшайди. Қулоғимга шундай эшитилди. Нимаси чатоқ, ўзим ҳам билмайман. Тўла, биринчи тўртликни яна бир қайтариб ўқигин-а.

Тўла энди бояги ҳарорат билан эмас, машқи тушган бир ҳолат билан ўқиди:

Ешлик — ипсон умрининг пойдевори!
Маҳкам қур пойдевори, дўстим!
Меҳнат, ғайрат бахтинг зардевори,
Унутма бу шпорингни, э, дўстим!

Таманно яна ўйланиб кетди. Салима ҳам, Тўла ҳам ўйга ботди. Бир маҳалдан кейин Таманно:

— Барибир, ақлим етмади. Лекин чатоғи бор, чатоғи бор, чатоғи бор! — деди қайта-қайта такрорлаб. Кейин бирдан сўради: — Шошма, қайси шпоринки?

Тўла тортинчоқлик билан қулумсиради-ю, жавоб бермади.

— Нимага айтмайсан? Ё ўзинг ёзганмисан?

Тўла бошини хиёл қимирлатиб тасдиқлади.

— Ана холос! Тўла шоир! — хандон уриб кулди Таманно.

Салима югуриб келиб Тўлани қучоқлади.

— Айланай шоир акамдан, айланай!

— Мен ҳам айтдим-а, ҳеч китобда бундақа шеърни ўқимаган эдим, деб. Ўзим ёздим дегин? Қойил, қойил,

Тўлавоё! Бўлди. Камчилиги бўлса тўғрилаймиз. Менга ҳаммасини ёзиб бер. Тоғам шоир, кўрсатаман, ёрдам қиладилар. Тўғрилаб, бугун кечки пайт олиб бораман, — деди Таманно, севинчи ичига сиғмай.

Тўла шеърни кўчиришга ўтирди.

ТАМАННО ЧИНАКАМ ДИЛБАР ҚИЗ ЭКАН

Салима телевизорда айтадиган гапларини маслаҳатлашини учун дугонасиникида қолди. Тўла бўлса чошганича Самадларниккига кетди. Қани энди дўсти уйида бўлса-ю, қалбида тўлиб-тошган севинчларини айтиб, юрак дукурини босса! Ахир бу кичкина шодликми? Кичкина юрак шундай катта шодликни сиғдира оладими? Ерилиб кетади-ку! Тавба: Тўла шоир! Йўғ-э, бу бир ҳавас, юрак тўлқини, холос. Кеча отаси айтган гаплар қаттиқ таъсир қилди, шундай таъсир қилдики, юрагида булоқдек қайнаб, шеър бўлиб тошиб чиқди! Буни Тўла ёзгани йўқ. Йўқ-йўқ, отаси ёзди. Тўланинг қалбига ёзди. Яхши ўғитлари, ажойиб сўзлари билан ёзди. Тўла фақат қалбидан тилга, тилдан қоғозга кўчирди, холос. Отаси қандай яхши одам!

Тўла шу хил ўйлар билан бўлиб, Самадларниккига етиб келганини билмай қолди. У ерда ҳам ишлаб туриб: «Одамлар жуда қизиқ-да, деб ўйлар эди. Бир мақташса, бири бирига навбат бермай мақташади. Бир туртишса, бири биридан баттар аямай туртишади. Тавба, нега бундай-а?»

Тўла Таманноларниккидан қандай севинчга тўлиб чиққан бўлса, дўстининг тузала бошлаганини билиб, Самадларниккидан ҳам шундай қувониб қайтди. Уйида ҳам жим ўтиролмади — онасига қарашди. Кейин Ҳалима билан ташқарига ўйнагани чиқиб, унга каттакон Қорбобо қилиб берди. Ҳалима жуда суюнди. У илгарилари акасидан бўлар-бўлмасга калтак еб, зада бўлиб қолган эди. Шунинг учун ундан ўзини олиб қочиб юрарди. Бугун акаси урмади, суйиб-суйкимлади. Бундан ташқари, Тўланинг ўзида ҳам бир нима билан ўзини овутуши эҳтиёжи туғилган эди. Нимага десаки: «Таманно қандай жавоб келтирар экан, қачон келар экан?» — деб юраги така-лука бўлар, безовталигини босолмай қийналарди. Хайрият, бу қийинчилик ҳам охир тамом бўлди.

Бир маҳал Таманно билан Салима чақчақлашиб кириб келди. Тўла дарров Таманнонинг кўзларига тикилди:

у кўзларда ошкор бир қувонч чўғи йилтиллаб турарди. Бу чўғ Тўла қалбига ўт қалаб, ичига чироқ ёқиб юборди. Тўла очилиб кетди. Таманно кўзларида ҳамон бояги ўт билан келиб:

— Табриклайман! Шеърингни тоғам мақтадилар, — деди.

Тўла уялиб ерга қаради. Оёғи билан бир оз қор чизиб тургандан сўнг:

— Чатоқлари-чи? — деб сўради.

— Чатоқлари анча бор экан. Мен сезмаган жойлардан ҳам хато топдилар. Ҳаммасини тўғрилаб бердилар. Лекин фикри жуда чуқур, жуда мазмунли, яхши ёзилибди, дедилар. Юр ичкарига, ўша ерда ўқиб бераман.

Учовлари кулишиб, чуғурлашиб уйга киришди. Қарима опа Таманнони қучоқлаб пешонасидан ўпди. У болалардаги қувонч сабабини билмасди. Бунга қарамай, ўзи ҳам болаларга қўшилиб қувонди. У кўпроқ Тўладан қувонар, Тўланинг нопна-нозини бўлиб қолганини кўриб суқланарди.

Таманно шеър ёзилган қоғозни очди-да, Тўлага ғалати жилмайиб туриб:

— Хўп, қулоқ сол. Лекин фақат тузатишган тўртликларни ўқийман, — деди.

Тўла бошини қимирлатиб розилик билдирди. Таманно жуда майин, жуда ширин овоз билан ўқий кетди.

Ёшлик — инсон умрининг пойдевори!
Маҳкам қур пойдеворишгни, э, дўстим!
Меҳнат, ғайрат — бахтинг зардевори,
Унутма бу шиорингни, э, дўстим!
Қариганда дегинг келмаса «аттанг!»
Ғаминг е ёшликдан, қолма гафлатда.
Меҳнатни дўст тут, меҳнат қилмайди танг,
Ўтказур умринг бахту саодатда.
Ёшликнинг ҳар куни олтиндан қиммат.
Олтин-ку топилар, ёшлик топилмас.
Шуниг-чун дейдилар: ёшлик ғаппмат!
Буни фақат подон, пофаҳм билмас!

Таманно ўқиб бўлар-бўлмас, Салима чапак чалиб юборди. Тўла ҳам чапак чалмоқчи бўлди-ю, лекин тортинди. Қарима она ғапдан беҳабар эди, шунинг учун Таманнони олқишлади:

— Умрингдан барака топ, қизим. Шеъринг жуда яхши!

Таманно очилиб-сочилиб кулди.

— Вой, холажон-эй, ўглингизни мақтаг! Буни мен ёзганим йўқ, Тўлангиз ёзган, — деди Таманно, бир Қарима опага, бир Тўлага кулиб туриб.

Қарима опага бўлиб берди. Тўлани бағрига босиб, юз-кўзларидан ўпа кетди:

— Вой, Тўлажонимдан айланай! Вой, шундай чиройли шеърлар ёзган ўғилжонимдан ўргилай!..

— Э-э, қўйинг-э! — деди Тўла, опасининг қучоғидан чиқишга тиришиб.

Қизлар ҳадеб кулишар, қалбида баҳор яшнаган бахтиёр киши каби, Тўла ҳам уларга қўшилиб куларди.

VIII

АРЧА БАЙРАМИ

ЯНА БИР ОЗ САБР

Арча байрамга борадиган болалар соат роса ўн бир яримда мактабга йнғилишди. Уларнинг энгил-бошлари, байрамга олиб борадиган совғалари шу ерда кўздан ўтказилиши керак эди. Мактаб илмий мудираси, болаларга бошлиқ бўлиб борадиган синф раҳбари, комсомол ташикотиининг секретари, пионерлар вожатийси болаларни битта-битта кўздан кечириб, уларнинг кийим-бошларидан, байрамга тайёрлаган совғаларидан мамнун бўлдилар.

Боя Тўла билан Таманно мактабга чарақлаб кириб келганда, ўқитувчи худди шу икки шогирдига, айниқса Тўлага интизордек бирдан очилиб кетди. Уларни икки қўли билан икки қанотига меҳр билан тортди-ю, Тўланинг бахт тўла кўзларига тикилиб туриб:

— Қуруқми, совга биланми? — деди.

Тўла жавоб қилмоқчи эди, лекин шу вақтгача ўзда ҳеч кўрилмаган галати бир тортинини тилини тутиб қолди. Уни Таманно қўллаб юборди. Ажойиб нарсадан ё ҳодисадан фахрланувчи шод киши овози билан:

— О, совга катта, ҳурматли муаллим! — деди.

Ана шундан бери ўқитувчининг қувонч тўла кўзлари Тўладан узилмади. Унга гоҳ ер остидан, гоҳ ошкора қараб тўймасди. Ҳақиқатан ҳам, Тўланинг эғнидаги мактаб формаси, бошидаги тоза, чиройли фуражкаси бир маҳаллардагидек гнжим, кир эмас, балки худди шу бугун иг-

надан чиққандай тоза, бежирим. Кузда сотиб олинганидан бери мой кўрмай саргайиб кетган қора ботинкаси бугун шундай ярқирар, шундай ярқирардики, бехосдан қараган кишига қора ойнадан тикилгандек кўришарди.

Тўла катта байрамга кетаётгани учун қувонарди. Ҳақиқатда унинг ич-ичини, қалбидаги ажойиб ўзгаришни, қувончини кўриб шодланади. Бу асов, ўжар, қўрс, шум бола туфайли дили қанчалар сиёҳ бўлмади, педсоветда уни шўх болалар мактабига кўчириш масаласи кўтарилганда, қолдиришларини сўраб қанчалар ялинмади. Тўла қақшатган болаларнинг ота-оналаридан қанчалар гап эшитмади. Лекин ҳаммасига — ҳамма хўрлик, ҳамма бедодликка чидаб келди.

Мактабидаги энг ёмонотлиқ шогирдининг бугун ўтдай чақлаб туришидан илмий мудира Нафиса опа ҳам хурсанд. У бир Тўлага қараб қувонса, бир ўқитувчига қараб миннатдор бўларди. Нафиса опа кекса педагогининг оғир жангдан галаба билан чиққан қаҳрамонликка ўхшаш бахтиёр чеҳрасига зимдан қараб-қараб қўйиб, унинг педсоветда айтган сўзларини кўнглидан бир-бир ўтказди: «Тойчоққа юган уриш қийин, лекин мумкин. Тойчоқни уриб-сўкиб эмас, силаб-сийпаб нўхтага ўргатадилар. Шўх бола ҳам тойчоқдай гап. Бундақанги болани фақат ширин сўз билан, сабр-қаноат билан, яхши муомала билан йўлга солиш мумкин. Аммо дўқ қилиш билан, қўрқитиш билан йўлга солиб бўлмайди. Бу ерда баъзи ўртоқлар, айниқса ёш муаллимлар боланинг бебошлигини ота-онасига айтмагансиз, ота-онасидан ёрдам олмагансиз, деб мендан ўнкаладилар. Тўғри, ота-онасига шикоят қилиш, улардан ёрдам сўраш мумкин эди. Лекин бу энг охириги чора-ку! Ўқитувчи ўзининг ожизлигини таъ олгандан кейин қўлланиладиган қалтис чора-ку! Бебош болани ҳамма ерда ёмонлаш, айниқса ота-онасига ёмонлаш, бебошлигини тўқмоқ қилиб ҳамма вақт дўппослаш ярамайди, бунинг фойдасидан зарари кўп. Болани урсанг — эти, сўксанг — бети қотади. Бу хил муомала болани писмиқ қилиб, ичимдагини топ дейдиган қилиб қўяди. Бирон нарсани сўрасангиз айтмайди, мажбур қилсангиз, калтак ейишдан қўрқиб яширади, яъни ёлгон гапирди. Болани ёлгон гапиришга, ёлгончиликка ўргатадиган, тўғрироғи, мажбур қиладиган омиллардан бири — катталарнинг дўқпўнсаси, уриш-сўкиши, қўпол муомаласидир. Ёш бола

ширин гапнинг гадоси, уни фақат ширин муомала-ю, қаттиқ талабчанлик билангина йўлга солиш, тузатиш, одам қилиш мумкин, деган эдилар. Мана қарапг, фақат шумлик учунгина тугилгандек кўринган шундай бебош, шум болани ширин муомала билан ахйири тузатиб олдилар».

Нафиса опа шу ўйдан кейин бирдан олазарак бўлиб ўқитувчига қаради. Унинг қарашиди: «Тузалгани ростмикан-а?» деган ваҳм аралаш савол бордек эди. Уқитувчи худди шундай тушунди шекилли, хиёл жилмайиб туриб:

— Яна бир оз сабр, яна бир оз сабр, ҳамма нарсас жойида бўлади,— деди.

Нафиса опа иссиқ тивит рўмол ичидаги бошини сезилар-сезилмас қимирлатиб, узун кичрикли кўзларини бир юмиб қўйди.

Болалар чуғурлашиб кўчага чиқишди. Уларни катта байрам шодлиги қамраб олган эди. Уқитувчининг бир қанотида Тўла, иккинчи қанотида Таманно, атрофида бошқа болалар бир тўп чўғдай ёниб, чақчақ уриб боришарди. Уларни кузатиб чиққан Нафиса опанинг меҳр тўла кўзлари болаларда, улар ўртасида дадил, шод бораётган Тўлада эди.

ТЎЛА КОНЦЕРТГА ҚАТНАШАДИ

Арча байрами Навоий театри биносида ўтказиларди. Тўла бу ҳашаматли бинонинг ташқарисини кўрган бўлса ҳам, ичкарисини ҳеч кўрмаган эди. Шинига қараган одамнинг дўпписи тушиб кетадиган ҳайбатли айвонга баланд зинапоялардан чиқиб борганда, Тўланинг юраги нима учундир шигиллаб кетди. Ташқаридан қараган кишига у ҳозир улуг Навоийга авлодлик саломини бергани келган-у, Навоийнинг асрлар оша ярқираб турган нуруний сиймоси, салобати олдида ўзини йўқотиб қўйгандек кўринарди. Таманно ёнида эди. Тўла ўзи ҳам билмай унинг қўлини маҳкам ушлаб олди.

— Вой, қўлим!— деб юборди Таманно, оғриққа чи-долмай.

Тўланинг ҳам юраги дукурлар, ҳам эс-ҳуши аллақарларда югурар эди. Шунинг учун Таманнонинг, «вой, қўлим», деганини аниқ эшитмади. Фақат қулоқларига унинг овози киргандек бўлди-ю, хаёлпаризишлик билан алахсираб қараб қўйди. Таманно оғриётган қўлини авайлаб силарди.

— Сенга нима бўлди?— деди Таманно, Тўлага ҳам жаҳл, ҳам таажжуб билан қараб.

Тўланинг ҳуши бошқа нарсада эди шекилли:

— Анови устунларнинг зўрлигини қара, яна бирам баландки, одамнинг кўзи етмайди!— деди. Кейин театр эшиги оғзида навбат кутиб турган болаларнинг кўплигини кўриб вуйлаб юборди.— Вуй, шунча бола бир соатда ҳам киролмас!

Шунча бола бир соатда эмас, беш минутда кириб кетди. Тўла ҳам шу беш минутнинг охири секундларида ўзини театр фойесига кўрди. Кенг, баланд фойега учлари шишга туташиб кетаётган ниҳоятда ажойиб арча ўрнатилган эди. Тўланинг кўзлари ўйшаб кетди. У ҳозир нимага қарашини билмай қолди. Баҳор кезлари ердан бодраб чиққан бойчечаклар сингари, одам кўзини олиб қочадиган чиройли болаларга қарасинми, ранг-баранг чироқлари ловиллаб ёниб, турли безаклари кўзни қамаштирган ажойиб арчага қарасинми, арча олдида саховатли этагига совға-саломлар тўлдириб, нуруний чехрасини кулдириб турган Қорбобога қарасинми ё фойенинг одам ҳушини олиб қўядиган ҳашаматига суқлансинми? Тўланинг ҳаммага, ҳамма нарсага қарагиси келади, қарайди, қараб тўймайди. Агар ўқитувчи уни енгидан хиёл ушлаб кийим топшириладиган жойга тортмаганда эди, у қаерга келганини, кимлар билан келганини, нимага келганини унутиб, шу ерда қотиб қоларди.

— Юр, кийимингчи топшир,— деди ўқитувчи.

Болалар устки кийимларини, каллиларини топшириб бўлишганда, чан енгига қизил латта боғлаб олган ўн саккиз-йигирма ёшли бир қиз қўлида блокнот билан муаллим ёнига келди.

— Ассалому алайкум. Қайси мактабдасизлар?

Ўқитувчи жавоб берди. Қиз блокнотига ёзиб олгандан кейин:

— Арча байрамини ўтказиш комиссияси ҳар бир мактабга концертда қатнашиш учун иккитадан ўрин берган. Шу бир соатли концертда сизлардан кимлар, нима билан иштирок қилишади?— деб сўради.

Ўқитувчи ўзига ярашиб тушган ғалати бир қувлик билан жилмайди.

— Борди-ю, комиссиядан илтимос қилсак, шу бир соатнинг ҳаммасини бўлмаса ҳам, чорагини бизга берса. Қами беш номер билан концертни гуллайтиб юборардик.

Блокнотли қиз кулди.

— Бу илтифотларингиз учун раҳмат, лекин бошқаларга ҳам йўл қўйиш керак. Кейин комиссиянинг қарорини бузишга меннинг кучим етмайди. Узр, Бошқа номерларингизни арча атрофида бўладиган ўйин-кулгида кўрсатишларингиз мумкин. Хўп, кимларни ёзамиз?

Ўқитувчи Тўлани айтди-ю, «яна ким?» дегандай қилиб болаларга қаради. Ҳаммада ҳам иштирок қилиш ҳаваси кучли эди. Шунинг учун бир неча овоз бирданга кўтарилди:

— Мен! Мен! Мен!

— Йўқ, — деди блокнотли қиз, — ҳаммани ёзолмайман. Яна битта бола бўлса бас.

Таманно ўзини айтишга тортинди. Икки бети олмадек қизариб, ер остидан Тўлага қаради. Тўла ҳам боятдан бери Таманнони айтгиси келиб турган эди. Чуғурлашган болалар овозини босиб, дадил товуш билан:

— Таманно! — деди.

Бу таклиф блокнотли қизга ҳам, ўқитувчига ҳам маъқул бўлди.

— Жуда соз, — деди ўқитувчи, — биттаси қизлардан бўлсин. Таманно мактабимизнинг биринчи ўйинчиси, ўйинга тушиб беради, ёзинг.

Блокнотли қиз кетгандан сўнг Таманно миннатдор киши табассуми билан Тўлага секин қараб қўйди.

БИРИНЧИ ИМТИҲОН

Тўла концертга иштирок қилишдан олдин севиинди-ю, кейин машқи пасайиброқ қолди. Нимага десангиз, шоир Қуддус Муҳаммадийнинг «Темирлар рақси» деган машҳур шеърини ўқиб беради, деб ёзиб қўйишди. Одамни ҳам қулдирадиган, ҳам ўйлатиб қўядиган бу ажойиб, шўх, жонли шеърни шопрнинг ўзидек дўндириб ўқий олармикан? Ахир бу ерда Қуддус аканинг ўзларини кўрган, шеърларини ўз оғизларидан эшитган болалар кўпдир. Ўз мактабининг ўқувчилари билан учрашув ўтказилганда, Қуддус Муҳаммадийни Тўланинг ўзи ҳам кўрган, шеърларини ҳам ўз оғизларидан эшитган-ку. О, шеърларини қандай ажойиб ўқийди! Ушанда болалар қотиб-қотиб қулишган, маза қилишган-а! Тўланинг ўзичи? О, бу ажойиб шеър Тўланинг ҳушинигина эмас, гўё ўзини ҳам олтин қанотларига ўтқазиб учириб кетган-а! Хўш, учрашувдан кейин Қуддус аканинг ёнига бориб, қўл олишиб кўришганида ҳуши ўзидами? Йўқ, бутун

хуши, бутун ҳисси шеър сатрларининг ичида, уларнинг замирида эди. Уша куни учрашувдан қандай аҳволда чиққани ҳали-ҳали эсида. Йўлда кетаётиб, Самадга: «Қандай бахт-а, шундай шоир бўлиш! Йўқ, бу шоир эмас, сеҳргар! Ҳа, сеҳргар! Шеърлари одамнинг ҳушини, эсини олиб, сеҳрлаб қўяди», дегани ҳам ҳали-ҳали эсида. Кейин узоқ гаплашмай борди. Нежаб, кишида ҳавас, муҳаббат, ҳаёт ишқи уйғотадиган ажойиб нарсани ўқисанг, кўрсанг ё эшитсанг ҳамма вақт шундай бўлади: вужудингни илтиб, яйратиб турган шу ажойиб ҳиснинг тарқалиб кетишидан қўрқасан-у, ўйлар, ҳислар, ширин ҳаваслар дарёсига фарқ бўлиб, ҳеч нарсани кўрмайсан, ҳеч нарсани эшитмайсан, ҳеч ким билан гаплашмайсан. Сени шу лаззат уйқусидан уйғотадиган нарсаларнинг ҳаммаси сенга малол келади. Тўла ҳам шундай бўлди. Самад хайрлашиб кетди. Лекин сеҳргар шоир кўз ўнгидан, жарнғдор сатрлар қулоқларидан, ажойиб туйғулар эриган қалбидан кетмади. Ушанда юрагига бошқа бир сир, муқаддас сир кириб олди. «Мен ҳам шоир бўламан!» — деди, деганини кўнглига жо қилиб олди. Вужудини ўтдан олиб ўтга солаётган бу ёндирувчи аҳду паймонини ўшанда сирдошига айтиши мумкин эди, лекин айтмади. «Бир вақтлар қаҳрамон бўлмоқчи эдинг, уни удда қилолмадинг, сенга шоирлик йўл бўлсин!» — деса, дағал қўлдан тушган жонон чинишдек умиди ҳам чилпарчин бўлади-ку. Тўғри, бир вақтлар қаҳрамон бўлиш ҳаваси бор эди, шунинг учун таъна қилишга ҳақлари бор. Лекин шоир бўлиш ниятини ҳали ҳеч кимга айтгани йўқ, фақат ўзи тиришиб, ҳаракат қилиб ётибди, Қуддус Муҳаммадийнинг шеърлар тўпламинини топиб олиб, хилват-хилватда ўқийди, ёдлайди. Ўқиган сари, ёдлаган сари шоир кўзига тўтиё бўлиб кўринади, ўзини ҳам шоирликка чорлайди, тинч қўймайди. Шу сабабдан бўлса керак, билибми-билмайми, ўзи ҳам баъзи нарсалар машқ қилди. Албатта, буни ҳали шеър деб бўлмайди. Бу фақат юракни талпинтирган ҳаваснинг тажрибасиз қўл билан чизилган палапартиш сурати холос.

Шундай қилиб, Тўла Қуддус Муҳаммадийнинг шеърини ўқиб беришга қарор қилди. Бу қароридан у икки нарсани назарда тутарди. Ававало, севгили устозига ҳурматини билдирмоқчи, қолаверса шеър ўқишга маҳорати борми-йўқлигини синовдан ўтказиб олмоқчи. Бу икки ният камари билан белини маҳкам боғлади-ю, кейин яна ўзи иккиланиб қолди. Тўғри, бу шеърни сувдай ёд биларди, назарида жуда қотириб ўқийди ҳам. Лекин ҳар қанча

яхши ўқимасин, барибир, Қуддус Муҳаммадийнинг ўзидай қойил қилиб ташлармикан? Қуддус Муҳаммадий албатта шу ерда бўлишлари керак. Ҳа, шу ердалар. Борди-ю, севгили шоирнинг салобати босиб қолса ё ҳар қанча яхши ўқиганда ҳам шоирга манзу қилолмаса-чи?..

Тўла шу хил ташвишлар билан бўлиб, концертнинг бир неча номери ўтиб кетганини сезмай қолди. Таманнонинг номи қулоғига кирди-ю, ҳушига келди. Ана шундан кейин бирдан Муҳаммаджон Мирзаевнинг «Дилдор» номли рақс куйи каттакон саҳнани ларзага келтириб жаранглади. Ўликни ҳам тириштириб юборадиган бу ажойиб, шўх куй Тўлага жон киргизди. У концертда иштирок қилувчилар билан саҳна орқасида навбат кутиб турган эди, секин келиб ён томондан саҳнага қаради. Таманнони кўриб таний олмади. Ҳақиқатан ҳам Таманно музиканинг шўх оҳангига қуйилиб тушган ўйноқи, нозли адолар билан ҳамманинг ҳушини олиб қўйган эди. Дам майда чертилганда, сувда сузган оққушдек силлиқ йўрғалар, дам зарб билан урилганда — шох ташлаб юракларни ўйнатарди. Тўланинг кўзлари завқининг зўридан тиниб кетди. Бир зум саҳна саҳналигини йўқотди. Энди кўз ўнгида телевизор экрани пайдо бўлди. Экранда Таманно эмас, рақс ғариштаси Клара Юсупова ўйнади. «О, бормикан дунёда ана шундай раққоса!» Тўла қамашган кўзларини пириратиб саҳнага қаради. У ерда Таманно пилдираб айланар, ўйиннинг сўнгги нуқтасига интилар эди.

Залда момақалдироқ гулдуроси кўтарилди. Таманнони саҳнадан шу гулдурос кўтариб чиқиб кетди. Аввал аралашига чалинган чапаклар кейин бир меъёрда такрорланаверди. Таманно саҳнага югуриб чиқди-да, кичкина, нозиккина қаддини камалакдек букиб, яна ростлади, кейин ёнаки юриш билан саҳнадан чиқиб кетди.

Конферансье навбатдаги номерни эълон қилгани чиққанда ҳам қарсақлар гулдуроси тинмаган эди. Конферансье қўлини кўтариб томошабинларни тинчитди. Ҳамма яна Таманно рақсга чиқади деб кутган эди, лекин конферансье ўртага тушган қисқа жимликдан фойдаланиб, бошқа номерни эълон қилиб юборди:

— Яна шу мактабнинг олтинчи синф ўқувчиси Тўла Расулов болаларимизнинг севиқли шоири Қуддус Муҳаммадийнинг «Темирлар рақси» деган шеърни ўқиб беради.

Залда кучли кулги кўтарилди, кейин у чапаклар ичидан кўмилди. Тўла бирдан ғалати бўлиб кетди. У ўзининг

навбати келишини билса ҳам, бунчалик тез келишини кутмаган эди. Ўз номини эшитиб, бирдан гарангсиб қолди. Конферансье шошиб чикди-ю:

— Кир, тезроқ кир! — деди, Тўлани орқасидан секин итариб. Тўла саҳна орқасида эканида зални, ундаги одамларни кўрмаган эди. Каттакон ҳовузни тўлдириб, балад қиргоқларидан тошиб кетай-тошиб кетай деб турган сув сингари, залда тўлиб-тошган одамларни кўрди-ю, ўзини йўқотиб қўйди. Аммо саросимаси узоқ бормади. Залда довдир югурган кўзлари бирдан ўқитувчисига тушди. У биринчи қаторнинг ўртароғида, саҳна яқин-гипасида Тўлага қараб ўтирарди. Ўқитувчи ёқимли бир жилмайиш билан кўзларини хиёл қисиб, бошини бир қимирлатиб қўйди. Тўла ўзини тутиб олди. Энди суянса суянчиги, йиқилса турғизиб қўядиган кишиси бордек, дадил ўқий бошлади. Хаёлини бўлмади, адашиб кетаман деб қўрқмади. Сатрларнинг руҳига қараб оҳанг бериб борди. Қизиқ жойларида зал кулгига тўлар, ўзи ҳам кулиб, янги алҳом, янги завқ билан ўқир эди. Шеърнинг охирини шундай дўндириб туширдик, залда кулгилар чақмоғи чақнаб, қарсақлар гулдуриси шифтга бориб урилди. Шовқин, олқиш, қарсақ узоқ тинмади.

Тўла қаддини рост тутган ҳолда калласини хиёл эгиб, эркакча таъзим қилди. Кейин, чапдаст ўтирилиб, чиқиб кетди.

ТАМАННОНИНГ ТОҒАСИ

Тўла учинчи марта саҳнага чиқиб салом бергандан сўнг Таманно иккаласи саҳна орқасидан айланиб ўтиб, биринчи қават фойесига тушди. Улар залга кириб концертни томоша қилишмоқчи эди. Лекин зал тугул, эшик оғизлари ҳам болалар билан лиқ тўла экан. Ичкарига кира олишмагандан кейин бионинг иккинчи қаватига чиқшди. Чиқшса — у ерда ҳам кенг фойе, фойеда пастдагидан ҳам чиройли арча ўрнатиб қўйилибди. Залга сизмаган болалар арча атрофида ўйнашиб, ашула айтиш-япти. Тўла ўйинга қўшилмоқчи бўлган эди, Таманно:

— Шошма, аввал бино ичини томоша қилайлик, кейин ўйнаймиз, — деди.

Тўлага бу маслаҳат маъқул тушди. Нимага десангиз, ҳозир болаларнинг озлигида бинони томоша қилиб олиш керак. Кейин қўл тегмайди.

— Юр бўлмаса, айланамиз, — деди Тўла.

Таманно иккаласи бино ҳашаматини томоша қилгани киришди. Деворлардаги, шифтлардаги ўйма нақшларни, қулоч етмас азамат устунларни, кенг, баланд деразаларни, уларга тутилган қимматбаҳо пардаларни, умрларида ҳеч кўрмаган паркет полларни, йўлларга, зинапояларга тўшалган гилам поёндозларни кўриб оғизлари очилди. Кейин иккинчи қават галереясига болалар орасидан суқилиб кириб, узоқдан саҳнага қарашди. Саҳнанинг бахмал пардаси туширилган эди. Бирдан зал ичи ярқираб кетди. Иккови бараварига шифтга қарашди. Баланд, сербезак шифтда, олтин суви югуртирилган кучли занжирда каттакон қандил ҳисобсиз чироқлари билан гавҳардай товланиб турар эди.

— Вой-бў, қандай чиройлиг-а! — деб юборди Тўла, ҳаяжонини босолмай.

— Чиройли ҳам гапми! — деди Таманно, дарров Тўланинг оғзидан гапини олиб. — Тунов кун троллейбусда кетаётсам, бир амаки: «Қадим замондаги иморатларга одам ҳайрон қоласан, масалан, Бухородаги ўлим минораси, Самарқанддаги Регистон, қарангки, неча юз йиллардан бери йиқилмай турибди-да. Шунақа иморатлар Тошкентда ҳам бор, масалан Навоий театри», деди.

Бу гапга Тўланинг эъсаси қотди.

— Самарқанд билан Бухородагилар эски замонда қурилган бўлса қурилгандир, лекин бу театрни ҳам эски замонда қурилган дейсанми?

Таманно аниқ билмас эканми:

— Қайдам, ўша амаки шундай дегандай бўлдилар шекиллиг-у, — деди.

— Суф сенга! — Тўла қизишиб кетиб, қаерда турганини, ким билан турганини унутди-ю, бир маҳаллар ўрганиб қолган кўча сўзини ишлатиб юборди. Ишлатишга ишлатиб қўйиб, ўзи тилини тишлаб қолди. — Кечир... оғзимдан ёмон сўз чиқиб кетди.

Таманно Тўланинг одам тапмайдиган даражада ўзгарганига ҳайрон бўлди. Илгариги бу хил сўзларни эмас, булардан баттарини оғзига олганда ҳам ҳеч кимдан узр сўрамас эди. Шунинг учун:

— Бўпти, бундан кейин шунақа сўзларни оғзингга олмасанг, узрингни қабул қиламан, — деди кулиб.

Иккаласи чақчақ уриб кулишди. Тўла боя айтмоқчи бўлган фикрига яна қайтди:

— Бу бинони уруш йилларида ўзимизнинг совет кишиларимиз қуришган экан — адамлар айтдилар. Навоий

кўчасидаги, Чилонзордаги биноларни кўргансан-ку, бу ҳам ўшаларнинг биттаси-да.

Таманно: «Ҳа, амакининг сўзига тушунмаган эканман», дегандай қилиб, бошчасини чайқаб қўйди. Кейин сифдошини пастки қаватга тортди. Шўхчанг гулли юмшоқ поёндоз-гилам тўшалган зинапоядан тушаётганларида, Таманно Тўлани енгидан ушлаб:

— Ҳов ана, тоғамлар турибдилар, — деди.

Тўла унинг тоғасини танимас эди. Атрофига аланглаб:

— Қани? — деб сўради.

— Ҳов ана, пастда, сиф раҳбаримиз билан гаплашиб турибдилар.

Тўла тикилиб ётган болалар ичидан кўзи билан қидириб, ўқитувчини топди.

— Ия! — деб юборди Тўла, кўриб турган кўзларига ишонмай. — Ахир у Қуддус ака-ку! Шoir Қуддус Муҳаммадий!

Таманно шўхгина жилмайиб:

— Ҳа, шoir Қуддус Муҳаммадий. Тоғамлар ўша кишилар-да, — деди.

— Йўғ-э!

— Ишонмасанг, юр, таништириб қўяман.

— Ростакам тоғангми?

— Чин пионер сўзи. Мана! — деди Таманно, дарров салют бериб.

Тўла шўхгина кулди.

— Э-э, шунақа демайсанми! Кел, бошқатдан кўришиб қўяйлик!

Таманно ҳам кулиб қўлини чўзди. Тўла беш палжасини попиллатиб туширди. Шундан кейин Тўланинг чеҳраси жуда бошқача очилиб кетди.

— Мен тоғангни яхши биламан, ўзлари билан кўришганман ҳам.

Кейин Таманнонинг: «Шеърингни тоғамга тузаттириб келдим», дегани ёдига тушди-ю, ваҳмидан пешонасига тер чиқиб кетди.

— Шошма, кеча шеъримни Қуддус акага кўрсатганимдинг? — деди, ҳаяжонидан нафаси тикилиб.

— Ҳа.

— Нимага Қуддус акага кўрсатдим демадинг?

— Ўзинг кимга кўрсатдинг деб сўрадингми?

— Тоғамга, дединг-ку.

— Ҳа, тоғамга дедим.

— Тоғанг кимлигини нимага айтмадинг?

Таманно яна кулди. Кейин айбдор кишининг овозига ўхшаш нимжон товуш билан:

— Мен қаердан билибман,— деди. Кейин яна очилиб, Тўлани енгидан тортиди:— Юр, шу айбимга сени яна бир марта тапштириб қўяй.

Таманно олдинда, Тўла орқада юриб кетди. Йўлда, ҳамма ерда одам кўи эди. Уларни оралаб зўрга ўтиб боришди. Оралиқ икки метрча қолганда, Тўла худди қочиб кетадигандек, Таманно уни қўлидан ушлаб олди.

— Ассалому алайкум, тоға!— деди Таманно, яқин келганда Тўланинг қўлини яна қўйиб юбориб.

Қуддус ака, бу тўполонда жиянини кўришга ишончи йўқ эканми, бирдан суюниб кетди:

— О, ўйинчи жиян! Ваалайкум ассалом!— деди уни секин ўзига тортиб. Кейин пешонасидан аста ўпиб қўйди.

Ўқитувчининг суюнчи ичига сиғмас эди. У киши ҳам очилиб:

— Баракалла, Таманно, баракалла! Сен ҳам, Тўла ҳам бизни жуда хурсанд қилдиларинг,— деди. Кейин аланглаб сўради:— Тўла қани?

— Тўла шу ерда, мана, ҳурматли муаллим,— деди Таманно, Тўлани болалар орқасида ийманиб турган ердан олдинга тортиб.

Тўла гоҳ кулиб, гоҳ ийманиб олдинга ўтди. Уни аввал синф раҳбари ўзига тортиб, елкасига уриб-уриб қўйди.

— Баракалла, Тўла, юзимни ерга қаратмадинг. Яхши болалигингни билар эдим. Офарин!— деди, суюнганидан кўзига ёш олгудек бўлиб.

— Сизнинг шеърингизни боя шу бола ўқиди-да, тоға!— деди Таманно, тоғасига юзланиб.

— О, баракалла, азамат! Шеърини ҳеч ким ўзимчалик ўқий олмайди, деб юрган эканман. Сен ўтқазиб юбординг, ҳа. Энди янги шеър ёзсам, фақат сенга келтириб бераман, ўзинг ўқийсан. Хўпми?

Тўла уялиб ерга қараб олди. Таманно унинг аҳволини пайқамади шекилли, ўлганининг устига чиқиб тешгандай:

— Кеча сизга битта шеърни тузаттиргани олиб борувдим, тоға, ўша шеърни шу бола ёзган,— деб қолди.

— А!— деб юборди Қуддус ака, ўшандай шеърни шундай кичкина бола ёзганига тажжуб қилиб.

— Ҳа.

— Қойил! Қойил! Минг марта қойил! Фикрлар жуда зўр фалсафа-ку, фалсафа, а, домла?— деди у ўқитувчига

юзланиб.— Кўргандирсиз шогирдингиз ёзган шеърни. Жуда зўр, жуда зўр.

— Бизга ҳали кўрсатганча йўқ. Агар ўзлари кўриб берган бўлсалар, жуда соз, бугун эшитар эканмиз-да. Шунақами, Тўла?

Тўла бошини ердан зўрға кўтарди.

ТЎЛАНИНГ ЯНГИ ДЎСТИ

Ўрта ёшли болаларнинг арча атрофидаги ўйинлари пастки қаватда ўтказилиши керак эди. Шунинг учун Тўла, Тамапно, уларнинг мактабдошлари шу ерга тўпланишди. Ҳаммаёқ болалар чуғури, ҳайқирик-қичқириклари билан тўлиб-тошган. Шу пайт бирдан духовой оркестр шўх бир марши чалиб юборди. Ҳамма оркестр томонга қаради. Оркестр орқасидаги эшикни ланг очиб Қорбобо кириб келди. Унинг эғнида бошдан-оёқ оқ кийим, орқасида совға-саломлар солинган каттакоп оқ қоп. Болалар, атрофларда турган одамлар Қорбобони чапақлар билан қарши олдилар. Ҳамма четга сурилиб, унга ўртадан йўл берди. Қорбобо орқалаб келаётган қоп оғир эканми, у ҳаллослаб бориб арча ёнида тўхтади. Орқасидаги қопни қийналиб ерга қўйди-ю, болаларга қараб:

— Ассалому алайкум! Янги йилингиз муборак бўлсин, невара-ю, чевараларим!— деди.

Болалар ҳаммаси бараварига:

— Ваалайкум ассалом! Қутлуғ бўлсин! Ҳорманг, Қорбобо!— деб қичқирди.

— Бор бўлинглар, азаматлар, бор бўлинглар. Қани ёнди, гап биздан, қулоқ сиздан,— деди у. Кейин кўзларини гоҳ қувлик билан, гоҳ хурсандлик билан кулдириб гап бошлади:

Тоғу тошдан ошиб келдим,
Совға олиб шошиб келдим.
Совға — қонда, азиз хешлар,
Ҳаммаси ҳам тўрту бешлар!
Икки, учнинг юзи қурсин,
Қўйинг, сиздан нари турсин!
Икки олсанг — юзинг қора,
Шу ҳам ишми, ўйлаб қара!
Олсанг фақат тўрту беш ол.
Тўрти шакар, беш бўлса бол!
Бўлди, гапни кўп чўзмайлик,

Ұйиң-кулгидан қолмайлик.
 Кимки қатнашса ұйиңга,
 Совга солар у қўйиңга.
 Шоир бўлсанг шоҳим дерман,
 Тўлиң ойиң — моҳим дерман.
 Чолгу, қўзим, жоңга озуқ,
 Чолгучилар олар тортиқ.
 Қўшиқчига қўшоқ олма.
 Олма олмай доғда қолма.
 Ұйиңчига ўнта балли,
 Балли билан ялли-ялли.

Болалар қийқириб чапак чалишди. Қорбобо уларни жимитиш учун қўлларини кўтариб, бир оз силкитиб турди. Ҳамма жимигандан кейин:

— Энди «Пир этди» ўйинини бошлаймиз, — деди. — Ҳамма арча атрофида даврага тизилиб, қўл ушлашсин. Биласизлар, қушлар учади, самолётлар ҳам, ракеталар ҳам, варрактлар ҳам учади. Лекин дарахт учмайди, поезд ҳам, трактор ҳам учмайди. Агар мен «Чумчуқ пир этди», деб қўл кўтарсам, сизлар ҳам қўлларингизни кўтарасизлар-у, қуш қанотига ўхшашиб силкитасизлар. Учмайди-ган нарсани айтсам-чи? Унда жим тураверасизлар. Ма-бодо биронтагиз ё бир печангиз адашиб қўл кўтариб қолсангиз-чи? Унда ўртага марҳамат. Ё ашула айтиб, ё бирон нарса ўқиб берасиз, ё бўлмаса билган нарсангизни кўрсатасиз. Хўп, энди бошлаймиз. Чумчуқ пир этди.

Болалар қўлларини кўтариб силкитишди.

Қорбобо болаларнинг эсларини йиғиштириб олишларига қўймай тез-тез айта кетди:

— Қалдирғоч пир этди, олатўғаноқ пир этди, олақарға пир этди, қорақарға пир этди, қарагай пир этди...

Ҳамма шарақлаб кулиб юборди. Ҳушёрлик қилиб, болаларнинг биттаси ҳам қўл кўтармади.

— Оббо мугамбирлар-эй! — деди Қорбобо кулиб. — Сизларни қўлга туширини осон эмасга ўхшаб қолди. Хайр, майли, давом этаверайлик-чи. — Қорбобо ўнтача қушни айтгандан кейин усталик билан илмоқ ташлади: — Варрак пир этди, таррак пир этди!

Болалар хахолаб чапак чалиб юборишди. Учта бола билмасдан қўл кўтариб қўйди. Булар орасида Тўла, битта қиз, яна битта ўғил бола бор эди. Таманионинг паза-рида, Тўла жўртгага қўл кўтаргандек туюлган эди, лекин ростаканига адашгани биллиниб қолди: юзи қип-қизариб кетди.

Қорбобонинг таклифи билан учов бола ўртага чиқди. Тўланинг кўзи ёнидаги болага тушди-ю, уни қаердадир кўргандек бўлди. Лекин эслаёлмади. У бола мактаб формасини шитоб билан ечди-да, бир трусиғу майкада қолиб, физкультура ўйинига киришиб кетди. Олдин орқаси билан камалак бўлиб қўлларини ерга тегизди. Кейин оёқларини юқорига кўтариб, қўли билан юриб кетди. Анча юриб боргандан кейин чарх уриб айланди. Шундай чаққон айланардики, қўллари қачон, оёқлари қачон ерга теккани сезилмасди. Пилдираганча бориб, Қорбобонинг қоқ рўшарасида қад ростлаб турди. Ҳамма чапак чалиб, қизгин олқишлади. Тўла ҳам унинг юзидан кўзларини узмай чапак чаларди. Бола Қорбободан совға олгандан сўнг Тўлага бир қаради-ю, кўзларини қисиб, калласини сал силкитиб қўйди. У ҳам Тўлани танирмиқан-а?

Тўла ўзининг шеърини ўқиб берди. Шундай таъсирли қилиб ўқидики, арча атрофи сув қўйгандек жим бўлиб қолди. Ўқиш тугаб, Тўла бошини хиёл эгганда, бехосдан момақалдироқ гулдурагандек, бирдан қарсак садолари кўтарилди. Қорбобо қопдан битта китоб чиқариб берди. Синф раҳбарининг кўзларига ёш чиқди. У бир нарса дёлмай, Тўланинг елкасига уриб-уриб қўйди. Таманно чопиб келиб, Тўланинг қўлини маҳкам қисди. Ҳалиги бола ҳам шу ерда эди. Олқишлар пасайиб, қиз ашуласини бошлаганда, у секин келиб, Тўлани енгидан тортди.

— Мени танидингми?

Тўла елкаларини хиёл қисиб:

— Ҳайронман, кўзимга жуда яссиқ кўрннясан-у, лекин қаерда кўрганмни ҳеч эслаёлмаяпман — деди.

Бола уни даврадан узоқроққа тортди.

— Хўп, эсингга солиб қўяман. Лекин яккита шартим бор.

— Майли, ўнта бўлмайдими! Менга жуда ёқиб қолдинг, айтавер шартингни!

— Лекин лафзингдан қайтмайсан-а?

— Мана, чин пионер сўзи!

Бола чўнтагидан алланима чиқарди.

— Биринчи шартим шу — буни олсан.

Тўла дадил олди, қаради: тангалар. Тўланинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Нима учун? — деди у, ҳайрон бўлиб.

Бола оғир экан шекилли, оғир туриб гапирди:

→ Нима учунлигини кейин айтаман. Чўнтагингга

сол.

Тўла тангаларни малоллик билан чўнтагига солди. Бола гапни давом эттирди:

— Мен сени бир куни хаёфа қилганман, лекин ўзингдан ҳам ўтган. Ўшандан бери сени кўрай дейман-у, ҳеч тополмайман. Бугун Қуддус аканинг шеърини ўқиётганишда таниб қолдим. Жуда яхши ўқидинг. Ҳозир ўқиган шеъринг ҳам жуда аломат.— У кўнглидаги гапни очиқ айтишга тортиндимми ё маъқулроқ сўз топиш эҳтиёжи сездимми, шича тамшаниб қолди. Тўла «гапиравер» дегандай қилиб қаради. Бола унинг мўлтираб турган ёруғ кўзларига тикилди.— Иккинчи шартим. Агар мен билан дўстлашишга рози бўлсанг, қаерда учрашганимизни айтиб бераман.

— Бояги машқингни кўриб, мен ҳам жуда қойил қолдим,— деди Тўла.

— Бўпти, жуда соз. Демак, иккаламиз ҳам бир-биримизга ёқибмиз. Дўст тутинсак арзир экан.

— Қўлингни бер!— деди Тўла, қўлини чўзиб.

— Мана қўл!— Бола кичкина панжаси билан Тўланинг қўлини маҳкам қисди.— Энди айтсам бўладими?

Тўла муғамбирчасига кулди.

— Йўқ. Аввал отингни айт.

— Ҳасан. Сенинг отингни илгари билмасдим, боя эълон қилганларида билиб олдим.

— Ҳўп, энди айт.

— Бултур, қовуни пишигида бўлса керак, иккаламиз Олой бозори ёнида ланка ўйнаганмиз. Эсингга тушдимми?

Тўла бирдан қизариб кетди. Ўшанда опичлаб юрганую, ютқазган пули эсига тушди. Бўшашиб:

— Э-э, сен ўша боламсан?— деди.

— Ҳа, мен ўша боламан. Қўярда-қўймаганинг учун ҳазиллашиб ўйнаган эдим. Пулингни қайтариб бераман деб шу чақираманки, қани энди эшитсанг. Орқангга қарамай кетиб қолдинг. Бояги пулни нима учун берганимни энди билгандирсан?

Тўла Ҳасаннинг елкасига авайлаб бир мушт урди-да, уни маҳкам қучоқлаб:

— Бўлди энди, айрилмас дўст бўлдик!— деди.

Арча байрамни кундузи соат учгача давом этди. Тўла қалбида беҳад қувонч, қўлтигида совға китоб, ёнида янги дўст, атрофда қадрдон мактабдошлари билан кўчага чиқиб, уйига олам тўла шодлик билан қайтди.

ҚАТОРИНГДА НОРИНГ БЎЛСА

ЭВИДА ИШЛАСИН

Баҳор шаҳарга гулдаста кўтариб кирди — бинафшалар очилди. Дарахтлар куртаги кўз уқалай бошлади. Далаларда, боғларда, ҳовлиларда, ҳатто шаҳар кўчаларида баҳор қувончининг қаҳқаҳаси янграйди. Далада деҳқон чигит экинга ошиқса, боғда боғбон кўчат ўтқозишга шошилади.

Қушлар-чи? О, булар байрам қувончи билан диллари тўлган болалар сингари яйраб-яшнашади: чуғурлашади, шохдан-шохга пириллаб учиб ўтишади; гоҳ юмшоқ тупроққа юмалашиб, гоҳ илиқ сувда чўмилишади. Баъзилари ин оворасида: чўп-хашак ё латта-лутталарни ингичка, ўткир тумшуқларига қисиб олиб, уй бўғотларига учиб кириб кетишади.

Баҳор мактабларга ҳам чақчақ уриб келди. Болалар чехрасида — баҳор жилваси, юракларида — баҳор нашьаси.

Ана шу ажойиб баҳор Тўланинг юрагига олам-олам шоду хуррамлик келтирди. У уйлонган дунёга қараб тўймайди. Бошқалар назарида у баҳорни биринчи марта кўраётгандек туюлади. Неажаб, у ўтган баҳорларни сезмас эди. Агар сезса, томошабини каби кутиб, яна томошабини каби бир чеккада узатиб қоларди. Бу йил-чи? О, бу йилгисини асти сўраманг. У баҳор гаштинигина эмас, баҳор келтирган меҳнатни ҳам қучоқ очиб қаршилади. Илгарилари жамоат ишларига бўйини ёр бермас, чувалашиб-чувалашиб ишлаётган болалар орасида қораси кўринмас эди. Бу баҳор ҳамма ерда Тўла, ҳамманинг кўзиде Тўла. Синф раҳбари фалон ерда фалон иш бор деса бас, Тўла ўша ерда, ўша ишнинг марказида. Ҳаволар илиб, ер нами тортилибдики, ўқнидан бўш вақтларида қўлидан белкурак тушмайди. Тўғри, аввал жуда қийин бўлди: қўли қаварди, бели оғриди, иш кўзипи билмай қийналиб юрди. Кейин ишма каромат юз берганини ўзи ҳам билмай қолди. Иш чаққон кетадиган, ўзи чарчамайдиган, қўли оғримайдиган бўлди. Мана, бир печа ҳафтадан бери якшанба кунлари мактабдошлари билан шаҳар болалар боғига чиқади. Соли ўзининг бўйидан ҳам узунроқ белкуракни олиб бориб, худди меҳнатда тобланган

навқирон йиғитдай қарсиллатиб ишлаб юрибди. Ишлаб туриб, гоҳо ўйлашиб кетади:

«Шунча умримни меҳнатсиз ўтказиб, кўп чакки қилибман. Буни қаранг, меҳнат одамга куч-қувват берибгина қолмай, юзини ҳам ёруғ қилар экан! Ҳозир соғлигим яхши, иштаҳам ҳам яхши, мактабда, уйда обрўйим ҳам яхши. Меҳнат одамни чиниқтиради, деб адамлар тўғри айтган эканлар».

Синф раҳбари болаларни уринтирмайди. Кам-кам ишлатиб, тез-тез ҳордиқ бериб туради. Қизиқ латифалар, ажойиб ҳангомалар айтиб, болаларни кулдиради, кулги билан ҳордиқ чиқаради. Ана шундай пайтларда меҳнат заҳматга эмас, ўйин-кулги воситасига айланади кетади. Болалар икки соат ишлагандан кейин, худди сайрдан қайтган кишилардек, қушлардай яйрашиб тарқалишади.

Меҳнат завқи Тўлани уйида ҳам бекор ўтқазмай қўйди. У ҳар кун мактабидан келади-да, овқат еб, бир оз ўйнайди. Кейин шошилмасдан, чала-чулпа қилмасдан, дарсини яхшилаб тайёрлайди. Онаси ё отаси буюрган ишларни қилиб қўйиб, яна кўлига белкурак олади. Дарахтларнинг тағларини чопади, қишдан қолган ахлатларни йиғиштиради, гулга жой тайёрлайди.

Карима опа ҳам эски Карима опага ўхшамайди. Тўланинг ишлаганини эмас, пешонасига тер чиққанини кўрса ҳам парво қилмайди. Балки, Тўла бир ишни қилиб турганда, бошқа ишлар буюришдан ҳам тоймайди. Қайси куни онаси Карима опа билан шу тўғрида анча айтишиб қолди. Кампир неварасининг терга пишиб арпқ чопаетганини кўрди-ю, раҳми келиб қизини койиб кетди:

— Ҳай, намунча бераҳм бўлмасанг! Бас де-е! Ўғлинига қара, болам бечора кўк терга пишиб кетибди.

Карима опа аввал онасига: «Қўяверинг, ҳеч нима бўлмайди», дегандек қилиб кулди, кейин босиғи билан:

— Қизиқсиз-да, ойи, одам меҳнатдан ўлмайди, чиниқади, майли, ишлайверсин, ўзига фойда, — деди.

Карима опанинг жавоби онасига қаттиқ тегди. Жаҳли чиқиб, койиб берди:

— Вой ўлмасам, худди ўгай онанинг ўзисан-а, болам! Ахир биттаю битта ўғлинг, чақилиб-нетиб қолса нима бўлади, айланай? Қўй, ишинг ҳам қуриб кетсин!

Карима опанинг онасига сўз қайтарини одати йўқ эди. Шунинг учун гапини узоқдан қайтариб келди.

— Мен ҳам бир вақтлар шундай деб ўйлардим, ойи-жон. Тўлага иш буюрсам, чақилиб қоладигандек қўрқардим. Ҳаҳ, бу тўғрида куёвингиз билан озмунча фикрил-

лашдикми! Улар: «Ишласин», десалар, мен: «Йўқ», дердим. Ахир бориб бола ишەқмас бўлди-қолди. Ҳатто дарсларига ҳам қарамай қўйди. Ҳа, бола иш билан банд бўлса, ёмон қилиқларга вақт тополмас экан. Тўлангиз шунақа эди-да. Вой-вой, мактабда бу қақшатмаган, кўчада бу урмаган бола қолдими? Вой, бунинг дастидан тортган азобларимиз-эй!

Карима онанинг онаси индамай қулоқ солди. Қизининг гапи тўғрилигига ақли ишонса ҳамки, жон ияна неварасига ачишарди. Шунинг учун бир поғона пастга тушиб:

— Мен ҳам ишламасин демайман, ишласин, лекин эвида ишласин, жон болам,— деди.

Карима опа очилиб кулди.

— Бу гапигизга жону дилим билан қўшиламан. Хўп, ойижон, эвида ишласин.

ИККИ ҚАДАМ ОРҚАГА

Шундай қилиб, Самад январь бошларида сал ўзига келгандек бўлди-ю, кейин яна оғирлашиб қолди. Буига Самаднинг ўзи сабабчи бўлди. Докторлар ташқарига чиқшини қаттиқ тақиқлаганларига қулоқ солмай ўзбошимчалик қилди: совуқ кунда юпқа халат билан ҳовлига чиқиб, тагин ўпкасини шамоллатиб олди. Ҳамширалардан сўраганда, улар жавоб беришмаган бўларди. Шунинг билан ҳеч кимдан сўрамади — яшириқча чиқиб кетди. Чиқиб кетганда ҳам, тез қайтса бошқа гап эди. Тузалдим деб ўйлаб, таниқарида узоқ ўйнаб қолди.

Тўла ўша кун ирча байрамидан чиқди-ю, таассуротларини юрагига сиғиролмай, касалхонага қараб чопди. У ерда бўлган байрам шодлигини, ўзининг ютуғини ўртоғига айтиб, уни ҳам хурсанд қилмоқчи эди. Келса — аҳвол шунақа. Қалбини тўлдириб турган шодлик томоғига тикилди-қолди. Тўла жуда қаттиқ хафа бўлди. Дунё кўзига тор бўлиб кетди. «Ўпка шамоллаши қайталанса ёмон бўлади, дейишарди. Энди нима бўлади?— деб ваҳимага тушди. Ваҳми ортиб бориб, кўз ўнгига ёмон оқибатни келтирди. Тўла бу қора ваҳми кўкрагидан итариб куваётгандек, ўнг қўлини олдига силтаб қичқирди:— Йўқ! Йўқ! Йўқ!»

Йўқ, хайриятки, докторлар Самадни сақлаб қолишди. Лекин бу осонлик билан бўлмади. Уч кеча-ю, уч кундуз

ҳамшира Самад бошидан жилмади. Бу орада Тўла томоғидан ҳеч нарса ўтмай, юрагига ҳеч нарса сиғмай юрди. Самаднинг доғу ҳасратда қолган шўрлик онасини кўрган-да юраги эзиларди. Қараиғ, Самад Тўла учун шунчалик азиз экан! Ҳўқитувчи учун-чи? Сифдошлари учун-чи? Булар ҳам ваҳимага тушиб, оёғи куйган товукдай питирлаб қолишди! Ҳа, мактаб билан касалхона гўё арқоқнинг икки чети-ю, болалар мекки — гоҳ битта-битта, гоҳ тўп-тўп бўлиб хабар олгани чопишади. Самад уч кун иситмада куйиб, ўзини билмай ётди. Уч кундан кейин Самад кўзини сал очиб, сув сўради. Шунда ҳам овоз билан эмас, имо билан лабларини ялаб сўради. Ҳамшира дарров тушунди. Самаднинг бошини аста кўтариб, оғзига илиқ сув тутди. Самад бошини қалтиратиб, лаблари билан сувга бир интилди, лекин қониб ичолмади, атиги бир ҳўплагина ютиб, яна ҳушидан кетди. Ҳамшира ранги ўчиб, бош докторни айтиб келди. Доктор кира солиб Самаднинг қон томирини ушлади, ҳамшира чурқ этмай, докторнинг ҳўмрайган юзига тикилиб турарди. Доктор сукунати бир минутдан ошмаган бўлса ҳам, ҳамширага бир умрдай туюлди. У гоҳ касалга қарар, гоҳ нима дер экан деб докторга термулар эди. Доктор оғир ўрнидан турдию бошини бир силтаб қўйиб:

— Дарров қон томирига қувват дориси беринг,— деди.

Ҳамшира чопиб чиқиб асбобларини келтирди. Самад ҳамон беҳуш ётар эди. Ҳамшира Самаднинг ўнг қўлини авайлаб кўтарди, эм игнасини қон томирига тўғрилади. Жуда кўп эмланганидан, томир кўкариб, тешик-тешик бўлиб кетган эди. Доктор ишонибми ё докторлар одатини қилибми:

— Энди ўзига келади,— деди.

Ҳақиқатан ҳам орадан ярим соат ўтмай, Самад ўзига келди. Кўзларини очиб ҳамширага қаради — кўзлари қип-қизариб, қовоқлари шишиб кетган эди.

Ана шундан кейин Самаднинг аҳволи кундан-кунга яхшиланиб борди. Ўн кунчадан кейин оёққа турди, яна бир қанча кундан кейин ташқарга чиқиб, йўқлаб келганлар билан кўришадиган бўлди. Олдин кўришганлардан бири, албатта, Тўла бўлди.

— Э, хайрият-э, дўстим, сени ҳам соғ кўрар кун бор экан-а!— деб қучоқлаб олди Тўла. Қучоқлаганда ҳам, худди қовурғасини синдириб қўйишдан қўрққандек, авайлаб қучоқлади.

Самад кулиб юборди.

— Намупча, мени узилиб қолади, деб қўрқдингми? — деди.

— Йўғ-э.

Самад Тўланинг қўпол сўзларига ўрганиб қолган эди. Дўстининг уй ишларига қарашиб турганини онасидан эшитган бўлса ҳам, Тўлани яна эски қўпол деб ўйлаб, юмшоқ гашига ҳайрон бўлди.

— Қалай, энди тузукмисан? — деб сўради Тўла.

Самад тузуклигини, лекин ўртоқларини соғинганлигини, тезроқ уйга кетгиси келганини ошиқиб-тошиқиб сўзлагандан сўнг:

— Эҳ, мактабимни ҳам кўрар кун бормикан?! — деди. — Шундай соғиндим, шундай соғиндимки, жавоб беришса, бугуноқ кетворардим.

Тўлага жон кирди. Икки ойчадан бери у шу дамни интизор бўлиб кутарди.

— Сўра, жавоб беришса, бирга кетамиз, — деди.

Самад ҳафсаласи пир бўлиб лабини бурди:

— Жавоб беришмайди, биламан.

Тўланинг назарида, Самад соппа-соғ эди, шунинг учун ҳайрон бўлди.

— Нимага?

— Бу ердан болалар санаторийсига юборишмоқчи. Ҳали нимжонсан, дам олишинг, ўзингга келишинг керак, дейишяпти.

Тўла ўйланиб қолди. Самаднинг ҳозир чиқишини ҳам, санаторийга бориб дурустроқ тузалиб қайтишини ҳам хоҳлар эди. Кейинги хоҳиши зўр келди.

— Майли, юборишса боравер, яхшилаб тузалиб келасан. Мактаб қочмайди, — деди.

Самад иккиланиб:

— Борсам ёмон бўлмасди, лекин... — деди-ю, гашининг уёғини нима учундир айтмади.

Тўла бир оз кутиб турди. Самад пндайвермагандан кейин:

— Айт, бир гап борми? — деди.

— Ўзим, — деб қўя қолди Самад.

Тўла нима гаплигини қистаб ўтирмади. Уёқ-буёқдан пича гаплашгандан сўнг:

— Бўлди, энди палатанга кир, яна узилиб-негиб қолма, — деб хайрлашиб чиқиб кетди.

Тўла касалхонадан кўчага чиқса, Нури она боласини кўргани келаётган экан. Тўлани кўриб, худди ўгли касалхонадан чиқиб келаётгандек, суюниб кетди.

— Вой бўйгинанга жоним тасаддуғ-эй! Дўстишгни йўқлаб келдингми, айланай? Қалай, ўтирибдими болам?

Тўла дарров салом берди:

— Ассалому алайкум, холажон. Ҳа, дўстимни кўргани келувдим. Аҳволи жуда яхши, лекин санаторийга юборишмоқчи деб, ҳафсаласи пирроқ.

Нури опа кўнгли чўкиқираб:

— Усти бошининг мазаси йўқ, айланай. Шунга кўнгли хира бўлаётганди. Санаторийга кўнгли чопиқирамаётганини сезиб, мен ҳам кеча суриштирган эдим. Айтмади. «Устингни янги қилсам бўларди», десам, бирдан кўзлари пирпираб, чеҳраси очилиб кетди. Шунинг учун, кийими йўқлигидан таъби хирами, дейман-да. Иложим бўлса-ю, бугуноқ кийим-бош сотиб олиб берардим. Нима қилай, айланай, қўлимда йўқ.

Нури опанинг беғараз ҳасрати Тўлага надоматдай эшитилди. «Яқиндагина ноппа-позин яшаб турган она-бола мана бугун қўли қисқа бўлиб ўтирибди. Қасалхонанинг овқати баҳузур етиб, ҳатто чимхўр Самаддан ортиб қолганига қарамай, ҳар кун ўғлига у олиб борди, бу олиб борди, охири анча чиқимдор бўлди. Ҳаммасига мен, мен айбдорман!»— деб ўйладию Тўла, ранги бўзариб, ерга қараб олди.

Нури опа унинг кўнглидаги хижилликни кўриб, бошини меҳр билан силади.

— Майли, хафа бўлма, айланай. Йиғлаб-сиқтаб бўлса ҳам бир амалини қиларман,— деди.

Тўла Нури опа билан эзгини бир ҳолатда хайрлашди.

ОТАЛАР СЎЗИ — АҚЛНИНГ КЎЗИ

Тўла тўғри уйга келди. Отаси ҳали ишдан қайтмаган, онаси бўлса аллақаяққа чиқиб кетган экан. Салима ошхонада овқат пишираётганини эшитиб, ўша ерга кирди. Бир чеккада турган курсига келиб ўтирди. Салима чинчиларни тоза сочиқ билан арта туриб:

— Овқатингни сузиб берайми?— деди.

Тўла калласини қимирлатиб «йўқ» деди.

— Ҳа, қорнинг тўқми?

— Қорним тўқликка-ку тўқ эмас, лекин ҳозир томоғимдан ҳеч нарса ўтмайди,— деди Тўла хўрсиниб.

Салима яна бир бало қилиб қўйибди шекилли, деб қўрқиб кетди.

— Нима бўлди?

Тўла хўмрайган кўзларини ердан узмай:

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Самадни кўриб келдим,— деди.

Салимани энди Самад ташвиши қамраб олди. Шошиб:

— Аҳволи тузукми?— деб сўради.

— Тузук.

Тўланинг бўшашиб қолган жавобидан Салиманинг ташвиши яна ортди.

— Вой, мунча ичимдагини топ дейсан-а! Айтсанг-чи, бир гап борми?— деди, бўғилиб.

Катта ёшдаги одамлар хафагарчиликни кўпинча бошқаларга сездирмай ўтказишади, болалар бўлса ҳар доим сездириб қўйишади. Тўла ҳам сездириб қўйди. Салима унинг хафа эканлигини кўриб, Самадга яна бир нима бўпти деб ваҳимага тушди. Энди сабри чидамай қичқирди:

— Гапирсанг-чи, тинчликми?!

— Тинчликка-ку тинчлиг-а, лекин битта чатоқлик бор,— деди Тўла, тагин дудмол қилиб.

Салима ёрилиб кетай деди.

— Бир тинчлик, дейди. Бир чатоқлик бор, дейди. Тавба! Очиқроқ гапирсанг бир нима бўлиб қоласанми? Нима гап ўзи?

Тўла дарров оғиз оча қолмади. У йўл-йўлакай бир нарсани ўйлаб келган эди. Шу ўйинни айтсамми-айтмасамми, деб иккиланиб турди. Салиманинг жуда бетоқат бўлаётганлигини, ҳатто жаҳли чиқиб кетганлигини кўриб, Самадни санаторийга юборишмоқчи эканликларини, Самад бўлса дурустроқ кийим-боши йўқлиги учун кўнгли чўкиброқ турганлигини айтди, лекин ўйини айтмади.

— Бўлгани шуми?— деди Салима, «шу гапга ҳам шунча кўз ёшим», дегандай қилиб.

— Шу.

— Шу бўлса, ўзингнинг костюмингни бериб қўя қол, санаторийдан келгандан кейин қайтариб берар.

Тўла бошини элади.

— Йўқ, тўғри келмайди. Нимага десанг, менки ҳам анча эскириб, титилиб қолган. Иннайкайин, Самадга катталик ҳам қилади. Илгари Самад ўзи кичкина эди, касалдан кейин яна ҳам кичкина бўлиб қопти.

Салиманинг раҳми келди:

— Бечора, шунча дард тортди, ўқишидан қолди.

Тўланинг яна дами ичига тушиб кетди. Самад бошидаги шўрдан гапиришганда, у ҳаммавақт ўзини айбдор билиб, ўшшайиб қоларди. Ҳозир ҳам анча ўшшайиб

ўтирди. Кейин бошини зўрга кўтариб, йўлда ўйлаган ўйини айтди.

— Салима, бир маслаҳат-да: борди-ю, адамларга айтсам, нима деяр эканлар?

— Нима деб айтасан?

— Шунақа-шунақа дейман-да.

Салима ақасининг гапидан нашъа қилиб кулди.

— Шунақа-шунақа! Қойил, бошлаб айтар экансан!

Тўланинг юзига жиндак қизил югурди.

— Бўмласа, усти боши хароброқ экан, дейман, ойиси йиғлаб-сиқтаб бўлса ҳам бир амалини қиларман, деяптилар дейман.

Салима бир оз ўйланиб тургандан кейин:

— Йўқ, ҳозирча адамларга айтмай турсанг. Эртага синфда болалар билан маслаҳатлашиб кўрайлик. Балкя ўзимиз бир ёқлик қилармиз,— деди.

Бу маслаҳат Тўлага ҳам маъқул тушди.

Эртасига катта танаффузда Салима синфдошларини тўхтатиб:

— Болалар, битта маслаҳат бор, шунини кўплашиб ҳал қилсақ,— деди. Кейин ҳамма гапни ўртага ташлади.

Биринчи бўлиб Турғун гапирди:

— Тўғри, онасига қийин, икки жон, оладиган пенсия-си етмаслиги мумкин.

Турғуннинг гапини Малла қувватлади:

— Эски кийим билан санаторийга борса синфимиз шаънига ҳам яхши эмас. Ёрдам қилиш керак.

Бошқа болалар ҳам ёрдам бериш кераклигини айтишди. Яқунни Салима ясади:

— Олдиндан келишиб олайлик. Сен фалонча, сен фалонча олиб келасан, деб ҳеч кимни мажбур қилмаймиз. Ҳар ким қўлидан келганича қарашади. Иложи йўқлар хижолат бўлмасин.

Эртасига пулни Тўла йиғди. Қуруқ келганлар жуда оз бўлди. Болалар ўн тийиндан тортиб уч сўмгача олиб келишди. Йиғилган пулни санашган эди, ўн етти сўму етмиш тийин чиқди. Бу пул костюм сотиб олишга етмас эди. Шунинг учун Турғун, Таманно, Малла, Эркиной, яна бир неча бола бошлари қотиб ўйланиб қолшди. Салима бошини чиройли силтаб:

— Хайр, амалини қиламиз,— деди-ю, дарслардан кейин Тўла иккаласи уйига кетаётганда, яна шу тўғрида гап очди:— Тўла ака, кеча шу масалани адамларга айтмоқчи эдинг, бугун айтсанг қалай бўлар экан?

Боя Салима «амалини қиламиз» деганда, Тўланинг кўнглидан ҳам шу гап ўтган эди.

— Бошқа иложимиз йўқ. Кеча айтайми-йўқми деб иккиланиб турган эдим. Бугун албатта айтаман,— деди у.

Кечқурун овқатдан кейин чой ичиб ўтиришганда, Тўла тортиниб-ийманиб бўлса ҳам аҳволни отасига айтди. Отаси Тўланинг одамохунлигидан, дўстига жони ачшаётганидан жуда қувонди. Уни миннатдорчилик билан қучоғига тортиб:

— Баракалла, ўғлим, дўст шундай бўлиши керак,— деди.— Чинакам дўст дўстини оғир аҳволда кўрса жони оғриши, жони оғрибгина қолмай, ёрдам бериши керак. Тўғрими?

Тўла отасининг гапидан руҳланиб, дарров:

— Тўғри!— деди.

Отаси яна гапини давом эттирди:

— Балки у ҳам сенга дўстлигини кўрсатгандир, сени ёмон вақтда ташлаб кетмагандир...

Тўла ял этиб отасининг юзига тикилди. Лекин отаси чойига қанд солиш билан овора эди, унинг ҳаяжонини сезмай қолди. Тўлага шу пайт Робинзон Крузо бўлгани, Самад қайтайлик деганда, жаҳл қилиб қувиб юборгани, у кетмасдан изма-из боргани, бўри кўзига кўриниб қўрққанда, ёнида ёндош тургани эсига тушди-ю: «Бу гап ҳам қулоқларига етган экан-да, ўшанга шама қиляптилар», деб ўйлади. Аммо отаси бундан беҳабар эди. Шунинг учун уни эмас, бутунлай бошқа нарсани сўради:

— Хўп, нима қилайлик, дейсан?

— Санаторийга кўнгли кўтарилиб борса, дейман-да.

— Тўғри!— деди отаси ҳам юзи, ҳам кўзи билан кулиб.— Одамнинг кўнгли нозик бўлади; бир кичкина нарса билан ё синади, ё кўтарилади. Одам кўнглини синдириш осон, лекин кўтариш қийин. Қийинни қилган одам — асл одам. Хўп, ойнинг билан магазинга чиқинглар-да, етмаганини қўшиб битта бопта костюм олинглар, бўйи га муносиб бўлсин. Тузукми? Шундай қилсак бўладими?

Тўланинг шодлигини қаламга олиш қийин. Муроди ҳосил бўлганидан шу қадар суюндикки, ўзини тутолмай сакраб, ўйнаб кетди. Шодлигини ифода этишга сўз тополмай: «Адажон! Адажон!» деганча чошиб бориб отасини қучоқлади. Отаси ҳам уни бир неча зум бағрига босиб турди. Кейин ўзидан оҳистагина айшриб:

— Лекин битта шартим бор,— деди.

Битта экан-у, ўнта шартни бажаришга ҳам тайёр эди Тўла. Шунинг учун шошиб қабул қилди:

— Хўп, адажон!

Отаси чойдан бир ҳўшлаб олиб, шартини айтди:

— Костюмни Самадга ойиснинг ўзи элтиб беради. Ўртоғинг ким олиб берганини билса ё шунчаки хурсанд бўлар-қолар — унда яхши. Еки: «Камбағаллигимизни билиб, раҳмлари келибди-да», деб ўйлар-у, етимлиги эспга тушиб, хафа бўлар — буниси ёмон. Тушундингми?

Тўла унча яхши тушунмаган бўлса ҳам бўшашиб:

— Тушундим, — деди.

Отаси унинг яхши тушунмаётганини фаҳмлаб қолди.

— Йўқ, тушунмадинг. Костюмни ўртоқларинг билан биз олиб берганимизни Самад билмай қўя қолсин, сизлар ҳам имо-ишора қилиб билдириб юрманлар, демоқчиман. Билса, ўзини сизлар билан баравар кўрмай, сизларга қарздор бўлган одамдай қиспилиб юради. Энди тушундингми?

— Тушундим, — деди Тўла, бу сафар иккиланмай.

Ҳар қандай ота сингари, Тўланинг отаси ҳам ўғлининг яхши одам бўлишини хоҳлар, унга яхши сўзлар айтиб, яхши насиҳатлар қилар эди. Ҳозир гапини шу томонга бурди.

— Бировга яхшилик қилиш жуда яхши, аммо қилган яхшилигини пеш қилиш — жуда ёмон! Бу миннат бўлиб қолади. Бировга яхшилик қилдингми — дарров унут, юрагингда сақлаб юрма, у ҳам яхшилик қилиши керак, деб хомтама бўлма. Агар у яхши одам бўлса, сен кутсанг ҳам, кутмасанг ҳам, бари бир, яхшилигини қилаверади. Ёмон одам бўлса-чи? Э, қўй, ёмоннинг ўзи ҳам, юзи ҳам қурсин!

САМАДНИНГ ТАШВИШИ

Икки қадам орқага ташлаб, икки ҳикоянинг тафсилотини билдик. Бўронлари бўкириб, қорлари бўраб турган қаҳратон қиш яна орқада қолди. Биз яна мартда, қуёши чақнаб турган баҳор оғушидамиз. Бу оғуш жонларга роҳат берувчи ҳарорати, кўзларни қувонтирувчи латофати билан бизни мафтун қилади. Биз mana шу мафтун қилувчи кунларнинг бирида мактабдан чақчақ уриб чиқиб келаётган икки дўстни кўрамиз. Буларнинг чеҳраларида ҳам баҳор қуёши. Дабдурустдан қарасангиз, балки таниёлмасиз. Сиз буларни охириги марта Чирчиқ бўйида, қишнинг изгириш улиб турган совуқ оқшомида, бирини

совуқда қақшаб, иккинчисини бұри вақмида қалтираб турган аянч ҳолда кўргансиз. Гапларига қулоқ солинг, балки у нодонлик ўзларининг ҳам эсларидан чиқмагандир?

— Қишда, қаттиқ совуқда, каттакоп шаҳар яқинида Робинзон Крузо бўламиз деб хўб аҳмоқлик қилган эканмиз!— деди Тўла, астойдил ўкиниб.

Самад қўл силтади.

— Қўй, ўтган иш ўтди. Бунга ҳадеб эслайверишнининг фойдаси йўқ. Бир аҳмоқлик қилдик-қилдик-да. Бурни-мизга яхшилаб сув кирди.

Тўла илгарилари бошқаларнинг оғзидан чиққан гапнинг маъзини чақмас эди. Бир қулоғидан кирарди-ю, ҳеч қандай таъсир қолдирмай, иккинчи қулоғидан чиқиб кетаверарди. Шунинг учун Самадни тўпори деб билар, ундан ҳеч қачон маъноли гап эшитмагандай бўлар эди. Энди билса, Самад жуда чуқур ўйлайдиган, чуқур гаплар қиладиган ақлли бола экан. Тўла унинг санаторийдан анча бўлиқиб, тарам-тарам қизил югуриб келган иссиқ юзига ҳавас билан тикилиб:

— Тузуксан-ку,— деди.

Самад илжайди. Бу сўзни соғлиғининг тузуклигига йўйиб, хурсанд бўлди. Кейин:

— Ҳозир жуда яхшиман, соғлиғим яхши. Лекин кўнглим ғаш,— деди.

Тўла ҳайрон бўлди.

— Нимага?

Улар мактабдан чиқиб таниш йўл билан уйларига кетишаётган эди. Самад секин-секин гапириб борди.

— Ҳозир ўзимни жуда ҳам бахтлиман дейишим керак. Нимага десанг, касалим яхши тузалиб кетди. Ойим янги костюм олиб бердилар. Бу ҳам мени озмунча қувонтирмади.

Тўла костюм масаласини эсига туширмасликка ҳаракат қилса ҳам, бари бир, яна эсига тушди. Шу билан бирга, отасининг сўзлари ҳам эсига тушди. Шунинг учун миқ этмади. Самад сўзлар эди:

— Ҳаммасидан ҳам мактабимга, ўртоқларим қаторига қайтганим учун ичимга сизмай қувонаман. Ҳаҳ, сизларни соғиниб, қанчалар сарғаймадим!..

Самад орзу манзилига ҳориб-толиб, зўрға етиб келган йўлчидай оғир хўрсинди. Тўланинг назарида, юрагидаги ғашлик шу хўрсиниш билан чиқиб кетиши керак эди. Лекин ундай бўлмади. Самад худди шу ғашликдан гап очди:

— Уқишдан жуда ёмон қолиб кетдим. Мана, юрагимни гаши қилаётган нарса шу, — деди қайғуриб.

Тўла уни тинчитишга тиришди.

— Қўй, дўстим, юрагинг гаши бўлмасин. Бирга дарс тайёрлаймиз деб, боя синфда аҳд қилишдик-ку.

Лекин Самад тинчимади.

— Э-э, битта ё иккита дарс бўлса, у ҳам шу касаллик вақтимда қолиб кетган дарс бўлса, бошқа гап эди. Сен борсан, Салима бор, яна бошқа ўртоқлар бор, бир амалини қилардик. Лекин бутун бало шундаки, йил бошидан ўқишга қарамадим, дарсларимни тузук тайёрламадим. Худди қишда оч қолиб, чумолилардан овқат сўраб борган сўзанакка ўхшаш, вақтни ўйин билан, бебошлик билан ўтказдим. Ўзинг ўйлаб кўр: шўхликдан қўлимиз бўшадими?

Тўла нима дейишини билмай анқайиб қолди. Самад ундан тасдиқ кутиб ўтирмай, яна ўзи сўзлаб кетди.

— Бўшамади! Мана энди афсус ейман-у, лекин фойдаси йўқ. Мен ҳам болалар сингари, ҳар кунги дарсни ҳар кун тайёрлаб борсам, бу аҳволга тушмас эдим. Энди ё синфда қолишим, ўртоқларим олдида шарманда бўлишим керак, ё бўлмаса, бошқа ҳамма нарса ни йиғиштириб қўйиб, ўқишдан кейин фақат дарс тайёрлашим керак. Шунда ҳам, йил бошидан бери ўтилган дарсларнинг ҳаммасини! Ўзинг ўйлаб кўр: ўтган дарсни билмаган ё чала билган бола янги дарсга қандай тушунади? Бугун синфда алгебра масалаларини ечдинглар. Мен бўлсам анқайиб ўтирдим. Ҳисобни яхши билмайман-у, алгебрани қандай эплаб кетаман? Йўқ, эплаб кетолмайман.

Самаднинг мулоҳазалари жуда тўғри эди. Тўла, кўнглида тасдиқласа ҳам, тилида бир нима демай, бошини солиштириб борди.

— Касаллик мен учун бахтсизлик бўлди ё бахт — бунисини билмайман, — деб, Самад яна сўзлаб кетди. — Мен касалхонада, кейин санаторийда жуда кўп ўйладим. Бекорчилик, ҳар қанча ўйласанг вақт бор. Қара, ўйлаб кўрсам: мен ҳам, сен ҳам одамгарчиликдан чиқиб кетган эканмиз! Кўчада тош отиб, чапг тўзғитиб юрсаг-а! Шундай қилдикми?

— Шундай қилдик, — деди Тўла, устидан бир челақ қайноқ сув қуйиб юборилган кишидай куюниб.

Самад бир оз ўйлашиб боргандан кейин:

— Энди нима қиламиз? — деб сўради.

Тўла нима қилишлигини Самад санторийда эканида ўйлаб қўйган эди.

— Биласан, бултур мен сифда қолганман, — деди Тўла, овозида чуқур бир алам билан. — Сифда қолиш шармандалиқ эканига ўша маҳал ақлим етмабди. Олдин парво қилмай юравердим. Кейин қарасам: ўртоқларим еттинчи сифда маза қилиб ўқишяпти. Энди алам қилади! Нима қилай, ўзимдан ўтди. Йил бошидан шўхликни эмас, ўқиниш ўйлаганимда, мен ҳам бу йил кузда саккизиinchига ўтардим. Бир йил умрим бекор кетди-я! Менга алам қилмайди дейсанми?

Самад қовоғини солиб сўради:

— Нима, мени ҳам сифда қолавер, демоқчимисан?

Тўла бир сесканиб тушди.

— Йўғ-э! Сифда қолдирмаймиз, кўплашиб ёрдам берамиз, демоқчиман.

Самад анча дадиллашди. Юзига сезилар-сезилмас жилмайиш ҳам югурди. Энди бояғидай кескин қилиб эмас, мулойим қилиб сўради:

— Йложи бўлармикап?

Тўла жонланиб кетди.

— Бўлади, дўстим, бўлади! Мен бунга қаттиқ ишонаман, сен ҳам ишонавер. Нимага десанг, зеҳнинг ўткир, ўқиган ё эшитган нарсангни дарров илиб оласан. Хушёрсан, Самад.

Самад секин бошини туширди. Шу алфозда анча ергача индашмай боршди. Самадлариники Тўлаларини ҳовлисидан нарида эди. Муюлишга етишганда, Самад бирдан қиқирлаб кулиб юборди. Тўла ҳайрон бўлиб қаради. Ҳақиқатан ҳам, ҳозир кулгининг вақти эмас эди. Самад ҳамон кулиб туриб:

— Анови бурчак эсингдами? — деб сўради.

Тўланинг эсида йўқ экан, елкаларини қисди.

— Бир вақт қаттиқ олиб келган эдинг-ку! — деди у, яна баттар қиқирлаб.

Тўла шарақлаб кулиб юборди.

— Э, банкани сиздириб қочганимизми?!

Иккала дўст эски шумликларини эслаб, қотиб-қотиб кулишди. Кулги юракларидаги ғашликни сиздирди. Кўнгиллари очилиб, Тўлалариникига дарс тайёрлагани кириб кетишди.

БИРИНЧИ ТЎРТ

Самад билан бирга дарс тайёрлагани Тўланинг ўзига ҳам катта фойда берди. Ахир ўқиниш йили бошида, ҳатто янги йил бошида ҳам Тўла нима эди-ю, Самад нима эди!

Бебошликда Тўлани кўрсангиз — Самадни кўргандек, Самадни кўрсангиз — Тўлани кўргандек бўлар эдингиз.

Мана энди буларни таниб бўлмайди. Ҳар кун ўқишдан кейин тўғри Тўлалариникига келишади, овқат қилиб, ҳовлида ўйнашади. Биламан: «Яна ўйинми?» деб таъна қиласиз. Ҳа, яна ўйин. Лекин бу ўйин — эртадан то қаро кечгача чўзиладиган, уйини, қоринини, дарсини эсдан чиқартириб, одамни хароб қиладиган ўйини эмас. Бу ўйин — кундузги ўқиш ҳордиғини чиқарадиган, мияни тоза, танини соғлом қиладиган бир соатли ўйин. Ишонмасангиз, мана, ўзингиз кўринг.

Ҳовли саҳнининг баҳор қуёши қиздириб юбормайдиган бошта жойига стол теннис ўрнатилган. Қўлларидан пинг-понг билан Тўла столнинг бир бошида, Самад эса иккинчи бошида туриб, шақ-шуқ тўп уришяпти. Самад, чувақроқ бўлгани учунми, ҳаракатида, тўп уришида, гоҳ орқасига тисарилиб, гоҳ ёнига шох ташлаб тўп қувшишида ажойиб чаққонлик сезилиб туради. Тўла бўлса, гавдаси анча бўлғилгиданми ё бу ўйинини энди машқ қилаётганиданми, ҳар қалай, ивирсаб қолиб, нуқул тўпни қочириб юборади. Шундай пайтларда Самад хахолаб кулса, ҳисобини ўз фойдасига ўттизу етти ё қирқ биру ўн деб эълон қилса, Тўла бир вақтлардагидек жиззақилик ё кўрслик қилмайди.

Самад маррага етиб, пинг-понгни столга ташлади. Тўла худди ютқазмаган кишидек чақчақ уриб:

— Қойил, стол теннисининг хизмат кўрсатган мастерига! — деди.

Иккала дўст нашъали кулишди. Тўла югуриб келиб ўртоғини белидан қучоқлади-да, худди кураш тушаётгандек, ердан даст узиб олди.

Чинданми ё ҳазилга ҳазил қилибми, Самад ҳам қиқираб кулиб:

— Ҳай-ҳай, белимни синдирасан! — деди.

Тўла ўртоғини секин ерга қўйди. Кейин уйга кириб дарс тайёрлашга ўтиришди.

Ҳавойи бўлиб қолган одамнинг бир нарсасага қунт қилиши жуда қийин. То ўзини босиб олгунча кунлар, баъзан ойлар ўтиб кетади. Тўла билан Самадда ҳам шу аҳвол бўлди. Дастлабки кунлар босиб ўтиришолмади. Уёқдан гаплашишди, буёқдан гаплашишди, ишқилиб, оғир меҳнатга юраклари бетламай юришди. Лекин бу узоққа бормади. Биргалашиб дарс тайёрлаш, биргалашиб синфдан ўтиш паймонлари ахийри ўз чизиғига тушириб олди. Кундан кунга кўпроқ, босиброқ ўтирадиган, иш ҳар

қанча огыр бўлса ҳам чидаш берадиган бўлишиди. Сўнгги кунлар ичида қилган ғайратлари, худди янги сурх сингарни, мева туга бошлади. Энди улар қаттиқ режимга кириб олдилар. Ҳар кун кам деганда уч соат дарс тайёрлашади. Шу соатлар ичида кундалик топшириқларни бажариб қўйиб, илгари ўтилган дарсларни шошмай, пала-партишликка йўл қўймай, тартиби билан такрорлашади. Тўртинчи чоракда янги дарслар камроқ ўтилиб, кўпроқ эски дарслар такрорланаётгани, айниқса, жонларига ора кирди. Самад ҳам, Тўла ҳам бошқа синфдошларидан қолишмайдиган даражага етиб қолаёзди. Мана ҳозир ҳам алгебра тайёрлаб ўтиришибди. Тушунмаган жойларини Салима ёки отаси ёрдами билан тушуниб олишади. Гоҳо Турғун, Таманно ҳам келиб қарашиб туради.

Самад, Тўла, Салима учаласи дарс тайёрлаб ўтиришганда, Самад:

— Мен иксга тушунолмаймапман. Буни қандай қилиб топади?— деб Салимадан сўраган эди, Салима акасини синаб кўриш учун Самадга тушунтириб беришини илтимос қилди.

Тўла Самаднинг дафтарини олдига тортиб қаради. У ерда $13-x=2$ мисоли бор эди. Тўла буни яхши биларди. Дарҳол тушунтира кетди:

— Бу ерда 13 дан иксни айирсак, иккита қопти. Шундайми? 13 маълум сон, икс бўлса номаълум. Маълум сондан номаълум сон айрилганда, номаълум сонни топиш учун нима қилиш керак?

— Шунин билмаяпман-да,— деди Самад, кўнгли чўкиб, Тўла дарров далда берди.

— Қўрқма, осон. Маълум сондан қолдиқни олиб ташласак, яъни 13 дан 2 ни олиб ташласак, 11 қолади. Шундайми? Демак, номаълум икс 11 экан. Билдингми? Дарсликда ҳамма қонда ёзилган. Билмаган жойингни топиб ўқисанг, дарров билиб оласан. Айирувда иксни топишни билдим, дединг-а? Қани, битта мисол берай-чи, ечолармикинсан. 20 дан x ни айирсак, 17 қолибди. Топ-чи?

Самад бир оз кўзларини пирпиратиб ўйланиб тургандан сўнг:

— Уч,— деди.

Тўла суюниб кетди.

— Қандай топдинг?

— 20 дан 17 ни айирдим, 3 қолди. Демак икс уч экан.

— О, қандингни ур, азамат! Қойил! Боқса одам бўласан!

Салима ҳам завқланиб кулди. Самад бўлса:

— Азамат бўлиш учун менга йўл бўлсин ҳали. Мана, сени азамат деса бўлади. Бугун синфда алгебрадан тўрт олиб юбординг! — деди, ич-ичдан қувониб.

Энди Тўла завқланиб кулди.

— Шошмай тур, оғайни, бу фақат биринчи тўрт. Ҳали тўртларни қолдириб, бешлар билан оғайнилашайки, ҳамманинг оғзи очилиб қолсин!

— Йўғ-э?!

— Ҳа! Тўртга ўқиш-ку қўлимдан келар экап, нима учун бешга ўқиёлмайман? Ўқийман, ҳаракат қиламан!

Самад шодланиб қўлини чўзди.

— Қўлингни бер!

— Мана!

Самад дўстининг қўлини маҳкам қисиб:

— Мен-чи? — деди.

— Сен ҳам, дўстим, сен ҳам ўқиёласан!

Дўстлар яна китоб устига энгашишди.

Х

БИЗНИНГ РОМАН

ТўЛА — ГУЛКОР

Март охири-ю, апрель бошларида Тўла билан Самаднинг иши шу қадар кўпайиб кетдики, бошларини қашинишга вақт тополмай қолдилар. Мактаб саҳнининг фойдаланилмаётган бўш, ташландиқ жойини обод қилиш: ҳар хил мева дарахлари экиш, кўп йиллик, бир йиллик гуллар чаманига айлантириш учун юқори синфларга бўлиб беришган эди. Тўлаларнинг олтинчи «В» синфига юз квадрат метрча жой тегди. Дабдурустдан қараганда, бу кичкина жой кафтдай кўринса ҳам илгаридан ишланмай қотиб, ахлат босиб ётганидан, уни эпақага келтириш учун озмунча меҳнат сарф қилинмади. Бу оғир, майда ишда Тўла билан Самад роса ғайрат кўрсатишди. Тўла бу йил ўз ҳовлисида қилаётган жисмоний меҳнатдан мазахўрак бўлиб қолган эканми, Самадни ёнига олиб, синф участкасини аввал обдан тозаллади. Бу ишда ўғил болалар билан бир қаторда қизлар ҳам катта ёрдам беришди. Кейин ер-ни икки марта ағдариб, яхшилаб чопишди. Кимлар енгил замбилларда ахлат ташир, кимлар белкурак билан ер

юмшатар, кимлар хаскаш билан ер текислар, кимлар иш тортиб гулларга жўяклар қилар эди. Иш шундай қайнаб, шундай қизиб кетдики, ташқаридан қараган кишига болалар гўё иш билан банд эмас-у, ўйин-кулги билан баҳрларини очаётгандек туюлар эди. Нимага десангиз, иш орасида бирдан кулгилар чақнар ё бир-бирига қанот бергувчи олқишлар янграр. Синф раҳбари ҳам қўлида белкурак билан болалар қаторида туриб ишлар, шу иши билан бошқаларга ибрат бўлар эди.

Ерлар текисланиб, участка экишга тайёр бўлгандан кейин ўқитувчи тажрибали кўзи билан чўтлаб:

— Фақат тўрт тупгина мева кўчати экамиз. Қалин экиб бўлмайди. Қолган жойини гулзор қиламиз, — деди.

Синф раҳбари мева кўчатлари экиладиган жойини кўрсатиб берди. Болалар ўша жойларини кенг-кенг, чуқур-чуқур қилиб ковлашди.

— Энди мактаб маъмурияти кўчат келтириб бергунча, чуқурчалар офтоб еб турсин, — деди ўқитувчи иш تامом бўлгандан кейин.

Орадан бир ҳафта ўтса ҳам кўчат келавермади. Ҳаволар қизиб, вақт ўтиб борар эди. Тўла ҳеч кимга ҳеч нарса демай, якшанба кунини Самад билан бувисининг Гидрдаги боғига чиқиб кетди. Тоғаси катта боғбон эди. Тўла аҳволини айтгандан кейин тоғаси бош ирғаб кулди-ю:

— Ҳали вақт бор, қўрқма. Агар мактабнинг келтириб беришини кутгинг келмаса, мана, биз берамиз, обориб экиб қўяверасан, — деди.

Тўла суюнганидан ўртоғининг елкасига пақ эткизиб бир урди. Самад гандираклаб кетди. Бу Тўладаги севиш тошқини эканини билгани учун Самад хафа бўлмади.

Тоғаси иккита розмарин, битта қандил, яна битта Намаянган олмаси берди. Тўртта кўчатни икки оғайни иккитадан кўтариб шаҳарга қараб йўртиб қолди. Мактабга қош қорая бошлаганда етиб келишди. Бугун якшанба бўлгани учун мактабда болалар ҳам, ўқитувчилар ҳам йўқ эди. Бугун қилиш мумкин бўлган ишни эртага қолдиргилари келмай, икковлашиб дарров экиб қўя қолишди.

Душанба кунини эрталаб участка олди худди ярмаркадай қизиб кетди. Ҳамма кўчатларга ҳавасланарди. Бошқа синфларнинг участкаларида, ҳали кўчат экилиши уёқда турсин, ери ҳам чопилмаган эди. Ўқитувчи жуда хурсанд бўлди. Биринчи дарсга қўнғироқ чалиниб, синфга кирганда ҳам юзидан қувончи аримаган эди.

— Қайси бир ҳимматли, олижаноб бола участкампизга кўчат экиб қўйибди. Офарин, минг офарин! Директор

билан илмий мудирамиз ҳам офарини деб кетишди. Энди биздан ўрнак олиб, бошқа синфлар ҳам кўчатларни ўзлари тошса бўлар экан, деган қарорга келишди. «Буларни қайси азамат бола эккан?» — деб сўрашган эди, билмаганим учун жавоб беролмадим, — дедим.

Синф раҳбари экувчини қидираётгандек, кўзларини синфга югуртира бошлади. Тўла, бир кўнгли, Самад иккаласи экканини айтмоқчи бўлди, лекин мақтанмиш бўлди деб ўйлаб, чурқ этмай ўтираверди. Тўла индамаганидан кейин Самад ҳам бир нима дейишни эи кўрмади. Шундан кейин Салима сир бериб қўйди. Тўла Самад иккаласи бунисиникидан кўчат олиб келиб экканини кеча кечқурун Салимага айтган эди. Салима жилмайиб қўлини кўтарди.

Ўқитувчи кўриб дарров сўради:

— Нима дейсан, Салима?

Салима ўридан турди.

— Тўла билан Самад эккан.

— Ўқитувчининг очиқ чехраси яна ҳам ёришиб кетди. Юзига камдан-кам кўршинадиган бахт табассуми югурди.

— Баракалла! Офарин! Офарин!..

Богбон ўзи эккан ё улаган кўчатга тутиб, бўй тортиб кетгунча, ҳар кун тагига неча марта келади. Агар пўпалаб ўстираётган бу кўчатини совуқ уриб кетса ё касал нобуд қилса, уни то одам қилгунча ҳаловатини тополмай юради. Борди-ю, ўзининг ғайратидан, тўғри парваршидан кўчати ўнглиниб, барг чиқарса, нишона берса-чи? Богбон, ҳаёти фақат шу бир тун кўчатга боғлиқдек, ўзини йўқотиб қувонади. Ўқитувчини ҳам ҳозир шу қувонч қамраб олди. Буни болалар унинг кўзларида кўрила бошлаган ёшдан сезиб турардилар. Нимага десангиз, ўқитувчи бир нарсадан қувонса ё қаттиқ таъсирланса, ўлкасини босиб ололмай, кўзларига ёш чиқарар, ёшини болалар сезиб ё кўриб қолишидан ўпгайсизланиб, дарров чўптагидан рўмолчасини оларди-ю, кўзларини юмиб, бурнини қоқар эди. Ҳозир ҳам шундай қила бошлади.

— Энди, — деди у, бурни билан кўзларини яхшилаб артгандан сўнг, — навбат гулга, шундайми? Гулларни ҳам барвақт экиб олсак, мактабда биринчилик бизники!

Гул масаласи жуда осон ҳал бўлди. Шу кун дардан кейин участка олди ҳар хил гул кўчатларига тикилиб кетди. Таманно иккита атир гул, Эркиной битта қирқоғайни, Турғун битта сирень билан битта булдонеж, бошқалар шойигул, қашқар гул, қўқон гул, картошка гул,

хусни юсуф кўчатлари олиб келишди. Буларни экишда синф раҳбарининг ўзи бош бўлиб турди. Ортиб қолган кўчатларни мусобақадош олтинчи «А» синфига беришди. Гуллар экилиб бўлгандан кейин синф раҳбари:

— Менда битта таклиф бор,— деди.— Ишимизнинг-ку буёғи аъло бўлди. Энди уёғи ҳам аъло бўлсин, шунча қилган меҳнатимиз зое кетмасин, дейдиган бўлсак, бундан кейин ҳам участкамиздан меҳр кўзимизни узмаслигимиз керак. Менинг таклифим шундай: участкамизнинг бир бурчагига кичкина фанера маҳкамланган битта қоziқ қоқсак-да, унга: «Олтинчи «В» участкаси. Гулкор ё гул ишқибози фалончи», деб ёзиб қўйсак. Нима дейсизлар?

Яна болалар чуғури бошланди.

— Жуда соз! Шундай қилайлик! Ёзиб қўямиз!

Ўқитувчи сўради:

— Хўп, ким уддасига олади?

Йигирматача бола бараварига қичқирди:

— Мен! Мен! Мен!

— Йўқ, ҳаммани ёзолмаймиз. Битта ё жуда борса иккита бола бўлса бас. Шунини ҳам айтиб қўяйки, гулчилик осон иш эмас. Бу иш жуда катта қунт талаб қилади. Ҳар икки-уч кунда сугориб туриш, ерни юмшатиш, бегона кўкатларни юлиш, яъни ўташ, хуллас, кўз қорачиғидай сақлаш керак.

— Бўпти!— деди Тўла, баланд овоз билан. Унинг овози бошқаларникини босиб кетди.— Мен зиммамга оламан!

Тўла бир нарса деганда, бошқалар жим туришни маъқул кўришар эди. Шунинг учун қарор Тўлада тўхтади.

МАЙ АРАФАСИДА

Ҳали майнинг ўзи кирмаган бўлса ҳам, ёқимли ҳиди димоғларни қитиқлай бошлади. Кичкинтойлар уёқда турсин, катталар ҳам бу гулдан у гулга қўниб яйрашган гулкапалаклар сянғари, табиат ҳуснига тўймайди. Мева дарахтлари гуллаб, тугадиганини тугиб бўлди. Тошкентнинг бир-бирдан гўзал кўчаларида, Навоий номи театр атрофида, паркларда, боғларда атиргуллар очилиб, ранглар нафосатини кўз-кўзлайди. Каттакон шишадан атир сеппиб юборилгандек, шаҳардан ҳаммавақт ёқимли ҳид бурқиб туради. Дарахтларни гўё япроқ чиқармаган-у, зумрад тошлардан безаклар тақиб олган дейсиз — баргла-

ри шунчали тиниқ, шунчали зилолки, кўзларингизни қамаштиради. Осмон ҳам юзидан пардасини олиб ташлаган — кундузлари Самарқанддаги Улугбек мадрасасининг кўк ғиштлари каби тиниқ, кечалари эса жимжима қилган саноқсиз юлдузлари билан чеҳраси очиқ. Жавзаки гилослар-чи? О, булар сариқ, оч қизил, қизил, тўқ қизил рангларга бўялиб, дастурхон тўрида савлат тўкиб туради.

На бахтки, баҳор ўзининг биринчи нашидасини келтирди: далаларда ғўзалар қийғос униб чиқди. Улар, худди она бағрига бош қўйиб эркаланган чақалоқлар сингари, майин апрель елининг юмшоқ беланчагида ҳузур қилиб тебранишади, қуёшдан нур эмиб, бўй чўзиб борарди.

Тўла ниҳол эканми, у ҳам ниҳол каби баҳор елларида яшнаб, жонланиб кетди. У бултурги апрелни шўхликдан қўли бўшамай, қўлини совуқ сувга урмай ўтказган бўлса, бу йил у қўл урмаган нарса йўқлигига ҳамма ҳайрон бўларди. Дарсларини муттасил тайёрлайди, Самадга ёрдам беради, уй ишларига қарашади. Ҳалиманинг дарсларига кўз-қулоқ бўлиб туради, мактаб участкасини гулдай тутади, пионер вожайтийси ё комсомол ташкилотчиси топширган вазифаларни бинойидек бажаради. Шунча ишни қойил қилиб қўйиб, яна Самад билан бир соат-ярим соат ўйнашга ҳам вақт топади, кечқурунлари бўлса ё китоб ўқийди, ё шеър машқ қилади.

Май байрамининг яқинлашиб қолиши унинг зиммасига яна янги вазифаларни юклади. Синф деворий газетасининг байрам сонига битта шеър ёзиб беришини, байрам кечасига бадий ўқиш билан иштирок этишини илтимос қилишди. Баъзи бурни кўпчиган болаларга ўхшаб, Тўла ўзини бозорга солмади. Илтимосларини дарров қабул қилди. Бир ҳафта унаб, битта кичкина шеър ёзди. Ўзига анча ёқса ҳам яна кўнгли тўлмай Салимага кўрсатди. Салима ўқиб чиқиб, мийиғида кулиб қўйди. У шундай кулдик, ёққанини ҳам, ёқмаганини ҳам Тўла аниқлай олмади. Шунинг учун хавотирланиб:

— Ёмонми? — деб сўради.

Салима яна бояғидай кулимсраб:

— Йўқ, яхши, — деди.

Салиманинг кулгиси Тўланинг жаҳлини чиқарди. У эски одатини қилиб бир жеркиб ташламоқчи бўлди-ю, лекин ўзини босди. Кўнгли оғриб:

— «Яхши» дейсан-у, яна ўзинг мазах қилиб куласан! — деди.

Салима дарров кулгисини тўхтатди. Кейин узр сўраётгандай қилиб изоҳ берди.

— Йўқ, бошқа нарса эсимга тушиб кетди. Шунга куляпман. Эсингдами, бир вақт ланканинг зарари тўғрисида ўн-ўн беш сатрли бўлса ҳам битта нарса ёзиб бер, деб илтимос қилганимда, жеркиб ташлаган эдинг? Мана энди илтимосимизни ерда қолдирмай, бинойидек шеър ёзиб бердинг. Шунга хурсанд бўлиб кулдим.

Эски ишни эсга солганига Тўла бир оз хижолат бўлди. Лекин шеърининг «бинойидек» эканидан қувониб, ўзи ҳам кулумсиради.

Тўла шеърини редколлегияга топшириб, газетада чиқишини сабрсизлик билан кутиб юрди. Лекин узоқ кутмади. Орадан бир неча кун ўтгандан сўнг Салима хушxabар келтирди.

— Газетани деворга осиб қўйдик. Шеърингни бориб ўқишини мумкин.

Ҳаёт-мамоти шеърининг босилишига боғлиқдек, Тўла: «Йўғ-э!» деб юборди. У шундай суюниб қичқирдики, юраги қинидан чиқиб кетаёзди. Қилиб турган ишини ташлаб мактабига чопмоқчи бўлган эди, онаси қўймади.

Тўла хомуш бўлиб:

— Шу ишни эртага қилсам нима бўлади-я, ойижон,— деб ялинди.

Карима опа болаларининг инжиқлигига ё нозига анчадан бери қулоқ солмайдиган одат чиқариб олган эди. Шунинг учун сўзида қаттиқ туриб, унамади.

— Бугунги ишни эртага қолдириб бўлмайди. Қолган ишга қор ёғади. Ишингни қил.

Илгариги вақтлар бўлса, Тўла онасининг гапига қулоқ солмас, қоладиган ишга қор тугул, тош ёгса ҳам парво қилмас эди. «Боринг-е!» дерди-ю, чиқиб кетаверар эди. Энди эса гап қайтариш уёқда турсин, онаси билан ҳатто гап талашмади. Мактабига боришга учиб, ичи ҳар қанча пишиб турса ҳам, «хўп» деди-ю, онаси топширган ишни қилаверди.

Карима опа Тўлани тонг саҳарда уйғотиб қўйишга ваъда қилган эди. Соат еттиларда уйғотиб, олдига бир стакан қаҳва билан байрамга пиширган ширинликларидан келтириб қўйди. Лекин Тўланинг томоғидан ҳеч нарса ўтмади. Қаҳвасидан бир-икки хўплади-ю:

— Жон ойи, аввал мактабга бориб келай, кейин ичман,— деди-да, онасининг ризолиги билан мактабига чошиб кетди.

Карима опа ўглининг одобидан хурсанд бўлиб, орқасидан жилмайиб қолди.

ГАЗЕТАНИНГ БАЙРАМ СОНИ

Тўла бу сафар мактабига ўғринчи кирмади. Қаддини рост, бошини ғоз тутиб кириб борди. Мактаб қоровули ҳамиша даҳлизда ё иссиқ кунлари эшик оғзида ўтирар эди. Ҳозир эса ўрнида йўқ. Тўла барвақт келгани учун қоровулдан рухсат сўраб кирмоқчи эди. Шунинг учун бир оз кутиб турди. Қоровул келавермагач, бир-икки йўталди. Яна қоровулдан дарак бўлмади. Шундан кейин шарпа чиқармасликка эмас, жўрттага шарпа чиқаришга ҳаракат қилиб, оёқларини дўпирлатиб юриб кетди. Муюлишдан ўтди-ю, қоровул чолнинг газеталардан бирини ўқиб турганини кўрди.

Чол худди деворга миҳлаб қўйилгандек, қотиб қолган эди, Тўла секин келиб, чол орқасидан газетага қаради. Чол Тўлаларнинг синф газетасини ўқиб турган экан. Тўланинг кўзлари газетага тушиди-ю, юраги дукурлаб, томоғига бир нима тикилиб қолди. Шеъри стол ўртасига қўйилган вазадаги гулдай, газетани очиб юборган эди. У шошиб ўқий бошлади:

БАҲОР КЕЛДИ

Баҳор келди. Яна боғимга
Бодроқ бўлиб гуллар очилди.
Гуллар гўё атир чашмаси,
Ҳар томонга ҳидлар сочилди.

Баҳор келди. Думоғимиз чоғ,
Юрак ўйнар қувончга тўлиб.
Қавдай яхши бу гўзал баҳор,
Келса шундай жилмайиб, кулиб!

Кичкинтойлар, қаранг, яйрашар,
Капалакдай кириб бўстонга.
Ҳеч кетмаса, дейсан орзиқиб,
Келган баҳор Ўзбекистонга!

Тўла РАСУЛОВ.

Орқасига Тўла келиб турганидан чолнинг хабари йўқ эди. У, бош мақолани ўқиб бўлиб хиёл тисарилган эди, қўққисдан Тўлага урилиб, орқасига қаради. У ерда Тўла кулумсираб турарди.

— Э, сенмисан, болам! — деди чол, чўчиб кетганидан хижолат бўлиб. — Шу ерда экансан, мундоғ йўталиб ҳам қўймайсан-а!

Тўла дарҳол узр сўради:

— Кечирасиз, отажон, жуда берилиб газета ўқиётган экансиз, шарпа чиқарсам, хаёлингиз бўлинадими, дедим.

Чол мулойим қилиб кулди.

— Ҳа, дарвоқе, буёғи ҳам бор. Қара, бир болани обдан мақташган экан, ўқиб роса маза қилдим. Мен сенга айтсам, азамат бола экан, ҳа! Шунақанги ажойиб ишлар қилибдики, э, герой, чинакам герой!..

Тўла ўша бола менман деб юборишга оз қолди. Айтиб ҳам юборарди-ю, лекин мақтаниш бўлади деб ўйлаб, кулиб тураверди. Чол кўзойнагини тақиб, яна газетага яқин келди.

— Ҳа, оти нима эди? Топдим, мана, Тўла экан. Тўла Расулов. — Чол кўзойнагини олмай Тўлага қаради. — Билдингми? Ҳа, билиб қўй. Мен қоровуллик қилаётган мактабда ана шунақа эсли болалар ўқийди. Ҳа! — Чол шу тахлит фахрлиниб туриб, бирдан Тўлага тикилиб қолди. — Шошма-шошма, мен сени танийман-ку. Кўзимга жуда иссиқ кўриняпсан-а?

Чолнинг хушчақчақлиги Тўлага ёқиб кетди. У ҳам чақчақ уриб жавоб қилди:

— Ия, эски танишимиз-ку! Мени мактабда кўргансиз-да,

Чол энгагини қашиб, хаёл суриб кетди.

— Ҳа, мактабда кўрганман — тўғри. Йўқ, сени бугун қаердадир кўргандайман.

— Постда мудраб қолган бўлсангиз, тушингизда кўргандирсиз, — деди Тўла ҳазиллашиб.

Чол кулиб юборди.

— Обба чатоғ-эй, мудраганимни кўрганга ўхшайсан-а! Йўқ, тушимда эмас, ўнгимда кўрганман. Шошма-шошма, қўлингда бир нима бормиди?

Тўла елкаларини қисди.

— Бугун қўлимда ҳеч нарса йўқ эди. Мана қаранг.

Чол Тўланинг қўлларига қаради. Қўлларини бўш кўрса ҳам, ишонмади шекилли, кўзойнагини бир артиб

олиб, Тўлага қаттиқ тикилди. Кейин ёш болага ўхшаб қиқирлаб кулиб юборди.

— Оббо чатоғ-эй! Топдим-топдим! — деди. Кейин газетадаги суратни ишора қилиб, сўради: — Мана бу бола сен эмасми? Йўқ, сенсан! Ҳа! Бир қара, азамат.

Тўла участкада лейка билан тушган суратини боя газета саҳифасида кўрган эди. Шундай бўлса ҳам, чолнинг кўнгли учун, суратга бир қараб олиб:

— Мен шу болага ўхшайманми? — деди.

Чол хурсанд бўлиб кетди.

— Ўхшайсан. Худди ўзисан, болам! — Чол Тўлани суғиб, елкасига уриб-уриб қўйди. Кейин яна бирдан шошиб қолди: — Шошма-шошма, бир нарса эсимга тушди.

Газетани йиртиб қочган бола сен эмасми, а, чатоқ?

Тўла бир оз қизарган бўлса ҳам сир бермади.

— Қани, яхшироқ қаранг-чи, ўша болага ўхшайманми? — деди кулиб.

Чол яна тикилиб қаради.

— Ҳа, ўхшайсан.

Энди Тўла қаҳқаҳа уриб кулиб юборди.

— Обба отажон-эй, мени ҳаммага ўхшатаверар экансиз-да!

Чол, адашибман шекилли, деб бир оз хижолат бўлди.

— Қайдам, жуда ўхшайсан-ку, — деди.

Тўла тан берди.

— Ҳа, ўша бола мен эдим.

Чол бошини тебратди.

— Э, айтмадимми ўшанга ўхшайсан, деб! Қара, ўшанда адашган экансан-да, а? Хайр, майли. Эндикки тўғри йўлга тушиб олибсан, марра сеники. Баракалла, ўғлим, ақлинг бор экан! — Чол ўзига жуда ярашиб тушган бир муғамбирлик билан бир кўзини қисиб, секин сўради: — Яна адашиб-нетиб юрмайсанми?

Тўла дадил жавоб берди:

— Йўқ, отажон, энди ҳеч адашмайман!

— Ҳа, баракалла, энди ҳеч адашма, — деди чол, жиддий қилиб. — Кимки адашибди, у энг аввал ўзига жавр қилади: ҳаммадан дашном ейди, ҳар қадамда панд ейди, одамларнинг кўзига хунук кўринади. Баъзи водон болаларга жуда ёмон жаҳлим чиқади-да! Тавба, эл юрган тўғри йўлдан юрмай, эгри йўлга тушиб олишади. Нега шундай қилишади, биласанми, а?

Тўла шошиб қолиб, дарров жавоб беролмади. Жавобни чолнинг ўзи берди.

— Аҳмоқликдан шундай қилшади. Ҳа, бориб турган аҳмоқлик бу! Тўғри, кейин, ақллари кирганда пушаймон бўлишади-ю, лекин фойдаси йўқ-да, ўғлим!

Чолнинг гаплари Тўлага худди юрагини кўриб туриб гапиргандай таъсир қилди. У қизармади, алаmidан бўзариб:

— Жуда тўғри айтдингиз, отажон!— деди.— Ўзимдан қиёс-да. Бир йил умрим бекор ўтди. Ҳозир шундай пушаймонманки, қани энди фойдаси бўлса...

Чол унинг гапини бўлиб қўйди:

— Албатта пушаймон бўласан-да. Бир йил оз гапми! Эҳ-ҳа! Уч юз олтимиш беш кун-а! Шунча кунни бекор ўтказиш уят-ку ахир!— Чол куйинганидан шундай деди-ю, кейин Тўлани юпатишга тушди:— Майли, кўп хафа бўлаверма. Ақлинг бор экан, вақтида этагингни йиғштириб олибсан. Қани энди, сенга ўхшаб адашган болалар ҳам сендақа ақлларни топиб олишса! Улар ҳам топиб олишар. Энди сен буёғига маҳкам бўл. Кўр ҳам ҳассасини бир марта йўқотади, ўғлим. Халқда шундай мақол бор, биласан-а?

— Биладан,— деди Тўла, чол юзига миннатдорчилик билан қараб.

ЖУМБОҚ ЕЧИЛДИ

Тўладаги яхши ўзгаришлар шу қадар кўпайиб кетдики, айтган билан адо бўлмайди. Лекин бири тўғрисида албатта тўхтаб ўтиш керак. У, энг, аввало, юзини қора, дилини кир қилиб келган ёлғончиликка қарши кураш бошлади. Нимага десангиз, ёлғончилик мўрига ўтирган исдек кўнглига ўтириб қолган эди. Бу кўнглил могорига қарши кураш очганини билгимиз келса, Тўланинг Самадга айтаётган гапларига қулоқ солайлик, қани, у нима деяр экан?

— Мен илгари: ҳамма бола ёлғон гапирди, ёлғон гапириш уят эмас, шунинг учун мен ҳам гапираверман, деб ўйлардим. Кейин билсам: ёлғончилик жуда ёмон нарса экан. Айниқса ҳурматли синф раҳбаримизнинг гапларидан кейин кўзим очилди. Сен у вақт касалхонада эдинг.

— Нима дедилар?— деб сўради Самад.

— Баъзи калтафаҳмлар бошқаларни алдайман деб ёлгон гапирмайдими, лекин шу ёлгончиликлари билан ўзларининг пасткаш, ифлос, ярамас одам эканликларини ошкор қилиб қўйишади дедилар. Ана шундан кейин мен ҳам ёлгон гапирмайман деб қасам ичдим, ҳамма айбимни бўйнимга олдим. Спифда, бутун болалар олдида ҳамма ёлгон-яшириқ ишларимни айтиб бердим. Дарсларимни Салимага тайёрлатганимни, сени йўлдан уриб Робинзон Крузоликка олиб кетганимни, сенинг касаллигинга мен сабаб бўлганимни — ҳаммасини оқизмай-томизмай бўйнимга олдим. Кундалик дафтаримни адамлардан ҳайиқиб ўзим кўмирхонага беркитганимни адамларга айтиб бердим. Биласан, ёзда дарактларнинг барглари чанг босиб, тусини хунук қилиб қўяди, а? Бир ёмғир ёғса нима бўлади? Барглар ювилиб зумраддек тиниқ бўлиб қолади, шундайми? Айбларимни бўйнимга олганимдан кейин назаримда, юрагимни босиб ётган могорлар ҳам ювилиб кетгандай бўлди. Сени билмайман-у, лекин мен бир кун эмас, бир кун ҳамма ёлгончиликларим ошкор бўлади-ёв деб қўрқиб юрардим. Энди бу қўрқувдан ҳам қутилдим. Бировдан тилим қиспладиган жой қолмади. Ҳаммага очиқ кўз, ёруғ юз билан қарай оламан.

Самад ўртоғининг куйиб-ёниб, гоҳо қувониб-суюниб айтган гапларини, негадир, бўшашиб эшитди. Ҳақиқатда эса дўстининг ёлгончилик балосидан қутилиб олгани учун қувониши керак эди. Ҳолбуки, қувониш уёқда турсин, тумшайиб олди. Тўла унинг юзига тикилиб гапирётгани учун дўстининг чеҳрасидаги нохушликни сезиб:

— Нима бўлди? Бир еринг оғрияптими? — деди.

Самад лабларини буриб, кифларини қоқди.

— Ҳеч.

Тўла, унинг нафсига тегадиган бирон гап гапириб юбордимми, деб ўзидан хавфсиради.

— Сенга қаттиқ тегадиган гап гапирмадим шекли, нега хафасан?

Самад бир нарсадан қаттиқ пушаймон киши сизгари, машқи тушиб гапирди:

— Сендан эмас, ўзимдан хафамап.

Тўла ҳайрон бўлди.

— Нега ўзингдан хафа бўласан?

— Сенга ўхшаёлмаганимга.

Тўла кулиб юборди.

— Ол-а! Сендан ўзиб ойга чиқиб олибманми?

— Ойга-ку чиққанинг йўқ, лекин юзинг ойдаи ёруғ. Меники бўлса...

Самад сўзининг охирини айтмади. Тўла биз оз кутиб турди, ўртоғи миқ этмагандан кейин:

— Ҳорами?— деди, ажабланиб.

— Ҳора! Ҳора бўлганда ҳам, қозоннинг тагидан баттар....

Самаднинг кўзларига жиққа ёш тўлди. Тўла ҳангманг бўлиб қолди. У ўртоғини анчадан бери бундай аҳволда кўрмаган эди.

— Айт ахир, нега бундай дейсан?

Самад кўзларидаги ёшларини яшириш учунми ё ўзини босиб олиш ҳаракатидами, юзини тескари ўгириб олди. У шу алфозда бир неча минут ўтирди. Тўла ҳам гап қотмади. Самад алламаҳалдан кейин юзини ўгирди, шунда ҳам Тўлага эмас, ерга қараб туриб:

— Китоб воқеаси эсингдами?— деди.

Бу воқеа Тўланинг эсидан чиқиб кетган эди.

— Ҳанақа китоб?

Самад энди заҳар аралаш қилиб кулумсиради.

— Э, ҳа!— деди Тўла, эслаб.

— «Ватан адабиёти»-чи? Ҳов янги китобингга сурат чизиб юборибсан, деб сени қоралашувди-ю?

— Ҳа, ўшанда пионерлик қасамингга ҳам ҳеч ким ишонмади. Пионерлик қасамини булғади, деб ҳамма сендан нафратланди.

— Биладан, эсимда.

— Кейин: «Китобимни биров алмаштириб қўйганми-кан?»— деб мендан сўраб эдинг, билмайман, дедим. Эсингдами?

— Эсимда.

— Сенга хиёнат қилдим.

— Йўғ-е!— Тўла бир сапчиб тушди.

— Ҳа, ўша китоб меники эди. Мана буниси,— деди Самад портфелидан китобни чиқариб,— сеники. Орқа муқовасининг четига «Т. Р» деб қалам уриб қўйган экансан резинка билан ўчириб юборганман.

Тўла нашъа қилганга ўхшатиб кулумсиради.

Самад калласини ердан оғир кўтариб:

— Кечир, энди қилмайман,— деди.

ТЎЛА — РОМАН ҚАҲРАМОНИ

Дехқон келаси кузда оладиган ҳосилининг ғамини шу куздан кўради. Ерларини шудгор қилади, қишда

яхоб беради, ўғит чиқаради, баҳорда чигит экади, вақтида ғўзаларни парвариш қилади, ёзи билан ҳар туп ғўза бошида парвона бўлади — ана шундагина кўнглидаги ҳосилини олади. Деҳқоннинг кузи — меҳнатнинг кўзи.

Болалар ҳам шундай. Лекин улар кузда бошлаган меҳнатларининг маҳсулини ёз бошларида йиғиб олади-лар. Яхши меҳнат қилган бола — яхши ҳосил олади, синфдан-синфга кўчади. Ёмон меҳнат қилган бола — юзи қора бўлиб қолади — синфдан-синфга кўчмайди.

Тўлаларнинг сифида ҳамма яхши меҳнат қилди. Тўлага, Самадга ўхшаган баъзи ўйинқароқ болалар ҳосил гамини емай, кузги ялло қилиб ўтказиб юборган бўлсалар ҳам, қишда, айниқса баҳорда шундай қаттиқ меҳнат қилишдики, биронтаси дарсларидан чалиқмади, кузга қолувчи бўлмади. Ҳамма синфдан синфга кўчди.

Тўла синфдан кўчишини илгаридан билса ҳам, бугун, ўқиш йилининг сўнгги кунда, синф раҳбари оғзидан эшитиб, кузда мўл ҳосил олган деҳқондай, танасига сиғмай қувонди. Агар эски одатлари билан узил-кесил хайрлашмаган бўлсами, ҳозир синф раҳбарини ҳам, синфдошларини ҳам назарига илмай, синфда ирғишлар, қичқирар, шовқин солиб ташқарига югурар эди. Тўла ундай қилмади. Ўқитувчисига ёрқин кўзлари билан чарақлаб қаради-ю, шу қарашида юрагининг бутун ўти, жўшқин ҳарорати билан унга миннатдорчилик билдирди. Ўқитувчиси буни тушунди:

Самад ҳам синфдан ўтди. Унинг баҳолари Тўланикидан анча паст бўлса ҳамки, ўртоқларининг астойдил ёрдами, ўзининг зўр ғайрати соясида юзи ёруф бўлди.

Синф раҳбари ҳар йил сўнгги дарсни, одатда суҳбат билан ўтказарди. Йил давомида чигилиб қолган масалаларни ечиб берарди. Бугун ҳам шундай қилди. У баҳоларни эшиттиргандан сўнг, нима тўғрисидадир гап бошламоқчи бўлиб турган эди, Самад қўлини кўтариб қолди.

Ўқитувчи сўзини тугатиб.

— Марҳамат, — деди у.

Самад ўрнидан турди. Билмаган дарсини ўқитувчиси сўраб қолганда жавоб беролмай дами ичига тушиб кетган бола сингари, бир оз ерга қараб турди. Кейин томоғини бир қириб олиб:

— Тўланинг китобини алиштириб қўйганимни бўйинимга олмоқчиман,— деди.

Болалар ялт этиб Самадга қарашди. Синф раҳбари боши билан маъқуллаб, жиямайди. Самад ҳамма гапни айтиб бўлгандан кейин ўқитувчи вазмин гап бошлади:

— Офарин! Бугун бўйинингга олмасанг, кўнглим хпра бўлиб қоларди. У китобдаги суратларни сен солганингни билардим. Шундай суратлар дафтарингда ҳам учраб қоларди. Лекин ўшанда ўзинг бўйинингга олмаганинг учун бир нима демардим. Ахир бир кун ўзинг иқрор бўларсан, гуноҳсиз ўртоғингни хижолатдап чиқарарсан, деб кутиб келдим.

Синф раҳбари яна кўп нарсаларни гапирди. Самад виждон азобидан қутулиб, юраги шодликка тўлиб тургани учун ҳамма гапни яхши уқолмади. Фақат кулиб, хурсанд бўлиб қараб ўтирди.

Ўқитувчи сўзини тугатиб:

— Яна кимнинг қандай гап бор?— деб сўради.

Тўла худди шу саволни пойлаб ўтирган эди, сўзни бошқалар илиб кетишидан кўрқиб дарров қўлини кўтарди. Синф раҳбари Тўла чехрасидаги бахт учқуналарини кўриб, ичидан қувонди. Жилмайиб:

— Марҳамат, гапир, Тўла,— деди.

Тўла одоб билан ўрнидан турди.

— Бир нарсани сўрамоқчиман-у, лекин бетим чидаяпти,— деди уялиқираб.

— Нимага бетинг чидаямайди? Уят гапми? Уят бўлса гапирма.

Тўла ботиқирамай:

— Йўқ,— деди.

Синф раҳбари гап нима устида эканини сездимми, хайтовур, уни гапиртириш учун:

— Бўлмаса нега бетинг чидаямайди?— деди.

— Қайдам.

— Гапиравер. Бу ерда бегопа одам йўқ-ку, ҳаммаси ўртоқларинг, мен...

Тўла атайин йўталиб олди.

— Бу йилги баҳоларимнинг ҳаммаси аъло бўлмаса ҳам, лекин ёмонларим йўқ. Шундайми?

Ўқитувчи тасдиқлади.

— Шундай.

Тўла энди ўзини анча тутиб олиб, дадил гапирди кетди:

— Ўқини йилги бошида: «Яхши ўқисанг, пинтомли

бўлсанг, ўртоқларингга ёрдам берсанг, укаларингнинг дарсларига қарашсанг, жамоат ишидан қочмасанг, хуллас, ибратли ўқувчи бўлсанг, сен ҳам Қизил Армияга ёрдам берган болага ўхшаш бирор асарга қаҳрамон бўлишнинг мумкин», деган эдингиз. Келаси йилда баҳоларини бешга чиқарсам, мен ҳам ўша болага ўхшай оламанми?

Тўланинг сўнги сўзлари болаларнинг кулгиси ичида кўмилиб кетди. Ҳамма ҳаҳолаб кулиб юборди. Тўла бунақа кулги кўтарилишини ўйламаган эди. Шунинг учун ерга қараб қолди. Бир кўнгли, жойига ўтириб олмоқчи ҳам бўлди. Лекин ўқитувчидан руҳсат олмай ўтиришни айб билди. Синф чуғурга, пасту баланд кулгига тўлиб кетган эди. Синф раҳбари гап бошлаши билан синф сув қуйгандек жимиди.

— Келаси йилга қолдириб нима қиласан, шу йил бўла қолсанг-чи? — деди у ҳамон жиямайиб.

Бу йилги ўқиш даври ўтиб кетган эди, шунинг учун:

— Иложи йўқ-да,— деди Тўла умидсизлашиб.

Синф раҳбарининг кулишида, кўзларининг қарашида аллақандай қувлик бордек эди. Ҳарҳолда, Тўлага шундай туйилди.

— Ниманинг иложи йўқ?— деб сўради ўқитувчи яна кулимсраб:

Тўла қийналиб бўлса ҳам:

— Бу йил ўша болага ўхшашнинг иложи йўқ,— деди.

Ўқитувчи худди ичига қуёш кприб олгандек, чарақлаб кетди.

— Борди-ю, шу йил оқ ўша боладек қаҳрамон бўлиб қолган бўлсанг-чи?

Бутун синф «наҳотки!»— деб юборди.

— Ҳа,— деди ўқитувчи, «ишонаверинглар», дегандай қилиб. Кейин ўридан аста турди-да, дераза тоқчасидаги ўроглиқ нарсаларни столга келтирди. Шошмасдан боғини ечди, ўров қоғозини очди. Болалар уни дафтар ё дарслик деб ўйлашган эди. Лекин қоғоз ичидан бутунлай бошқа китоб чиқди. Ўқитувчи биттасини олиб, баланд кўтарди: — Мана, кўринглар: «Бизнинг роман!»

Болалар ўриларидан туриб кетишди. Улар ҳозирги аҳволларида қозонда бодраб сакраган бодроқларга ўхшарди. Ҳаммаёқдан чуғур, ҳаммаёқдан дукур кўтарилиди. Ўқитувчи ҳам қўйиб берди. Синфни тўлдирган шовшув ичида: «Ким тўғрисида? Ким тўғрисида?» «Қаҳра-

мони ким? Тўлами?» — деган саволлар, товушлар эшитилар эди.

Ўқитувчи бўш қўлини кўтариб болаларни тинчитди.

— Китоб сизлар тўғрингизда. Қаҳрамони — ҳаммангиз. Жумладан Тўла, Таманно, Самад, Салима, Турғун, Эркиной, Малла, хуллас, ҳаммангиз.

Синфда яна қушлар чуғури бошланди. Ўқитувчи болаларга қараб:

— Қани, марҳамат, битта-битта келиб, китобдан олинглар,— деди. Тўла ўзининг китобини балад кўтарганича уйга қараб югурди.

УЗИНГДАН КҮР

11—4018

КУТИЛМАГАН МЕҲМОН

Дунёда кўп қизиқ воқеалар бўлади-да! Қаранг, етти ухлаб тушингизга кирмаган нарса бирдан хаёлингизга келади-ю, ихтиёрингизни олиб қўяди. Яқинда менда ҳам шунақа бўлди. Бу гапни бировга айтсам, лақиллатяпсиз, деб ҳеч ким ишонмайди. Хўш, сизга ҳам айтай, қани ишонармикансиз. Бир кун, денг, «Бизнинг роман» номли қиссамнинг қаҳрамони Тўла Расулов туйқусдан эсимга тушиб кетса бўладими! Ёшига яраша шўх, лекин пишиқ бола эди. «Ҳозир эси кириб, оғир бўлиб қолдимикан?» деб қўмсаб турсам, бирдан ташқари эшигимизнинг қўнғироғи жириглаб қолди. Ичкарида мендан бошқа ҳеч ким йўқ эди, эшикни ўзим бориб очдим.

Остонамдан бир неча қадам нарида мурти энди сабза урган, сочлари ҳозирги йиғитчаларишқига ўхшаб орқасига таралган хушбичим бир йиғитча турибди. Кўзим тушди-ю, ичим бир ёришиб кетди — юзи таниш туюлди. Шу он: «Қаерда кўрганман? Қачон кўрганман бу йиғитни?» деган хаёл мени қамраб олди. Лекин сўрашга улгурмадим. У икки қадам олдинга босиб, қўлларини кўксига қовуштирди-ю:

— Ассалому алайкум, домла,— деди.

— Ваалайкум ас...

— Мани танимадингиз-а, домлажон?— деб алигимни бўлиб қўйди. Шошиб қолганимдан тайинли бир гап айтилмай, чайналиб қолдим:

— Ҳа, ҳалиги... мухлислардандирсиз-да...

Йиғит бу тахминни рад этди:

— Йўқ, домлажон, бунинг бошқа, муҳим томони ҳам бор,— деди ўз ақидасида маҳкам турган киши қатъияти билан.

У энди остона томон яна бир қадам ташлади. Кўзларимга тикилиб:

— Яхшироқ қарап-а, домлажон, зора таниб қолсангиз,— деди.

У ҳамон ташқарида, мен ичкарида турардик. Қаранг, шошиб қолганимдан ичкарига таклиф қилиш эсимга ҳам келмабди!

— Ичкарига киринг,— дедим андак қизариб.

Йигитча тортиниб ҳам, ўзини бозорга солиб ҳам ўтирмади. Дадил кирди. Кабинетимнинг эшиги очиқ эди, тўғри ўша ерга таклиф этдим. Йигитчанинг бемалол киравериши юрагимни плитди. Мен уни ҳали яхши билмасам ҳам, гапларига дарров учақолган бўлмасам ҳам, яна аллақандай ҳис қутқуси билан унга дивандан жой кўрсатдим. У дарҳол ўтирақолмади. Менинг ўтиришимни кутдими, боши хиёл чанга эгилган, ўнг қўли кўксига тутилган алфозда менга жилмайиб қараб тураверди. Мен ўтирдим, у ҳам ўтирди. Унинг бўзарган юзига синчиклаб қарадим. Қарашим маъносига у дарҳол тушунди.

— Ҳозир, домла,— деди-ю, ўзини босиб олишга тиришиб, бир неча зум индамай ўтирди. Юраги қинидан чиқшига талпинаётган одамдек, оғир-оғир нафас оларди.— Ҳозир... ҳозир ҳаммасини айтиб бераман, фақат...

У яна сўзини бўлиб қўйди. Ё сўз тополмади, ё юраги ёмон урарди. Пича индамай турди, кейин бошини бир сараклаб, гапни давом эттирди:

— Ўзиям орадан анча вақт ўтиб кетди-да, домлажон. Сиз билан охириги марта кўришганимда ўн уч яшар эдим. Қаранг, болалик суратим йўқолиб, қайтиб келсам, маҳалламиздаги ўртоқларим ҳам таншмади.

— Қаердан, армияданми?— дедим сўзини бўлиб.

Йигитчанинг дами ичига тушиб кетди. Юзига энди югура бошлаган қизиллик яна сўнди. Боши бирдан пастга тушди. Анча ўтирди у шу ҳолатда. Кейин бошини кескин кўтариб, юзимга тикилди.

— Армиядан бўлса кошки эди! Мен умримнинг икки гулини бекорга пайҳон қилдим! Ҳай, бу бошқа гап. Ҳозир эса сиздан илтимос, домла, айбга буюрсангиз ҳам сиздан илтимос: мени учар ё товламачи деб ўйламапг. Мен ҳозир ўзини босиб, ўзини таниб олган одамман. Киякчина бошимдан катта ташвишлар ўтган. Ҳай, буни бир ёққа қўйиб туриб, муддаодан гапирай. Шундай қилиб, қайтиб келсам, ўртоқларим таншмади. Мўйловим чиққан эмиш, бўйим ўсган эмиш, кап-катта йигит бўлиб қолган эмишман...

У шу ерга келганда тўхтаб, жилмайди.

— Сизга ҳам шундай туюлгандирман-да, а, домлажон?

Унинг бу саволида эпсиз яширилган пичинг бор эди. Мен унинг юзига тикилдим-у, лекин бир нима демедим. Фақат «қайдам» дегандай елкамни қисдим.

— Ҳали ҳам таний олмадингиз-а? Хўп бўлмаса, ўзини танитай, отим Тўла, фамилиям Расулов. Энди танигандирсиз-а, домлажон?

Бу от менга таниш, танишгина эмас, қадрдоп ҳам. Ахир у болалар тўғрисида ёзган биринчи қиссам қаҳрамонининг оти-ку! Лекин ўзини ҳеч қачон шу етук қиёфада кўрмаганман. Ўйлашиб кетдим. Боя, шу йигит келишидан атиги бир неча соат олдин эсимга тушиб, мени ўйлатиб қўйгани кўз олдимга келди-ю, кўнглим бирдан ёришиб кетди.

— Шошманг-шошманг, отингизни Тўла дедингизми? У ёқимли қилиб жилмайди.

— Ҳа, Тўла Расулов.

— Ия, шунақа демайсизми, кам бўлмагур! — дедим, ичимдаги бор қувончимни баралла ошқор этиб.

Йигитча шарақлаб кулиб юборди. Овози бирам чиройли, бирам ёқимли эканки, кабинетимда одам ҳушини олиб қўядиган бир гўзал музыка янграгандай бўлди. Лекин бу музыка мени ўйлатиб қўйди. Дунёда ўзининг ҳам, отасининг ҳам оти бир хил одамлар камми? Ўшаларга ўхшаганлардандир-да, бу йигитча ҳам!

Тўла юзимдаги иккиланиш аломатларидан хулоса чиқардим ё кўнглимга қелган гаини сезиб турибдим:

— Йўқ, ундоғ эмас, домлажон. Тўғри, номлари, ҳатто фамилиялари ҳам ўхшаш одамлар бўлади. Лекин мен қаламшигиз маҳсулиман. Ҳа, ишонаверинг, худди шундай, мен сиз яратган инсонман, асарингиз қаҳрамониман.

— Ҳа, фақат асарим қаҳрамони, аммо мен дунёга келтирган инсон эмас. Инсон қалам билан яралмайди, балки ўхшаш, яъни образи яратилади.

— Хўп, шундай-у, лекин мен сизни энг яқин кишиларимдан, деб биламан.

— Бу бошқа гап.

— Шундай қилиб, домлажон, бошимга бир ёмон кулфат тушди-ю, сизни қора тортиб келдим. Танисангиз ҳам танимасангиз ҳам мени қабул қилиб, сўзимни эшитасиз, илтимос. Қайси бир китобда ўқиган эдим, ҳозир ёдимдан кўтарилибди, ана ўша китобда: «Одам боласи дунёга йиқилганларни турғизиб қўйиш учун келади», дейилган. Ҳа, хўп деяверинг, худди шундай дейилган. Агар шу гап ҳақ бўлса, мен шу қисқагина умрим чорра-

ҳаларида кўриб-билиб ишондимки, одам боласи дунёга худди шу мақсадда келади. Агар шундай бўлмаса — бир олижаноб инсон турғизиб қўймаса, йиқилган бечоранинг ҳоли не кечади? Ўлиб кетиши керакми? Йўқ. Бундан ташқари йиқилишда ҳам йиқилиш бор. Биров ўз қилмиши билан хатога учраб йиқилса, яна биров бошқаларнинг зарбасига учраб йиқилади. Ҳа, шундоғ бўлиши мумкин.

Ана холос! Бу гаплар оддий мулоҳаза эмас, фалсафа-ку!

Бу дудмал юк мени ўйлатиб қўйди. У шу гапида ўзини назарда тутмаяптимики? Агар ўзини назарда тутган бўлса, айби нимада? Ҳаёт чорраҳаларининг бирон қалтис жойида қоқилганмики? Қоқилган бўлса, қаерда, қачон, қандай қоқилган? Шунисини айтмаяпти. Сўрасаммики? Сўрадим.

Тўла бу гал юзимга илжайиб эмас, қовоғини солиб қаради. Кейин, мендан бир ёмонлик ўтган-у, шу ёмонлик аламини ҳозир чиқариб олишга қасд қилгандек, кўрс-кўрс гапира кетди.

— Албатта, бошимдан ўтган гапларни ўзим айтиб беришим керак. Сиз буни қаердан ҳам билар эдингиз. Сиз мени ҳо ўшанда, олтинчи синфни битирган кунимда ташлаб кетганингизча кейин йўқлабсизми? Йўқлаш уёқда турсин бирон марта ўйлабсизми? Одамнинг одамга меҳри ҳар хил бўлар экан-да, на чора.

Мен, ҳаяжонимни қўлимдан келганича босишга тиришиб, шундай дедим:

— Яхши йигит, сиз мени кимим деб иддао қиляпсиз: яхши кўрган ўқитувчим дебми ё менга номаълум бошқа иддаонгиз ҳам борми?

Тўла калласини чўрт буриб, менга тикилди. Унинг бу таажжуб қарашига мени танимаётган одам ҳайрати бор эди.

— Агар иддао деган сўзингизни даъво деб тушунадиган бўлсам, у ҳолда, бир вақтлар сиздан буюк эҳтиром билан таълим олган миннатдор шогирдингиз эдим, дейиш фахри ғуруридан маҳрум бўлиб қолсам керак. Йўқ, ҳар қандай шогирд учун нонтепкиликдан тубан тушкунлик бўлмайди, деб ўйламап. Домлажон, сиз менинг устозимсиз. Сизга ўргатадиган ё гапингиздан қийиқ топадиган жойим йўқ. Устоз ҳам ота қатори табаррук зот. Мен сизни отам дейтган бўлсам, сизга ўғиллик даъвосини қилиб эмас, сизни отамдек ҳурмат қилаётганимни тушунасиз, албатта. Кейин ўзимнинг отам

бор, биласиз. Бу масалада пешанамдан зорланадиган жойим йўқ.

— Албатта-албатта, ўзингизнинг отангиз бор. Бор бўлсин! Шунинг учун мен сизни, яъни Тўла Расуловни қаламим маҳсули деёлмайман. Сизни дунёга келтирган ўз ота-онангиз бор. Менинг Тўлам эса қаламим маҳсули, адабий образ. Исмнингиз билан фамилиянгизнинг бир хиллиги эса, бу ёқимли бир тасодиф, ортиқ эмас.

— Мен ҳам шу фикрдаман, ортиқ эмас,— деди Тўла жилмайиб. Кейин менга миниатдор кўз билан тикилди.— Домлажон, сиздан бир масалада беҳад миниатдорман. Олтинчи синфни тугатар кунларимизнинг бирида биз — шогирдларингиз билан суҳбат ўтказиб: «Одамнинг бўйи ўсади, бўйи билан бирга билими, меҳнат тажрибаси, ақл — фаросати ҳам ўсади. Лекин одамда ҳақ деб билган, ҳақиқат деб билган нарсаси, яъни шу ҳақиқат деб билган нарсасининг таътанасига бўлган ишончи, яъни ақдаси йисон билан ҳаммавақт, ҳамма шароит ва муҳитда унинг йўлчи юлдузи бўлиб қолиши керак», деган эдингиз. Меъни ҳузурингизга бўйшимни эгдириб келтирган шу таълимotingиз бўлса керак. Ҳа, шу! Раҳмат сизга, домлажон, минг раҳмат.

Тўлажон узрини яна улаб кетди:

— Кечиринг, домлажон, қизишиб кетдим,— деди у, менга ачингансимои бир эзгинликда мўлтираб.— Кечирасиз-да, мен сизнинг олдингизга сизни хафа қилгани ё ўринсиз саволларим билан жаҳлингизни чиқаргани келганим йўқ эди. Ишонинг, яхши ният билан келган эдим, гап қурмағур тойиб кетди.

Эгилган бошни қилич кесмас, дейишди одамлар. Унинг чеҳрасига кўзим тушди-ю, юрагимдаги гашлик даф бўлди. Унга кулимсраб боқдим.

— Агар йўқ демасангиз, сизга бир плтмос билан мурожаат қилмоқчи эдим,— деди у тортиниброқ.

— Бемалол, Тўлажон, бемалол.

— Агар хоҳласангиз, яъни қизиқсангиз-да, ўсмирлик чорраҳаларида йўл қўйган хатоларимни қоғозга тушириб қўйгандим, шунинг бир кўздан кечирсангиз, мабодо мақбул бўлса, чоп эттирсангиз, дедим. Бунда мен икки нарсани назарда тутаман. Биринчи, сизнинг қаламингизга мансуб «Бизнинг роман» номли қиссангизнинг қаҳрамони Тўла Расуловнинг образи мукамалроқ бўларди. Иккинчидан, менга ўхшаш тўғри, ёруғ йўлни қўйиб қинғир, қоронғи йўлни танлаган шабкўрлар ярамас қилмишларининг оқибати албатта вой бўлишини шу

хотира дафтаримни ўқиб-ўқиб олишса, албатта, кўзларини очиларди-ёв, деб ўйлайман.

Тўланинг бу пок ниятида олижаноблик беҳад эди. У ўзи айтган гапдан ўзи ҳам таъсирландими, бирдан бошини кўтариб юзимга тикилди. Чехраси қуёшли кундек очик эди.

— Хайриятки, одамда ақида деган буюк тушунча бор. Бунинг ҳикмати беқиёс. Бошингизга тушган кулфат ҳар қанча оғир, ҳатто даҳшатли бўлмасин, продангиз мустаҳкам, ақидангиз қаттиқ бўлса, сизни ҳеч қачон қайира олмайди. Мен буни ўз бошимдан ўтказдим. Ишонинг, домлажон, бошимга кўп ёмон кунлар тушди. Мени у ёмон кунлардан бир сўзда қаттиқ турганим — ақидам кутқазиб қолди. Ақида шундай улуғ нарса эканки, уни қанча ҳақиқат тошига уришмасин — синмайди. Спини уёқда турсин, аксинча, янада мустаҳкам тортди.

Тўла шу ерга келганда бирдан қиқирлаб кулиб юборди.

— Шу аянч кунларимда ҳар хил одам билан кўришдим, сўзлашдим. Буларнинг ичиде ярамасларни ҳам, бошингизга кўтарсангиз арзийдиган оддий, улуғ инсонларни ҳам кўрдим. Бунақаларига ҳавас қилдим, улардан ҳаёт тарзини, муҳокама илмини, қисқаси одамгарчиликни ўргандим. Мана, масалан, ўсмирлар ахлоқини тузатиш колониясида тарбиячи бўлиб ишлайдиган капитан Турсунали акани олайлик. Ана тарбия илмининг алломаси! Ҳар бир сўзи — бир ботмон тилло! Тилло нима бўпти, бу топиладиган мато. Унинг сўзи-чи, йўқ ҳеч нарса билан ўлчаб ё баҳолаб бўлмайдиган қимматбаҳо хазина! Оғзимдан чиққан гапларнинг ҳаммаси демасам ҳам кўпп — жуда-жуда кўпи ўша Турсунали акамдан эшита-эшита танамга, онгимга сингиб кетган бебаҳо сўзлар. Мен бу одамни спз домлажоним қатори қадрлайман. Қуллуқ! Сизга, Турсунали акага ўхшаш продаси бақувват одамлар олдида бошимни бир марта эмас, минг марта эгишга ҳаммавақт тайёрман. Эл-юртдан олган ақидангга эгилмаган бошининг боридан-йўғи!

Жуда ўткир, етук гап! Ҳаёт дошқозониде қайнаб топган гапими ё бошқалардан эшитиб олган гапими, ҳар икки ҳолда ҳам, ақида деб билган сўзи шу бўлса, бу болага қойил. Мен унинг бу гапларини бир тасодиф, қўққисдан хаёлига келган ўткинчи бир васваса деб ўйламайман. Шу ўй билан Тўланинг юзига зиндан кўз ташладим. Тагидан хиёл қизиллик уриб турган бежирим, мардона юзи пок. Унда қилвирлик, кўзбўямачилик ало-

матлари йўқ. Шундай бўлса-да, яна кўзимни тикиб, қараб туравердим. Унинг ёшига ярашмаган бунақа полвон гапларини боя ҳам эшитган эдим-у, лекин ўзини ақлли, доно қилиб кўрсатиш учун улуғларнинг гапларини ёдлаб олиб, у ер-бу ерларда чайнаб юрадиган баъзи хомхаталалардан эмасмикан, деб қўяқолган эдим. Ҳозирги гапи мени бутунлай шошириб қўйди.

— Ҳар бир ота-она фарзанд кўраётганларида, шу фарзандларнинг ҳаётда бахтиёр бўлиши ва саломатлигини таъминлаш чораларини ҳам кўриб қўйишлари керакка ўхшайди-да,— деди Тўла бир оз сукутдан сўнг.

— Бўлмасам-чи! Боланинг ҳаётда бахтли бўлиши, жамиятга нафи тегадиган бўлиб етилиши — ҳар бир ота-она учун шарафлар шарафи!

Тўла кулимсираб:

— Бўлмаса, менга ўхшаш...— деб қўйди.

Тўла шундай деди-ю, бошлаган гапининг адоғини айтмади. Чуқур уҳ тортди. Дарди оғир, алами зўр экани шундоққина сезилиб турарди. Менинг раҳмим келиб кетди. Бирон нима десам, уриб, сулайтириб қўйиб, кечирасиз, яхшироқ урмабман, деб кечирим сўраган одамга ўхшаб қолишдан қўрқаман. Йўқ, бу азобдан мени Тўланинг ўзи қутқазди. Ўрипдан оғир туриб ёнимга келди-да, ошкора фарёд ёғилиб турган овозда:

— Йўқ, домлажон, сиз менга отамдек азизсиз, жонимдасиз, ҳа-ҳа, жонимда, ҳатто ҳар бир онимда қоласиз. Мен сиздан кўп яхшиликлар кўрдим, минг раҳмат сизга, домлажон!

Тўла мен билан қўл олишиб, хайрлашиб чиқиб кетди. Лекин кўча эшигимни очди-ю, остонада тўхтаб:

— Агар керак бўлиб қолсам, мен ўша ўзингиз билган эски ҳовлимизда бўламан. Биз томонлар ҳали бузилганича йўқ,— деди.

Тамом! Тўла мени ёлғизлик чоҳига ташлаб чиқиб кетди. Мана, кабинетимда бир ўзим — ёлғиз ўтирибман. Энди менинг ҳамхонам ўй, хаёл, эзилиш! Гуноҳсиз содалиги, кўнглида борини эвида айтиб беришдан ҳайиқмаганлиги билан менда янги бир дунё очиб бераётгандек таассурот қолдирган оққўнгли бола энди кабинетимда йўқ. У мени бепарволарча ташлаб кетди. Ўйлар, ўйлар, яна ўйлар чоҳига ташлаб кетди! Ёлғизлик-ку бир нави ўтар-кетар, лекин Тўланинг кўнгли озурда кетганига нима чора? Ахир у ўзини менга яқин тутиб, маънавий отам деб келса-ю, мен уни назар-писанд қилмаётгандек лоқайд, бепарво кутиб олсам-а! Шу ҳам одам-

гарчилик бўлди-ю! Кўнгли чўкиб, хафа бўлиб кетдим? Албатта-да! Хафа бўлгани шундоққина юз-кўздан, баъзи сўзларидан сезилиб турди. Афсуски мен чинни косани эмас, совуқ, бепарво муомалам билан уйимга яхши ниятда келган бир азиз инсоннинг азиз қалбини синдирдим! Энди буни тузатиб, аввалги ҳолига келтириб бўладими? Ҳамма бало шунда! Нима қилай? Нима қилишим мумкин? Бу хунук хатоимни ювиш имкони борми? Мен шунини ўйлаб кетдим. Бир маҳал оппоқдадам айтган бир гап эсимга тушди: «Одам боласининг кўнглини синдирма, уни чегалаб бўлмайди, иложи йўқ, оддий коса эмас-да», деб эдилар. Умидсиз бўлмай. Ахир қаловин топсанг, қор ҳам ёнади, эмиш. Бу ҳам, йўли топила са ким билсин, балки чегаланар... Демак, ҳозир Тўланинг орқасидан югуришим, қаердан бўлса ҳам топиб, уэр-маъзуримни айтишим, юрагига санчилган зирашчани олиб ташлашим керак.

Тўла ташлаб кетган ёлғизлик балоси мени шу хил ўйлар билан чунонам эздик, тоб келтиролмай, ўзимни кўчага урдим. Лекин Тўла ерда ҳам, кўкда ҳам йўқ! Менинг чиқошимни билибдимики, кутиб турса! Ана холос, дард устига чипқон бўлди-ку буёғи. Мана энди хафа қилиб жўнатганим етмай, кўчада тополмаганим юрагимга баралла ўт қалаб юборди! Энди нима қилдим, хаёлимга келмаган бу ярамас дардга қандай даво топаман?

Тўлани ҳозир кўрмасам, худди бир нима бўлиб қоладигандек, уйига қидириб бормоқчи ҳам бўлдим. Қоронғи тушиб қолган эди. Тўлаларникига бориш фикридач қайтиб, уйимга келдим. Боя шошиб-пишиб чиқиб кетганимда кабинетимнинг эшигини ёпиш эсимдан чиққан экан, ташқари эшикдан киришим билан кўзим кабинетимга тушди. Ичи қоронғи эди, лекин шу қоронғиликда, диван устида Тўла боягидек жилмайиб ўтиргандек бўлиб кетди. Шошиб кириб чироқни ёқдим. Йўқ, диван бўм-бўш! Вужудимда пайдо бўлган совуқ тердан музлаб, аста бориб, ёзув столим ёнига ўтирдим. Тўлага қилган совуқ муомалам эвазига тортаётган маънавий азобимни бир оз бўлсада, юмшатиш учун қўлимга қалам олдим. Лекин бировга етказган озоринг қалбингда исён кўтариб, сени абгор қилиб турган бир пайтда миянга яхши фикрлар келармикан? Йўқ, қаёқда дейсиз!

Ёзув столим ёнида узоқ ўтирдим, лекин миямга Тўланинг ташвишидан бўлак ҳеч нарса келмади. Ҳалигина бепарво гаплашиб-гаплашгим келмай ўтирган бола, мана энди кўзимга тўтнё-ю, кўришга муштоқман!

— Хуллас, ёзув столим ёнида қанча ўтирсам ҳам ақалли бир сатр нарса ёзолмадим. Охири ўрнимдан туриб бориб жойимга ётдим. Ётишга ётдим-у, лекин уйқу йўқ. Фикри-зикримда Тўла...

Шу тахлит уч кечам уйқусиз, ҳаловатсиз ўтди. Бу уч кечанинг қандай ўтганини қилар ишни қилиб қўйиб, пушаймонидан куйиб-ёнаётганлардан сўранг. Дарвоқе, кетаётганида: «Сизга айтадиган гапларим бор эди» дедими? Деди. Демак, мен уни кўришим, гапни эшитишим керак.

Шундай қилиб купдуз ҳароратидан куйиб-буруқсиб, нажот излаб турган юзларимга оқшом шабадаси энди-энди салқин уфура бошлаганда, мен Тўлаларнинг эшигини келиб қоқдим. Ичкаридан Тўланинг: «Ҳозир!» деган ёқимли товуши янгради-ю, кўнглим равшан тортди. Тўла эшигини очди. Очди-ю, мени кўриб, бир неча зум, ҳа, бир неча зум нест бўлиб қолди. Кейин бирдан ҳовли ичкарисига қараб:

— Ойи! Ойижон, домлажоним келдилар!— деб қичқирди.

У ичда портлаб кетган зўр қувончини шу ҳаяжон садосига жойлаб қичқирди-ю, қўл олиб кўришишни ҳам унутиб, чап тирсагимдан ушлаганча мени ичкари тортди. У менинг катта ёшли одам эканимни, ўзининг эса кичкина бола эмаслигини хаёлга келтирмай, мени нуқул ичкарига судрар эди. Мен ўзимни тўхтатай дейман-у, қани энди тўхтатсам!

Биз ҳовли саҳнининг ўртасига етмай; айвон томондан Тўланинг онаси Карима опа потирлаб келди-ю, ўнг елкамга қўл тегизиб кўришди.

— Вой домлажон-ей, катта бошингизни кичик қилиб, биз ғарибларингизни йўқлаб келибсиз-да, а, айланай? Раҳмат, минг раҳмат, домлажон! Қани, буёққа — сўрига чиқинг, айланай! Вой, хўб келибсиз-да, ўргилиб кетай!

Меваси баҳордаёқ пишиб ўтган каттакон Қўқон гипос тагидаги салқин сўрига чиқиб ўтирдик. Омонлашиб бўлганимиздан кейин Карима опа яна сўзини давом эттирди:

— Қайси куни, денг, домлажон, Тўлангиз сизникига бориб, оғзи қулоғида суюниб келди. Раҳмат, айланай, яхши кутиб олибсиз. Менга ҳам саломлар айтибсиз. Қуллуқ, саломат бўлинг. Ёруғ дунёда кам бўлманг, домлажон.

Карима опа кейин яна нималар деди — яхши илб ололмадим. «Яхши кутиб олибсиз, менга саломлар ай-

тибсиз», деганини эшитдим-у, карахт бўлиб қолдим, Мен нуқул «ҳа», «ҳа», дейман-у, бежо бўла бошлаган юрагимни босиб ололмай, гарангман. Тавба, Тўла ҳали шунақа олижаноб йиғит эканми, а?! Менинг хаёлимга ҳам келмаган нарсаларни айтиб, онасини хурсанд қилибди. Айбимни ёпиб кетибди, азамат! Қани ўзи?

Мен аста бошимни кўтариб, боя Тўла ўтирган ерга қарадим. Тўла йўқ. «Хайрият-е!» деб юбордим, онасининг бояги гапларини эшитмаганидан қувониб. Шу он Тўла каттакон бир баркашни тўлдириб ҳусайини узум олиб келиб қолди. Саралаб узиб келган «келин бармоғи»ни олдимга қўя туриб:

— Хайрият-ей, муродимга етдим-а, домлажон! — деди одатдагидек чиройли кулиб. Кейин сариг донлари олтин сингари товланиб турган хипчабел ҳусайинидан катта бир бошини кўтариб, муродини айтди:

— Шундай кунлар келсаки, ранги олтинга, мазаси асалга ўхшаган мана шу ажойиб узумни бир баркаш атрофида ўтириб сиз билан есам деган орзум бор эди. Хайрият, ана шу орзу-умид мурод-мақсадимга етдим! Қани, домлажон, узумдан олинг...

Нима бало, тилим тутилиб қолдим, шунча меҳрибонлик эвазига бирон оғиз сўз билан миннатдорчилик билдира олмасам-а! Йўқ, бирон нарса дейишим керак. У ахир мени шунчалар бошига кўтаряпти, орзу қилган нарсаларини олдимга келтириб қўйяпти, оғзидан шакар томиб, бол қуйиляпти-ю, мен оғзимда толқон — жимман! Мен уни шундай кутиб олувдимми? Йўқ. Рухини кўтарадиган бирон ширин сўз, қалбига ҳарорат берадиган бирон иссиқ сўз айтибмидим? Йўқ! Йўл қўйган хатоларимни ювишим, ҳозирнинг ўзида ювиш ҳаракатига тушишим керак. Бунинг учун очилиб-сочилиб, кулиб ўтиришим, қизиқ гаплар билан Тўлани, меҳрибон ойисини ҳам кулдиришига ҳаракат қилишим керак! Ҳа, худди шундай қилдим. Узоқ вақт чақчақлашиб, қизиқ гаплар айтишиб, узум еб ўтирдик.

Яхши меҳрибончилигу яхши суҳбатни вақт ўғриси дейишади. Ким билсин, балки шундайдир. Лекин бу тахлитда йўқолган вақтига ҳеч ким ачинмайди, аксинча, узилиб қолганига ачинади.

Кулги аралаш қўл соатимга қарасам, вақт ўн иккидан ошибди. Дарҳол узр сўраб қўзғалдим. Улар жавоб бермаймиз, деб туриб олишди. Очиқ ҳавода, мана шу сўрида Тўла иккаламиз мазза қилиб ётар эмшмиз. Мен иложим йўқлигини, уйдагилар қаёққа кетганимдан бе-

хабарлигини айтиб, уйга қайтишга амаллаб розиликларини олдим.

Уйга қандай етиб келганимни билмайман. Тўланинг кўнглини олгандек бўлганим хурсандчилиги эс-ҳушимни олиб қўйди шекилли, сабр-тоқат нималигини билмай, Тўла тутқазган газета ичидаги нарсани очиб қарадим. Кўк муқовали қалин дафтар. Унинг ичидаги бир парча алоҳида қоғозга шу сўзлар ёзилган: «Сизга айтаман деб ният қилган гапларимнинг қарийб ҳаммаси шу дафтарда. Ўқиб кўрасиз-да, домлажон. Қолган гапларни бафуржа гаплашармиз. Ҳурмат билан Тўлангиз».

1. ЕЛВИЗАК

Еру кўк шу қадар гўзалки, сахий табиат бисотида бор ҳусн — нафосат жавоҳирини этак-этак олиб чиқиб сочиб юборганми дунёга дейсиз! Ҳа, шунчалар гўзал бу дилрабо дунё! Унинг даргоҳига қўққисдан кириб қолсангиз борми, вақ кўзларингиз қамашиб, ёқимли ҳидлардан бағрингиз яйраб кетади. Март изғиринлари илк баҳор ҳавосида бўғриққан юзингизни беозор чимчилаб ўтади. Ана шундай диловор кунлар ўтганига ҳам ўн кундан ортиб қолди. Бу орада табиат баралла уйғонди — дарахтлар қийғос гулга бурқанди. Анови шафтоли дарахтининг чақчақ уриб турган гулларига бир қаранг-а! Намунча чиройли бўлмаса-я!

О, қуёш ёғдуси билан ўйнашган бу пушти рангларни табиатнинг мўъжиза дид, мўъжиза мўйқаламингина бера олади гул япроқларига! Энди анови олма дарахтининг оққа мойил пушти рангларига бир кўз ташланг-а! Ўрик-чи? Унинг оқш, қизғиш, пушти ранглари қайси дарахт мўъжизасидан қолишади? Энди шу дарахтлар, шу анвойи гуллар тагида бир зум, биргина лаҳза туринг-а! Қулоқларингизга нималар кияпти? Ғув-ғув! Лекин бу асалариларнинг шунчаки шивир-шивири эмас, йўқ, бу уйғонган табиатнинг баҳор ҳақиға ҳамду саноси!

Бас, энди оёқларингиз остига, атрофингизга қаранг — ҳаммаёқ ям-яшил зумрад, майсалар селкиллаб турибди! Табиат шу ҳусни, шу нафосати билан кириб олади баҳор кезлари қалбларимизга! Ана шундандир балки, одамларнинг баҳор гулларидек очилиб кетиши! Кимга кўзингиз тушмасин, ҳамма яйраб-яшнаган, ҳамма — бутун жонзот роҳатда...

Роҳат!... Шундай гўзал табиат бағрида яйраб-яшна-
шингиз, ўйнаб-кулишингиз роҳат-а! Лекин хулқ-атвор-
рингиз енгил, ярамас бўлса-чи? Бунга қандай қарайсиз?
Ҳай-ҳай, бундай балога йўлиққунча тепа сочим тўкилиб
кетмайдими! Нимага дейсизми? Э, ярамас нарсанинг
яроқли бўлганини ким кўрибди? Кейин пушаймон еб
юргандан кўра, одам деган ўзини бошданоқ босиб олса
умри фароғатда-да! Ана шундагина ёмон юриш оқибат-
тида бошига тушиши аниқ бўлган ёмон кўргиликлардан
холи бўлар экан одам. Каттаойимлар шундай дейди-
лар. Мен бу гапга ишонаман — тўғри гап бу. Иннай-
кейин, эшитганмисиз-йўқми, қариялар: «Бир мисқол
кумушга — бир ботмон тош керак», дейишади. Мағзини
чаққан одамга бу жуда катта ҳикмат бўлса керак. Ҳаёт
сўқмоқларида адашиб юриб бурним қонаган ўша аянч-
ли кунларда бундай ҳикматни ўйламаган, ўйлаш хаё-
лимга ҳам келмаган эди. Энди ўйласам — бир олам маъ-
но! Жиндак кумуш топдим деб ховлиқма, ўпкангни бос!
Бир ботмон тошдек оғир бўлсанг — кумуш сеники, йўқ,
бу эшикдан кириб у эшикдан чиқиб кетадиган еш-енгил
елвизак бўлсанг-чи, тамом, хайр-маъзуригни қилавер,
кумушинг қўлингдан кетди! Ҳақ гапни айтганда, мен
ўша гўр вақтимда ҳам чакки бола эмас эдим-у, лекин
ўлгудек мақтанчоқ эдим-да! Иннайкейин, қўл урган
ишимни битирмай, чала ташлаб кетадиган, ярамас ода-
тим ҳам бор эди. Бироқ дурустроқ иш қилиб қўйсам
борми — мақтанавериб қулоғингизни кар қилиб қўяр-
дим. Мен, ўпкаси йўқ, ўйламасдимки, ҳали битмаган,
меъёрига етмаган иш — чала иш! Чала иш ҳеч жаҳонда
бутун иш ўрнига ўтмаган, ўтмайди ҳам.

Келинг, гапни чувалаштирмай, бир бошдан бошлай:
Самад деган бир мактабдошим бор эди. Тепишиб-турти-
шиб катта бўлганмиз. Жуда қалин эдик — орамиздан
қил ўтмас эди десам, ишонаверинг. Ана шу оғайним ме-
нинг баъзи қилиқларимни ёқтирмас эди. Минг ташак-
кур ўша дўстимга! Энди билсам, у ножўя қилиқларим-
ни ёмон кўрибгина қолмай, мени ўша ёмон қилиқлардан
қайтариш пайида ҳам экан. Ўз ҳолимга қўйиб қўйса ё
қадрдон дўстидан айрилиши, ё бўлмаса ўзи ҳам мен ки-
риб қолган ёмон хулқ-атвор йўлига кириб олши керак-
да! Шундай бўлишини Самад яхши фаҳмлаган. У мени
бир кун холи тутиб, роса тузлади:

— Ҳой, қанақа махлуқсан ўзинг! Қулоғингга гап
кирадими-йўқми?! Бировнинг яхши гапини ёмонга йўйиб,
қуруқ хашакдек лов этиб ёнасан-у, одамнинг дилини

хуфтон қилиб қўясан! Бир нарса айтишдан олдин сен ҳам одамларга ўхшаб, мундоғ ўйласанг бўлмайдимми ахир!

Бунақа дакки-дашиомни биринчи марта эшитишим-миди дейсиз. Мен ҳам ўхшатиб жавоб қилдим:

— Ҳа, мен билан бирга ёниб кетаман деб қўрқасанми? Қўрқма, ёнмайсан. Тўла аканг ҳам сал парсага ёниб кетаверадиган анойилардан эмас! Ҳа, биллиб қўй!

Самад чиндан ҳам вазмин, андишалли бола эди. Гапимни оғир олмай, қўлини елкамга ташлаб, гапини узоқдан бошлади:

— Бир кун математикадан тўрт баҳо олганимда ўқитувчимизга айтган гапимг ёдингдами?

Мен ҳайрон бўлиб, анграйиб қолдим. Бир оздан кейин эсимга тушди-ю, ҳахолаб кулиб юбордим.

— Эҳ-ҳа, ҳалиги... миянинг винти тўғрисидаги гапда!— дедим ўзимни кулгидан зўрга тўхтатиб.

У ҳам қаҳ-қаҳлаб кулганича:

— Ҳа, кам бўлма! «Бир-иккича винти сал бўшаб қолган экан, қаттиқроқ бураб қўйдим-да», девдинг-а?

Самад бу гапларини бекорга айтмаётганини пайқадим-у, қош-қовоғимни осилтириб, дўнғиллаб бердим:

— Ҳа, айтсам нима бўпти?!

— Ўшанда винтларингни қаттиқроқ бураб қўйиш ўрнига яна ҳам бўшатиброқ қўйган экансанми, дейманда!

Самадининг бошдап-оёқ пичинг билан тўлиқ кесатиғини эшитиб, тепа сочим тик бўлиб кетди. Бу гал ҳам ўзимни босиб туролмадим.

— Нима учун?— деб қичқирдим.

Самад жаҳлим чиққанини жуда яхши фаҳмлаган бўлса ҳам, ўзини фаҳмламаганга солиб, қаҳ-қаҳ уриб кулаверди. Кейин, боя мен елкамдан туртиб туширган қўлини яна аста елкамга қўйди.

— Шунинг учунки, дўстим, калласи жойида одамга ўхшаб иш тутмайсан! Ҳа, шунақасидансан! — деди ачитиб.

Камчилигини бетига айтсанг, жириллайдиган болалар кўп бўлади дунёда. Мен ҳам ўшанақалар тошфасдан бўлсам керак. Самад гапини тугатмасданоқ ўдагайлашга тушдим. Самадининг елкамдаги қўлини яна жаҳл билан силтаб ташлаб, чинқирдим:

— Ў, ўшангга босиб ол пича! Ҳе ўша, сендақа калласи бутун мегашидан ўргилдим-у!

Шундай дедим-у, чўрт ўғирлиб кетмоқчи бўлган эдим, Самад қўймади.

— Ҳей, тўхта!— деди у, енгимдан ушлаб. Кейин, ҳар бир сўзнини бетимга шапати қилиб ураётгандек, дагдага қила бошлади:— Айтадиган гапимни ҳали айтмай туриб бошимни уриб ёргудек бўляпсан-у, айтганимда нима қиларкансан? Тўхта деяшмай сепга! Намунча қизларга ўхшаб поз қилавермасанг-а?! Гапимни эшит, кейин тўрт тарафинг катта кўча!

Қарасам, Самад қўйиб юбормайдиган. Тўхтаб, яна дўнғилладим:

— Сендан гап эшитиш қарзим йўқ эди шекилли?

— Сенинг қарзинг йўқ, аммо менинг гап айтиш бурчим бор. Айтмасам кўнглим жойинга тушмайди,— деди Самад босиғи билан. Кейин бор гапини тўкиб солди:— Одам боласи читтак эмаски, чирт этиб у шохга, чирт этиб бу шохга қўнаверса! Лекин читтак ҳам шохдан-шохга қўнавермас экан. Шохлардаги, барглардаги зарарли ҳашаротларни териб еб, дарахтларни қуришдан, демак ўлишдан сақлаб қолишар экан. Эсингда бўлса керак, домламиз табиат дарсида шундай деб уқдириб эдилар.

— Бўлди! Ақл ўргатаверма менга кўп! Э, ўша сендақа тухумдан чиқмаган домладан ўргилдим-у!— дедим бўзариб.

Лекин Самад мендан шунча нордон сўз эшитса ҳам бўзармади. Аксинча, гапларим наша қилгандек, хохолаб кулди.

— Аммо сени гапга чиқарган-да! Гапда — хонсан, ишда — сувга чўккан нонсан, елвизак!— деди у қиқирлаб кулиб.

«Елвизак?» Бу қанақаси бўлди? Лақабми? Лақабини? ҳаммага мен қўярдим-ку! Буёғи қандай бўлди?

— Ҳей, менга қара!— дедим ўт чақнаётган кўзларимни Самадга тикиб.— «Елвизак» деганинг нимаси?

Самад ўқи мўлжалга теккандек қувониб кетди.

— Еқмадимми, а?

Вужудимдан совуқ тер чиқиб кетди, «Лақаб қурғур шунчалар ҳам совуқ бўлар эканми, а? Йўқ, мен бунга йўл қўймайман!»— дедим-у ичимда, гердаийиб қичқирдим:

— Ҳей, менга қара, анови йилтиллаб турган садаф тишларингга жонинг ачиса, менга иккиламчи лақаб қўйма!

Дўқимдан Самад қўрқмади ҳам, кўпирмади ҳам, аксинча, гапимдан ҳузур қилгандек, қиқирлаб кулди.

— Лақабни мен эмас, синф қўйган.

— Сиф қўйган?

— Ҳа, сиф қўйган! Ўзингнинг сифдошларинг.

Самад кулгидан тўхтаб кўзимга тикилди.

— Биласанми, сифдошларинг ҳозир нима дейишадими сени?

— Нима дейишадими?

— «Елвизак полвон!»

— А?!!

Тавба, менга нима бўлди ўзи? Ёнинг деймай қолсам-а! Самад аҳволимни пайқагандек, ўзи сўзлаб кетди:

— Сифдошларинг қўйган лақабга тушунмадинг шекилли, а? Хўп, ўзим тушунтириб бераман. Яхшилаб уқиб ол: «Елвизак» деган сўзининг маъноси — бу эшикдан кириб у эшикдан ё тешикдан чиқиб кетадиган, рўпара келганга тегиб касал қиладиган балойи азим дегани. Билдингми энди?

Бирдан портлаб кетдим.

— Э, бор-э! Сендақа лақаббоздан ўргилдим! Ўзининг ота-онам қўйган чип-чиройлик отим бор. Тў-лабек! Билдингми!?

— Бошқаларнинг ҳам отларини ота-оналари қўйишган бўлса керак? А, Тў-ла-бек?— деди Самад менга ўхшатиб.

Қаранг, отимнинг ҳар бир бўғинини қанчалар мазах, қанчалар кесатиқ билан айтибди-ю, мен пандавоқп тушунмабман! Бу қуриб кетгур лақаб қулоғимдан кирар-кирмас эс-ҳушимни олиб қўйган эди. Шу учун узагиндан тушмай дўнгиладим:

— Ота-оналари қўйганми, бува-бувакалоплари қўйганми — менинг нима ишим бор! Улар бошқа, мен бошқа!

У шартта сўзимни бўлиб, гап билан савалаб кетди:

— Ҳа, баракалла! Сен бошқа, ўртоқларинг бошқа! Ҳамма бало шунда! Сен бошқаларга ўхшамайсан! Бошқалар юрган йўлдан юрмайсан! Бошқаларга ўхшаб иш тутмайсан! Чирт этиб у шохга, пирт этиб бу шохга қўпасан-у, ўзингга ҳам, бошқага ҳам читтақчалпк наф келтирмайсан! Имагаки, сенда қунт йўқ, қўним йўқ! Елвизакнинг ўзисан, елвизак!

Пичоқ суюкка етди! Назаримда, Самад мени ахлатга булғаб ташлади. Тавба, мактабдошларим орасида ҳеч кимга сўз бермай кекайиб юрган мендек хўрозни сен усан, сен бусан дейди-я, бу така тумшуқ! Яна бу киши дўст эмис! Э, сатқан дўст кет-е! Дўст эмас, қизил душман экансан! Бўлди, бунга ортиқ ишониб бўлмайди! Дўстим деб хўб бино қўйиб юрган эканман-да, мен каллаварам!

Бўлди, бунақа дўстнинг баҳридан ўтдим! Шу бугундан тортиб дўстим эмас у! Қаранглар, ҳамма гапи ёлгон, тухмат! «Бошқаларга ўхшаб иш тутмайсан», эмиш! Мена? Йў-ў-қ, бу гапингни ҳозирнинг ўзидаёқ, шу тобда исбот қилиб берасан, бўлмаса, жингингни эзиб қўяман!

Қўнглимдан шу ғалаён ўтдию ўзимни тутолмай дағдаға бошладим:

— Самад! Оғзим бор деб валақлайверасанми! Нима, бошқаларга ўхшаб иш тутмай, оёғим туриб, қўлим билан юряпманми?!

Самад гапини уқтиролмай қийналган одам сингари эзилиб, уҳ тортиди.

— Кошқийди оёғинг қолиб, қўлинг билан юрсанг, одамлар кулиб қўя қолишарди. Шошма-шошма, мен гапини айтиб олай, ичча кўпирмай тургин! Эсингдами, тўртинчи синфда ўқиб юрганмизда учувчи бўламан деб қасамёд қилувдинг! Эсингдами?

Мен Самадга эмас, нариёққа қараб дўнғилладим:

— Қасамёд қилган эмасман, шунчаки учувчи бўламан, деганман, холос.

— Хўп, учувчи бўламан деганинг ростми?

— Рост. Хўш, рост бўлса нима?

— Кейин нимага айнадинг?

— Хоҳламадим — айнадим.

— Бешинчи синфга ўтганимизда нимага ишқинг тушди? Эсингдами?

— Эсимда йўқ! — деб ўшқириб бердим.

Самад писанд қилмади. У менга ўхшаб жирилламади-ю, оғир-босиқ туриб таъзиримни берди:

— Шунақа, сенинг эсинг кирди-чиқди! Қуёнчиликка ишқинг тушган, папдавоқи!

Бу сафар авжимдан қиттак тушиб, юмшоқ жавоб қилдим:

— Бир йилча боқдим у яна нима дейсан?

— Кейин қуёнчиликин ҳам ташлаб кетдинг, шундайми?

Қаловлашиб қолдим:

— Ш... ш... шундай. Хархашаси кўп экан, жонимга тегиб кетди.

Самад бирдан хоҳолаб кулиб юборди.

— Хўп, хархашаси кўп экан — ташлабсан. Хўш, журналистлик-чи, унинг ҳам хархашаси кўп эканми?

У мени ҳозир қалтис жойимдан ушлаб қолди. Қуруқ сўз билан қутулганимга кўзим етмай, талмовспрашга тушдим.

— Қанақа журналистлик?— дедим, энциси қотган одамга ўхшаб.

Самад яна чақчақ уриб кулди.

— Ана холос, дарров эсингдан чиқибди-да, а? Вой эсп паст-ей! Олтинчи синфга ўтганимизда журналист бўлмади деб қанотсиз учганинг-чи? Бу ҳам эсларидан чиқдимми?

Яна жавобга танг қолдим. Бўйинимга олмасликка сўз тополмай, қизардим-бўзардим-у, лекин барибир, бўйинимга олмадим, ўрни бўлмаса ҳам хахолаб кулдим. Кейин шу хахолаганимча Самадининг елкасига бир мушт туширдим.

— О, бор бўл-е, шу ҳазилга ҳам ишониб юрибсанми? Қизиқ устида бир айтувдим-қўювдим-да,— дедим зўраки қиқирлаб.

Самад яна бўш келмади.

— Ундоғ бўлса, нимага Назарбекка бордик?

Жавоб тополмай карахт бўлиб қолдим. Самад мени яна зуғумга олди:

— Гапир, нимага дамнинг тушиб кетди?

Самад шу ерда мени гирибонимдан ғишпа бўғмади-ю, лекин бўғгандан баттар қилди. Устма-уст зарба билан бурчакка тиқиб қўйилган шўрнинг қурғур боксчига ўхшаганганиб қолдим. Ўзимни ҳимоя қилишга сўз тополмай, кулги билан енгилга уричдим.

— Э, сен ҳам жуда қизиқсан-да, қаёқдаги гапларни топиб гапирасан! Қўй, оғайни, бошқа гаплардан гаплашайлик,— дедим, ялингансимон бир оҳангда.

Самад дарров хўп деб қўя қоладиган анойилардан эмас эди. Сўзида қаттиқ турди:

— Йўқ, олдин бу қилмишингни ҳам бўйинингга ол, кейин бошқа гапга ўтамиз,— деди даъвосида қаттиқ туриб. Кейин менга ачинаётгани шундоққина сезилиб турган бир алам билан ўшқирди:— Ҳой, елвизак, бувагининг инқилобдаги ишлари тўғрисида материал тўпламоқчи, кейин «Гулхан» журнаliga битта чиройли очерк ёзиб бермоқчи эдинг-ку! Назарбекка шу мақсадда борувдикми асли? Ҳа, кам бўлма! Қани очерк? Ёздингми? Ёзмадинг! Нима учун ёзмадинг?

Калламни кўтаролмай висирладим:

— Ёқмади — ёзмадим.

— Вой тентаг-ей! Журналистлик ёқмадимми? Шувдай ажойиб иш-а? Ҳой, бола, менга қара! Сенга ўзи нима ёқади? Кўтар каллангни, гапир!

Қалламини шунча кўтарай дейман-у, қани энди кўтарилса! Шунинг учун яна ерга қараб дўшгилладим:

— Ёзувчи бўламан...

— Воҳ-ҳо-ҳо!.. Қаранглар, шу бояқиш ёзувчи бўлармиш!— У шундай деб қотиб-қотиб кулди — ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмадим.— Воҳ-ҳо-ҳо! Овора бўласан! Хей, қилигинг шу, юришинг шу бўлса ёзувчи бўсан! Қўлингга китоб олиб ўқиганингни кўрмабман-у, тагин бу киши ёзувчи бўлармиш! Воҳ-ҳо-ҳо!.. Суф сенга!..

Одам абгор бўлса, менчалар бўлар-да! Ер ёрилмади-ю, биратўла ерга кириб кета қолмадим! Нима қилишимни, нима дейишимни билмай карахт бўлиб қолдим. У бераҳм ҳолимга ачиниб уёқда турсин, нуқул эзади қилмишларимни бетимга солиб.

Мен гап тополмай, гапиролмай, чап қўлим билан кўзимни тўсиб олдим. Таънасини бас қилар, деб ўйловдим, йўқ, ҳечам-да! Гапининг ўрил боласи буйқда экан:

— Хўп, бу гапларни бир ёққа қўйиб турайлик. Менга қара, ёмон ниятли одам сирини фош қиладиган электрон машина ўйлаб чиқармоқчи эдинг-а? Шу нима бўлди? Ё бундан ҳам кўнгиллари совдими?

Мундоғ ўйлаб қарасам ўзимдан ҳам анчагина чатоқлик ўтган экан. Буларни очиқ-ошкора тап олишга кибру ҳавом йўл қўймади. Шунинг учун аламинни ичимга ютиб, миқ этмай ўтиравердим. Бир маҳал ичимда хўрлик алами исён кўтарди. Энди кимгадир захримни сочишим, кимдандир аламинни олишим керак. Яқинимда Самаддан бўлак ҳеч ким йўқ. Унга эса мушт кўтаролмайман ҳозир. Нима қилай? Фельям ўзимга маълум. Ҳозир кимдан бўлса ҳам, нимадан бўлса ҳам аламинни чиқариб олмасам, кўнгилим жойига тушмайди. Шартта ўрнимдан тўриб тепамга қарасам, бир чиройли шафтоли қийгос гуллаб турибди-да! Ўшанинг бошимга эгилган битта шохини шартта қайириб синдириб олдим. Самад кўриб турган эди, худди ўзининг бармоғини синдириб олгандек, вой-войлаб юборди. Кўчанинг у бетида, автобус бекатида машина кутиб турган одамлар орасида бир чол киши ҳам турган экан, ҳассасини кўтариб, ўдағайлаб кетди:

— Ҳой, ярамас бола! Бу бечора шафтоли сени есин деб ширин-шарбат мевалар тугиб берса-ю, баҳорда баҳринг очилсин деб анвойи рангда гуллаб берса-ю, сен ноинсоф, раҳминг келмай, гуллаб турган каттакон шохини синдириб олсанг-а!! Вой ноинсоф-ей! Тўхта, ярамас! Сени ҳам мактабда ўқийсанми? Қани, айтвор, қайси мак-

табга доғ тушириб юрибсан? Мактабингга бориб, домлангга айттай, ўхшатиб таъзирингни бериб қўйсин!

Шундай пайтда қайси аҳмоқ мен фалон мактабда ўқийман дейди! Мен ҳам мактабимни айтмай, қўлимдаги шафтоли шохини ерга ташладим-у, уйга қараб жуфтаткини ростлаб қолдим. Қаттиқ югуриб юборган эканманми, ўпкам бўғзимга тиқилиб, уйга ҳаллослаб кириб бордим. Хайрият, ойим сезмади. Қишга сақланган сабзиларимизни ойим ўрадан чиқариб, ҳовлида саралаётган экан. Мени сезмади десам, йўқ, сезибди.

— Ҳа, нима бўлди, болам? Орқангдан бўри қувдим, намунача?— деди.

Одатимни қилиб, ойимни чалғитиш учун майнавозликка ўтдим:

— Ойи-чи, ойи... ҳалиги-чи... кўчада денг Самад билан юрсам... ҳалиги денг, ё тавба!.. Ердан чиқдим ё кўкдан тушдим, буёғини билмайман-у, лекин қулоғимга бир овоз келиб урилди. Ҳа, ишонаверинг, ойи, аниқ келиб урилди! Шундай зарб билан урилдики, ойи, ўзимни зўрға тутиб қолдим, сал бўлмаса ағдарилиб тушардим!

Ёмон иш қилиб қўйсам, ҳазил-пазил билан қутулиб кетиш одатим борлигини ойим билар эди. Шунинг учун лабини буриб:

— Ҳа-а, шунақами?— деди, бекорларни айтибсан дегандек қилиб. Кейин, бўзариб кетган башарамга тикилиб, пичинг қилди:— Яхшироқ қарамабсан-да, у овоз эмас, калтак бўлгандир?

Йў-ўқ, ойижон! Ёлғон айтсам тилим тутулиб, шу ернинг ўзида ўлиб қола қолай. Шу-да, ишонмайсиз менинг гапимга! Биласизми, овоз нима деди?

— Нима деди?

— Ҳой, яхши бола, ойинг бечора қийналиб сабзи саралапти сени есин деб. Сен бўлсанг, ойингга қарашмай буёқларда ялло қилиб юрибсан! Чоп, қўлидан ол, деди. Ишни беринг, буёғини ўзим қойил қиламан.

Ҳар қандай ёмон бола юз фоиз ёмон бўлмайди — биламан-да! Нимага десангиз, ўзим ўшандайларданман-да. Мен бир қоп ёнғоқ, шўх, ҳатто шум дейишса ҳам, ўзим тўғримдаги гапларни ҳаммавақт бир қулоғимдан киргизиб иккинчи қулоғимдан чиқариб юборавермас эдим. Яхши гапларни ҳам, ёмон гапларни ҳам ақлим етганича фаросат тарозисига солиб кўрардим. Мана ҳозир ҳам сабзи саралаб ўтириб, Самаднинг гапларини инсоф тарозидан ўтказдим.

«Тавба, кап-катта одамга ўхшаб ақл ўргатади-я! Шу-

лар ўзининг калласида пишган ақлмикан ё ота-онасидан ўрганиб олган нарсаларимикан? Ҳа, миясида етилган ақл бўлиши ҳам мумкин, нимага десангиз, жуда кўп китоб ўқийди. Китобда ҳикмат катта дейишади-ку катталар. Иннайкейин, яна битта яхши одат ҳам бор, вақтини бекор ўтказмайди. Мақтабдан келганимиздан кейин мен билан пича ўйнайди-ю, дарсларимни қилай, иннайкейин ойимга қарашай, деб уйига кириб кетади. Қаранг, ўзи ўғил бола-ю, уй ишни қиз болалардан яхши қилади! Қўйинг-чи, мен ўғил боламан деб кеккайиб турмай, уй полини ҳам ювади-да! У ишни бир чўқиб ёқтирмай, бу ишни бир чўқиб ёқтирмай ташлаб кетишимни роса боплаб таңқид қилди. Қойил қолмай иложим қанча? Ишни иссиғида қилмасанг, совуганда қор ёғиб қолармиш! Йўқ, Самад полвон, биз сиз ўйлаган қовоқбошлардан эмасмиз-у, фақат қунт қурғур пича етишмайди-да! Бўлмаса-ю, ерда туриб осмондаги юлдузни узиб туширишни биздан ўрганинг эди!

Ҳа, дарвоқе, «ўша ўғри тутар машинадан ҳам кўнгиллари қолдимми?» деб кесатдимми? Йўқ, чучварани хом саабсиз! Э, бу, ўзини осмонда кўриб юрадиган баландпарвоз хумкалларнинг хом хаёли-ку! Ҳа, парвозни пича пастроқ қил, баланддан йиқилишининг оқибати вой-я! Ҳа, шундоқ бўлсин! Акангиз фақир ҳам ёзги таътил кунларни бекорга ўтказгани йўқ. Шошилма, машина бугун бўлмаса, эртага тахт-да! Ана ўшанда биласаң Тўла акангнинг қанақа устаси фаранг эканини!

Мен сабзиларни саралаб ҳам бўлдим-у, миямда уй-малашган ўйлар ҳам тамом бўлди. Энди бу ўйлар ўрнини ҳаракат иштиёқи эгаллади. Баъзи ота-оналар ҳали туғилмаган фарзандларига олдиндан от қўйиб қўйишади. Мен ҳам ҳали тайёр бўлмаган машинамга «ТР — 70» деб ном бериб қўйдим. Бунинг маъноси: «Тўла Расулов, 70-йилда «чиқарилган» ўғритутар машина». Кўнглимдан шу ёзув ўтди-ю, ўзимдан-ўзим паша қилиб, хахолаб кулиб юбордим. Нарироқда ўз иши билан банд бўлиб юрган ойим, бехосдан қаҳқаҳа урганимга ажабланиб, қотиб қолди. Мен эса ҳовли саҳнида хахолаб ирғишлар эдим.

— Ҳей, жинни бўи қолдингми, болам?!— деди ойим, аҳволимни кўриб.

Ойимнинг олдига югуриб бориб, қўлимни чўздим:

— Қани, ойижон, суюнчини чўзворинг!

Ойим «суюнчи» сўзини эшитиб, бешбаттар эсанкираб қолди.

— Вой ўлмасам! Нима бало, лотореянига «Москвич» чиқдимми? Намунча ҳовлиқмасанг, жон болам?!

— Э, ойижон-ей, «Москвич» ҳам гап бўптими, ундан каттаси — «Волга» ҳам ип эшолмайди мен ўйлаб чиқарган машина олдида! Ҳа, дамингизни чиқарманг, ойижон!

Ойим ўйланиб қолди. Чамамда, кўнглидан ҳозир шу гап ўтди-ёв: «Волга»дан катта яна қанақа зўр машина бор? «Чайка»ми? «Чайка»ни лотореяга қўйишмайди. Болам бояқни ҳисмалаб алжираяптимики-а?

Ойим келиб пешонамини ушлаб кўрди. Йўқ, ҳиссим жойида. Кўнгли ўрнига тушди шекилли, ўзини босиб:

— Бор, уйга кир, дарсингни қил, бўлмагур нарсаларни айтиб, умрингни зое кетказма!— деди.

Лекин мен уйга эмас, адамларнинг устахоналарига машина ясагани кириб кетдим. Бу тор, узун устахонанинг ичи турли-туман асбоблар, электротехника деталлари, эски оёқ кийимлари солинган қутилар билан тўлиқ эди. Мен радио деталлари, электропайванд асбоблари, абометр, яна аллақандай иквр-чикирлар ширсиб ётган стол ёнига келиб ўтирдим. Аммо ишни нимадан башлашни билмай бошим қотиб қолди. Аслида «ТР—70» маркали ўғритутар машина ясамоқчи эдим. Мундоғ ўйлаб қарасам, ҳали ўғритутар мураккаб машина уёқда турсин, оддий аппаратни ҳам ясаш қўлимдан келмас экан. Бошимни қўлимга суяб, узоқ ўйландим. Бир маҳал эски калиш-кавушлар солиғлиқ қутига беркитиб қўйган нарсам эсимга тушди-ю, шартта туриб қути ёнига бордим. Уни кавлаштириб, ичидан латтага ўроғлиқ ишонган тоғимни олдим. Уни худди биров алиштириб қўйгандек, юрагим така-пука бўлиб, апил-тапил латтани очдим. Хайрият, ҳеч ким тегмапти — ҳаммаси жойида! Ҳа: мен не-не ваҳм билан симини узиб олиб қочган ўша автомат-телефон трубкаси! Узиб қочганимдаги кўрққанамни эслаб, юрагим яна шувиллаб кетди. Кейин ўзимни босиб, трубкани текширишга киришдим. Отвертка билан винтларини бураб, мембранасини ажратдим. Ажратишга ажратдим-у, лекин энди нима қилишимни билмай бошим қотиб қолди. Мундоғ ўйлаб қарасам, бу машинадан ҳеч бало чиқмайди. Бунинг устига ясайдиган машинам жуда мураккаб. Ҳаммавақт ҳам милиция топиб ололмайдиган қилвирн-ўғриларни дарров тутиб берадиган аппарат ясаш осонми! Робот бўлса бошқа гап эди. «ТР—70» бўлса роботдан минг марта мураккаб. Йўқ, бунақа мужмал аппаратни бир ўзим ясай олмайман. Ақлим ҳам, фаҳим ҳам етмайди.

Нима қилсам экан? Ё Самад билан маслаҳатлашсам-микан-а? Самад бало! Ҳамма нарсани билади. Бунинг

устига радиотехника ҳаваскорлари тўғарагига ҳам қатнашади. Малакаси бор, пишиқ бола! Бўлди, Самад, қайдасан, дўстим?!

Мен Самадни топиш қарори билан энди йўлга чиқман деб турувдимамки, қаранг, касал тузалгиси келса — табиб ўз оёғи билан кириб келади деганларидек, Самаднинг ўзи аллақандай ашулани хиргойи қилиб кириб келса бўладими? О, яшавор, Самад полвон! Воҳ, ҳали кўчада менга берган дакки-дашномларини ҳам унутиб, қучоқлаб олдим. У қучоғимдан чиқмоқчи бўлди-ю, мен қўймадим. Қучоғимдан чиқармай гир айлаптирдим, ўзимни босолмай нуқул кулардим.

— Авлиё бўлиб кет-е! Ҳозиргина ёнингга бормоқчи бўлиб турувдим-а! Яшавор, дўстим!— дедим, суюнганимдан нафасим бўғзимга тикилиб.

Самад ҳам кулди.

— Дўстининг ичидагини сезмаган дўст ҳам дўст бўлтимми?— деди Самад ҳам ўртамизда қочган гап унутилганидан қувониб. Кейин столда уймаланиб ётган ҳар хил деталларга кўзи тушиб, қичқириб юборди: «Ия, ўргитутар машинангми бу? Тайёр бўлдимми?»

Ҳозиргина чеҳрамда ўйнаб турган қувончимни биров синдириб ташладими, бирдан қош-қовоғим осилиб қолди.

— Қаёқда! Ақлим етмаяпти. Маслаҳатнинг билан қўллаб юбормасанг бўлмайдиганга ўхшайди, Самадвой,— дедим ялингансимон бир оҳангда.

«Маслаҳат» сўзини эшитиб, Самад ғалати бўлиб қолди.

— Маслаҳат! Жоним билан, лекин сенинг ақлинг етмаган нарсага меники етармикан?

Самаднинг гапидаги олижаноблик менга далда бўлди.

— Етади! Сен ахир Тўла эмас, Самадсан-ку!

Самад гапимни кесатиқ деб ўйладими, хиёл қизариб кетди.

— Ол-а, роса мақтавординг-ку! Қўй бунақа гапларни, муддаодан гапир. Қанақа машина ясамоқчисан?

— Полиграф-дедектор.

— Нима-нима?

— Полиграф-дедектор.

— У нима деганинг?

— Ўғри тутадиган электрон аппарат.

— Схемасини кўрсат-чи.

Мен ҳайрон бўлиб қолдим.

— Қанақа схема?

— Ясайдиган аппаратнингнинг схемаси-да!

— Схема йўқ.

— Ана холос! Схемасиз ҳам аппарат ясалар эканми! Суф сенга! Шу-да! Радиотехника тўғарагига қатнаш деганимда чап бериб кетувдинг! Мана биринчи қадамнинг-даёқ қоқилибсан. Начора, бўлар иш бўлибди. Хўш, нималар қиломқчисан асли, нималаринг бор, кўрсат-чи.

Йиққан нарсаларимни олдига келтириб тўқдим. Булар орасида телефон трубкаси ҳам бор эди. Самад уни кўрди-ю, тахта бўлиб қолди.

— Автомат-телефон трубкаси-ю, бу! Қаердан олдинг? Самаднинг овозидаги ваҳимали ҳаяжон мени шошириб қўйди. Назаримда олдимда Самад эмас, милиционер тургандек бўлиб кетди. Ҳайиқиб, индаёлмадим. Самад кўзимга тикилиб олиб жавоб кутар эди. Ҳеч бўлмагандан кейин бир нима дедим. Самаднинг ранги бўзарди. Қаттиқ жаҳли чиққан кезларда лаблари учиб, кўзлари пирпирайдиган одати бор эди. Ҳозир шундай бўлди. У қадрдон дўсти олдида эмас, ашаддий душман олдида тургандек, нафратга, газабга, исёнга тўла бир товуш билан қичқирди:

— Виждонсиз! Ўлим тўшагида ётган оғир касал энди қандай қилиб тез ёрдам чақиради? Бир аҳмоқ калланинг касри билан бир гуноҳсиз ўлиб кетса, бунинг товонига ким қолади?! Сенми, ҳей подон? Жавоб бер, сенми? Ҳа, сен! Тур ўрнингдан! Трубкани ол! Ўғирлаган жойингга ҳозироқ обориб қўй! Йўқ десанг, синфдошларинг ва ўқитувчиларинг олдида, маҳаллангга, эл-қўй олдида шармандаингни чиқарама! Тур, ол трубкани, подон!

II. ТЕЛЕФОН ТРУБКАСИ

Лекин мен турмадим ҳам, трубкани қўлимга олмадим ҳам. Карқулоқдек ҳеч нарса эшитмаган бўлиб ўтиравердим. У эса худди мени еб юборадигандек, ўқрайиб қичқирди:

— Ҳа-а, ҳали шунақами?!

Мендан ҳеч қандай садо чиқмагач, ўғирилди-ю, эшик томон юриб қолди. Мен яна индамадим. У остонада тўхтаб, орқасига қайтди. Кўзлари мен ҳали шу вақтгача кўрмаган бир газаб, нафрат пуркаб ёнар эди.

— Билиб қўй, бола пушаймон бўласан! Вақти ўтганда қилинадиган пушаймон — одамга душман-а,— деди кўзларида ёпаётган даҳшат ўтида мени қовуриб ташлашга чоғлангандек.

Унниг нигоҳи ҳам, дўқ-пўписаси ҳам бир қулоғимдан кириб, иккинчи қулоғимдан чиқиб кетди. Заррача парво қилмадим. Ниҳоят, Самаднинг жони ҳалқумига келди. Одатда йўқ бир бўғиқ товуш билан ўкирди:

— Яхшиликча трубкани обориб қўй жойига! Иккиламчи бунақа аҳмоқлик қилмайман, деб қасам ич! Айтганларимни қилсанг, хайр, бу галча гуноҳингдан ўтаман. «Йўқ» деб яна ўз билганингдан қолмасанг, ҳа бола, энди уёғини ўзингдан кўрасан!

Самад устахона эшигини тарақлатиб ёпиб чиқиб кетди. Мен ўтирган еримда орқасидан қараб қолдим. Унниг одамшинавандалигини, бағри кенглигини билар эдим. Шунинг учун ўзи яна келади деб ўйладим. Лекин Самад қайтиб келмади. Мен ўз ўйларим исканжасига топшириб, шу кетганча кетворди. У нодон билмайдикки, трубкани жойига обориб қўйиш осонликча бўладиган иш эмас! Бунинг ҳам ўзига яраша хархашаси бор. Не-не азоб, не-не уқубат, не-не ваҳм, ҳаяжон билан ўмариб келганман-а! Шунақа қийинчилик билан қўлга киритган ўлжамни энди ўзим, ўз қўлим билан обориб топшираманми? Эҳ, шўрим! Ахир мен бу трубкани безорилик қилиб олиб кетган эмасман, мен яхши шиятда, ундан яхши мақсадда фойдаланиш учун олиб кетганман-а! Энди буни обориб топширсам, ясайдиган апаратим нима бўлади? Йўқ, бу ерда бир англашилмовчилик борга ўхшайди. Балки у аломат машина ясаётганимга алам қилиб, кўзи қуяётгандир? Шундай бўлши мумкинми? Қайдам, буни яхшилаб ўйлаб кўриш керак! Ҳа, ўйлаб иш тутиш керак!

Аллақачон кетиб қолган Самадни орқасидан хўб мирриқиб, оғзимга келган хунук сўзлар билан сўкдим. Бир оз хумордан чиққанымдан кейин, эҳтиёти шартдан ўзимни ҳимоя қилиш тадбирларини ҳам ўйлай бошладим. Самад жаҳл устида мактабга бориб директоримизга ё бўлмаса адамга айтиб қўйса нима қиламан? Ҳамма чатоқликни бўйнимга олиб, расвойи радди бало бўламанми? Телефон трубканини ўғирлаб қочганимни эшитишса, ҳа, баракалла, хўб иш қилибсан-да, деб пешанамдан ўпишадими? Йўқ, ҳеч жаҳонда! Ахир бир марта-ку яп-янги «Волга»нинг пачағини чиқарган ва мактаб деворий газетасига урилганимда аламимга чидолмай газетани йиртиб ташлаганим учун директоримиздан эшитадиганимни эшитган эдим-ку! Яна шунақа бўладими?! Ўшанда адам бечораси ҳам ерга қаратганим, расвоси чиққан «Волга» ремонти учун адамни анчагина чиқимдор қилганим ҳали-

ҳали эсимда. Яна шунақа бўладими? Йўқ, бунақа бўлмаслиги керак! Хўп, нима қилсам бунақа бўлмайди? Аммамнинг бузоғига ўхшаб бўш келсам, гуноҳларимни миқ этмай бўйнимга олсам, албатта ўша шармандалик яна такрорланади-да! Йўқ бунинг олдини олиш керак!

Ўйлаб қарасам, сувдан қуруқ чиқишимнинг йўллари кўп экан. Шулардан биттаси менга жуда ёқиб тушди. Энг аввал трубкани бир ерга гумдон қиламан. Кейин, Самад мактаб директоримизга бориб ё адамга келиб чақса, барибир бўйнимга олмайман. Тухмат қияпти, дейман. Қип-қизил тухмат, бошдан-оёқ ёлғон, деб туриб оламан. Хўп, гапи рост бўлса исбот қилсин, гувоҳ кўрсатсин, дейман. Хўп, гапни исбот қилиш учун бизникига келди ҳам, устахонани ағдар-тўнтар қилиб ахтарди ҳам дейлик. Хўп, топдимми? Нимани топади? Мен аллақачон гумдон қилиб ташлаган касофатчимми? Топиб бўпти! Ҳали йўқ нарсани топадиган билагон дунёга келган эмас. Гувоҳ масаласига келсак, бундан ҳам кўнглим тўқ. Бу воқеани Самад иккаламиздан бўлак ҳеч ким билмайди, у билади-ю, мен биламан, учинчи киши йўқ. Оқибатда кимнинг юзи қора бўлади? Меникимми ё Самадникимми? Албатта Самадники! Тухматни мен эмас, у қилган бўлиб чиқади-ку! Хаҳ, буёғи ҳам хамирдан қил суғургандек бўлди! Шошма-шошма, «иккаланг ўлгудек қалин дўст эдинг, нимани бўлишолмадинг ё нима тўғрисида чиқишолмадинг?» деб қолишса нима жавоб қиламан. Жавобми? Жавоб деган нарса менинг ёлғон сандиғимда тиқилиб ётибди. Шулардан биттасини чиқариб: «Мана!» дейман-да.

Хуллас, ўйлаб-ўйлаб шу қарорга келдим-у, дўппимни яримта қилиб, гаштимни суриб юравердим. Орадан бир ҳафтача вақт ўтди. Лекин бу ҳафта мени адоин тамом қилди. Кўнгил деган нарса шунчалик бетайин бўладими-я! Ҳали у ўй келиб жонни олади, ҳали бу ўй келиб юрагингни қон қилади. Бир маҳал қарасам, милиционер ушлаб кетаётгандек. Бу ҳаммаси ваҳм деган балойи азимнинг касофати! У шунақа ёмон нарса бўлар экан! Бир ҳафтада мени қиларини қилиб, чўпдек оздириб юборади. Ахир бу ярамас ваҳм нимага ҳам оздирмасин? Эрталаб ҳам, кечқурун ҳам, юрсам ҳам, турсам ҳам — уззуқун сир очилади деб қўрқиб, эзиламан. Машқим тушиб, аллақандай мингайиб қолганимни кўриб, ойим ҳам ҳайрон. Адам бўлса ўз ишидан ортмайди. У киши саҳарлаб ишга кетганича уйга қоронғи тушганда, баъзан бундан ҳам кеч қайтиб келади. Омонатдек ётиб,

яна саҳарлаб ишга жўнайди, Тўлабек деган ўғлим бор эди, аҳволи нима кечяпти, ўқишлари қандай кетяпти, деб қизиқмайди. Ойим: «Бундай қилманг, ўғлимизга қаранг, бебош бўлиб кетадиган ёшда-я!» деса, қўлини силтайди-ю, «сиз борсиз-ку, аяс!» деб қўя қолади. Шундай бўлгандан кейин адамдан ҳайиқадиган жойим қоладими!

Тавба, кейинги кунларда синглим Салиманинг менга қараши нимагадир ўзгариб қолди. Илгарилари, сен унақасан, сен бунақасан деб менга кун бермас, нуқул камчилигимни бетимга солиб, жигимга теккаши теккан эди. Жигар экан, эзилб юргангани кўриб раҳми келяпти шекилли, муомаласи менга ўзгариб, теварагимда гирди-капалак бўлиб қолди. Бир маҳал айвонда ўйга толиб ўтирувдим, ичкаридан ойим билан Салима чиқди. Мен уларни сезмаган киши бўлиб, пинагимни бузмай ўтиравердим. Ойим ташвишли бир қиёфада ёнимга келди. Пешанамни силаб:

— Вой ўлай иситманг борга ўхшайдими, болам?— деди ташвиш билан.

Мен иситман йўқлигини, сонпа-соғ эканимни яхши билар эдим. Шунинг учун бир нарса дейишни эп кўрмай, индамай ўтиравердим. Биздан, яъни болаларидан ёмонлик ўтса сачраб кетиш, хунук сўзлар билан қарғаш одати йўқ эди ойимнинг. Ҳозир ҳам кажирлигим тутиб, без бўлиб олганимга қарамай, бирон оғиз ножўя сўз айтмади.

— Жон болам, бирон дардинг бўлса айт, айланай. Нима учуздир ўзингни еб чўп бўлиб қолдинг!— Ойим шундай деб, кўзларига ёш олди.

Дийдам ўлгудек қаттиқ эканми, шунда ҳам ойимга тасалли бўлгудек бирон сўз айтмадим. Юзимни тескари ўгириб, чурқ этмай ўтиравердим.

Энди гапга Салима аралашди:

— Акажон, нима бўлди? Айтақолинг,— деди у ялиниб.

Салима шу дамгача мени ҳеч қачон сизлаган эмас эди. Бирдан сизлаб гапиргани менга ажабтовур таъсир қилди. Улар дардимга дармон бўлиш, оғримни енгил қилиш пайида эканлари шундоққина кўриниб турарди. Нима қилай? Ярамни очайми? Малҳам сўрайми? Хўп, ҳамма дардимни икковларига очиб бердим ҳам дейлик— оқибати нима бўлади? Ойим-ку икки дунёда сиримни ҳеч кимга очмайди— биламан: Салима-чи! У ҳали ёш— сир сақлашни билмайди. Бир кун эмас, бир кун бехос-

дан жиғига тегиб қўйсам, жаҳл устида ҳамма гапни адамга айтиб қўйса-чи? Йўқ, Салимага ишониб бўлмайди.

Шундай қилиб, ойимга ҳам, Салимага ҳам дардимни айтмадим. Тўғри-да, нима қиламан ичимдагини ташқарига чиқариб! Қўявер, мадда пишса ўзи ёрилади.

Шу қарор билан овозимни қулф-калит, дамимни чиқармай юравердим. Директоримиздан одам келиб мени чақириб кетади ё бўлмаса, адам таъзимни бериб қўяди, деб кутиб юрдим. Бахтимдан ўргилай, у ҳам бўлмади, бу ҳам. Лекин қилмишларим оқибатидан тамом қутулиб кетдим, деган сўз эмас бу! Демак, бир кун эмас, бир кун мадда ёрилади.

Бу орада адам билан бир неча бор кўришдим. Ҳар сафар қучоқлаб елкамни қоқади-ю, лекин таътил кунларим қандай ўтаётганини сўрамайди. Назаримда, адамнинг бу муомалалари: «Сен менга халақит бермасанг бўлди, мен сенга тегмайман!» деяётгандай эди. Адам ҳам қизиқ-да, мен адамга халақит бериб нима қиламан — ўзимга хон, ўзимга бек бўлиб, билган ишимни қилиб юрибман-ку!

Шу ичимдан эзилиб юрган кунларимда зора ёзилсам деб Сожида холамникига борувдим, қайтиб келаётсам рўпарамдан директоримиз чиқиб қолса бўладими! «Воҳ!» деб юбордим-у, ўзимни дарров ёнимда келаётган одам орқасига олдим. Лекин директор мени узоқдан кўрган ва менга қараб келаётган экан, яширинганимни фаҳмлаб:

— Ҳа, нимага қочяпсан, Тўла?— деди.

Ўсал бўлганимдан жавобга сўз тополмай қолдим. Лекин бу саросима узоққа бормади.

— Сиз билан қўл олишиб кўришсам, қўлингизни кир қилиб қўяман деб ийманувдим,— дедим, ўнг қўлимни гоҳ уёғимга, гоҳ буёғимга яшириб.

— Қўлинг нимага кир бўлди?— деб сўраб қолди-ю! Бошимга бунақа савдо тушишини қайдан билай, нест бўлиб қолдим. Қани жавоб, қани мени бу шармандаликдан қутқазадиган баҳона? Мана у:

— Ҳалиги... домлажон-да, ҳа, шундоғ келаётган эдим-да, мундоғ қарасам кўчада лойга булғаниб бир бурда нон ётибди-да! Дарров ердан олиб, кўчага қараган дераза тоқчасига қўйиб қўйдим. Шунда қўлим лой бўлган экан-да!..

Директоримиз чарақлаб кетди.

— О, баракалла! Нон — табаррук. Увоғини ҳам ерга ташлаб бўлмайди. Ерда ётган нонни олиб қўйиб кўп

савоб иш қилгансан! Одам емаса, қуш-пуш еяр, Тўла-жон! — деди-ю, хайрлашиб йўлига кетди.

Директоримиз бир оз узоқлашгунча ҳам сабрим етмай: «Яшавор, Самад! Одам экансан-у, мен овсар билмапман-а!» деб юбордим. Тўғри-да, нимага қувонмай, нимага яшавор деб қичқирмай? Ахир мен ундан ёмонлик кутиб ўтирсам-у, у менга ёмонликни раво кўрмай, яхшилик қилса-я! Бунинг қувончи қаерга сиғади? Қалбимгами? Инсон қалби шунчалар улуғ қувончни ўзига сиғдира оладими? Яна бу ерда қувонч битта эмас, иккита! Бири — айрилган дўстимни топиб олаётганим қувончи бўлса, иккинчиси — қилмишим балосидан туртки емай қутулиб кетаётганим қувончи! Демак, ёппқлиқ қозон ёпиқлиқича қоляпти! Бу кичкина қувончми?!

Одам жуда қаттиқ қувониб кетса, нима қилишини, нима қилаётганини билмай гаранг бўлиб қолар экан. Мен ҳам ҳозир шу аҳволдаман. Ёш бола эмас, кап-катта ўсмир эканимга, ўз ҳовлимда эмас, кўчада эканимга қарамай, иргншлар, алланима балолар деб вағиллар эдим. Ҳовлимизга ҳам қичқириб кириб келдим:

— Тоқатинга балли, Тўлавоё! Энди ишларинг беш, буюғи ялло!

Ойим ичкарида экан, овозимни эшитиб, югуриб чиқди... Юз-кўзида ҳайрат чарх урарди.

— Тинчликми, Тўлажон? — деди ойим, ҳовлида югуриб юрганимга ажабланиб.

Мен ўнг қўлимнинг панжасини очиб ойимга кўрсатдим.

— Хўп, пшинг беш экан, бунисини билдим. Лекин нимага беш — шунисини тушунтириб бер.

Юрагимдаги ҳовриқиш ҳар қанча «айт, айт!» деб қистаса ҳам айтмадим. Э, ёпиқлиқ қозон ёпиқлигича турса-ю, қопқоғини кўтариб нима қиламан. Пиширган бўтқамни ойимга кўз-кўз қилиш учунми? Йўқ, сувдан эсон-омон қуруқ чиқиб олдимми, бўлди — буюғи ўйин-кулги!

Бирдан ашулаши вапг қўйиб, ўйнаб кетдим:

Яша, яшавор, Самад полвоп!
Пок экан қалбинг, энди билсам.
Дард кўрма, дўстим, ҳеч қачон,
Бўлавер омон, омон, омон!

Бола бўлиб ашула айтиш нималигини билмаган тўнг ўглининг шунчалар тўлиб-топиб ашула айтиши яна туппа-тузук ўйинга ҳам тушиши ойимни ҳанг-манг қилди шекилли, оғзи очилиб қараб қолди. Кейин:

— Ҳей, бола нима бўлди сепга? Намунча ўйнайсан, Самад ўртоғингни мақтаб ашулалар айтасан? Бир гап бўлдим, а?— деди ҳайрон бўлиб.

— Самад аъло бола! Дўстликнинг қадрини билади, дўстига доғ туширадиган иш ҳам, гап ҳам қилмайди. Дўсти учун жонини беради! Ҳа, у шунақа ажойиб, асл бола!

Ойим бир нарсага тушуна олмаётгандек, чмирилиб ўйлашиб кетди. Анча ўйлашиб турганидан кейин менга чўрт ўгирилиб:

— Самад дўстинг, а?— деб сўради.

— Дўстим бўлганда қандоғ — орамиздан қил ўтмайди.

— Ундоғ бўлса, нима учун бир ҳафтадан бери келмайди? Бирга юрмай, бирга ўйнамай қўйдиларинг? Ё ораларингдан қора мушук ўтдимми?

— Вой, ойи-ей, жуда қизиқсиз-да! Келмаган бўлса, иши чиқиб қолгандир, бетобдир, келиб қолар. Намунча ваҳима?!

Ойимнинг бошқалар гапига ишонмайдиган одати йўқ эди, шундай бўлса ҳам менга ғалати қилиб қараб қўйди, кейин мени гапимдан тутгандек:

— Дўстим дейсан-у, бир ҳафтачадан бери дарағи йўқ, деб мундоғ ташвиш ҳам қилмайсан. Э, қўс!— деди қўлини силтаб.

Ойим, дўстимга мендан ўтган оқибатсизликдан койиб, нари кетди. Мен орқасидан қараб ўйлашиб қолдим. Аслини айтганда, ойимнинг хафа бўлишида бошқа биров эмас, мен айбдорман. Уни бизникига келмайдиган қилиб қўйган ҳам бошқа биров эмас, ўзгинам! Мен унинг гапига, йўл-йўқ, талабига бўйсунмадим — сенинг талабинг менинг ҳаром тирноғим, деб без бўлиб олдим. Мен шундай без бўлиб олганимдан кейин у бояқиш нима қилиши керак? Оёғимга йиқилиб ялиниб-ёлворishi керакми? Э, аттанг-а! Энди билсам, у ўзининг фойдасини эмас, менинг фойдамни кўзлаб куйиб-ёнган экан! Ўзининг фойдасини тушунмаган мен пандовақи шундай дўстимга кек сақлаб юрибман-а! Суф ўзимга-е! Эркакчасига тап олганимда, пандовақилигим, бир нарсапи то тагига етиб уқмаслигим, яъни шошқалоқлигим бошимга бало бўлди. Оқибатда, яккаю ягона суянган тоғимдан айрилиб қолдим. Назаримда, у мен билан юзкўрмас бўлиб кетди. Бунга ҳам, албатта, яна ўзим айбдорман. Кеккайиб, тўнглик қилиб, юзимни тескари ўгириб олганимда бунчалик бўлмасмиди? Шу қилигим билан ўзимнинг эсп

паст бола эканимни исбот қилдим, у эса сўзда ҳам, амалда ҳам дўстпарвар, олижаноб бола эканини кўрсатди. Кўрсатдигина эмас, исбот этди! Энди буёғи ўзимда — Самаднинг маслаҳатларига қандай амал қилишимга боғлиқ. Яхши бўлсам Самад ёнимга қайтади, ёмон бўлсам, вассалом — азиз дўстимдан айрилдим! Лекин мен ҳам унчалик ёмон бола эмасман — яхшиликка яхшилик билан жавоб бериш кўлимдан келади! Бу бурчим менинг!

Уйга кирдим-у, трубкани беркитиб қўйган жойимдан олиб, Самадларникига жўнадим. Аммо тўғриси айтсам, Самад ҳар қачна қадрдон дўстим бўлса ҳамки, олдига бўйинини эгиб боришим осон бўлмади. Йўл бўйи минг хаёлга бордим. Гоҳ орқамга қайтадиган гоҳ қайтмайдиган бўлдим. Гап фақат трубкани гумдон қилиш, унда биратўла қутулишда бўлса, бундан осон нарса йўқ. Ҳов ана, анҳорга ташлаб юборсам оқади-кетади. Борди-ю, мен буни олиб келган жойдаги телефон апарати ҳали трубкасиз турган бўлса-чи? Самаднинг гапи тўғри. Буни жойига обориб қўйиш керак!

Юрагимни чапгаллаб, Самадлар кўчасига келдим. Юрагим дукурлаб, оёқларим қалтиради. Бир кўнглим қайтиб кета қолай ҳам дедим. Йўқ, ўзимни босиб, эшикни жонсизгина тақиллатдим. Яхши пайтларда эшикни бемалол очиб кириб юрган одам мана энди унинг очилишини кутиб, остонада сарғайиб турибман. Бир маҳал эшик зулфини шикрлади. Самад деб ўйлаб, юрагим қанидан чиқиб кетаёзди. Йўқ, у эмас ойис Рузвон хола экан. Мени кўриб, чеҳраси чарақлаб кетди.

— Вой, Тўлажон, сенмисан, айланай? Эшикни тақиллатиб ўтирмай, ҳар галгидек тўғри киравермабсан-да, жон болам! Кир, киравер, ўргилай,— деди.

Мен кпрмай, Самадни сўрадим.

— Ҳа, умми? Биласан-ку, айланай, чоршанба кунлари радиотехника тўгарагига қатнайди. Ҳозир ишлари яхши, жуда юришган. Кеча тўгарақ раҳбарлари келиб, мени табриқлаб кетди,— деди Рузвон хола фахрланиб.

— Бир нарса ўйлаб чиқарибдими?— дедим ҳасадга ўхшаган бир ёмон ҳис билан.

— Қайдам, айланай, заводга керак бўладиган бир зарур нарса эмми-у, мен унга тушунмасам.

— Ўзи ҳозир ўша ёқдами-а?

— Ўша ёқда, болам ўша ёқда.

— Бўлмаса, мен борай, Тўла келиб кетди, деб қўярспз.

— Албатта айтаман, жонимни қоқай. Ха, менга қара, тўғри тўгарагига бора қолмайсанми, а? Шундай қила қол, жон болам. Болам бечора Тўлани соғиндим, деяётувди. А, борақол, қоқиндиқ.

— Кўраман.

Рузвон хола билан хайрлашиб, изимга қайтдим. Тавба, Самад алланарса ўйлаб чиқарганмиш, бу нарса заводларга жуда-жуда зарур эмиш деганини эшитиб, ичимда бир нарса ағдарилиб кетди-ёв! Юрагим сиқилиб, кўз олдим қоронғилашди. Тавба, нимага бундай бўляпти? Ҳасад қиляпманми? Ўзим ҳам тушунмайман. Мана, кўчада одам кўп, ҳаммаси бўй-баста билан, савлати билан кўчани тўлдириб, яйратиб юрибди! Мен бўлсам, чувалчангга ўхшайман. Самад ўйлаб топган нарсасини ҳеч кимга айтмай, мақтанмай чиқариб қўйибди! Одам бўлса, шунақа бўлса-да! Мен-чи? Мен, э, садқан одам кетай!..

Кўнглимда шу хил ўйлар, қўлимда — латтага ўроғлиқ телефон трубкаси. Қаерга кетяпман? Нима қилимоқчиман? Шу лаънатидан қутулсам йўлим очиларми-кан? Мен ҳам ўғирлик йўли билан эмас, тўғрилиқ ғайрати билан бироп нарса ўйлаб чиқаришим мумкинми? Самад-ку бир нарса ўйлаб чиқариб, ойисини хурсанд қилибди. Мен-чи, ойимни ёмон кўраманми? Йўқ, яхши кўраман, жуда-жуда яхши кўраман ойимни! Бўлди! Мана шу лаънатиини ўмарган еримга элтиб қўяман-у, балоқазодан қутулама. Иннайкейш, эски адашишларни ташлайман-у, янги чароғон йўл таплайман. Тўгарақларга қатнайман, ажойиб нарсалар ўйлаб чиқариб, ҳамман: жоним ойимни, адамни, Салиманни, мактабдошларимни — ҳамманни хурсанд қиламан!

Шу олижаноб мақсад билан трубкани тўғри телефон будкасига олиб кирдим. Мундоғ қарасам, у ерга аллақачон бошқа трубка ўрнатиб қўйишибди. Нима қилишимни билмай, бир печа дақиқа ўйланиб қолдим. Кейини трубкани ўроғлиқ латтадан чиқардим-да, секин аппарат устига қўйдим. Трубкадан қутулиб энди чиқиб кетаман деб турувдимки, биров темир эшикни шарақлатиб очдию, бирданига ёқамга ёпишиб шаңғиллашга тушди:

— Хаҳ, жувопмарг, қўлга тушар экансан-ку, трубка ўғриси! Сен касофатнинг дастидан болам бечора сал қолди-я, ўлиб кетишига, ер юткур! Қанц, буёққа юр! Сен ўлгурни мелисага топширмагунимча кўнглим жойинга тушмайди. Юр деяпман сенга, ордона қолгур!

Ёмон шаллақни хотин экан, оғзинга келган энг хувук сўзлар билан қарғаб, мени ташқарига судрай бошлади.

Бу балойи азим қўлидан чиқишга урпидим — бўлмади. Тирноғи олилмаган экан шекилли, қўлларимни, бўйнимни тиндалаб, қонатиб юборди. Башарамга ҳам бир-икки чанг солувди, мен қўймадим. «Э, қочинг, қанақа хотин-сиз! Қўйворинг мени!» деб туртиб юборсам ҳам қўймай осплади-да! Ургани, қарғани гўрга-я, шапғиллаб осмонни бошига кийиб олгани, оломонни тўплагани ёмон бўлди. Бир ёқдан қарғаш эшитиб, бир ёқдан дакки еб ўтирибман-у, фикру хаёлим одамларда! Булар орасида муаллимларимдан ё мактабдошларимдан бўлса шармандам чиқди, деб қақшайман.

Ўртага одамлар тушди. Бирин у деса, бирин бу дейди. Шовқин, қий-чув пчида ҳеч нарсани уқиб бўлмайди. Лекин новча, озғин бир хотиннинг шу сўзлари қулоғимдан кириб юрагимга санчилди.

— Ҳа, баракалла, овсин, бу жувопмаргининг таъзини яхшилаб бериб қўйини керак! Телефон трубкасини ўғирлаш оқибати қанақа бўлиши бир умр эсидан чиқмасин! Ҳа, йигит ўлгур, мана сенга!

Энди бу новча хотин уриб кетди.

— Ҳой, хотин нимага болани урасан?! Уят эмасми, урма! Урма, дейман сенга! Трубка ўғирлаган бўлса, мелиса чақир, жазасини мелиса беради. Ҳой, ҳой урма даянман сенга!

Бу яхши киши урма деб қақшаганига қарамай, у ёмон хотин нуқул бошимга урар, юз-кўзларимга чанг солар эди. Додлай десам, овозим чиқмайди. Бўйнимни қисиб, кўзимни юмиб олдим, ўйиб олмасин деб. Бешафқат хотин бўлса шақиллатиб у бетимга туширади, нақиллатиб бу бетимга туширади. Охири ҳолдан тойиб, ўзимни ҳимоя қилолмай қолдим. Хайрият, шунинг устига милиционер келиб қолди-ю, жонимга ора кирди. У кела солиб шаллақ хотинни қўлидан ушлаб олди.

— Гражданка, урманг болани! Уришга ҳаққингиз йўқ! Қўйворинг даянман сизга!

Милиционер амаки мени зўрға қутқазиб қолди у бағритош хотин жазавасидан. Шунда ҳам бу жоҳил хотин ўзини босолмай, нуқул менга ташланади, сакраб-сапчиб келиб урмоқчи бўлади.

Милиционер амакининг жаҳли чиқиб кетди:

— Бўлди, кўп сайраманг! Лайтинг, нима воқеа бўлди? — деди милиционер амаки жангари хотинга қараб.

У яна бидирлай кетди:

— Ҳалиги, денг, бундог будкага кирсам, телефон қи-

ламан деб-да, албатта, манови бошшиги егур, денг, битта трубкани қаердан ўғирлагани етмай, бунисиниям кучаниб узянти-да! Шундоқ кирдим-у, гирибонидан гипна бўғдим. Шундай бўлдим, йиғит ўлгур? Мана, ўзи айтсин!

Эши бир ерга етиб қолган кап-катта хотин шундай деб имошши ютиб турса-я! Ё тавба! Мен қандай қилиб гапимни ўтказаман? Бу хотиннинг даъвосига қараганда мен қип-қизил ўғри, муттаҳам бўлиб қоляпман! Нима дейман? Менинг далилларим исботга ўтадимми?

Шундай деб ўйладим-у, кўнглимга бир гап келган эди, шунни айтдим.

— Холажон, ноҳотки шу айтган гапларингиз рост бўлса?— дедим, хўрлигимдан йиғлаб юборгудек бўлиб.— Менинг ўрнимда сизнинг ўглингиз бўлса, унга ҳам туҳматингизни қилармидингиз? Йўқ, қилмас эдингиз! Ростни ёлғон деб, ёлғонни рост деб бўлса ҳам болангизни ҳимоя қилар эдингиз, шундоғми?

Хотин бир сакраб тушди.

— Ана кўрдингизми, безорилар шунақа маҳмадона бўлишади. Мени гап билан енгиб, сизни тўғри йўлдан чалғитяпти, бу яшшамагур!

Милиционер амаки раҳмдилроқ эканми, ачинаётгандек қилиб юзимга тикилди.

— Сен нима дейсан, бола, шу рост гапми?— деди, мулойим товушда.

Юрагим тўхтовсиз ўйнар, бўғзимдан чиқиб кетишга уринар эди. Бир зумгина ўзимни босиб турдим. Шунда ойим кўзимга кўриниб кетди: у сочларини юлиб, фарёд уриб йиғлар эди. Вой, юрагим эзилди, шундоққина эриб оқиб кетди дейман-да! Ўзимни эплаёлмай қолдим. Одам товуши билан эмас, йиғи фарёди билан зўрга:

— Йўқ, холамлар ёлғон айтиптилар,— дедим.

Овозимдаги йиғи фарёдини эшитиб, одамлардаги бояги нафрат ўрнини шафқат олгандек бўлди. Энди уларнинг кўзларида газаб эмас, туҳмат балосига дучор бўлган бир бечорага шафқатга ўхшаган бир парса пайдо бўлди. Лекин хотин ҳамон қичқирар, ҳеч кимга сўз бермай шанғиллар эди.

— Ана қараглар, мендай онаси тенги хотинни ёлғончи қияпти-я! Вой сени боққан онанг доғингда куйиб ўлсин-ей!

Энди пичоқ суякка етди. Мен қар қанча қаргаса қаргасин, лекин бечора онамга тил тегизмасин! Мен бунага йўл қўймайман!

— Оғзингни юм, шаллақи!— деб юбордим, ўзимни туюлмаи.

Лекин нафратимнинг уёғини айтолмадим. Милиционер амаки шаштимни босиб қўйди.

— Қўй, парво қилма,— деди, қўли билан оғир бўл имосини қилиб. Кейин мулойимгина сўради:— Хўп, ростини айт.

— Ростини шу,— дедим дадил туриб.— Тўғри, мен бир вақтлар нодонлик қилиб, шу трубкани олиб кетувдим...

— Олиб кетмагансан, ўғирлаб кетгансан, жувонмарг!— деди ҳалиги шаллақи хотин, гапимни оғзимдан юлиб.

— Э, қанақа хотинсиз ўзи! Қўйинг, гапини гапириб олсин!— деб милиционер амаки уни босиб қўйди.

— Хўп, бир вақтлар нодонлик қилиб, шу трубкани ўғирлаб кетувдим. Лекин шумликдан, шўхликдан қилган эмасман бу ишни. Битта машина ўйлаб қўювдим, шунга керак бўлар деб...

Ҳалиги хотин, икки болдирига икки қўлнинг шақ-шақ уриб, хахолади.

— Ха-ха-ха!.. Мана шу тирранча машина ўйлаб чиқарар эмш! Ва-ха-ха!..

Хотин аёл кишига ярашмайдиган хунук товуш билан шундай хахоладикки, одамлар ҳанг-манг бўлиб қолишди.

— Э, бу қанақа бетамизлик! Қўйинг, бола ҳам гапини гапириб олсин-да!— деди ҳасса таяниб турган бир чол.

Милиционер амаки бош ишораси билан гапиравер деди.

— Бунинг уйга олиб кетишга олиб кетдим-у, нимага ишлатишни, қандай ишлатишни билмай бошим қотиб қолди. Шунинг устига ўртоғим келиб қолди. Трубкани кўриб, жон-пони чиқиб кетди. «Тезда жойинга обориб қўй! Обориб қўймасанг, шу соатдан бошлаб иккаламизнинг дўстлигимиз тамом!» деди. Танамга ўйлаб қарасам, дўстимнинг гапи тўғри. Менга ақлим етмаган бунақа чалкаш машинадан битта қадрдон дўст афзал. Шунинг учун келиб жойинга қўяётсам, манови хотин будкага ҳовлиқиб кириб, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, мени гўё жиноят устида тутган бўлиб, шанғиллапти! Иккинчи трубкага қўлим ҳам теккан йўқ, узиб олмоқчи ҳам бўлганим йўқ. Бу тўғридаги гаплари қип-қизил ёлғон! Ҳа, ёлғон, милиционер амаки.

Шу маҳал ердан чиқдимиз, кўкдан тушдимиз — билмайман, Самаднинг дадил овози янгради:

— Ҳамма гапн рост! Елгонни холам гапиряптилар!

Ярқ этиб қарасам, оломон ичида Самаднинг ўзи турибди-да! Рапги бўз, кўзлари ёш. Менинг аҳволимни кўриб, пешанасига пақ эткизиб урди-ю, сени шу аҳволда кўрган кўзларим тешилсин деяётгандек, ерга қараб олди. Лекин узоқ қараб турмади. Одамларни оралаб мен томон кела бошлади. Ҳалиги шаллақи хотин шуни пойлаб турган эканми, энди Самадга ҳужум бошлади:

— Қайси, қачон ўғри ўғрини тутиб берибди! Ўғрига ким бўлишса, унинг ўзи ҳам ўғри! Бу кеккайган олатум-шуқ ҳам шу қоранг ўчгурнинг биттаси-да! Тутинг буни ҳам, ўртоқ милиса!

Самад бу шаллақининг дағдағасидан ҳайиқмади. Тўғри келиб милиционер амакига мурожаат қилди:

— Илтимос, амаки, қўйворинг. Бу ёмон бола эмас, бир адашибди — бу галча узр,— деди хокисорлик билан.

Лекин милиционер амаки қўйвормади. Юмшоқ, мулойим қилиб сабабини айтди.

— Менинг ҳаққим йўқ қўйворишга. Ўртоғинг яхши болами — ёмон болами, манови гражданданинг гаплари ҳақми-туҳматми — буни участкада аниқлаймиз. Қани, кетдик, ҳой опа, нимага чап беряпсиз? Сиз ҳам юринг!

Шаллақи хотин илгарилари ҳам милицияга тушган эканми, участка сўзини эшитиб, тахта бўлиб қолди. Кейин ўзини одамлар орасига уриб, қўлини силташга тушди:

— Йўқ-йўқ, менинг мелисалик ишим йўқ, ўргилай, мени тинч қўйинг, ўғрини тутиб бердим — бўлди, шунинг ўзи катта гап, мени тинч қўйинг.

Милиционернинг жавоби кескин бўлди:

— Йўқ, борасиз! Сиз бу болани ўғри деяпсизми, энди бўйишга қўйиб берасиз. Участкага бормаслигининг иложи йўқ. Ўғри дедингиз-а, шундоғми? Шундоғ бўлгандан кейин участкага бориб исбот қиласиз. Юринг!

III. ҚИЛМИШ-ҚИДИРМИШ

Милиция участкаси уч кўча нарида экан. Этиб борганимизча роса одамларга томоша бўлдим. Ҳамма менга, милиционер қўлимга ушлатиб қўйган телефон трубкасига қарайди. Кўрганлар бошларини сарак-сарак қилиб, жазонг шу, деяётгандек пичирлашади. Мен бўлсам шармандалик юкидан бошимни кўтаролмай, милиционер олдида минг хаёлга чўмиб кетяпман. «Ойим шу аҳволимни кўрса, дод солиб менга ёпишиб оларди!» дейман-у, сени ер ости-

дан атрофга аланглаб қараб қўяман. Хайрият, ойним рўпара келмади!

Мен ҳозир шу аҳволимда, катта бувимлар айтиб берган сазойиларга ўхшасам керак. Эски замонда ўғрилик ё бошқа ёмонлик қилган одамларни юзларига қора ёғ суртиб, эшакка тескари миндиришар экан-да, бозор айлантириб, сазойи қилишар экан. Хайриятки, тағимда эшак, юзимда қора ёғ йўқ. Лекин шу ҳолимда ўша сазойилардан менинг нима фарқим бор? На чора, ўғри — ҳамма замонда ўғри, гарчи оладиган жазоси ҳар хил бўлса ҳам.

Шундай қилиб, мени милиция участкасига олиб келишди. Шаллақи хотин ҳам Самад билан орқамиздан келишди. Одам кўкрагидан келадиган тахта тўсиқ орқасида бир милиционер турган экан, у мени олиб келган милиционерга қараб:

— Нима гап? — деди.

Мени олиб келган милиционер дарров қўлини чаккасига қўйиб, доклад қилди:

— Ўртоқ лейтенант, телефон трубкасини ўғирлаган болани иккита гувоҳ билан олиб келдим.

Лейтенант ҳеч нима демади. Қалин қошлар остидаги жиддий кўзларини менга тикиб, узоқ қаради. Илгарилар ҳам тушган безорилардан эмасмикан дедими ё уларда асти шундай одат бормиди, қаттиқ қараганда юрагим шиг этиб кетди.

— Болалар бўлимига олиб боринг, — деди.

Болалар бўлими кўрғазмага ўхшатиб деворларига ҳар хил суратлар, плакатлар, шиорлар осиб ташланган жўнроқ зал экан. Зал тўридаги стол орқасида қора сочи турмакланган ўрта ёшли бир аёл милиционер ўтирган экан, бизни кўриб, қўл ямоси билан яқинига чақирди. Яқин бордик. Эғнида милиция формаси, кўкрагида «Қизил юлдуз» ордени, ҳар хил медалъ ва значоклар. Мен унинг пишонларини дурустроқ кўришга улгурмасдан, мени бошлаб келган милиционер воқеани айтиб бера бошлади. Ҳамма гапини оқизмай-томизмай, орасига ўзидан қўшмай айтиб бергандан сўнг:

— Энди уёғини боланинг ўзидан сўрайсиз, — деди.

Лейтенант она бўлим бошлиғи бўлса керак, менга аччибми ё гаши келибми, анча тикилиб тургандан сўнг исминини, фамилиясини, адресини, мактабимни, адамнинг отини, фамилиясини, хизмат жойини, яна алланарсаларни сўраб, олдидаги қоғозга хушхат билан ёзиб олди. Кейин мендан: «Нима бўлди?» деб сўраб эди, бўлган воқеани ҳаққу рост айтиб бердим. Фақат иккинчи трубка тўғриси-

даги тухматни бўйнимга олмадим. Рад қилдим. Шаллақи хотин яна шаталоқ ота бошлади:

— Ёлгон айтяпти бу яшшамагур! Унисини ҳам чиқараётувди, мен кириб қолиб, қўлидан ушлаб олдим. Ҳа бўйнинг узулгур, ўғривачча!

Шундай чирқираб, мени еб ташлайдиган бир кепатага кириб қичқирдик, назаримда, овози залдан тошиб, кўчага ҳам ёйилди дейман-ов!

Лейтенант жаҳли чиқиб, жеркиб ташлади:

— Э, қаргаманг-е! Бу ер сизга...— деди-ю, уёғини айтмади, менга юзланди. Анча қараб турди, кейин раҳми келаётганга ўхшаб:

— Бетларингни ким тимдалади?— деб сўради.

Мен бош имоси билан шаллақи хотинни кўрсатдим. Милиционер опанинг феъли бузилди. Ранги ўзгариб қовоғи тушди. Олдидаги хотин гўё оддий хотин эмас, оғзи қон бўридек, юзларини тириштириб тўнғиллади:

— Нимага урдингиз болани?

Шаллақи ўтирган еридан сапчиб туриб кетди.

— Нимага урмас эканман? Ураман! Бунақа бедаво-ларни уриш оз, ўлдириш керак! Ҳа, мижиғлаб ўлдириш керак!

Шаллақи жазаваси тутиб яна ташланган эди, милиционер опа югуриб келиб, уни қўлидан ушлаб олди.

— Урманг, қочинг нари! Бировни уришга ҳаққингиз йўқ! Бу ер сизга олишадиган чайқов бозори эмас, милиция органи! Наринг туринг!

«Чайқов бозори» эмас, деган сўзни эшитиб, шаллақининг дами ичига тушиб кетди. Бир зумда турқини ўзгартириб, лаб-лунжини мулойим қилиб олди. Аста менга қараб, илжайиб ҳам қўйди.

Бўлим бошлиғи олдидаги қоғозларни саранжом қилиб, мени олдига чақирди.

— Мана бу ерга қўл қўй. Телефон трубкасини ўғирлаганинг тўғрисида акт.

«Ўғирлаганинг тўғрисида!» Э-воҳ, шу ондан бошлаб лақабим ўғри! «Тўла ўғри! Тўла ўғри!» Кўнглимдан шу беаёв сўз ўтди-ю, юрак-бағрим эзилиб, қоп бўлиб оқиб кетди! Нима қилиб қўйдим-а?! Шунча кенг ер менга торлик қилди-ю, мен ярамаслар сўқмоғини ўзимга муносиб кўрдимми? Бу сўқмоқ мени қаерга, қайси чоҳ, қайси зиндонга олиб боради?!

Бир зум, йўқ-йўқ, бир неча зум қарахт бўлиб туриб қолдим. Лейтенант опа мен билан келганларга нима деди — уқмадим. Ҳушим ўзимда эмас эди. Фақат Самад

билан шаллақи хотинга: Мен чиққунимча кутиб туринглар», деганини уқдим. Кейин опа олдига тушиб, ичкарига — мен кўрмаган, хаёл ҳам қилмаган қоронғи дунёнинг қоронғи кулбаси томон юриб кетдим...

Шу ерда кичкина узрим бор. Пешанамнинг шўри мени шу ерга олиб келиб тиққанини бир ёққа қўйиб туриб, лейтенант опа қайтиб киргандан кейин шаллақи хотин билан лейтенант ўртасида ўтган гапни қаламга олмоқчиман. Буни менга кейин Самад айтиб берди. Лейтенант опа қош-қовоғи тушиб кириб келибди. Шаллақини ёнига чақириб: «Сиз ҳам манавунга қўл қўйинг», дея бошқа бир қоғозни тутибди. Шаллақи хотин эсхонаси чиқиб: «Бу қанақа қоғоз?» деган экан, лейтенант опа: «Сизнинг тўғринида ҳам иш қўзгадим», депти.

Шаллақи хотин эсхонаси чиқиб чинқирибди:

— Қанақа иш?!

— Болани урганингиз, юлганингиз, тимдалаганингиз тўғрисида!

Шаллақи хотин икки қўлини икки болдирига шалоплатиб уриб:

— Ҳа-а!! Қаранг-а. Ҳали бу безори, ўғривачча катта холавиғизнинг арзандаси эканини билмапман-да!— дебди-ю, ўзининг пешанасига шап эткизиб урибди.— Вой пешанам курсин-ей шўр бўлмасдан! Бунақалигини билсам гувоҳ ўтармидим, лейтенант. Шошма! Шунақа, чувалчангнинг бир ерини боссанг думи пилдирайди. Сиз-ку одамсиз, жиянингиз бошига таёқ тушади-ю, жонингиз оғримайдими? Оғрийди! Гувоҳнинг гувоҳлигини икки чақа қилиш қийин эмас! Унинг гарданига битта айб юклайсиз-у, бир чеккага чиқиб тураверасиз — тамом. Ана шундай кейин икки дунёда унинг гувоҳлиги ўтмайди. Шунақами, опа? Тузуксиз, бу йўлларнинг ҳам машқини олвобсиз! Қойил!

— Сиз катта кетманг кўп, Марҳамат Турғунова!— деган экан лейтенант опа, шаллақи ҳавоси чиққан шарсингари пучмайиб қопти. Кейин жон бераётган одамникига ўхшаш ўлимтик товушда:

— Менинг отимни сиз қаердан биласиз?— деб сўрабди.

Лейтенант опа заҳарли қилиб кулибди-да:

— Сизнинг отингизни ҳам, эрингизни отини ҳам, чайқов бозоридаги ҳамтовоқларингизнинг ҳам отларини билман. Ҳаммасини номма-ном айтиб берайми? Ҳа-а, шунақа бўлсин, кўп гердайманг! Сизнинг қанақа одамлигингизни биз яхши биламиз,— дебди.

— Қанақа одам эканман?— деб кесатган экан шаллақи хотин, лейтенант опа бошлаб айтиб берибди:

— Сиз шунчаки шаллақи, бетамиз хотингина эмас, сиз айни замонда, ёлгон гувоҳлик билан гувоҳсишлар чўнтагига қўл соладиган беҳаё киссавур ҳамсиз! Бировларнинг ишларига араллашиб, ўзингизни гувоҳман деб суқасиз. Кейин у бечоранинг уйига бориб, шунча берсанг гувоҳликдан кечаман, дейсиз-у, оладиган ҳаром ҳаққингизни олиб, гумдон бўласиз! Тўғрими, Марҳамат Турғунова!

Шаллақи хотин лом-мим деёлмай қолибди. Лейтенант опа унинг башарасига ошкор бир жирканч билан қараб:

— Шу айбингиз билан бир қур суд қилинган эдингиз шекилли, агар янглишмасам,— деган экан, шаллақи нест бўлиб, серрайиб қолибди. Кейин ўзини зўрға босиб: «Хўп, эртага айтган вақтингизга етиб келаман», деб лейтенант ижозати билан чиқиб кетибди.

Самад милициядан чиқибди-ю, тўғри бизникига қараб чопибди. Бу ёмон гапни ойисига қандай айтаман, деб йўл бўйи эзилиб, гоҳ борадиган, гоҳ бормайдиган бўлибди. Бормаса бўлмас экан, борибди. Борса, сўрида адам билан ойим овқат қилишиб ўтирган экан, ойим Самаднинг бўшашиб кирганини кўрибди-ю, худди бир ножўялик сезгандек, ғалати бўлиб кетибди. Кейин Самаднинг олдига ҳалпиллаб келиб:

— Ҳа, Самаджон, нима бўлди, айланай?— дебди.

Самад ерга қараб, эзилиб туриб ҳамма гапни айтиб берибди. Ойим Самаднинг: «Тўлани милиция қамаб қўйибди», деган сўзини эшитиб: «Вой, Тўлагинам! Болагинам!» деб йиғлаб, ҳушидан кетиб қолаёзибди. Яхши ҳамки, адам уйда экан, дарров ойимнинг юзига совуқ сув пуркаб, зўрға ўзига келтирибди. Ойим бечора ўзига келаркелмас боламлаб йиғлашга тушибди:

— Вой, мен ўлай! Тўлам, жон болам! Туринг, адаси, тез бориб жон боламни қутқазиб келайлик! Йўқ дейишса, мени қамоққа қўйиб, боламни олиб келасиз!— дебди ойим дув-дув йиғлаб.

Адам: «Ҳой, ойиси, бунақа қилманг, одамлар эшитса нима дейди?» деса ҳам, ойим боламлаб йиғлаб ўзини ураверибди. Ахир бўлмагандан кейин Самад ойим билан адамни милиция бўлимига бошлаб келибди. Яхши ҳамки лейтенант опа ўша ерда экан.

— Бўлар иш бўлиб, иш қолипидан кўчгандан кейин дов-войми? Илгари қаерда эдинглар? Бола бузилмасдан,

ёмон йўлга кириб кетмасдан буруп қаерда эдинглар деяман?!)

Шу саволнинг ўзиёқ ойим кўзларидан дув-дув тўкилаётган ёшни тиндириб қўйибди. Милицияга тушиб қолганимга сабаб фақат менинг бебошлигим эмас, адам инковларининг бепарволиклари ҳам эканини англабди шекилли-да! Ойим чурқ этолмай қолгандан кейин адам ўртага тушибди:

— Хўп, шу арзмаган нарса учун болаш қамаш, тенг-қурлари орасида бошини ерга қаратиш керакми? Қизиқ экансизлар-у!— деган экан, лейтенант опанинг жаҳли чиқиб кетибди:

— Авваламбор, телефон трубкаси арзмаган нарса эмас, жамият ҳаётида жуда катта аҳамиятга эга бўлган муҳим нарса! Бу — бир. Иккинчидан, телефоннинг ўзи ҳам, трубкаси ҳам давлат мулки! Давлат мулкини ўмаринш эса, ўзларингиз билсаларингиз керак, жиноят ҳисобланади. Ўғирлик — ҳаммавақт жазоланган, ҳаммавақт жазоланади! Буни — қонун дейдилар!

Бу гапни эшитиб, ойим яна йиғлашга тушибди. Кўзларидан қилт-қилт ёш томизиб:

— Ундоғ бўлса мени қаманглар, мен ўтирай, болам чиқсин — деган экан, лейтенант опа бунга ҳам кўнмабди:

— Ҳар ким қилмишининг жазосини ўзи тортади. Ҳеч қачон болашнинг гуноҳи учун ота ё она, ота ё онанинг гуноҳи учун бола жазога тортилмайди. Қўйинг бунақа бефойда гапларни!

— Ундоғ бўлса, болашни бир кўрай! Айланай сиздан, бир кўрсатинг,— деб ойим ялинган экан, бунга ҳам лейтенант опа кўнмабди.

— Тергов тугамай туриб болашгини кўрсатишга ҳақ-қим йўқ, опажон. Қўйинг, қийнаманг мени!— дебди.

Ойим мени кўрмасдан кетмаслигини, кўрсатса гуноҳ эмас, савоб бўлишлигини айтиб, чувон ялинса ҳам лейтенант опа қулоқ солмабди.

Мен давлат қонун-қондаларини қўриқлайдиган давлат органида ишласам-у, уни тиш-тирноғим билан қўриқлаш ўрнига ўзим бузиб берсам, қандай бўлади, а, опажон? Борди-ю, менинг ўрнимда сиз бўлганингизда сиз нима қилар эдингиз? Қонунни бузар эдингизми?— деган экан, ойимнинг дамлари ичига тушиб кетибди.

— Ҳа, энди...

Бу сафар лейтенант опанинг жаҳллари ёмон чиқиб кетибди.

— «Энди-пендиси» йўқ, кўрсатмайман! Тергов ўтсин, келинг, марҳамат, кўрсатаман ҳам, гаплашасиз ҳам,— деди.

Самаднинг сўзига қараганда, ойим билан адам сувга тушган мушукдек, бўшашиб кетишибди.

Бу гапларни бир ёққа қўйиб туриб, энди ўзимдан гапирай. Лейтенант опа мени ўсмирлар сақланадиган хона навбатчисига топшириб, ўзи орқасига қайтиб кетди. Менга ҳеч нима демади ҳам. Навбатчи ёши бир ерга етиб қолган оғир-вазмин киши экан, менга хайфи келиб қаради-ю:

— Нима қилиб қўйдинг, бола-я!— деди.

Ўзим ўлолмайд доғдаман-у, бу чол қаёқдаги саволни бериб, юрагимга панштар санчади! Жеркиб ташлай десам катта ёшли одам, уят бўлади. Шундай бўлса ҳам гап билан бир санчиб олишдан ўзимни тутолмадим:

— Сизни бир кўриб кетай деб келувдим-да, отахон.

Навбатчи зийрак экан, кесатигимга дарров тушунди.

— Чаккимансан бола,— деб қўйди калласини сараклаб, кейин бетимга ҳам қарамай:— Юр,— деди, қўл силтаб.

Навбатчи хона эшигини шарақлатиб очиб, мени ичкарига киргизиб юборди. Ичкарига қадам қўйдим-у, ҳушимдан кетаёзиб, кесакига суяниб қолдим. Мен ёшлик шўхлиги, ёшлик бебошлиги билан бўлиб, хаёлимга ҳам келмаган бошқа бир дунёга кириб борар эдим. На чора, бу эриш дунёни ўзим танладим, ўз қилмиш-қидирмишларим билан танладим! Қизиқ, кўзларим юмуқ, бошим эгик, кесакига суяниб беҳуд турибман-у, хаёлимда, кўз ўнгимда — ойим! Юзларини юмдалаб, боламлаб йиғлаётган муштипар ойим! Эҳ, ўзим гўрга-я, ойим бечоранинг ҳоли нима кечади энди?!

— Хуш кептилар, йигитча!

Қаттиқ шамоллаган хирқи кишининг овозига ўхшаган товушда айтилган бу сўзни эшитиб, кўзларимни очдим. Олдимда ноппа-нозанин кийинган, лекин сочлари тароқ кўрмай чигалиб кетган бир сариқ бола турарди. Кўзимни очганимни кўриб, у кўзини қисди.

— Парво қилма, азамат! Қадингни ғоз тут, кўнглингни чўктирма! Сен бу ерга келган азаматларнинг биринчиси ҳам, охиргиси ҳам эмассан.

У сўзини битирмай, ўнг кўзининг таги моматалоқ, иккинчиси хира бўла бошлади:

— Доғда қолмайин десанг, бизга яқин юр, суварак! Ҳа, бўш келдинг, балога дуч келдинг! Қани, мени битта

уриб кўр-чи — муштумингнинг зарби қанақа экан, бир билиб қўйай.

Ўзим аламимдан ўдолмай турибман-у, бунинг хира пашшалигини қаранг. Кимга валақлаяпсан дегандай қилиб башарасига бир талмовсраб ўқрайдим-у, индамай юзимни тескари ўгириб олдим. Кўзининг тағи моматалоқ зўпидинга менинг бу қилиғим ёқмади чоғи, у:

— Ҳой, сенга гапиряпман, суварак! Ё кар-мармисан, а, такатумшуқ?!— деб ўдағайланиб келаверди.

Мен яна парво қилмадим. Бундақа жойларнинг таомлини бирда-иккида кўрмаганим, ҳатто эшитмаганим учун бу безорининг зўравонлигига тушунолмай бошим қотиб қолди. У мени қўрқапти деб ўйлади шекилли, яна ҳам яқинроқ келди.

— Урмайсани, зумраша!— деди кўкрагимдан итариб.

Мен уни аста елкасидан ушлаб, андак нари суриб қўйдим.

— Мен урмайман. Умримда биров билан уришган бола эмасман. Тинч қўй мени,— дедим ялингансимон бир мулойим товушда.

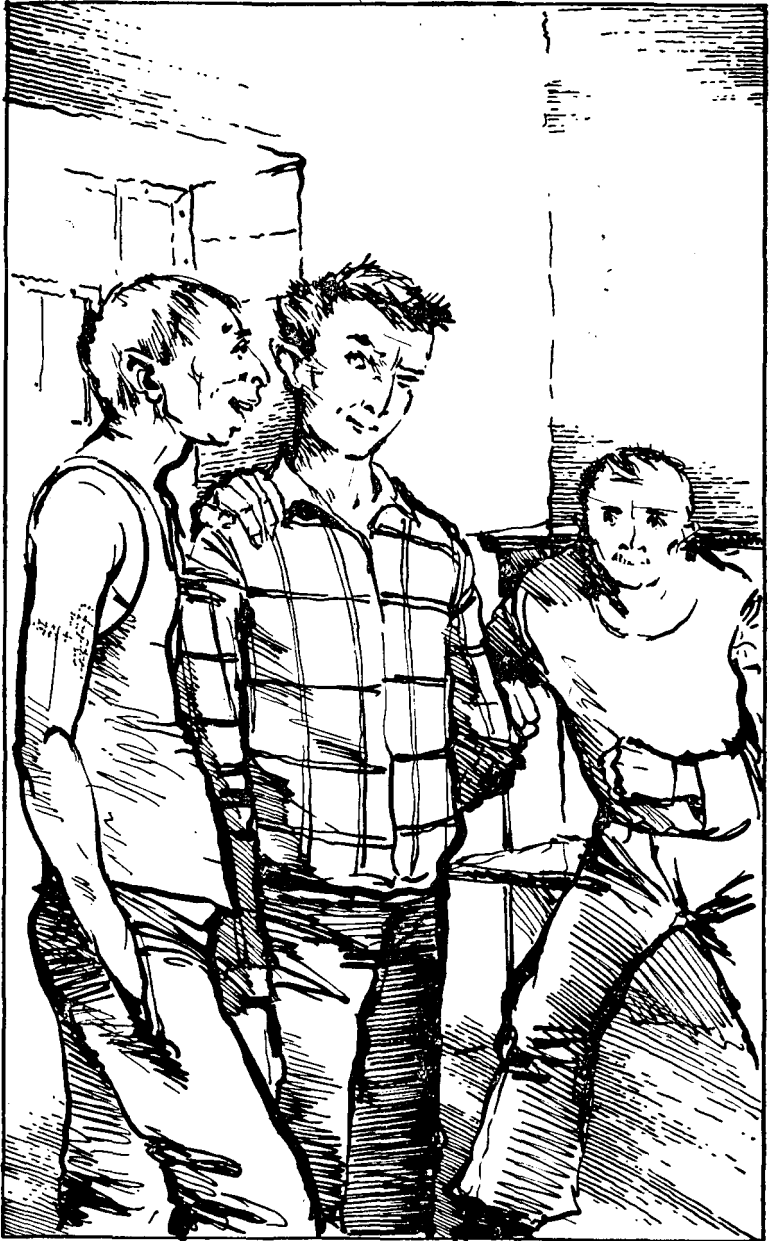
Мулойим сўзим уни баттар ҳаволантириб юбордим, башарасини ириллаётган кучукка ўхшатиб гижинди.

— Демак, қўрқасан, шундоғми?! Шундоғ бўлса, ма, ол мукофотингни!

У жағимни мўлжаллаб мушт туширган эди, чап бериб, ўзимни нари олиб қочдим. Зўпидин эса мушти зарбидан ўзини тутолмайд олдинга мункиб кетди. Сал бўлмаса ерга тумшуғи билан тушиб, оғзи-бурнини қон қилар эди. Хайрият, икки қўлини ерга тираб қолди. Шериклари роса кулишди. Мени ҳам кулги босди-ю, сиполикни бой бермадим. Бу кулги сабаб бўлдимки ё менинг усталлик билан чап берганимни, билмадим, зўпидин мени бир мушт билан ерга киргизиб юборадиган Алпомишдек устимга бостириб келди.

— Ў-ҳў, сени аммамнинг бузоқларидан деб ўйласам, йўқ, чап бериш илмини қўйиб ичворган экансан-а, суварак!

У шундай деб ўқирди-ю, қулоғим томон қулочкашлаб мушт туширди. Лекин мушти мўлжалга етиб келмади. Мен уни ярим йўлда билагидан ушлаб, қўлига қўшиб ўзини ҳам ерга қараб эга кетдим. Жон ҳалпида қўлини қаттиқ эгвордим шекилли, ўшқириб: «Вой, вой! Қўлни единг!» деб инграшга тушди. Мен дарров қўйиб юбордим. У қўлини силтай-силтай бир четга чиқиб кетди.

Энди бу зўшидининг ўрини бошқаси олди. Буниси чикалдакка ўхшаган кичкина, чуваккина, туршак башара бола эди. У менга яқин келмас, узоққа ҳам кетмай, уёқ-буёққа юришини қўймас эди. Шу юришларининг бирида калласи билан менга имо қилиб қўйиб, сариқ сочга ўғринча қараб олди. У калласини қимирлатиб қўйди. Демак, чикалдак ҳозир менга ташланадп. Начора, пешанамда борини кўраман-да!

Мен шу хаёл билан ўзимни яна бир зарбга пешлаб турдим. Бир маҳал сариқ соч аллакимга ҳай-ҳайлаб қичқирувди, мен гўл ўша ёққа қараб қолибман-да! Чикалдак пайтдан фойдаланиб, дарахт шохи устида қурбонини пойлаб туриб ташланган қонлон сингари сакраб бўйнимга ёпишиб олди! У ярамас бўйнимдап бўғиб, бурнимни тишлаш пайнда эди. Шу чоғ мен додлаб юбордимми ё қаттиқ шовқини кўтариладими, билмай қолдим, навбатчи эшикни шарақлатиб очди. Бир зумда ҳаммамиз шилдирпис бўлиб, хона сув қуйгандек жимжит бўлди.

— Нима тўполок?!— деди навбатчи, уёқ-буёққа аланглаб.

Сариқ соч елкасини қисиб, лабини буриб қўйди. Бошқа ҳеч ким ҳеч нима демади. Мен ҳам нафасимни чиқармай туравердим. Навбатчи ҳаммамизга бир-бир қараб чиққандан кейин мендан сўради:

— Уришдимми сени?

Бу саволга жавоб беришдан жўн нарса йўқ. «Ҳа» дейишим ё «йўқ» дейишим мумкин. Лекин мен унисини ҳам, бунисини ҳам айтмадим. «Ҳа» десам, яъни уришди десам, ўзимни чақимчи қилиб қўяман. «Йўқ» десам, ёлгон айтган бўламан. Шунинг учун мен ҳам сариқ соч сингари елкамини қисиб, лабимни буриб қўя қолдим. Навбатчи юзимга бир неча лаҳза ҳайрон бўлиб қараб тургандан кейин калласини сарақлаб:

— Уришмаларинг, ярамаслар! Ким уришса адабинг бериб қўяман!— деб чиқиб кетди.

Эшик қулфланар-қулфранмас сариқ соч ёнимга ҳалшллаб келди.

— О, одам экансан-ку! Вой сувараг-ей!— деди елкамга қоқиб.— Бўлди, шу бугундан бошлаб ажрашмас дўстмиз. Бизга худди сендақа оғзи қулфлар керак. Молдес! Ҳой, менга қара, суварак, отинг нима?

Мен уни ҳам, жўраларини ҳам жинимдан баттар ёмон кўрсам-да, лекин ноилжликдан жилмайиб:

— Отимни нима қиласан сўраб, Суварак деясан-ку, Суварак-да!— дедим.

Шундай қилиб, ёруғ дунёда «Елвизак» эдим, қоронги дунёга келиб эса «Суварак» бўлдим. Қофиядошлигини қаранг, шеърга солса бўлади-я!

Орадан икки соат ўтдимми ё ортиқ, билмадим, бир маҳал навбатчи амаки эшикни шарақлатиб очиб, мени чақирди. Уйга жавоб беришади шекилли, деб суюниб кетибман! Э-ҳа, жавоб қаёқда! Навбатчи амаки мени тўғри болалар бўлимнинг бошлиғи лейтенант опа ўтирадиган хонага бошлаб кирди. У ерда милиция формасини кийган бошқа бир киши ўтирар эди. Навбатчи амаки мени ўша кишига топшириб, ўзи чиқиб кетди. Биз иккаламиз қолдик. У киши ўзини таништирди:

— Менинг отим Расулжон, фамилиям — Охунжонов, унвоним — милиция катта лейтенанти, вазифам терговчи. Сени эса ҳужжатларингдан биламан. Тўла Расуловсан, шундайми?

— Шундай.

— Гап бундай, Тўлажон. Мундоғ ўйлаб қарасанг, масала равшан, ҳаммаси ҳужжатда ёзилган, лекин шундай бўлса ҳам ҳодисани ўз оғзингдан эшитиб, тергов протокоliga ёзишим керак. Шунинг учун нима гап бўлганини ўзинг айтиб берсанг.

— Демак, қайтадан айтиб беришим керак?

— Ҳа, айтмасанг бўлмайди, Тўлажон, қонда шунақа, — деди терговчи.

Мен ҳамма гапни оқизмай-томизмай қайтадан айтиб бердим. Терговчи хушхат экан, оқ қоғозга чиройли қилиб ёзди. Кейин кўнгли тўлмаган жойларни суриштира бошлади.

— Тўлажон, ота-боболаримиз «ҳақ бошни қилпч кесмас», дейишади. Бу гапда ҳақиқат катта бўлса керак. Мен ҳам сенинг гапларингга ишонгим келади-ю, лекин гапининг баъзи жойлари менда гумон туғдириб қўяпти-да!

Мен қайси жойин дегандай қилиб юзига қарадим.

— Масалан, телефон трубкасини ўйлаб чиқарадиган машинамга жойлаштирамоқчи эдим дейсан-у, шу билан ўзингни оқламоқчи бўласан. Ахир сен кўчада тушиб ётган чақани топиб олганинг йўқ эди-ку! Атайин телефон будкасига кириб, трубкани кесиб кетгансан. Аслида шундоғми?

— Ҳиммм...

— Хўп, сен трубкани бировга сотмоқчи, моддий манфаат кўрмоқчи эмасмидинг?

— Йўқ.

— Хўп, ўртоғинг Самад сени айблади. Шундоғми?

— Ҳимм...

— Нимага айблади?

— Телефон трубкасини жойидан чиқариб олиб кетгансан! Ахир бу ўғрилиқнинг энг баттаринларидан бирику! Ҳа, катта жиноят бу! Тезда жойига обориб қўй, деди. Обориб, энди жойига қўймоқчи бўлиб турувдим ҳамки, ўша шаллақи хотин ишнинг белига тепди-қўйди. Менга ёпишиб, айюҳаннос кўтарди. Шу.

— Хўп, Самад-ку, қилмишингни қоралабди, трубкани жойига элтиб қўй дебди-а?

— Ҳа.

— Хўп, уни жойига элтиб қўяман деб ўтиргунча, бошингдан соқит қилиб, бирон ерга иргитиб юбора қолсанг бўлмасмиди?

— Бўлмас эди.

— Нима учун бўлмас эди?

— Шунинг учун бўлмас эдики, давлат мулки давлатнинг ўзига қайтарилиб берилиши керак, деб ўйладим-да. Кўчага ташлаб кетсам, мол эгасига тегмайди-да. Шунинг учун ўзим кесиб кетган будкага борувдим.

— Унда қандай бўлди: иккинчи трубкани ҳам кесиб олмақчи бўлибсан-у?

— Йўқ, бўлмаган гап! Мен илгари олиб кетган трубкани жойига қўймоқчи бўлиб будкага кирсам-у, жойида турган иккинчисини кесиб олсам? Йўқ, ақлга тўғри келмайдиган гап бу! У хотин бошдан-оёқ ёлғон гапирди. Бундай айбни мен ҳечам бўйнимга ололмайман, олишим мумкин эмас. Ҳеч-ҳеч!

Терговчи ҳамма гапни ёзиб, протоколга қўл қўйдириб олгандан кейин:

— Бирон порозилигинг ё қўшадиган гапинг йўқми?— деб сўради.

— Илтимосим бор.

— Хўп, айт.

— Судга ойим келмаса, иложи борми чақирмаслиқинг?

— Иложими? Нимага бунақа дейсан?

— Қуйиш-ёнишларини кўриш жуда-жуда оғир менга! Чидолмайман...

Терговчи кўзимга тикилиб қолди, узоқ тикилди. Билмадим, кўзларимда ёш бормиди ё бир дунё мунг, шу қараганича хаёлга чўмиб кетди.

Бир маҳал эзгин товушда сўради:

— Ойингнинг қуйиб-ёниши сенга оғир ботар экан, нимага бундай қилдинг?

Бошимни аста кўтариб жавобга ҳозирландим-у, лекин жавобим бўғзимда қолиб кетди. Кўзларим жиққа ёшга тўлиб, тағин ерга қараб олдим. Терговчи менга тегизиб:

— Шунақа! Болалар ёмон иш ё жиноят қилаётганлариди ҳечам онаизорларини ўйлашмайди,— деди.

Бирон ёмон иш қилиб қўйсам, ота-онамнинг, айниқса онаизорнинг куйиб-ёпиши аниқлигини ҳечам хаёлимга келтирмай, билган номаъқулчилигимни қилиб юр-верганим — ота-онамга, албатта, ўзимга ҳам қанчалар қимматга тушганини мана энди — терговчи олдида қон қақшаб ўтирганимда англадим. Бунинг илгарироқ ўйласам, ҳамма яхши болалар юрган тўғри йўлдан юрсам, мен ҳам ота-оналарини бағрида, мактабда, тенгқурлари даврасида ўйнаб-кулиб, яйраб-яшнаб юрган эркин болалар қаторида бўлардим! Мана энди, юрагим қон — бебошлик ханжари урилган! Нетайким, у қоранг ўчгур ханжарини ўзим бағримга ўз хулқим билан урдим!

Терговчи қоғозларини йиғиштирди, столнинг саранжом қилди, кейин яна менга тикилди. Анча узоқ тикилиб қолди. Бу гал ҳеч нима демади, ҳеч нима ҳам сўрамади. Бошини чайқаб:

— Юр,— деди. Кейин, чиқиб кетаётганимизда елкамга қўлини қўйиб ачингансимон бир оҳангда тўнғиллади:— Ўзингга ўзинг қилибсан-да, болам. Хайр, шуниси охиригиси бўлсин.

Мен яна бояғи шумтакалар даврасига қайтиб келдим. Чикалдак бир чеккада сигарет чекиб ўтирган экан, мени кўриб, ярақлаб кетди. Эшик ёпилиши билан у икки сакраб ёнимга келди.

— Дард деса парт кетма, суварак! Ҳа, қаттиқ тур! Қаттиқ бошни тош ёрмас!

Чикалдак шу сўзи билан, айниқса, шайтондек сакраб-ирғилаши билан кўзимга бирам хунук кўришиб кетдики, иложи бўлса чувалчанг бўйинини узиб ташлар эдим. Йўқ, бошимга яна бирон бало орттириб олмай тағин, деб ўзимни босдим. Жаҳлим жуда ёмон чиққан эканми, чикалдак авзонини кўриб бир ҳиринглади-ю, тулкичасига қилпанглаб, нари кетди. Мен турган еримда бўшашиб, деворга суяниб қолдим. Умрим бино бўлиб, ҳеч қачон бунчалик ҳолим қуримаган эди. Оёқларимни зўрға судраб бориб, ўзимни тахта каравотга ташладим. Бир оз бўлса ҳам мизғиб олишим, бир кун ичди кўрган ҳамма кўргиликларимни лоақал уйқу фаслида унуттишим керак эди. Лекин, афсус, қаллам говлаб, мадорим қуриб турса ҳам кўзимга уйқу келмади. Йўқ-йўқ, қилмиш-қидирмиш-

ларим, ойм бечорани қон қақшатганим, адамнинг юзини ерга қаратганим кўз ўнгимга келди. Ҳа, ҳа бир вақт яп-янги «Волга»ни пачоқ қилганимда ойм бечора: «Боламни машина босиб кетибди», деб вой-додлаб югургани, адам қанча чиқимдор бўлгани, мактабда синфдошларим олдида шарманда бўлганим кўзимга кўриनावерди. Дунёда хаёлдек бошвоқсиз, шафқатсиз нарса бўлмаса керак. Калламга ҳар хил хаёл келади, мени ўтдан олиб ўтга солади-ю, шунча эзганим бас, демайди.

Мана, кўз олдимда яна бечора онам! Юзлари тимдаланган, кўзлари жикқа ёш, қон қақшаб, қон ютиб қолган муштипар ойм! Тўхтамай йиғлайди, оҳу фиғонига осмон ёнади!

Хаёлимга яна қандай ўйлар келди — билмайман. Бу тақлид ўйлар огир бўлар эканми, гужанак бўлиб қолибман.

IV. МЕН АДОЙИ ТАМОМ БЎЛДИМ

Тескари дунё пайрагини қаранг, менинг энг мудҳиш, энг қора куним бошланганда, тонг энди-энди ёришиб, еру кўк субҳ ёғдусига чўмилаётган эди. Мен эсам аллақачон чўмилиб бўлганман. Лекин тонг ёғдусида эмас, қилишдан тошган қора зулмат чоҳида! Бу зулмат қалбимда, ўйноқлигини йўқотган мунг тўла кўзларимда, бир кечадаёқ сомондек саргайган юзимда эди. Мен буни худди тошойнага қарагандек кўриб турар эдим. Эвоҳ, бошқача бўлиши мумкинми? Бир-бирини босиб келаётган хувук ўйлар гоҳо ўз ғамлари билан аллақайларга даф бўлганларида кўзим илиниб қолса, шунда ҳам халоват йўқ-да! Тушимга нималар кирмайди, дейсиз! Гоҳ итлар ҳуришиб келиб талашади, гоҳ Чикалдак билан Зўпидин ҳамла бошлашади.

Ана шундай пайтларда бири келиб киндигимга тепади, иккинчиси келиб тумшугимга мушт туширади. Қани энди қочадиган, бу икки шафқатсиз зуғумдан жопимни сақлайдиган жой бўлса! Энг ёмони мени бўғиш. Нафас ололмай қоламан. Қўлларимни силкитиб, зўпидинларни ҳайдайман, бўйнимни чангалларидан чиқармоқчи бўламан. Лекин иложи қайда?

Қаттиқ додлаб юборган бўлсам керак, бирдан хона эшигининг шарақлаб очилгани қулогимга кирди-ю, чўчиб уйғониб кетдим. Апил-тапил қарасам, чикалдаклар

қотиб ухлаб ётишибди. Фақат нарироқда навбатчи амаки менга қараб келяпти.

— Ҳа, нимага додладдинг, бола?— деди.

Мен ишдадим. Ростини айтганда, ишдайдиган ҳолим йўқ эди. Юрагим қаттиқ ўйнар, қишидан чиқиб кетмасайди деб қўрқар эдим. Йўқ, хайрият, бир оздан кейин дуқури изига тушиб, уриши расмана бўлди. Шундан кейингина пешонамдан, бўйнимдан оқаетган терларни артишга тутшдим.

Навбатчи амаки мендан гап кутармиди ё ухлашимни, билмадим, тепамда анча тургандан кейин калласи билан жойимга ишора қилиб:

— Ет,— деди-ю, секин-секин юриб, хонадан чиқиб кетди.

Ет эмиш! Қандай қилиб? Бирини биридан мурувватсиз, бирини биридан инсофсиз ўйлар босиб турган мудҳиш бир дамда қандай ухлаб бўлади? Йўқ, уйқум ҳаром бўлди! Мен ўзим ҳаром қилдим уни! Энди уйқу йўқ! Энди қуруқ дарахт шохида шумшайиб ўтирган бехосият укки сингарини, шу олақоронини хонанинг қуруқ тахтаси устида оёқларинини букиб, тиззамини қучоқлаб ўтиришигина қолди! Ҳа, ҳозирча фақат шугина қолди.

Кичкиналигимда биров чарчадим деса, юриб ё иш қилиб чарчабди-да деб қўяқолардим. Энди билсам, йўқ, бошқа хил чарчаш ҳам бўлар экан! Буниси маънавий, руҳий чарчаш. Меннингча ҳаммасидан баттари шу, руҳий чарчаш бўлса керак. Нимага десангиз, иш қилиб ё йўл юриб чарчаганингизда нича ўтириб олсангиз чарчаганингиз тарқалиб, яна боягидек кучга кириб кетасиз. Буниси-чи? Руҳан чарчаганингизда-чи? Йўқ, чарчаганингиз, эзгинилигингиз дарров тарқалмайди. Анча-мунча дамга сўз бермайдиган бағри қаттиқ, ҳукми бир бало бу! Мана, анчадан бери ўй суриб ўтирибман-у, ўзимдан-ўзим чарчаб, ётиб олгим келяпти. Ахирини ётдим ҳам. Лекин ором қани? Кўз ўнгимда боламлаб йиғлаб-қақшаб турган ойим бўлсалар-у, оромга бало борми? Йўқ, ақлга сизгадиган гап эмас бу! Ҳали-ҳозир баралла тонг отади, ҳамма уйқудан туради, бировлар ишга, бировлар ўқишга кетади. Лекин мен шу ерда, шу олақоронини хонада ишманчидир кутиб, сарғайиб ўтираман. Қанча ўтираман — билмайман.

Хонада мен ёлғиз эмасман. Чикалдак билан Зўппидин ҳам тахта устида кулча бўлиб ётибди. Чикалдак ора-чора уйқусида гаприб қўяди. Аммо нима деганини тушуниб бўлмайди. Зўппидан эса бу ерда эмас, опасининг уйи-

да маза қилиб ётгандек, парвон-фалак, ғам емайди — гашт қилиб ётибди. Мен-чи? Мен — адоий тамом!

Бир маҳал каллам говлаб, кўзим илингаандай бўлган экан, бирдан ойимнинг фарёди қулогимга чалинди-ю! Ё тавба! Даст ўрнимдан туриб, эшик томон югурдим. Соппа-соғмаи, куч-қувватим ўзимда-ю, юрсам маст одамдай гандираклайман. Хайрият, эшикка зўрға етиб бордим. Эшик қулф. Итардим, тақиллатдим. Қани энди биров келиб очса ё нима гап деб сўраса! Ўчакишгандек, навбатчи амаки ҳам йўқ. Ҳолим қуриб, эшикка суяниб қолдим. Ташқарида эса ҳамон ойим бўзлаб, боламлаб фарёд уршти!

Мен ўзимни ҳар қанча босишга тиришмай, юрагим фарёди онам фарёдига қўшилиб мени эзар, ер қаърига киргизар, яна ундан — ер қаъридан чиқариб, назаримда яна аллақаяга улоқтирар эди — гурсиллаб йиқилардим, йиқилганимни ўзим ҳам билиб, сезиб тургандек бўлардим. Лекин буларнинг ҳаммаси — хаёл. Ҳа, хаёл! Лекин бечора ойимнинг Тўламлаб фарёд ураётгани хаёл эмас, ҳақиқат!

Шошманг, балки мен ўлгандирман? Ҳа-а, онам бечора тобутим устида ўзини уриб зору зор йиғлаётгандир?

— Ойижон! Ойи, мен бу ердаман, ёнингиздаман! Йиғламаманг, жон ойи, йиғламаманг, онагинам!

Шундай дедим-у, ўзимни тутолмай ҳўнграб йиғлаб юбордим. Шундай эзилиб, хўрлигим келиб йиғладимки, назаримда пешанамда турган эшик ҳам йиғимдан эриб кетгандек бўлди. Бир ёқдан ойимлаб қақираман, яна бир ёқдан икки қўллаб эшикни дукиллатиб, дод дейман!!!

Эшик бир маҳал шарақлаб очилди. Мен унга суяниб турганим учун мункиб кетдим. Хайрият, уёқдаги навбатчи амакига бориб урилдим. У киши мени ушлаб қолди.

— Э, қанақа боласан! Ўзингни бос-е! — деди навбатчи амаки жаҳли чиқиб.

Мен ўз ўйларим билан бўлиб сезмай қолибман, навбатчи амаки понушта олиб кириб қўйган экан, ўшанга ишора қилиб:

— Ўт, бола, тамадди қилиб ол. Кечадан бери ҳеч нима емагандирсан, — деди. Кейин елкамга қоқиб: — Ўзингни тут, полвон, ҳа, ҳали лейтенант келса рухсат олиб ойинг билан кўришасан. Пича қапоат қилиб тур, ўғил бола, — деб қўйди кўнглимни кўтариб.

Томоғимдан ҳеч нима ўтмади. Очмидим-тўқмидим ўзим ҳам билмайман. Энди бутун фикру зикрим кечаги хушмуомала лейтенант опада бўлиб қолди. Келсалар

рухсат сўрайман. «Ойимни бир кўрай, кейин нима қилсаларингиз майлига», дейман. Аммо кўрсатармикан?

Кўрсатди! Кўрсатдигина эмас, мен кутмаган бошқа нарсалар ҳам бўлиб ўтди. Бир маҳал навбатчи амаки хона эшигини очиб, менга «Чиқ!» ишорасини қилди. Чехрасида шодлиги ичига сиғмаган киши жилмайиши бор эди. Мен ойимни кўрсатишар экан деб қувониб кетдим. Қувончим ичимга сиғмаганлигидан эсимни йиғиштириб ололмай, хонадошларим билан ҳам хайрлашмабман. Бу хатом кейин эсимга тушди. Мен у маҳал йўлда, навбатчи амаки олдида суюнганимдан ерда юриб эмас, кўкда сузиб борардим. Шу суюнч билан катта бир хонага кириб бордим. Кирдим-у, у ердаги одамларни кўриб ҳангу манг бўлиб қолдим. У ерда лейтенант опа, кечаги терговчи, синф раҳбаримиз, яна битта форма кийган одам ўтирибди. Хонага тўғри кириб борганим учун ўнг томонга қарамабман, у ерда ойим билан адам ўтирган экан. Ойим кўрибоқ ўрнидан сапчиб туриб кетди. Бир неча қадам мен томон ташлади-ю, нима учундир, бирдан тўхтаб, ҳалиги формали кишига қаради. Чамамда, у киши шу ерда ўтирганларнинг каттаси бўлса керак. Инакейин, болаңгиз кирганда устига ўзингизни ташлаб, йиғлаб-сиқтаманг деб тайинлашгандир-да. Ойим эса турган жойларида менга тикилиб кулар, кўзларида барибир ёш оқар эди. Оназоримнинг унсиз йиғисини кўриб, кўнглим бузилиб кетди. Ўзимни босолмай қолдим. Бир кўнглим, оназоримни йиғлатган шу хом калламини деворга уриб ёрай дейман, бир кўнглим онам бағрига ўзимни отиб, ҳўнг-ҳўнг йиғлай дейман, лекин унисини ҳам бунисини ҳам қилишга ботинмадим. Гангиб қолганимни милиция опа фаҳмлади шекилли, секин ёшимга келиб, мени парироқдаги бўш жойга обориб ўтқазди. Шармандалик зўридан, каллам ўзидан-ўзи пастга эгилиб кетди. Буниси ҳам гўрга-я, тағимдаги курсини айтмайсизми? Вамисоли чўғ-у, бутун вужудим шу ўтда ёнипти-да!

Милиция она жойшга бориб ўтиргандан кейин менга қараб сўз бошлади:

— Бу ерга сенинг масалаңгини ҳал қилгани келдик. Мени танийсан, терговчингни ҳам танийсан, энди бу ерда синф раҳбаринг, буларни ҳам танийсан,— деди-да, кейин тўрда ўтирган формали кишига ишора қилди.— Булар прокурор Муҳаммад ака Матқосимов бўладилар... Ишингни прокурорга топширган эдик, улар ўзлари келиб, ишингни шу ерда бир ёқлик қилмоқчи бўлдилар. Марҳамат, сўз сизга, ўртоқ прокурор.

Прокурор чехраси очик киши бўлса ҳамки, сўзлари салобатли, оғир-босиқ экан.

— Тўла Расулев мактаб боласининг одобига, хулқ-атвориغا, ниҳоят, шайнига мутлақо ярашмаган кўп хунук иш қилган. Жамоат, яъни халқ фойдаланиб келаётган телефон трубкасини кесиб кетган! Бу нима—оддий қилиб айтганда, болалар шўхлигими, тарбиясиз бола шумлигими ё тарбияси бузилиб, қўли қинғир бўлиб қолган ёмон бола ўғирлигими? Бошининг кўтар, Тўла Расулев! Ҳа, индамайсан, индашга сўз тополмайсан-да, а? Йўқ, ёмон иш қилдингми, энди жавоб бер! Ун бешга кирибсан-у, ҳали ҳам ақлинг тиниқмадингми? Йўқ, сенинг ёшингдаги қишлоқ болалари тракторга ўтириб, ер ҳайдашни ўрганишяпти. Демак, халқ хизматиға ўзларини тайёрлашяпти. Шаҳар болалари ҳам бўни вақтларини бир нима ўрганинга сарф қилишади. Сен бўлсанг!! Э, қўй, ярамас иш қилгансан!— Прокурор ўзини босиш учун, мапа шу ерда бир оз тўхтаб, менга тикилиб қаради. Мен буни кўриб турмаган бўлсам ҳам қандайдир сезги ҳисси билан сезиб турдим. Ким билади, қаттиқ, лекин ҳақ сўзларидан ерга кириб кетдимми, шунга раҳми келди-ю, ҳар қалай, бир неча дақиқа жим тургандан кейин яна сўзини давом эттирди. Фақат энди болагн дағдаға ўршини меъёр олган эди.— Тергов материалларида бир яхши гап бор. Тўла Расулев трубкани қайтариб олиб келиб жойинга қўяётганида қўлга тушиди, дейдилар. Агар шу рост бўлса, жуда соз! Энди буюғини ашиқлайлик. Хўш, нима мажбур этди уни, яъни Тўла Расулевни трубкани жойинга келтириб қўйишга?

Кўзим жиққа ёш эди. Ерга қараб ўтирганым учун кўзларимдаги ёшни ҳеч ким сезмади. Бошимни кўтармай, ерга қараганимча:

— Билмайман,— дедим елкамни қисиб.

Прокурор кулгандек бир овоз чиқариб:

— Ана холос! Трубкани-ку қўлга тушиб қолмасайдим деб минг ваҳм билан олиб кетасан-у, шунча қийинчилик билан ўмарган нарсангни яна жойинга олиб келиб қўйишга сени нима мажбур қилганини билмайсанми? Йўқ, ўйлаб жавоб бер.

Прокурорнинг шу мулойим мулоҳазасидан кейин бошим сал кўтарилди. Ёнимда дастрўмолчам йўқлиги учун кўзимни панжамнинг орқаси билан артиб, тўнгиладим:

— Мақсадим полиграф-дедектор машина ясаш эди.

— У қанақа машина?

— Ёлғои-яшпқ гапларидаи ёмон болаларни фoш қиладиган машина?

— Ясадингми?

— Йўқ.

— Нимага ясадинг?

— Самад деган ўртоғим бор. Шу ўртоғим трубкани кўриб қолиб, мени қаттиқ койиди. Тезда жойинга обориб, кўй, деди.

— Ҳа,— а, ўртоғингнинг гапи билан оборган экансан-да, а?

— Йўқ, ўзим ёмон пушаймон бўлиб юрувдим. Ўртоғимнинг гапи далда бўлди.

Прокурор яна бир неча дақиқа жпм бўлиб қолди. Кейин ўридан туриб, меннинг олдимга келди.

— Бекор олибман, деб пушаймон бўлдингми?

— Ҳа. Иннайкейин, қўлимдан келмайдиган ишга уринган эканман. Самад кўриб, мендан қаттиқ норози бўлди. Ёмонларни фoш қиладиган машина ясайман дейсан-у, ўзинг ҳеч балони билмайсан, ҳатто ёш техниклар тўғарагига ҳам қатнашмайсан, деди.

— Ўртоғингнинг таънаси тўғрими?

— Тўғри.

Прокурор жойинга бориб ўтирди. Кейин, олдидаги қоғозларини кавлаштириб, биттасини олди.

— Айбдор Тўла Расулевнинг ўз ҳимоясига қаратилган сўзини эшитдик. Лекин бу бош қотириб ўтириш ҳолатсиз, деган сўз эмас. Давлат мулкнинг бебошлик билан олиб кетиш — бу ҳам ўз йўлида жиноят. Бунинг учун ҳам қонун олдида жавоб берилади. Лекин давлатимиз инсонга, айниқса болаларга ғамхўр. Шунинг учун агар сизлар қарши бўлмасаларингиз, мен шундай таклиф кiritмоқчиман: Тўла Расулевнинг иши судга оширилмасин, агар ота-онаси, айниқса синф раҳбари иккиламчи бунақа номаъқулчилик қилмайди, яъни жамоат манфаатига зарар етказадиган қонунбузарлик қилмайди, биз кафилимиз, деб кафолат беришса, майли, бу сафар қаттиқ огоҳлантириш билан уйинга жавоб берайлик.

Лейтенант опа ҳам, терговчи ҳам қарши эмасликларини айтишди. Ойим суюниб кетганидан кўзларида қувонч ёшлари билан:

— Барака топинглар, айланайлар!— деди.

Ойим бечора шундай дея мен томон отилди. Мени маҳкам қучоқлаб, юз-кўзларимдан ўна кетди. Мен ҳозир қувоншим, ҳамма кўргинликларимни эсдан чиқаришим керак эди. Лекин ундай бўлмади — ҳўнграб йинглаб юбор-

дим! Қани энди ўзимни боса олсам! Мен йиғлаган сайини онам ҳам йиғлашга тушди. Адам бизни юпатаман деб уришади-ю, қани энди биз юкана қолсак! Хайриятки, ҳамма нарсанинг ҳам охири бўлади. Кўп ўтмай, йиғимизнинг ҳам охири келди. Йўқ-йўқ, келаётган жоним роҳатини қувонч йиғиси билан кутиб йиғламадим, йўқ, йиғим ҳечам буниг учун эмас. Мен ота-онамни, синф раҳбаримизни, бутун мактабдошларимни ярамас хулқим билан ерга қаратиб қўйганим учун нушаймон зўридан йиғлаган эдим.

Ойим мени юпатиб бўлгунларича прокурор ҳужжатларини тўғрилаб менга, адамга, синф раҳбаримизга қўл қўйдириб олди. Унда мен: «Иккиламчи қонунга хилоф иш қилмайман», деб қасам ичсам, адам билан синф раҳбаримиз назоратларини бўнаштирмасликка сўз беришди. Ҳамма расмийат тамом бўлгандан кейин, боринглар энди, рухсат дейишди. Мен оназорим қанотида ҳамон-ҳамон мени зугумидан бўшатмаган шармандачилик юки остида бўйнимни эгиб кўчага чикдим.

Кўча! Намунча чиройли, намунча гавжум, роҳатижон, обод, болалар югуришган, чақчақ уриб кулишган, бир-биридан шод! Гуллар-чи! Ё, тавба, кеча ҳам, илгариги кунлар ҳам шу нарсалар, шу шод — хуррам одамлар югуришган сакрашган, очилиб-сочилиб ўтган гўзал гуллар — ҳамма-ҳаммаси бор эдимми? Нимага мен сезмабман-а?

Мен кўча таассуротлари билан яйраб турганимда, адам билан синф раҳбаримиз бир четда нималар тўғрисидаир шивирлашиб гаплашишди. Албатта, менинг тўғримда бўлиши керак. Ойим бўлса, суюнганидан ўзини йўқотгудек бўлиб, нуқул:

— Хайрият-е, қутилиб қолдинг-а болам! — деб бетини бетимга босарди.

Бу орада ўқитувчимиз адам билан гаплашиб бўлди шекилли, икковлари қўл олишиб хайрлашди. Синф раҳбаримиз узоқдан менга қараб: «Ҳа-да, ҳушёр бўл энди, бола!» «Кўзингни катта оч!» — деб бурилиб кетди.

Адам биз турган томонга қараб келарди. Мен адамни зимдан кузатиб турдим. Чехрасида тўмтоқ жаҳолат эмас, чуқур бир ўйчанлик бордек туюлди. менга. Бизга яқин келди-ю: «Кетдик!» деди. Биз индамай адам орқасидан эргашдик. Ойим менинг ёнимда борди. Борардигу ичимиздаги гашлик юз-кўзимиздан шундоққина кўриниб турибди. Айниқса, адамнинг авзойи ваҳимали. Уйга бор-

гапимиздан кейин мени роса дўносласалар керак! Ҳа, авзойиллари шунақа! Ойим-чи? Ойим нимага индамайди? Ё ойим ҳам адамга қўшилиб урармикан-а мени? Йўқ, ойим урмайди. Ҳеч қачон, ҳеч важдан урмайди. Ойимни яхши биламан. Дунёда мендан азиз, мендан яқин одам йўқ ойим учун! Демак, ойим мени адам калтагидан қандай сақлаб қолсам экан деб ўйлашиб, эзилиб кетяпти. Ҳа, худди шундай! Адам-чи? Адам нимага индамайди? Мени сўкмайди, дағдаға қилмайди, худди ўртада ҳеч нима бўлмагандек, парвоси палак! Ким билади, адамнинг бундай мулла мўмин бўлиб кетиши — гирдоб устидаги жим-осойишта сув мисолидир. Билмадим, билмадим, уйга келганимизда маълум бўлади-да!

Ҳамон кўчадамиз, уйга кетяммиз. Лекин уйга яқинлашган сайин юрагимдаги ваҳм ортиб борарди, калтак ейишга ўзимни шайлар эдим. Ниҳоят, уйга ҳам етиб келдик. Кўча эшигини очиб ҳовлига киришим билан Салима югуриб чиқди. Чўқа солиб бўйимга осилди.

— Вой акажон-ей, эсон-омон келдингизми-я! — дедю, хўнграб йиғлаб юборди.

Мен ўзимни йўқотиб қўйдим. Қани энди оғзимга бирон сўз келса-ю, ширин қилиб айтиб, сингилжонимни юпатеам! Серрайиб турибман. Адам индамай уйга кириб кетди. Ойим бўлса Салимани бир четга тортиб менга, қаради. Бечора синглимнинг кўзларида қувонч аралаш мунг қалқиб турарди. «Эҳ, ярамас Тўла! Ойингнинг шунча йиғлагани етмай, гуноҳсиз синглингни ҳам йиғлатдинг-а! Нима қилиб қўйдинг, бевош!» деб ўзимни койидим.

— Юр, уйга кирайлик, болам, — деди ойим қўлимдан аста тортиб.

Уйга кирдик. Салима лағмон қилиб қўйган экан, сузиб келди. Ҳаммамиз бир стол атрофида терилиб ўтирибмиз. Ўртада совуқ бир сукунат. Мен эсон-омон чиқиб келганим учун ҳаммамиз қувониб ўтиришимиз керак эди. Лекин ундай эмас, азага келган одамлардек жиммиз. Мен-ку, гуноҳ қилиб қўйиб, бошимни кўтаролмай эзилиб ўтирибман, адам нимага гапирмайди? Ҳеч бўлма-са, бола, аҳмоқлик қилдинг, деб сўкмайди. Ахир бир нарсасалар, майли сўксалар ҳам совуқ сукунат тарқалармиди... Тавба, ойим ҳам жим! Ё индамаймиз деб тил бириктириб олишганмикан-а? Салимани айтмайсизми, у ҳам чурқ этмайди. Ҳайронман, буларга нима бўлди ўзи-я? Ё менинг қилмишимга ёш бола шўхлиги деб аҳамият беришмаяптими кан? Йўқ, увчалик эмасдир-ов!

Овқатни еб бўлиб ҳам дарров туриб кета қолмадик, узоқ чой ичиб ўтирдик. Ҳар биримиз, назаримда, кимдандир гап кутардик. Энг аввал, албатта, адамдан. Лекин адам оғзига талқон тўлғазиб олгандек, чурқ этмайди. Қошларини уйиб, ердан бош кўтармайди. Ойим бўлса тез-тез адамга қараб, бир нима демоқчи бўлади-ю, юраги дов бермайдами, яна юзини ўгириб жимиб қолади.

Шу тахлит узоқ ўтирдик. Ахирин адам ўривдан қовоғини солиб турди-да, менга қарамай, «Тўла, юр буёққа!» деди. Юрагим така-пука бўлиб, вужудимни муз босди. Ота-ўғил кабинет томон юриб кетдик. Ойим келатган эди, адам тўхтаб.

— Сиз кирмай туринг!— деди кескин қилиб.

Адам кабинетига кириб, одатдаги жойига — стол орқасига ўтирмади. Диваннинг бир четига омонатгина ўрнашди. Мен қаерга ўтиришимни билмай, серрайиб туриб қолдим. Адам менга чўрт ўгирилиб, ёнига ишора қилди:

— Утир!

Мен адам ишора қилган жойга ингичка бўлиб ўтирдим. Ўтиришга ўтирдим-у, кўнглимга келган ваҳм эс-ҳушимни олиб қўйди: «Ҳозир дўппосласалар-а!»

Ваҳимали ўйлар мени карахт қилиб қўйган эканми, адамнинг гапирганини эшитмабман. Адам елкамга қўлини қўйиб, мен сенга айтяпман, дегандагина ҳушимга келдим. Бир сесканиб, юзига қарадим.

— Энди нима қиламиз, ўғлим?— деди адам мулойим қилиб.

Мен гап нима устида эканини пайқамай, елкамни қисдим.

Адам менга энсаси қотиб қараб турди. Кейин ҳал қилишиши мушкул масала олдида боши қотиб қолган одам сингарчи чуқур уҳ тортиб:

— Нима дейишга ҳайронсан, шундоғми?— деди.

Адамнинг муомаласидаги мулойимлик мени калтак ваҳмидан қутқазди. Вужудимга жонланттирувчи бир тетиклик югурди. Ўзимни энди анча босиб, адамнинг юзига дадил боқдим. Ҳатто кўзларимдаги қувонч табассумини ҳам яширмадим. Мен адамнинг ҳамиша нур сочилиб турган ёрқин кўзларида боши берк кўчага кириб қолган киши саросимасини кўрдим. Раҳимим келиб кетди. Шундай продаси маҳкам, сўзида, қарорида қаттиқ турадиган пухта, абжир одам ҳам бир ярамас ўғилнинг ярамас хулқ-атвори, тақдирин олдида нима қиларини билмай шошиб қолса-я! Э, тавба! Қараинг-а, ҳасратимда ойим бечо-

ра күйиң-өйиң юрибли десам, буюкда адам бечора ҳам четда қолмаган экан! Эҳ, ярамас Тўла!

Энди нима қиламиз? Ростакам ҳам нима қилишимиз керак? Шошма-шошма, бошқа мактабга ўтиб кетсам-чи? Нима бўйи. Осмон ағдарилиб ерга тушибдими?

Менинг миямга шу гап келди-ю, юрагим бирдан доглаб юборгандек бўлди. Қадрдон мактабим кўз ўнгимга келиб юрагим орзиқиб кетди.

Йўқ, шундай яхши мактабимни, шундай қадрдон синфдошларимни бирдан-бири яхши ўқитувчиларимни ташлаб кетсам — мен нима деган бола бўламан? Тузини еб, тузлиғинга тунуриб кетган ярамас бола бўлмайманми? Ҳа, бу жуда ёмон ноптенезлик, кўриб туриб жарга йиқилиш — шу бўлади! Бу андишалар ҳаммаси тўғри, қиларинни қилиб қўйиб, боши берк кўчага кириб қолган бўлсанг-чи! Энди қайси бетим билан мактабга бошимни кўтариб бораман? Шунча ярамаслик қилиб қўйиб, энди ҳеч нарса бўлмагандек мактабга боришим — ҳеч қандай важ билан оқлаб бўлмайдиган бир тушқунлик бўлади! Шошма-шошма, бошқа мактабга ўтишимдан мақсад шунит бўлган шу бетамиз юзимни яширишим? Шу холосми? А, фақат шунинг учун ўтаманми? Билмадим, буюғинга ақлим етмайпти. Адамга маслаҳат солишим керак.

Мен шундай қарорга келиб, ўз ўйлари билан эзилиб ўтирган адамга ботиниб-ботинмай дедим:

— Адажон, сизга бир гапим бор-у, айтишга..

— Истиҳола қилиясанми?— деди адам тамшаниб қолганимни сезиб.— Йўқ, ўғлим, ота-бола ўртасидаги муносабат бунақа бўлмайди, очиқ айтавер. Қани эшитайлик-чи, қанақа гап экан?

Мени гапигитиб қўйган ҳолатдан бунчалик осон қутуламан деб ўйламаган эдим. Суюниб кетиб, дардимни айта қолдим:

— Бошқа мактабга ўтиб кетсам, қалай бўлар экан-а, адажон?

Адам бошига қўққисдан бир нарса тушиб кетгандек, бир лаҳза, атиги биргина лаҳза гарансиб турди, кейин одатида йўқ бир дудуқлик билан:

— Б-б-бошқа м-м-мактабга?— деди.

Мен ўзимни дадил тутинга ҳаракат қилдим.

— Ҳа, адажон бошқа мактабга!

Адам ўйланиб кетди. Узоқ ўйланди. Мен қаноат билан кутдим. Бир маҳал бошини оғир кўтариб, менга қаради. Кўзларида аросатда қолган одам ғуссаси бор эди.

— Сабаб?— деди боши қотиб.

Бошқа мактабга ўтиш истагимнинг сабаби кўп эди. Шулардан қайси бирини айтсам экан, деб пича ўйланиб ўтирганимдан кейин, шунисишни айтдим:

— Ўзимнинг мактабимда ўқишим энди қийин бўлади. Йўқ, қийин эмас, оғир бўлади.

— Нимага?

— Нимагаки, мени ким кўрса, ана телефон трубкаси-ни ўғирлаб, милицияга тушган шумтақа деб бармоғини бигиз қилади. Хўп, бир марта, борингки ўн марта шундай бўлса чидарман, лекин уззуқун шундай қилишаверса, қандай чидайман? Қандай қилиб ўртоқларим орасида бош кўтариб юраман?

Мен мактабимни ўзгартириш сабабларимни шу тахлит уқтирдим-у, лекин охирида ўзим тилимни тишлаб қолдим. Бу вақимга адам мутлақо: «Буни олдироқ ўйлагини эди!» дейиши керак эди, лекин унақа демади.

Қайдам, шунчалар эзилганим устига адам ҳам эзгилар келмади шекилли-да! Адам босиб билан шундай деди:

— Йўқ, ўғлим, мен бу гапларингга қўшилмайман. Тўғри, таниш-билишларинг сени бармоқларини бигиз қилиб кўрсатишар, кўрсатишлари керак ҳам, лекин пачора? Халқимизда бир матал бор: «Аввал чиранма, кейин белим оғриди дема», дейди. Қилар бемаънигарчилигининг қилдингми, энди буёғига туриб берасан! Пайт қўлдан кетди. Энди дод десанг ҳам, воё десанг ҳам пешанангда шу қора тамга босибди, бундан қуруқ сўз билан қутулиб бўлсан! Бундан қутулишнинг бирдан-бир тўғри йўли — яхши хулқ, яхши юриш, айниқса, давлатнинг, халқнинг мулкига хиёнат қилмаслик йўли билангина эски доғларни ювиш мумкин. Ҳа, худди шу йўл билан ўзингни оқлашинг, дўстларинг қаторида қад кўтариб, чақ-чақ уриб кулишинг, яйраб-яшнашинг мумкин, ўғлим!

V. БОШИМГА ҚАЙСАРЛИК ЕТДИ

Энди билсам, сиёфдошларим мени бекорга «елвизак» дейишмас экан. Тўғри-да, кечагина милиция участкасида қилмиш-қидирмишларим ҳадидан ошиб кетганини тушушган бўлиб, уйимга эсон-омон қайтиб борсам, энди ҳеч уйдан чиқмайман, деб қасам пичаг эдим. Ростини ҳам, шу бир-икки кун ичида уйимизни жудаям соғиниб кетган эдим-да! Қарап, уйга келганимга атиги бир кеча

бўлибди-ю, кўнглим қурмагур кўчани қўмсайди-да! «Кўчада шима бор сенга?» дейман ўзимга. Бунга ҳам яна ўзим жавоб қиламан: «Кўчадан мундоғ ўтиб борсанг — гузар келади. Гузардан шундоғ ўтсанг, Самадларникида», дейман.

«Ҳамма ҳам кўчага чиқади. Айниқса, иши бўлгандан кейин чиқади-да!» дейман яна ўзимга. Хуллас, у дейман — бу дейман, охири кўчага чиқишга тайинли баҳона топаман. Энди шу баҳонамни ойимга айтиб, рухсат олишим керак. Ойим, ўзимнинг ойигинам, шафқатли, меҳрибон ойим, сўзимни қайтармайди!

Шу қарор билан олдига эзилган, юраги сиқилган бечорага ўхшаб келдим. Ойим кўйлагимнинг тугмаларини қадаб ўтирган экан, ёнига келганимга меҳри ийиб кетиб, мени эркалашга тушди:

— Эгинангдан онанг ўргилсин, ақлли, доно болам. Мана шунақа уйда ўтириб, уй ишларига қарашсанг, қани энди, бошимиз осмонда бўларди-ю! Менга қарашгани келдингми, а, Тўлагинам? Йўқ, ўзим қадаб қўяман, овора бўлма, бўтам.

— Йўқ, ойи, сизнинг олдингизга бошқа иш билан келувдим, — дедим ҳеч ҳайиқмай...

— Вой, менга тушган ишингдан ўргилсин ойинг-ей! Айтақол, ўргилай, — деди ойим бир қўли билан бўйнингдан қучиб.

— Ҳозир бориб, Самадни кўриб келишим керак. Биласиз, мени уёқдалгимда орқамдан юриб, роса саргардон бўлди!

Ойим бирдан сесканиб кетди.

— Қандоқ бўларкин, болам, аданг кўчага чиқмагин деб тайинлаб кетувди-ю. Йўқ, айланай, мен жавоб беролмайман. Аданг эшитса, мендан қаттиқ хафа бўлади. Яхшиси, уйда ўтириб, ақл ошпрадиган бирон иш билан овуи. Китоб ўқи, усталик қил. Қиламан десанг, ҳамма нарса қўлингдан келади, жон болам. Йўқ, мени қийнама, айланай. Самадни кўриш бўлса, мавруди билан кўрарсан, шошма, жонимни қоқай.

Ойимнинг гаплари, далиллари тўғри эканини тушуниб турсам ҳам, қайсарлигим тутиб, бораман деб туриб олдим. Бу ўжарлик турқимин ҳам ваҳимали қиёфага солди шекилли, ойим ўтирган еридан сакраб туриб, ўзини бир-икки қадам нарига олди.

— Ҳай, болам, урма мени, гуноҳ бўлади-я! — деди.

— Бўлмаса сиз ҳам бировининг ишига тўсқин бўлманг! — деб ўшқирдим.

Ойим мурасага келдим ё машмаша жапжалга айлан-
масин дедим:

— Мен босиб ўтиб чиқавераман десаи, мен бир оқиз
хотия, нима ҳам қилардим,— деди маъюс тортиб.

Ойим мендан кўзини узмай ҳар қадамимни кузатиб
турди. Мен қалб майли билан эмас, меҳр зўри билан
берган розилигига амал қилиб, кўча эшиги томон икки
қадам ташлаган эдим, ойим: «Ҳой, болам, овора бўлма,
ўзи келиб қолади, кўнглим сезиб турибди», деб қолди.
Дарҳақиқат, мен кўча эшигига етмай, эшик ғийқиллаб
очилди.

— Ана айтмадимми, Самаджон!— деб қиқирлади
ойим.

Ҳақиқатан у Самад эди. Кўчадан чақчақ уриб кириб
келди. Ойим Самад келгани учун қувониб кулиб гапира
бошлади:

— Вой Самаджон-ей, ўзинг келиб бизни катта таш-
вишдан қутқаздинг.

— Ҳа, нима гап, тинчликми ўзи?— деди чарақлаб
Самад.

— Тинчлик бўлганда қандай!

Самад йўл-йўлакай қувончини ойим билан бўлишиб,
салобат билан ёнимга келди, қулочларини кенг очиб:

— Кел, қадрдоним, эсон-омон уйишда кўришаётгани-
миз хурсандчилиги учун бир қучоқлашиб юборайлик. Вой
сен-ей!— деди.

Жуссам уникидан каттароқ бўлгани учун Самад қучо-
ғимда қаршиб йўқ бўлиб кетди. Соғиниб қолганимдан
қаттиқ қучоқлаб юборибман шекялли, Самад вой-войлаб
қучоғимдан шилт этиб чиқиб кетди.

— Самад, дўстим, сени қапчалар соғиндим, ҳозир
суюнганимдан хахолаб кулгим, осмонни бошимга кўтариб
қиқиргим келади. Кел, яна бир қучоқлашайлик!— дедим
у томон юриб.

Лекин Самад ўзини олиб қочди:

— Қуллуқ, дўстим, қовурғам ўзимга ҳам керак!—
деди кулиб.

Мен ҳам кулиб, елкасига аста уриб қўйдим. У ҳам ур-
ди. Шу таҳлид узоқ ҳайқиришиб, чақчақлашиб турдик. Бу
орада ойим дастурхон тузаган экан, бизни дастурхонга
таклиф этиб, кўча эшиги олдида туриб олиб қилаётган
жунбушимизга хотима берди. Мен Самадни қўлидан уш-
лаб дастурхонга етаклаб келдим. Ўтирдик. Дастурхонда
ҳамма нарса бор. Ўзимизнинг ҳовлимизда етилган узум,
пок, кечки шафтоли, яна нима балолар, Самадин кўргани

булчалык учиб турганимнинг сабаби — уни фақатгина кўриб, ҳол-аҳвол сўрабгина келиш эмас, бундан муҳим зарур маслаҳат ҳам бор эди. Мен шунга шошаётгандим. Мана энди маслаҳатлашишининг айни пайти — ойим ўз иши билан қаёқдадир куймаланиб юрибди. Фурсатни бой бермай, муддаога ўтдим:

— Самаджон, дўстим, сенинг олдинга бир маслаҳат билан бормоқчи бўлиб турувдим, — дедим мушкулли оғир одам сингарип.

— Маслаҳатли иш бўлса, демак, муҳим экан-да! Хўп, қани эшитайлик-чи, Тўлавоё, — деди Самад, — ўзини нича баланд тутган киши оҳангида.

Мен кўнглимдаги гапни қандай айтсам экан деб нича ўйлашиб қолдим. Айтадиган гапим тилимнинг учида-ю, айтолмайман-да! Менда бунақа аҳвол содир бўлиши бежиз эмас эди. Ахир Самад мен билан бир мактабда, бир синфда ўқиётган тенгдошим бўлса ҳам, одамнинг ҳавасини келтирадиган босиқлиги, ҳар нарсага жиддий муомала, жиддий муҳокамада бўлишлиги менни ҳайқитирадди. Шу учун бир неча дақиқа ўйлашиб қолдим. Бу унга эрини туюлди шекилли, бошимни ўнг қўли билан аста кўтариб:

— Нима гап, бошинг тушиб кетди? Айтадиган гапнинг тахирроқми ё? — деди.

Мен қайдам дегандай лабимни буриб қўйдим. Самад безовта бўлди.

— Тинчликми ўзи?

— Хўп, айтсам айта қолай. Дўстим, мен бошқа мактабга ўтиб кетмоқчиман.

Самад ярқ этиб менга қаради. У шу ҳолатида бошига беҳосдан таёқ тушиб, ҳушини йўқотиб қўйган одамга ўхшарди. Кўзлари ҳам ола-кула, нуқул пиринрайди.

— Нима дединг? — деб сўради талмовсераб.

— Бошқа мактабга ўтиб кетмоқчиман...

Энди Самаднинг боши тушиб кетди. Қовоғини солиб, ерга қараб ўтириб қолди. Ора-чора хўрсиниб қўяр эди. Охири бошини кўтариб, менга гамгин қаради.

— Бу гапингни ўйлаб гапирдингми ё...

— Кўп ўйладим, ҳатто адамга ҳам айтдим.

— Адаиг нима деди?

— Ҳеч нима демади.

— Демак, маъқул кўрмабди. Маъқул кўрса, дангал айтарди. Шундоғми?

— Қайдам.

— Бу дарров ҳал қилиб қўйилга қоладиган хапакки масалалардан бўлмаса керакки, адаиг ҳам дарров жавоб қила

қолмабди. Ұйлаш керак! Бу етти ўлчаб бир кесадиған нарса! Бунда шошиш, адашиш мумкин эмас.— У шундай деди-ю, бирдан кўзимга тикилиб сўради:— Бизни, яъни шунча йил бирга ўқиб, бирга катта бўлган синфдошларингни ташлаб кетишга қандай кўнглинг бўлади? Шу томонларни ҳам ўйладингми?

Қонимда ўжарлик кўзғалдимни ё менга ақл ўргатаётгани малол келдимни, жаҳлим чиқиб тўнимни тескари кийиб олдим.

— Нима, мактабдошларим мени трубка ўғриси деб мазах қилишсинми? Сен шунни хоҳлайсанми?! Йў-ў-ў-ўқ, мен ўзини аллақандай каллаварамларга мазах қилдириб қўядиган анойилардан эмасман! Менда ҳам орият деган нарса бор!

— Орият?— деди Самад заҳарли қилиб.

Шу бир оғиз сўз, шу биргина саволда қанчалар кеса-тиқ борлигини аччиқ устида пайқаманман. Шунинг учун яна сўзимда туриб олдим.

— Ҳа, орият! Сенда орият бор-у, менда йўқми? Менинг ҳеч кимдан қолишадиган жойим йўқ. Мен трубкани ўғирлаган эмасман, яхши ниятда олганман.

Самад қиқирлаб кулди. Кулгисидан: «Нодонсан, кўп нарсага тушунмайсан!» дегувчи маъно бормиди ё масхара — менга ўлганимнинг устига чиқиб тепгандай таъсир қилди.

— Нимага куласан?!— деб ўдагайладим.

Самад оғир бола, дарров сачраб кетмади.

— Қуладиган гап қилганингдан кейин куламан-да, Тўлавоё! Қулоқ сол. Авваламбор, трубкани олиб кетганингни буёқдагилар эшитса ҳам нима ниятда олиб кетганингни билишмайди. Шунинг учун сени ўғри, трубка ўғриси деб хулоса чиқаришади.

Самаднинг маҳмаданачилиги жонимга тегиб кетди. Бирдан пўнғиллаб бердим:

— Авзойингдан, мени бекорга бўшатишди, судга ошириб, кўзимни мошдай очиб қўйиш керак эди, демоқчи-сан-ов!..

— Қўй-е! «Ўзим биламан»лигинг орқасидан шунча абгор бўлиб ҳам бурнингга сув кирмаганига ҳайронман. Буни хўжа кўрсинга кўтариб юравермай мундоғ ишлатгин-да!— деди калламга ишора қилиб.

Самаднинг бу қумортқи гапига қараганда мен калла деб қовоқни кўтариб юрган эканман-да?! Тушингни сувга айт. Мен шу калламни сендақалардан ўнтасининг калласига алиштирмайман!

— Жудаям доно бўлиб кетибсанми? Аввал ўзпигга боқ, кейин погора қоқ.

Самад менга хайфи келиб қаради.

— Соғлигингни ҳам, жиннилингингни ҳам билиб бўлмайди. Қилар ишни ўзинг қилиб қўй-да, кейин ўзингдан кулувчиларга одобсиз, ҳаёсиз, деб таъба тошшни от! Йўқ, мени кечиру бу номардлик! Эркак кишининг номардлиги — тубанликнинг энг бориб тургани!

Ҳақ гапни айтганда, Самаднинг сўзида жон бор. Лекин буни қандай қилиб бўйинига оламан? Ахир Самаднинг ҳақлигини тасдиқлаш — ўзимнинг поҳақлигимни бўйинига олиш-ку! Унда мен нима деган одам бўламан? Йўқ, бунақаси кетмайди! Шу кунгача мен ҳеч кимдан ҳеч қачон дакки-дашном эшитмаганман. Келиб-келиб шу писмиқдан эшитаманми? Йўқ, бу ҳали чучварани хом санаб юрибди. Мен уни бир суғоргани олиб бориб, суғормай келтирайки, кимлигимни ана шунда билади. Мен кимсан — инженер Расулевнинг эркатой ўғли Тўла полвомаш-а!

Самад назарига илмаётгандек жеркий бошлаганда кейин мен ҳам тамшаниб ўтирмадим.

— Дўстлик бунақа бўлмайди, огайни. Мен-ку сени дўстим деб маслаҳат солиб ўтирибман. Индамаса ҳали жинни дейсан, ҳали номард дейсан! Мен ҳам ўзимга яраша одамман. Менда ҳам иззат-нафс бор ахир! Сени қара-ю!..

— Нима дедим? Ёмон гап айтмадим шекилли?

— Ёмон гап айтмаган эмиш!.. Яхши гапинг шу бўлса, ёмонидан асрасин! Тонма! Номард дединг, тубан дединг! Нима булар, сенинча ширин сўзларми? Қўйида болтаси билан пайт пойлаб юрган ашаддий душманининг гапи булар. Қўй мени, ўз ҳолимга қўй! Сендан ақл ўрганмай бир нарсга бўлиб кетсам, ўзимдан кўрдим! Ана, эшик очиб, бор!

Самад қаттиқ хафа бўлди шекилли, боши тушиб кетди. Анча маҳалдан кейин бошини оғир кўтариб, менга эмас, елкам оша аллақайққа қараб туриб шундай деди:

— Сенки мендан маслаҳат сўрадинг, энди рухсат бер, билган маслаҳатимни айтай: кўзингни оч, дўстим. Дарахт бир ерда кўкаради!

У шундай деди-ю, шартта ўрвдан туриб, кўча эшиги томон юрди! Мен нест бўлиб, ўтирган еримда туриб қолдим.

Самаднинг орқасидан қувиб боришни ҳам, бормаслигини ҳам билмай, бошим қотиб тургани устига ойним ошхонадан чиқиб, жонимга ора кирди:

— Вой, Тўлажон, ўртоғинг қани? Мен сизларга атаб жиндак овқат қилиб қўювдим-а! Аттанг, кетиб қопти-да! Қачон кетди?

— Ҳозир.

— Ундоғ бўлса, чоп орқасидан! Чақириб кел, овқат совумасдан еб олинглар. Чопақол, болагиннам!— деди ойним, мени қўйрда-қўймай.

Ўзим зўрга турувдим, қушдек бўлиб кўчага учдим. Мен кўчага чиққангидан қувониб ўзимни йўқотиб қўйдимми, қайдам, йўлка билан битта бўлиб уёқ-буёққа юриб турган одамларни ёриб югуриб борардим. Ўзим югурғида бўлсам ҳам кўзим теварақда — Самадни қидираман. Шу бир неча дақиқа ичида у қасёққа гумдон бўлди — ерда ҳам, кўкда ҳам йўқ-да! Ёзишиқидан шитоб билан чиқиб кетгани учун, уйига етиб олди бу вақтгача, деб ўйлаб, югурғилаб кетдим. Шундай қаттиқ чопдимки, оёғим остига ҳам, ён-атрофимга ҳам қарашга улгурмадим. Йўлдагиларнинг бирини туртиб, бирини суртиб, жонҳолатда чошиб борардим. Бир маҳал кўзимга бир-бирларининг этакларини ушлашиб келаётган боғча болалари кўринди. Лекин тезлигимни секинлаштирмасдан ёнларидан ўтиб кетмоқчи бўлдим. Шу маҳал олдимдан дўнғалакка ўхшаган бир одам чиқиб қолди-ю, тор йўлим яна беш баттар торайди! Бир томонимда боғча болалари, яна бир томонимда ҳалиги дўнғалак! Шип этиб ўтиб кетмоқчи бўлдим. Шу чоғ кичкинтойлардан бири сафдан чиқиб кетдики ё мен қадамимни чакки ташладимми, ҳалиги қизалоққа тегиб кетдим. Югуриб келаётган одамнинг зарб билан урилгани қалтис бўлар экан, бечора қизча: «Ойи!» деганича ағдарилиб тушди. Мен орқамга бир ош, атини биргина ош қарадим-у, қизалоқни ҳамма ўраб олганини, мен томонга қараб лаънат ўқишаётганларини кўрдим. Ўзимни одамлар ичига уриб, бир зумда кўздан гойиб бўлдим. Менга ҳеч бало бўлмади — сувдан қуруққина чиқиб олдим. Мени ҳеч ким танимади ҳам, таниши йўқ экан ҳам. Бу ярамас феъллим оқибати бехархаша ўтган бўлса ҳам мени суянтирмади. Юрагим уриб, мазам қочиб қолди. Самад бетамиз аразлаб кета қолмаганида мен ҳам кўчага чиқмас, шу қўғирчоқдек ширин дўмбоқчани туртиб юбориб, йиқитмас эдим. Бола бечоранинг ҳоли не кечди экан? Бош-моши ёрилмадимикан? Ахир асфальт нима-ю, чағир тош нима! Эҳ, Тўла-я, ҳовлиқининг, ўпкаини қўлтиқлаб чопининг ҳеч қолмади-қолмади-да! Эҳ, подон, подон-а! Ҳали ҳам буришигга сув кирмади-да, елвизак! Мен шу тақлид этимни еб уйимга қайтдим. Йўқ, дар-

ров кетақолмадим. Анча кўча айландим. Ҳали қизалоқни йиқитиб юборган еримга ҳам бордим. Асфальтга қандайдир қизғиш ранг теккандай кўрипти менга. Ҳа, қон ранги! Фақат босиб кир бўлиб қолибди. Ҳа, ўша бояқиш қизалоқнинг қони! Демак, боши ёрилган, мен ёрганман! Эҳ, ўпкаси йўқ махлуқ!..

Бир маҳал машқим тушиб, калламни зўрға кўтариб уйга келсам, Салима олдимга югуриб келиб:

— Ака, ака-чи, ҳалиги Насиба опамнинг кичкина ширинтойи бор-ку, Дурдона деган, ана ўша қизчани ҳўкиздай бир бола туртиб кетган экан, асфальтга йиқилиб пешанаси ёрилибди. Ўзим кўрдим, мактабдан келатувдим. Қоранг ўчгур ҳўкизгаям кўзим тушди, таппишга ўхшади-ю, лекин пайқай ололмадим. Вой югурмай ўл-ей, бир нарсадан қуруқ қолаётган эканми-я шунча тез югурмаса!

— Ҳадеб сайрайверма, олашақшақ!— деб эдим, Салима бу гапимдан ҳам қийиқ топди.

— Аввало, олашақшақ деган қуш йўқ, қорашақшақ бор. Акажон бировларга ном қўйишга кетадиган қимматли вақтингизни сўзларни тўғри айтишга сарф қилсангиз яхшироқ бўлармиди, а?

— Бўлди-бўлди, энди сен қолувдинг менга ақл ўргатмаган, чурвақа.

Шу айтишиб турганимиз устига ойим кириб қолди.

— Ҳай, Салима, акангга бунақа дема, айланай қизим. Тур, ундан кўра тоғангникига бориб кел.

Бу гап Салимага малол келди шекилли, тўнғиллаб берди:

— Тоғангникига бориб нима қиламан? Салима келармикан деб кўзлари учиб турпшмагандир-ку!

— Келинойинг сўраган нарсани элтиб бермайсанми, жон болам?

— Элтиб бераман, ойижон.

Салима жаҳли чиққанини сездирмасликка тиршиб, аллақандай ашулаи мишғирлаб, туриб кетди. Ойим яқинимга келиб, пешанамни силади.

— Қўй, хафа бўлма, ўғлим. Сизнинг ёмон гапирмади — эшитдим, айланай!

Аламимни Салимадан чиқариб олин пайти келган эди-ю, инсоф қилдим. Гапни бошқа ёққа буриб юбордим:

— Бировнинг боласига жавр бўпти. Эшитдингизми, ойи, Насиба опамнинг кичкинтойини...

— Эшитдим, тойчоғим! Бир ярамас югуриб кетаётиб, туртиб кетибди бояқиш қизалоқни.

— Жүрттага туртмаган, бехосдан тегиб кетгандир-да,— дедим.

Ойим ярқ этиб менга қаради.

— Сен қаердан биласан, йиқилиб кетганини кўрувдингми?

Мен бу илмоқли саволдан ўзимни йўқотиб қўяёздим.

— Менми?— деб қайтариб сўрадим.— Менми? Йўғ-е, ўзим, шундай...

Ойим менга шубҳали қараб қўйди. Мен дарҳол гапни бошқа ёққа бурдим. Ўзимни бу дилозор гапдан қутқазим керак эди-да! Мен ўйлаб-нетиб ўтирмай, шу кунларда эс-ҳушимни олиб қўйган масаладан гап очдим.

— Ойи! Ойижон, сиздан бир маслаҳат сўрамоқчи эдим,— дедим, ўзимни хокисор кўрсатиб.

— Вой, айтақол, жонимни қоқай! Сен маслаҳатга зориқасан-у, мен йўқ дейманми, болагинам!

Мен гапимни анча узоқдан бошладим.

— Ўзингиз биласиз, ойижон, мен сиркам сув кўтармайдиган ишқиқ боламан. Билмайман, сизга тортганманми ё адамга, ишқилиб, анча-мунча гап кўтаролмайдиган ёмон феъллим бор. Биласиз-а, ойи?

— Вой, билмай ўлибманми, болам. Биламан, албатта, жонимни қоқай!

— Билсангиз, айни муддао. Гап бундоғ, ойи.— Ойим менинг кўзларимга тикилиб, нест қолди.— Мен бошқа мактабга ўтмасам бўлмайди. Адамлар дурустроқ бир маслаҳат бермадилар. Энди ҳамма гап сизда қолди.

— Вой, ўлмасам! Аданг беролмаган маслаҳатни қандай қилиб мен бераман? Ундай дема, жонимни қоқай!

— Жудаям ўзингизни ерга уриб юборманг, ойи! Хоҳласангиз сиз ҳам поппа-нозни маслаҳат бера оласиз, ойижон! Хўп, нима қилай? Бошқа мактабга ўтиб кетаврайми? Қаршимасмисиз?

Ойим бир нима деймай ўйланиб кетди. Мен қаноат қилиб ўтирдим. Ахийри ойим бўйнимдан қучоқлаб йиғлаб юборди. Кейин кўзларида жикқа ёш билан менга тикилди:

Мен бир нарса десаму адангга маъқул тушмаса, икки ўртада мен ёмонотлиқ бўлиб қоламан. Буниси ҳам гўрга-я, аданг бечорани хафа қилиб қўямиз. Бу иккаламиз ҳал қилиб юборадиган кичкина масала эмас, болам! Яйраб-яшнаб ўсиб турган дарахтни бошқа ерга кўчиришга ўхшаган гап бу ҳам. Кўчирганингдан кейин тутиб кетса-ку, тузук, қуриб қолса нима бўлади? Шунисидап хавфсираб

одамлар: «Дарахт бир ерда кўкаради», дейишса керак-да! Қўй, болам, мени қийнама. Бошқа мактабга кўчишингга мен розилик бермайман, жон болам!

Ойим шундай деди-ю, ҳиқиллаб йиғлай бошлади. Ойим бечоранинг эзилиб йиғлашига ҳар қанча юрагим ачишса ҳам бошқа мактабга кўчиш қароридан воз кечиш мен учун даҳшатли эди. Шу учун сўзимда қаттиқ туриб олдим.

— Ҳа десанглар ҳам, йўқ десанглар ҳам қарорим битта — бошқа мактабга кўчаман. Бошқа иложим йўқ. Мен энди уриб-сўксаларингиз ҳам ғиқ этмайдиган мишиқи эмасман! Ёш бола деб ҳадеб ўзларингизга маъқулини қилаверасизларми?!

Ойим ҳамон ҳиқ-ҳиқ йиғлаб туриб:

— Бу гапларингни адангга ҳам айтдингми? — деб сўради.

— Айтувдиму парво қилмадилар.

— Адангки, бир нима демаган бўлса, демак хоҳишингга майли йўқ. Аданг бир нарса демагандан кейин мен нима дея оламан? Рози бўлса, гапни чўзиб ўтирмай: «Хўп», деярди-қўярди, болам. Ота деган кўп улуг одам бўлади. Авлоднинг боши ҳам ота, оиланинг бошлиғи ҳам ота! Отанинг айтганидан чиқиб, ўзбошимчалик қилиш — шунчаки хато эмас, гуноҳ ҳам! Шунинг учун мени қўй, отангдан сўра. Отанг нима деса қил. Сенга ёмонликни раво кўрмайди отанг, айланай!

Ойимнинг гаплари ҳар қанча тўғри бўлса ҳамки, қўлоёғимни боғлаб қўядиган гап бўлгани учун менга хуш келмади.

— Қизиқ гаплар қиласиз-да, ойи! Нуқул ота-онанинг гапини қилиш билан умринг ўтадиган бўлса, ўзингнинг гапинг нима бўлади? Ё қилинмасдан кетадими? Гапинг бўлса адангга айтгин дейишдан олдин менинг ўзимнинг ҳам гапим бўлиши мумкинлигини мундоғ ўйлаб кўрдингизми, а, ойижон!

— Ўйласам-ўйламасам, бола деган ота-онанинг айтганини қилиши керак. Бир кун сен ҳам ота бўласан, иложим ота бўлгин, жон болам, ана ўшанда биласан отанинг зиммасидаги бурч қанчалик кўп, қанчалик оғирлигини!

— Сизки ойим бўла туриб мелисага тушганимни таъна қилиясиз, бегоналар башарамга туфлар ҳали! Э, бўлди! Сизга маслаҳат солиб ўтирибман-а! Шу гапим — мактабдан чиқиб, бошқа мактабга кираман! Тамом — вассалом!

VI. ЁМОНГА ЯҚИН ЮРСАНГ

Ниятимга етдим. Ниҳоят, адам рози бўлди. Шундан берн мана, бир йилчадап ортиқроқ вақт ўтиб қолди. Лекин бу вақт бекорга, бефойда ўтмади. Бу орада мен ўзимни анча тутиб, турмушининг пасту баландига бирмунча тушуниб қолдим. Мактабимда таъна-дапином эшитишидан қочиб, адамнинг ишхонасига яқин мактабга кўчдим. Ҳеч ким мени: «Телефон трубкасини ўгирлаб, милицияга тушган», деб қўлини бигиз қилиб кўрсатмайди. Сифдошларим бир-бирлари билан жуда аҳил, худди ака-укалардек. Лекин орамизда Тўғон деган бир барзани бор. На гапга киради, на гап уқади. Ўзининг билганини, ўзига маъқулни қилади. Қонуи-қонидани бузаверганидан кейин бир кун мактабдан ҳайдашмоқчи ҳам бўлишди, лекин каттакоп қариндоши бор эканми, масалани бости-бости қилиб юборишди. Нима бўлди денг? Ўзинглар биласизлар, совуқ одамнинг сўзи ҳам совуқ, ўзи ҳам, ҳатто қилиги ҳам совуқ бўлади! Ана шу қилиги совуқ Тўғон битта ўлган илонни топиб келиб Гулхумор деган қизнинг сумкасига солиб қўйибди. Гулхумор қўрққанидан касал бўлиб қолди. Тўғонга жазо берамиз дейишди-ю, аммо гап гаплигича қолиб кетди.

Мен бир китобда ўқиган эдим. Унда ҳар қандай ёмонлик, нотўғри ҳаракат вақтида жазоланмаса, у яна, яна такрорланаверади, дейилган эди. Шу гап тўғри шеклилли, орадан уч ойми, тўрт ойми ўтказиб туриб Тўғон тагин қовуи туширди. Буниси илон можаросидап ортиқ бўлса ортиқдир-у, кам эмас эди. Мана ўзингиз эшитинг: мактабимизда бир яхши одат бор. Болаларни сиф-сиф қилиб туристик саёҳатга оборишиб туришади. Бу жуда яхши нарса! Узоқ жойларга, тоғ бағирларига, ўрмонзорларга борамиз. Умримизда кўрмаган, кўришга иштизор бўлган нарсаларни кўрамиз. Атиги икки-уч кун юрамиз худди икки-уч йил саёҳатда бўлган одам гаптини қиламиз. Бу сафар ҳам автобусга сифимиз билан битта бўлиб ўтирдик. Автобусимиз шаҳардан чиқиб кетяпти-ю, қаерга бориб тўхташимизни билмаганимизданми, худди афсонавий ўрмондаги аломат ҳазипаларни кўргани кетаётгандек қувонамиз. Тўғон ҳам хурсандчилигидан гап орасида: «Бир ўйнайлик! Бир ўйнайлик!» деб қўяди. Қарим полвоннинг эса яхши томонлари кўп. Ашула ҳам айтади, дутор ҳам чалади, аскиябозлигини айтмайисизми! Турмуш-турмуши санъат. Аскиялари ҳам маънили, бировнинг нафсониятига тегадиган ҳазил-мутаооба қилмайди.

Манзилга етгунимизча чақчақлашиб, кулишиб, яйрашиб келдим. Ҳар биримизнинг қувончимиз ичимизга сизмас эди. Табиатнинг гўзаллигини айтмайсизми, бай-бай-бай! Одамнинг кўзини ўйнатиб юборади. Тоғдап шаршарак бўлиб тушаётган кўм-кўк сувнинг зумрад жилваси, одам хаёлини оладиган гоҳ шўх, гоҳ гамгин ашуласи юракларни ларзага келтиради. Қушларни айтмайсизми? О, бу қушлар! Бир-бирларига навбат бермай жуда чиройли, жуда ёқимли товушда сайрашади. Табиат ўз ҳусну жамоли билан ҳушимизни олса, қушлар жамоаси овозларининг ранг-баранглиги билан ҳайратда қолдиради.

Автобусимиз катта асфальт йўлдан ўнг томонга, этагидап то чўққисигача яшил дарахтлар билан қопланган ўртамлиёна бир тоғ этагидаги кенгликка қараб бурилди. Ҳаммамиз машинадан тушдик. Белдан келадиган семиз кўкат босиб ётибди ерни. Кўкат ҳиди димоққа уради, бирам ёқимли, бирам хушбўйки, бир оз ҳидласанг, ичингдаги ҳамма дард ариб кетади.

Спорт муаллимимиз бизни сафга турғизиб, қиладиган ишларимизни, юриш-туришимиз, интизомимиз қандай бўлишлигини яхшилаб тушунтирди. Кейин ҳаммамиз бир бўлиб, брезент чайла қурдик. Буклама каравотларни кўйиб, ётадиган жойимизни тахт қилиб кўйдик. Биз бу зарур ишларни қилиб бўлгунимизча ошпазлар нонушта тайёрлашди. Очиқ ҳавода, яшил гилам устида ўтириб овқатландик. Бирам маза қилдикки, таърифига сўз йўқ!

Нонуштадан кейин спорт раҳбаримиз ҳаммамизни сафга турғизиб, шундай деди:

— Болалар, ҳозир ўрмонни айланиб, томоша қилгани борамиз. Ўрмонда қанақа жонивор бор, бор бўлса одамга тегмайдиганини ё ёввойини ҳали-ҳозир билмаймиз, лекин суриштирганимизда йиртқич ҳайвонлар йўқ дейишди. Шундай бўлса ҳам эҳтиёт бўлиш шарт. Шунинг учун бир-биримиздан узоқлашиб кетмайлик. Мабодо бирон-тангиз адашиб ё орқада қолиб кетсангиз, «ҳо-ҳо-ҳо» деб қаттиқ қичқиринглар, овозингиз сизнинг қаерда эканингизни билдиради. Наботот дарсининг ҳурматли ўқитувчиси Омонилло акангиз лозим топган жойларида дарахтларнинг хили, табнати ҳақида сўзлаб берадилар.

Шундан кейин турнақатор бўлиб йўлга тушдик. Тўғоннинг бирдан ғойиб бўлиб қолганини сезмай қолибмиз.

Ўрмон ичи хилма-хил дарахтлар, буталар билан зич. Оралаб юриш жуда қийин, ёлғизоёқ йўллар, сўқмоқлар йўқ. Олдинда спорт раҳбаримиз йўл кўрсатиб борди. Баъ-

зи болалар яхши юролмай орқада қолиб кетар, биз тўхтаб уларни кутар эдик. Минг бир қийинчилик билан катта ёнғоқ дарахти тагига келиб ўтирдик. Чарчаган эканмиз шекилли, баъзилар тўхтар-тўхтамас ўзларини ерга ташлаб, узала тушиб ётиб олишди.

Ўрмон деганда уни ёввойи жониворларсиз, ҳатто йиртқич ҳайвонларсиз тасаввур қилиб бўлмаганидек, албатта, қушларсиз, уларнинг чуғур-чуғурсиз ҳам кўз олдингизга келтириб бўлмайди. Мен қушларнинг бир-бирларига навбат бермай сайрашига ҳушим кетиб, кўзим илиниб қолибди. Бу аҳвол қанча давом этди — билмайман, бир маҳал қулоғимга қандайдир ёт овоз кирганидек бўлди. Мен буни уйқи элитаётгани учундир деб ўйладим. Йўқ, бир оздан кейин ўша совуқ овоз яна такрорланди. Назаримда, яқинимизда баҳайбат махлуқ пайдо бўлган-у, одам исини биллиб, ҳужум қилгани келган. Чўзилиб ётган еримдан аппл-тапил туриб уёқ-буёққа жалангладим. Ҳеч ёқда ҳеч нарса кўринмади. Энди хотиржам бўлиб яна ерга чўзилган эдим, бояги ваҳимали йўғон овоз тагини эшитилди. Бу гал аниқ эшитдим. Бошқалар ҳам эшитиб, ўринларидан туриб кетишди. Спорт муаллимимиз гарансиб қолди бу қанақаси бўлди, деб. Чиндан ҳам, купакундузи шундай қўрқинчли овоз эшитилса-я!

— Болалар, жойларингдан жилмай, ҳушёр бўлиб турунглар. Ҳозир биламиз нималигини, — деди-да, спорт муаллимимиз ёнига Наримжонни олиб, овоз келган томонга кетди. Бир вақт қалин чакалакзор ичидан: «Буёққа юр! Буёққа!» деган пўнсалли овоз эшитилди. Бир неча зумдан кейин спорт муаллимимиз ҳиндуга ўхшаган бир кимсани олдига солиб ҳайдаб келди. Боланинг бадани яланғоч, фақат белидан бир оз пасти ҳашак-ҳушаклар билан тўсилган, яланг бошига эса қуш патига ўхшаган алланима балоларни тагиб олган. Худди ҳиндунинг ўзи, қуйиб қўйгандек. Бир қарашдаёқ тапидим, у ҳинду эмас, Тўғон эди.

— Ў, сенмидинг ҳаммаинг типчини бузган, ярамас! — деб юбордим.

Спорт муаллимимиз қўлини кўтариб, менга: «Жим бўл!» ишорасини қилди. Кейин Тўғонни ҳаммаинг олдига турғизиб қўйиб:

— Болалар, орангизда мапа шунақа безори бор экан, ўзининг кимлигини беҳаёларча кўрсатди. Таниб қўйинглар: сизларни қўрқитиб, юракларингизни ёришга қасд қилган бебош, бетарбия, мана шу бола сизларнинг синфдошингиз Тўғон Матқаримов! — деди.

Шармандаси чиққан Тўғон ерга қараб, хунук кўзларини пилпиллатиб турарди. Муаллимимиз бўш келса, болалар уни дўппослаб таъзирини бериб қўйишар эди-ю, лекин бир ёқда спорт раҳбари, яна бир ёқда Каримжон йўқ-йўқ деб қўйишмади. Бу шунчаки бир воқеа бўлса ҳамки, қанчадан-қанча шоду хуррамлик билан қилган саёҳатимиз татимади. Ҳеч биримизда илгариги иштиёқ, илгариги жонбозлик, чамамда қолмади.

Йўқ, бу дилсиёҳликдан кейин ҳам яна уёқ-буёқларга бордик, аломат дарахтларни, фақат эртактлардагина тилга олинадиган манзарани кўрдик. Аммо ошимизга пашша тушган эди — татимади!

Қилган шу безорилиги учун ҳам Тўғон жазоланмади. Худди ҳеч нарса бўлмагандек, ўйин-кулгимиз бемаъни ғуссага айланмагандек, сиппа-силлиқ ўтиб кетди. Тўғоннинг енгилроқ бўлса ҳам жазога тортилмагани ҳаммамизни, ҳатто ўқитувчи — мураббийларни ҳам ҳайратга солди. Сабабини суриштирганимизда Тўғоннинг қариндоши катта одам эканини айтишди. Агар Тўғонга жазо берилса, ўша каттакон амәксими-тоғасими хафа бўлиб қолармиш! Бу гап ҳаммамизнинг газабимизни келтирди.

Ана шу воқеалардан кейин Тўғон бор ерга бормайман, у билан юрмайман, деб қасам ичиб қўйдим. Тўғри-да, подада битта шаталоқ бузоқ бўлса, бутун подани расво қилади, деган гап бор. Мен бу гапни катта ойимдан кўп марта эшитганман.

Катта ойим яна бундай ҳам деярди: «Ҳай, болам, қиладиган ишингни билиб қил. Ҳар ким нимаики қилса, ўзига қилади. Ёмонлик қилса ёмонлик қайтади! Шунини билиб қўй, болам, ўнг қулоқ, сўл қулоғингда бўлсин шу гапларим».

Телефон трубкасини ўмариб кетувдим, сал қолди қамалиб қолишимга! Яна битта шунақа ярамас иш қилиб қўйсам — мактабимдан ҳам ҳайдаламан, озодлигимдан ҳам айриламан! Мен танамга шундай деб ўйлаб, Тўғон билан борди-келди қилмасликка, Тўғон билан у ер-бу ерда бирга бўлмасликка аҳд қилдим. Ҳатто синфда ҳам яқинига йўламайман. У ҳам мендан ҳайиқадами, яқинимга келмайди. Шундай қилганим учунми, ҳам интизом, ҳам аҳлоқ, ҳам ўқиш-туришдан мактаб ташқарисида ҳам мақталадиган, бошқаларга ибрат қилиб кўрсатиладиган бўлдим. Мактаб боласига бундан ортиқ яна нима керак? Ойим ҳам эшитиб, жуда-жуда хурсанд бўлди. Ёмон йўлга кириб кетасанми деб сендан қаттиқ хавотирда эдим, деди ойим.

Мактабимда бир йил яхши ўқиб, ўзимни одобли, интизомли болалар қаторида кўрсатдим ҳам, ўнинчи синфга аъло баҳолар билан ўттиш шарафининг қувончини тотдим ҳам. Худди ана шу дамда юрагимдаги беҳад қувонч ўрнини қайғу-аламга, буюк ғамга олдириб қўйдим.

Салқин, диловор оқшомлардан бири эди. Мактабдаги жамоат ишларидан бўшаб, энди уйимга, ҳаминша йўлимга зору интизор бўлиб ўтирадиган ойим олдига кетаман деб турганимда синфдошим Мадаминжон уялиқираган бир қиёфада ёнимга келди-ю:

— Дўстим Тўлажон, бугун кечқурун бизникида бўл-сак. Акам армия хизматидан бўшаб келувди, шуни яқин дўстларимиз билан нишонламоқчимиз. Сиз дастурхонимиз теварагида бўлинг, — деди. Майда-майда ҳикоялар, лавҳалар, гоҳо ўзига яраша шеърлар ёзиб, синфимизнинг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлган бу ёш адибимиз сўзини қайтаришга ботинмадим. Аслида, рад эттишга асосим ҳам йўқ эди. Шу учун рози бўлдим. Фақат бир нарса менг безовта қилар эди. Шуни айтдим:

— Тўғон ҳам борадимми?

Мадаминжон ҳай-ҳайлаб қўл силтади.

— Йўқ-йўқ-йўқ.

— Ундог бўлса биз хизматингиздамиз, — дедим.

Кечки пайт бир неча синфдошимиз йиғилиб, Мадаминжонларшиқига қараб жўнадик.

Дастурхонни очик жойга тузатибди. Мадаминжон, унинг армия хизматидан бўшаб келган акаси Аҳмаджон бизни тўғри ясатишли столга бошлаб боринди. Ҳаво очик, атроф ям-яшил, гуллар очилиб-сочилиб ётибди. Манзаранинг ўзи одамни гуллар ичида гулга айлантириб, яйратиб-яшнатиб юборади. Радиода улуг момоларимиздан Зебуннисо бегимнинг «Нижост» ашуласи оламни ҳаёт ишқига тўлгазиб янграйти. Одам кўп экан. Ҳамма столнинг тўри томонига яхлит бўлиб ўтирибди. Дастурхондаги овқат хилининг ҳисоби йўқ. Ҳамма нарса мўл-кўл. Ўтиришни Мадаминжоннинг адаси очди.

— Ўғлим Аҳмаджон тенгқурлари қатори, Совет Армиясидаги хизмати адо этиб қайтди. Қутлуг бўлсин эсон-омон қайтганингиз, ўғлим! Раҳмат сизга ва сизнинг қуролдошларингизга, ватаимиз посбонлари! Ўғлимнинг эсон-омон қайтгани учун бир қувонсак, Ватан олдидаги граждонлик бурчини шараф билан бажариш бахтига эга бўлгани учун яна ҳам кўпроқ қувонамиз. Қани, азиз меҳмонлар, шу обизамзамни Аҳмаджон учун, унинг соғлиғи ва келажак ишлари учун кўтарайлик.

Ҳамма қадаҳ қўтарди. Бирда-иккида ичиб ўрганмаганим учун чап бериш йўлини билмай қадаҳда қалқиб турган оқ заҳарга лабимнинг бир четини тегизиб қўйдим. Мен ҳеч қачон бунақасини ичмаганимни айтдим, узр сўраган эдим, ёнимдаги киши дарров қизилидан қўйиб берди. Энди бунисини ҳам рад қилишга баҳона тополмадимми, ҳар қалай, қадаҳдаги винонинг ярмини бир отишда саранжом қилдим.

Шундай қилиб, биринчи қадаҳга беҳад қадаҳлар улашиб кетди. Ҳамма Аҳмаджонга катта бахт, яхши қаллиқ, қатор-қатор фарзанд тилади.

Ажабланидиган ери шундаки, орадан бир оз ўтгач баъзи бир меҳмонларнинг, ҳатто мезбонларнинг ҳам кайфлари ошиб, кўз соққалари айланишга, тўғрини қинғир кўришга ўтди. Ўтирган жойимиз дон ташлаб берилган, бир ғала товуқ қуқулаётган ғалати бир шовқин уясига айланди. Шу ғала-говур ичида аллақайси томондан Тўғон иккала қўлида биттадан қадаҳ билан келиб қолди-ю! Билмайман, қачон келган, қаерда ўтирган, уни ким таклиф қилган? Мен ажабим ўтидан ёниб, Мадаминжонга қарадим. У мен билан ёнма-ён ўтирган эди. Менинг авзоимдан қўрқиб кетгандек, бир сакраб тушди. У ҳам мен сингари ажаб огушида эди. Тўғон тўғри келиб, қадаҳларнинг биттасини Мадаминжонга, иккинчисини менга тутди. Мен Тўғоннинг юзи тугул қадаҳига ҳам қарамадим. У оёқларида зўрга турарди, қўлидаги қадаҳлар қалт-қалт қилади. Мадаминжон дарров ўрнидан туриб, икков қадаҳни ҳам Тўғон қўлидан олди, кейин юмшоқ, беозор қилиб:

— Жойингизга бориб ўтираверинг. Биз ўзимиз ичиб қўямиз келтирган қадаҳларингизни, — деди.

Лекин Тўғон ган уқадиган, кет десаи кетиб юбораверадиган анойилардан эмас эди, турган ерида гандирак-лаб, ёнимизда ўтиришга ҳаракат қилди. Мен жой бермовдим, кайф устида бошим аралаш юзимга мушт тортиб юборди. Зарбадан қочиб қолдим-у, лекин кўпчилик ичида, катта-кичик олдида зўпидилик қилгани менга қаттиқ тегди. Бир кўнглим ўхшатиб жавоб берай ҳам дедим, ҳатто шу ниятда ўрнимдан турдим ҳам, лекин Мадаминжон қўлимдан ушлаб, кўзлари билан жойимга ишора қилди. Ипдамай, қайтиб ўтирдим. Тўғон иккаламиз ўртанимизда бўлиб ўтган машмашадан хижолат тортиб, шармандачилик касридан ерга кириб кетаёздим. Хайрият, бу номаъқулчилигимизни ё ҳеч ким сезмади, ё сезса ҳам

кайф устидаги аҳамиятсиз машмаша деб парво қилмади. Ҳа: ҳеч ким парво қилмади!

— Кўтаринглар, азаматлар!

Дастурхонга, унинг теварагида ўтирганларга, ўртадаги баланд гуруннга ҳайрон қоламан. Бу тантана-дабдаба армия хизматини адо этиб келган бир йигит шарафига қилинаётган, меъёрида ўтиши керак бўлган шунчаки ўтиришми ё каттагина никоҳ тўйими? Йўқ, ҳайронлигим узоқ бормади. Меҳмондорчиликнинг тўрида, алоҳида тuzалган жойда ўтирган басавлат бир киши энди Аҳмаджоннинг отаси шарафига ҳамду сапо ўқиб кетди. Бу кишининг гапидан маълум бўлишича, Аҳмаджоннинг отаси каттакон бир базанинг директори экан. Қўли очиқ, кенг раҳбар эмиш. У кишининг ҳотамтойлигини олдимизга солган дастурхонларидан ҳам билса бўлармиш. Мен Тўғон келгандан бери ҳеч нима кўнглимга сиғмай тургани учун ҳалиги потиқнинг бошқа гапларини уқмадим. Одамлар у кишининг баландпарвоз нутқи билан маҳлиё бўлиб турганларида ўридан аста қўзғалиб, кўча томон юрдим. Лекин ўн қадам босмай, орқамдан Мадамнижон етиб келди.

— Ҳа, дўстим, йўл бўлсин!

Мен ноҳўя иш устида қўлга тушган одамдай, қизариб кетдим.

— Ҳа, ўзим... бир тоза ҳаво олай деб турувдим, — дедим бўшашиб.

Мадамнижон мени қўлтиғимдан олиб, уйга бошлади, бизнинг уйимизни ҳам бир кўриб қўйинг, деб.

Бошдан-оёқ таги омбор, қадди баланд қилиб солинган ниҳоятда чиройли, ниҳоятда пухта, қасрنامо уйга кирдим. Вой ичидаги гиламлар, жавондаги хилма-хил идиш-товоқлар, чойнаклар, шёлалар, қадаҳлар, яна аллачима-лар!.. Кўзинг шошиб, қайсинисига қарашни билмайсан! Ўртада узун хонтахта атрофига ранг-баранг бахмаллардан қилинган кўрначалар тўшалиб, яна ўшандоғ чиройли бахмал жилдли болишлар деворга суяб қўйилган. Уй ичи четдан келтирилган қимматбаҳо мебеллар билан тўлиб кетибди. Мен бунақа нарсаларнинг фарқига унча бормасам ҳам, бойлик, тўқлик қанақа бўлшига ҳайрон қолдим.

«Уй-музей»ни кўриб чиққаннимизда одамлар палов ейишгаётган экан. Мадамнижон мени ҳам ўтқазиб, паловга таклиф қилди. Лекин иштаҳам бўғилиб қолдимми ё таъбим хирамиди — бир-икки ошам едим-у, қўлимни артдим. Ош орасида ҳам яна қадаҳлар кўтарилди. Шу пайт

Тўғонга кўзим тушди. У тикка туриб олиб, қўлидаги қадаҳни силкитар, олинлар, оқ олайлик, деб қичқирар эди. Мен башарани қурсин, деб ўгирилиб олдим.

Соат ўн бирларда меҳмонлар тарқала бошлашди. Мадаминижон бизникида қолақолинг, ўрик тагида отамлашиб, яхши ҳаво олиб ётамиз деганига кўнмай, икки мактабдошим билан кетвордим. Ҳаммамизнинг ҳам ўзимизга яраша кайфимиз бор. Тайтанглашиб, гандираклашиб кетаётувдик, бирдан Тўғоннинг ўзига ўхшаш дағал, хурук овози гуриллаб қолди.

— Тўхтаглар, бирга кетамиз!

«Ҳаҳ, бирга кетмай ўл!» дедим ичимда, унинг келишидан ёмонлик сезаётгандек.

Биз қадамимизни секинлаштирмадик, унинг ўзи югуриб етиб олди. Тўғон бу шаптитан мен билан ёқалашса керак, деб ўйловдим, йўқ, хайрият, индамади, аллақандай ашулани дўнғиллаб, қаторимизда келаверди. Лекин узоқ бормади. Бир маҳал рўпарамизда бир йигит ўзига ярашган бир жонон билан қўлтиқлашиб чиқиб қолмайдими! Тўғон хира бўлди.

— Ў-ў-ў, бизга ҳам пича бер бу кўздан акасини! — деди, қизни нягидан ушлаб.

Ёнидаги йигити эри экан, жаҳли чиқиб, унинг қўлини туртиб ташлади. Тўғон қутуриб кетди. Йигитни ёқасидан бўғиб, ерга йиқитди, ўзи устидан босиб, бечорани бўға, калласини қаттиқ асфальтга гурсиллатиб ура кетди. Мен йигитни Тўғон чапгалидан ажратай деб ташлаганимни биламан. Хотини дод солди, эримни ўлдириб қўйди, деб. Одамлар йиғилди. Милиционер ҳуштагини чалиб етиб келди.

VII. ТЕРГОВ

Милиция қамоқхонаси. Тўртта ўсмир шумшайишиб ўтирибмиз. Фақат орамизда Тўғон йўқ! Нима бало, қочиб қолдим ё катта амакиси йўлдан қутқазиб кетдимиз? Билмадим, кеча Мадаминижонларникидан қайтаётиб, кўчада безорилик қилганимиз худди тушимда кўргандек гирашира эсимда. Тўғон касофат бир ёш йигитни тагига босиб олиб бошини асфальтга тўқиллатиб ураётганда, йигитни қутқазини учун ўзимни Тўғон устига ташлаганим, худди шу олишув устига милиционер келиб қолгани равшан эсимда, лекин бу ерга қандай келиб қолдим, жанжал нима билан тугади — билмайман. Қаттиқ учиб

қолган эканмиз шекилли-да! Ҳа, шундоқ бўлиши керак. Мана, ёнимда ўтирган мактабдошларим ҳам, нима гап десам, билмаймиз, деб елкаларини қисишади.

Бир маҳал қамоқхона эшиги олдида милиционер пайдо бўлди. Эшикни шарақлатиб очди-ю, ичкарига бир қадам босар-босмас:

— Қани, чиқ ҳамманг! — деб буюрди.

Милиционер бизни граждан кийимидаги уч киши ўтирган чоғроқ бир хонага бошлаб келди. Ичкарига кирдиг-у, ўтиришга ижозат бўлмагани учун учаламиз турнақатор бўлиб тизилиб турдик. У ердагилар кирганимизни пайқамасаидек, ўз ишлари билан банд эди, ҳатто бизга мундоғ қараб ҳам қўйишмади. Биз серрайиб туравердик. Лекин ҳаммамизнинг ҳам калламиз ерда!

Алламаҳалдан кейин улардан биттаси бизга менсимайгина совуққина қаради-да, деворга қараб қўйилган қатор стулларга ишора қилди:

— Ўтиришлар.

Кўрсатилган жойга ўтирганимиздан кейин мени кўп хунук ўйлар олиб кетди. Кечагина шу ердан бир амаллаб қутулиб чиққан эдим. Эндигиси нима бўлади? Ичиб, кайф устида жигиллашибди деб қўйиб юборишармикан? Аслида ўзи нима бўлди? Нима ёмонлик қилдигу бизни милицияга тутиб келинди? Тўғон касофат бир йиғитни тагига босиб олиб ураётган эди, қаттиқ уриб қўйдимикан-а?

Шу хил хаёллар сўқмоғида адашиб юрганимда, ҳалиги кишилардан биттаси бизга қараб:

— Қани, кечаги одам ўлдириши тўғрисида ким нима билади? Яширмай, оширмай, борича айтиб берингларчи! — деб қолди.

«Кечаги одам ўлдириши?!» Мен бу даҳшатли сўзин эшитдим-у, бошим айланаб, ҳушимдан кетиб қолдим. Одам ўлдириши? Қачон? Қаерда? Кимни?

Орамингда Тўхтасин деган бола бор эди. Бу можарога қўшилмаган эканми, ҳеч нарво қилмай сўз олди.

— Уртоқ терговчи, одам ўлдириши деянисизми? Биз бунақа даҳшатдан беҳабармиз. Шахсан мен беҳабарман. Қачон, қаерда ўлдирилибди? — деди Тўхтасин энсаси қотиб.

Ҳақиқатан ҳам ҳеч биримизнинг хаёлимизга бундай даҳшатли фикр келмаган эди. Мен устимдан муздек сув қўйилгандек яхлаб кетдим. Одам ўлдирилади?! Ё тавба! Демак, биз тўртталамиз ҳам одам ўлдиришида айбланамиз?! Даҳшат!!!

Терговчи Тўхтасинни ўзини анойилликка соляпти деб ўйлади шекилли, мугамбир қиёфа олиб:

— Имага беҳабар бўласизлар? Ахир меҳмондорчиликдан келаётганларингда кўча муюлишида бўлди-ку бу қабоҳат,— деди, тонманглар, ер тагида илон қимирласа биламиз, дегандек қилиб.

Чиндан ҳам, у ярамас машааша оқибатида одам ўлдирилгандан хабаримиз йўқ, шунақа бўлар деб ўйлаганимиз ҳам йўқ эди. Тўхтасин шундай деб эди, терговчи сўзида қаттиқ туриб олди.

— Тонманглар, бор гапни борича айтинглар!— деди энди терговчи овозини бирмунча кўтариб.

Тўхтасин билгани шу эканини таъкидлади. Терговчи энди менга юзланди:

— Сен-чи! Сен ҳам билмайсанми?

— Албатта, мен ҳам билмайман. Кимни ким ўлдирган, қаерда ўлдирган — мен буни қаёқдан билай. Тўғри, муюлишда пича ножўялик бўлди. Лекин у ерда ҳеч ким ҳеч кимни ўлдиргани йўқ эди-ку!

Терговчи сўзини охиргача эшитмай: бошқа илмоқли савол бериб қолди:

— Бир гуноҳсизни кўплашиб дўшпослаганлар кимлар? Ерга ётқизиб олиб, а?

Яна мен жавоб қилдим:

— Авваламбор, биз уни кўплашиб дўшпослаганимиз йўқ. Битта Тўғоннинг ўзи ёнибди. Мен эсам ажратишга ташландим. Тўғонни ўша бечора устидан тортқилаб тушираётганим устига милиционер келиб қолди. Бу ерда ким кимни ўлдирди — мен бунисидан беҳабарман.

— Сен-чи? Сен ҳам билмайсанми?— деди терговчи учинчи шеригимизга кесатаётган бир овозда.

Унинг жавоби қисқа ва яхлит бўлди:

— Мен ҳеч нарса билмайман. Орқада, анча нарида эдим.

— Сен-чи, сен ҳам нарида эдингми?— деб сўради терговчи энди тўртинчимиздан.

Одам ўлдирилганини эшитиб, бу шеригимизнинг рангида ранг қолмаган, дағ-дағ титраб турган эди. Қалтироқ овозда:

— Йўқ, меннинг кайфим баланд эди, жанжалга аралашганим йўқ,— деди.

Терговчи қовоғини соллиб туриб, истехзо аралаш бир оҳангда:

— Демак, ҳаммангиз ҳам оқсиз — одам ўлдиринга қўшилмагансиз! Хўп, кўрамиз. Бу шундай қаттиқ жипо-

ятки, уни ипидан игнасигача билмасдан қўймаймиз. Хотиржам бўлинглар. Биламиз, ҳа!— деди қатъий қилиб.

Бу шунчаки кўришни, тапишни бўлса керак, ҳеч терговга ўхшамади. Ишнайкейин, қаттиқ сурштириб ўтирмасдан ҳаммамизни яна камерага қайтариб юборишди. Мен камерага ўз оёғим билан юриб эмас, кимгадир суяшиб киргадек бўлдим. Юришга иштилама-у, оёқларим ерга ёнишиб қолгандек, жойидан жилмайди-да! Камерадан қўрққанымдан эмас, ҳечам бундан эмас, бошимга тушган шўрнинг оғир вазнидан букилиб қолган эди оёқларим! Ҳар биримиз кеча ўтирган жойимизга келиб ўтирдик. Лекин чурқ этгувчи йўқ. Мен дунёда бамисолп ёлғизман-у, даҳшат чоҳига қулаб, аламиндан бошимни тошга уриб ёрай дейман. Қани энди иложи бўлса! Орамизда тетикроғимиз Тўхтасин экан, ўзига-ўзи гашираётгандек, раста овозини баралла қўйиб дўнғиллади:

— Ким ўлдирди? Масала мен ўлдирганим йўқ. Ўлдириш қанақалигини билсам ўлай агар! Кимни ўлдиришибди? Нимага ўлдиришибди? Тавба, шу ҳам гапми? Одам ўлдириш? Йўқ, одамни ўлдириб бўлмайди. Одам яшаш учун, бошқаларга ёрдам қилиш учун, агар биронта одамнинг йиқилиб қолганини кўрса, уни турғизиб қўйиш учун дунёга келади! Зинҳор бундай улуг мавжудотни ўлдириб бўлмайди! Бу жинойатгина эмас, катта гуноҳ ҳам! Ҳаммавақт отам менга шундай деб уқтиради. Нима, отам ёлгон айтадимми? Ҳеч-да! Ўзим ҳам биламан, отамнинг насиҳати тўғри. Одам қадр-қимматини шунча баланд тутган инсон фарзанди бўлай-да, отамнинг васиятини қилмай — одам ўлдирай?! Йўқ! Йўқ!

У шундай деб бирам бақирдики, соқчи югуриб келди.

— Шу ерда ҳам тинч ўтирмайсан-а, қанақа боласан ўзинг!— деб Тўхтасинни жеркиб ташлади.

Тўртинчи шеригимизни мен кўрмаган эдим, сўрадим:

— Сен ҳам бизнинг мактабимизда ўқийсанми?

У ҳамон титроқдан тушмаган эди, ўзини зўрга тутиб, йўқ. деди.

— Мен қишлоқда тураман. Ўзим келаётувдим, милиционер амаки, мен булар тўнидан эмасман, деганимга қарамай, участкада текшираимиз, деб, сизларга қўйиб олиб келди. Мен ҳеч гапдан хабарим йўқ.

— Шунақа экан, боя терговчи сўраганда нимага шу гапингни айтмадинг? Қизиқ бола экансан-ку! Нечага кирдинг?

— Ўн бешга.

Яна ўртага совуқ жимлик чўкди. Ҳар биримиз: «Энди нима бўлар экан?» — деб ўйлаймиз. Бу қуриб кетгур ўйнинг охири мунча узоқларда қолиб кетмаса — ҳеч етолмаймиз-а!

Бирдан Тўхтасин ичини ея бошлаган ваҳимасини гапиришга тушди:

— Одам ўлдирилгани тўғрига ўхшайди. Бўлмаса терговчи бунақа қалтис айбни қўймас эди бизга. Агар шу гап рост бўлса, ким ўлдирди экан, Тўғонми? Қачон ўлдирди? Қандай қилиб ўлдирди? Тўғоннинг ўзи қаерда? Нимага орамизда йўқ Тўғон? Ё бошқа камерага қўйишганмикан?

Бу саволлар ҳар биримизнинг бағримизни кемираётган даҳшатли ваҳм бўлса ҳам очиқ жавоб тополмаймиз. Чиндан ҳам одам ўлдирилган бўлса-ю, биз билмасак-а? Борди-ю, қотил топилмади, унда нима бўлади? Айб бизнинг зиммамизга тушадими? Унда оладиган жазомиз қанақа бўларкин? Ўлимми? Эвоҳ, қандай кулфатда қолдик-а?!

Уч кундан кейин ҳар биримизни бошқа-бошқа камерага қўйишди. Энди бир-биримиз билан кўришиш ҳам, гаплашиш ҳам йўқ! Энди ҳар биримиз ўз дардимиз, ўз ўз аламимиз билан ҳамкамера бўлиб ўтирамиз. Аммо қачонгача, қандай ўтирамиз — буни эртага, индинга ё кейинги кунларнинг бирида биламиз. Албатта, биламиз!

Мени олиб кириб қўйишган камера каттагина хонадан иборат нимқоронғи бир жой экан. Яримдан кўпроқ қисмини ҳар бири тўрт кишига мўлжалланган икки қаватли тахта сўри банд қилган. Сўрилар эстагида бир метрча келадиган бўш жой. Икки киши шу ерда уёқ-буёқ юриб, танини «чиниқтиряпти». Ҳаво оғир, дим — нафас қисилди. Бир неча киши сўрида узала тушиб ётибди. Бу печтаси эса яйдоқ сўрида китоб ўқиб ё эски-тускисини ямаб ўтирибди. Камерага кириш билан кўзимга чалинган нарсалар шулар бўлди. Шу аҳволни кўриб, кўнглим беҳузур бўлдим, бир четда гарангсиб туриб қолдим.

Сўрида «талқон еб» ўтирган ўрта ёш, пахмоқ соқол бир маҳбус мени ёнига чақирди.

— Буёққа ўтир, азамат, — деди у кулумсираб. Бу одамнинг кўзларида «ҳали бу ҳолва!» деган маъно бор эди.

Мен унга тикилганимча, без бўлиб турардим. У яна сўз отди:

— Қўрқма, келавер, мен сени еб қўймайман. Келавер, бола, — деди.

Борайми-бормайми деб жиндек ўйлаиб турдим-у, нима бўлса бўлди деб ёнига бордим. У ўтирган жойидан қитдек жилиб, ёнидан ўрин кўрсатди.

— Мана бу ерга ўтир.

Мен у киши марҳамат қилган тор жойга ингичка бўлиб ўтирдим. Бир ёқдан ўтирган жойимнинг торлиги, яна бир ёқдан ҳавонинг ўлгудек димлиги юрагимни сиқиб, нафасимни бўғиб қўйди. Ёқамнинг тугмаларини ечиб ташлаб, кўкрагимни очдим — ҳаво тегадим деб. Йўқ, кутганим бўлмади. Сабрим чидамай:

— Ўлиб қоламан ҳозир! — дедим, ёнимдаги киши қўлини силтади.

— Ўлмайсан, қўрқма!

— Қўрқайганим йўқ, нафас ололмаяпман.

Қўшним энсаси қотган кишидек хиҳилади.

— Нима, бу ерни санаторий ё пионер лагери деб ўйловдингми?! Йўқ, бола, сен умид қилган тоза ҳаво, кенг табиат бағри йўқ бу ерда. Бу ерга сен бировнинг таклифи ё илтимоси билан келганинг йўқ. Ўзинг хоҳлаб келгансан!

Мен у кишининг гапига оғзим очилиб, ҳангу манг бўлиб қолдим. Ия, «ўзинг хоҳлаб келгансан», дегани нимаси?

— Қайси аҳмоқ бу ерга ўзи келади? Бўлмаган гап! — дедим ўқрайиб.

У киши кулди.

— Ростми шу гапинг?

Мен учун куладиган, иржайдиган пайт эмас эди.

— Қанақа одамсиз, ҳеч бир аҳмоқ ўзи хоҳлаб келадими шунақа ерга?! — дедим жеркиб.

У ҳаммага эшиттириб хахолаб юборди.

— Вой тентаг-ей, шунақа аҳмоқлар бор-да! Мана, масалан, сен!

— Мен?!

— Ҳа, сен! Аҳмоқ бўлмасанг, одамгарчилик чизигидан чиқиб, қонуни бузармидинг? — деди у киши.

Мен ўйлаиб қолдим. Бояги жириллашларим йўқ бўлди.

— Тўғри айтибманми? — деди у кесатиб.

Менинг дамим ичимга тушиб кетди. Мундоғ танамага ўйлаб қарасам, чиндан ҳам бу ерга ўз майлим билан келибман. Нимага десаңгиз, олдинга ичкилик қўйишса, охири нима бўлишини ўйламай, ичаверади одам деган! Мен шундай қилдим-да! Ич деса ичавериш ақл-ҳуши жойида одамнинг хулқими? Мен нима қилиб қўйдим?

Ҳеч бўлмаса одоб юзасидан ўзимни тортдимми? Чанқанган ҳўкиз бошини сувдан кўтармагани сингари мен ҳам винога ўлигимни ташлаб олдим-ку! Ҳа, ростакам ўлигимни ташлаб олдим. Иннайкейин, ҳали оғзимдан она сутим кетмаган ўсмир бўлсам-у, катта ёшдаги одамлар қаторига ўтириб олиб, катталардаи қолишмай қадаҳ кўтарсам-а! Буни, бу хунук қилигимни нима деб аташ керак? Бу тариқа ахлоқ андозасидан чиқиш — ёмон йўлни хоҳлаш деган сўз эмасми? Ҳа, кам бўлмапг, худди шундай деган сўз!

— Инмага дамнинг ичингга тушиб кетди, бола? — деди қўшним, энди қалайсан деяётгандек юзимга тикилиб.

Мен дарров бир нарса деёлмадим. Унинг гапига қараб бир нарса дейиш — тўйдан олдин карнай чалиш бўлади. Шу учун шошиш керакмас деган қарорга келиб, индамадим.

Қўшним авзоимдан мушкулимни оғир деб ўйладими ё тахмин қилдими:

— Шошма-шошма, сен ўзинг бу ерга нима айб билан келгансан? — деб сўраб қолди.

— Жуда катта, даҳшатли айб билан.

— Яъни одам ўлдириш айби биланми?

Оғир бўлса ҳам «ҳа», дедим. Қўшнимнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Лабларини гужмаклаб, қовоғини солди. «Муштумдай бола бўла туриб одам ўлдирдингми, а, рўдапо!» деб шапалоқ тортиб юборадими деб ёмон қўрқиб кетдим. У тушиб кетган қовоғини ҳамон очмай дўнғиллади.

— Тергов бошланганми?

— Йўқ бўлса керак.

— Ёшинг нечада?

— Ун олтига тўлганим йўқ.

— Ўқийсанми?

— Ҳа.

У калласини сараклаб ерга қараб ўтирган ҳолда:

— Ун олтига тўлмай туриб одам ўлдириш! Бай-бай-бай! — деди.

Ёр ёрилмади-ю, ерга кириб кетмадим. Бир маҳбуски лаънат ўқиётгандан кейин озод одам тошбўрои қилса арзийди. Мен нима қилиб қўйдим-а! Қачон менга ақл кирди? Қачон оқ билан қоранинг фарқига борадиган расмана одам бўламан? Тўғри, у бечорани мен ўлдирмадим, лекин бизнинг тўпимиздан кимдир ўлдирди-ку! Ким ўша? Тўғонми? Тўғон бўлса нега қамалмади? Ё катта амакиси

қутқазиб қолдимикан? О, тақдир, намунча ҳукминг бе-шафқат-а?!

Мени олиб кириб қўйишган камерада терговдагилар сақланар экан. Шу ерда йиғирма чоғлиқ одам бўлса, ҳали унисини, ҳали бунисини олиб чиқиб тергов қилпшади-ю, менга буидоқ қайрилиб қараб қўйишмайди. Нимапидир кутаман, нимагадир эзиламам, ҳеч ёруғлик йўқ. Ота-онам ҳам мендан кечиб юборишганми — дараклари йўқ. Мен шу ваҳимани камерадошимга айтган эдим, у тергов тугамагунча ҳеч ким билан кўриштиришмайди, деди. Шунақа қонун бор эмиш. Демак, тергов тугамагунча ойим бечоранинг ғамгин чехрасини, кўзёшлари ювиб турган юзларини кўришга умид йўқ!

Менинг қамоққа тушиб қолганим, айниқса, одам ўлдириш каби даҳшатли жиноят билан айбланиб тушганим камерадошимни хавотирлантирармиди, тез-тез калласини сараклаб: «Хаҳ, подон-а!» деб қўяр эди. Бу одам шу вақтгача менга қотил деб қараб келган бўлса керак, бугун нима учундир шундан гап очиб қолди:

— Менга қара, бола, одам ўлдирганинг ростми ё шунчаки гумонми? — деб сўровди, мен, «билмайман», дедим. Лекин у киши гапимга ишонмади.

— Кўзимга қараб гапир-чи, ярамас, тағин ёлғон айтаётган бўлмагин! — деди.

У кўзимдан жиноят изини топмадимми ё кўзим жиноятчилар кўзига ўхшамадимми, лабини буриб, елкасини учирди. Демак, менда қотил аломати йўқ. Бу ҳам менга анчагина юрак берди. Мен одам ўлдириш тугул бировга ҳамла қилмаганимни яхши билсам ҳам, яна мастликда бир бало қилиб қўймадимми деб ваҳмда юриб эдим. Ким билади, яна...

Менга меҳрибонлик кўрсатаётган камерадошим бўлмаса, мен бу ерда аллақачон ўзимни еб қўярдим. Яхши ҳамки, бахтимга ўша киши бор экан. Бир кун мен ҳам ўша кишини гапга солдим. Гапим даромадида: «Одам деган ким билан гаплашаётганини билиб қўйса ёмон бўлмайди, дейишади», — деб, гапимнинг уёғини улаб кетдим:

— Сизни нима десам экан: ака десамми ё амаки десамми, ҳарҳолда отам тенги одамсиз.

— Хоҳлаганинг. Менинг ҳам сен тенги ўғлим бор. Демак, амаки десаиғ бўлаверар экан. Отимни сўрасаиғ, отим Жумақул, фамилиям Саломов. Энди нима қилиб қамоққа тушиб қолганимга келсак, қўй, буни айтиб таъбингини хира қилмай. Бир сўз билан айтсам, мени ҳам бу

ерга биров олиб келгани йўқ. Ўзимнинг хулқ-атворим олиб келди. Тушундингми, бола. Ҳа, кам бўлма, азамат.

Шундай қилиб, у киши айбни айтмади. Мен ҳам айтасиз деб хира бўлмадим. Жумақул аканинг қизиқ табиати бор экан. Бу ерда у ҳамма одамга жони оғрийди. Иложини қилса, ҳаммасини чиқариб юборса! Орамизда ўғирлик қилиб қўлга тушганлар, жиноятларини бўйнига олганлар ҳам бор. Қаранг, шуларга ҳам раҳми келади. Печа йил беришларини ҳам олдиндан айтади. Кўп йил оладиганларга жони оғриб, айб ўзингда, ўзинг ярамассан деб қойийди. «Бош деб қовоқни кўтариб юрган аҳмоқ одамдан чиқадиган подонлик-ку бу!» — деб жаҳли чиқади.

Орамизда Сурхондарёдан келган студент ҳам бор экан. Қишлоқ хўжалик институтининг учинчи курсини битириб, энди тўртинчига ўтган экан. Яна икки йилдан кейин олий маълумотли мутахассис бўлар экан. Жумақул ака шу йиғитни жуда қаттиқ қойиб ташлади. Мен ҳам тапанга ўйлаб қарасам. Жумақул аканинг гаплари тўғри, у киши нима деди дег?

— Шунча узоқ ердан ўқишга келибсан, бунинг учун раҳмат сенга — лекин қийинчиликлар билан келганингни, нимага келганингни унутиб қўйибсан — бунинг учун хайф сенга! Сўзингга қараганда, онанг бор экан, кучдан кетиб қолган отанг бор экан. шундоғми? Ҳа, баракалла, шундоғ бўлса эсон-омон ўқиб бориб, ота-онангга суянчиқ бўлишинг керакмиди? Кераккина эмас, зарур эди. Бу сенинг онанзоринг олдида, надари бузрукворинг олдидаги бажаришинг шарт бўлган фарзандлик бурчинг эди. Сен бўлсанг, инсонлик бурчингни бажариш ўрнига ўз қадрини билмаган учта-тўртта подон билан бирикиб олиб арақ-хўрлик қилсанг, магазин ойнасини синдириб кириб, давлат мулкани таласанг, ўғирласанг! Э, қўй-е! Одам деган бир иш қилинган олдин ё қилаётганда бу ишнинг оқибати қандай бўлар экан деб ўйлашни керак-да!

Жумақул ака бу гапларни ҳалиги студентга қараб айтипти-ю, мен тағимдан зил кетиб эзилапман. Ахир унинг гаши «қизим, сенга айтмаман, келишим, сен эшит» қабилидаги дашином эди-да! Шу гапларни эшитиб туриб, ўзимни ўзим сўка кетдим. Сен ҳам одам-ку, хўкиз ҳам махлуқ-да! Бир қур-ку бошинг гурчиллаб тошга тегувди ўйламасдан тутган ишингдан. Тағин ўша расвогарчилигингни — ўйламасдан иш тутинилганингни қилдингми?! Хайф-е сендай одамга! Минг хайф!

— Бўлар иш бўлгандан кейин минг тавба қил, минг пушаймон қил — бефойда! Магазинга тушганинг учун сени бир неча йилга қамашади. Унда тугай деб қолган ўқишинг нима бўлади? О, бу ёшларнинг ўйламасдан иш тутишлари-я!— деди Жумақул ака, ичидан алам ўти уфуриб.

Студент ўзини босолмай, ҳўнг-ҳўнг йиглаб юборди. Қамоқхона деган жойда бунақа йиғи бўлиб туради шекилли, студентга ҳеч ким парво қилмади ҳам. Йигит ҳам йиғисини, чувалган ипдек, чўзиб ўтирмай, бир нафасда юпаниб қўя қолди.

Ҳар кунимиз шунақа йиғи-сиғи, ҳайқирӣқ-қичқирӣқ билан ўтади. Ҳатто уйқуга кетганимиздан кейин ҳам бир-бирлари билан ниманидир талашиб, ҳамманинг уйқусини бузишади. Бу хил хархашалар менга оғир ботади. Қилмишларимдан пушаймон бўлиб, эзилиб ётганимда, нуқул уйқумни қочирӣшади. Оқибатда, эрталабгача мижджа қоқмай, бир ёнимдан иккинчи ёнимга ағанаб чиқаман. Гоҳи маҳаллар ғалати ўйларга бораман: мени қамашганлари эсларидан чиққанми, мундоғ чақирӣб тергов ҳам қилишмайди. Мени бу ерга олиб келишгандан бери ўн чоғлиқ махбус чиқиб кетди. Кимлар судга олиб кетилди, кимлар оқланиб чиқиб кетди. Мен бўлсам, зилзамбил бўлиб, ола-қоронғи камерада қон ютиб ўтирибман. Мени ҳам мундоғ чақирӣшса, гуноҳим нималигини дангал қилиб айтишса, шунга қараб чопон бичармидим!

Эртаси кунни назоратчи мени чақирӣб келди. Мен унинг ўзига эмас, оғзига тикилиб қолдим. Менга шу оғиздан чиқадиган сўз муҳим. Қани, ул-буллариингни йиғиштир деган сўз чиқадими ё қуруққина:

— Юр!

Камерада чикқанимиздан кейин назоратчи: «Иккала қўлиингни орқанга қовуштир!» деб буюрди. Буйруқни сўзсиз бажардим. У мени тўртинчи қаватдаги бир эшик олдига келтириб тўхтатди. Юзимни деворга қаратиб қўйиб эшикни очди. Ичкаридан мени олиб киришга рухсат бўлди шекилли, назоратчи мени киргизиб юборди. У ерда шинам кийинган новча бир киши стол орқасида ўтирган экан. Назоратчи чўзган қоғозга имзо чекиб, уни чиқариб юборди. Энди биз иккаламиз қолдик. У киши терговчи бўлса керак, оёғимдан то бошимгача кўз югуртириб чиқди. Кейин бурчакдаги қора стулга ишора қилди. Кўзларида ҳам аянч, ҳам нафратга ўхшаган бир нарса бор эди. Мен индамай бориб, кўрсатилган жойга ўтирдим. Унинг кўзларидаги нурли таажжуб мени ганги-

тиб қўйдими, бошим итоатдан чиқиб пастга тушиб кета-верди. Мен унча-мунча дағдагадан, дўқу пўписадан қўр-қадиган бола эмас эдим. Қайдам, менга нима бўлди, тер-говчи олдида бошимни кўтаролмай қолдим. Терговчи гўё рассому мени яхшилаб кўриб олиш ниятидадек, мендан узоқ кўз узмай тикилиб турди. Кейин «эскиз» тахт бўл-ди шекилли, кескин товушда:

— Бошингни кўтар! — деди.

Мен дарров бошимни кўтариб, унга қарадим. Юзимда ёмон боланинг важоҳати кўринмади шекилли, терговчи овозини бирмунча мулойимлаштириб, сўзини давом эт-тирди:

— Мана шунақа-да, қилар ишни қилиб қўйиб, жавоб бериш пайти келганда мулла мушук бўлиб оласизлар! Хўп, аввал танишиб қўяйлик. Мен терговчи Қудрат Қуд-ратович Тўхтамуродовман. Сизларнинг ишларингиз юза-сидан тергов ўтказиш менга топширилган. Шуидақа, қил-ган жиноятингни оширмай, яширмай, борица айтиб бер-санг — ўзингга ҳам, бизга ҳам яхши бўларди. Қитмирлик қилсанг, ёлгон гапириб жиноятингни яширсанг — эсингда бўлсин, ўзингга, фақат ўзингга зарар қиласан. Тушун-дингми?

Мен каллам ишорати билан тушунганимни билдир-дим.

— Бундоғ бўлса, терговга ўтаверамиз. Хўп, ўлдириш воқеаси қандай бўлди? Қаерда бўлди? Кимлар бор эди? Шу саволларга батафсил жавоб бер-чи?

Мен ўзимни йўқотмадим ҳам, гарансиб қолмадим ҳам. Нимагаки мен одам ўлдирмаган эдим. Бўлиб ўтган воқеани, меҳмондорчиликда бўлганимизни, ичганимизни, қайтаётганимизда Тўғон йўлда бир йигит билан мушт-лашганини айтдим. Лекин терговчи гапларимга ишонма-ди, ҳечам ишонмади. Ҳа, иннайкейин, уларни ажратиб турганим устига милиционер келиб қолганини айтиб, меп, аксинча, ўлдиришга қарши ҳаракатда бўлганимни таъ-кидладим. Терговчи битта ҳам гапимга ишонмади. Мен буни юзидан, қовоқлари тушиб кетганидан сезиб турар-эдим. У менга қараш малол келаётгандек, зўрга бошини кўтариб:

— Шу гапларинг ростми, ичида ёлғони йўқми? — деди.

— Чин сўзим, ёлғони йўқ! — дедим астойдил.

Терговчи сездирмасликка тиришиб, кулимсиради.

— Шерикларинг билан юзлаштирганимдан кейин ёл-ғонинг чиқиб қолса-чи? — деди терговчи яна қовоғини уйиб.

— Чиқмайди! Ёлгон айтган бўлсам чиқади-да! Мен юз фоиз тўғри гапирдим. Аслини суриштирганда, мен бошимга қилич келганда ҳам ёлгон гапирган бола эмасман. Ишонмасангиз мактабдошларимдан сўранг. Уёғини сўрасангиз, мен ўзим ёлгончиларни жинимдан баттар ёмон кўраман. Йўқ, гапларим рост.

— Хўп, ўлган йигитни сен ҳам тагинга босиб дўп-посламадингми?

— Йўқ, дўпшослаган мен эмас, мактабдошимиз Тўғон. Ўлай агар, мен эмас. Ишонмасангиз ўша йигитнинг хотинидан сўранг. Бошида: «Эримни ўлдириб қўйди!» деб фарёд уриб турган эди. Мен у хотинни туртиб юбориб, ўзимни Тўғонга ташладим. Уни зўрғалатдан ағдариб, эрини Тўғон дастидан қутқазиб қолдим. Йигитнинг хотини кўрган мен ўлдирмаганимни. Ўлган одамнинг башараси қанақа, ўзини ҳам, юзини ҳам кўрганим йўқ. Менинг кўрган-билганим — у одамнинг бошини Тўғон икки чангалига олиб ерга, қаттиқ асфальтга дўқиллатиб ураётгани. Мен у бояқишни қутқазिशга ташландим. Бўлган гап шу.

— Ўлганини кўрганинг йўқми? — деб сўради яна терговчи.

— Ҳали айтдим-у, милиция келиши билан Тўғоннинг устидан туриб кетди. Тўғон тагидаги одам қай аҳволда эди — билганим ҳам йўқ, ўлди деб гумон қилганим ҳам йўқ.

Терговчи олдимга бир келин-куёв суратини ташлади.

— Танийсанми буларни? — деб сўради қовоғини осилтириб.

Мен танимаганимни айтдим. Биринчи кўришим, дедим. Терговчи қиз ёнидаги эркакка ишора қилди.

— Буни-чи?

— Танимайман.

— Яхшироқ қара, таниб қоларсан.

Кўзларимга яқин олиб келиб роса қарадим. Ҳеч қерда, ҳеч қачон кўрган эмасман, шуни айтдим.

Терговчи саволини тўхтатмади.

— Ўлган одамга ўхшайдими шу киши? Дурустроқ қарагин-чи?

Эзмаликка ўхшаган бу савол жаҳлимни чиқариб юборди. Жавобим кўрс бўлди:

— Сиз бу одамни ўнгингизда кўриб отамлашган бўлсангиз — билмадим-у, мен тушимда ҳам кўрмаганман. Ҳа, хомтама бўлманг, менинг бўйнимга қўяман деб. Гапим шу: мен у одамни кўрган ҳам эмасман, уни ўлдирган ҳам эмасман. Шу — бошқа нарсани билмайман ҳам, бошқа жавоб қилмайман ҳам.

— У-ҳў! — деди терговчи, тойчоқ шаталоғига ўхшаган қилиғимга гаши келиб. — Менга қара, бола, ўзингни бундоғ тутишингдан илгарилари ҳам терговда бўлган кўри-насан. Шундоғми?

Мен терговда бўлганимни, ишни судга оширмай жавоб бериб юборишганини рўйрост айтиб бердим. Терговчи ишим билан яхшилаб тавишиб чиққан бўлса керак, ортиқ савол-жавоб қилиб ўтирмасдан яна асосий масалага ўтди.

— Ўлдириш устида кимлар бор эди, шуларни исм-фамилиялари билан айтиб бер.

Мен бир бошдан айтиб бердим.

— Албатта, мен бу қатлни кўплашиб, ўйлашиб, қасдан қилинган деб ҳисобламайман. У бир тасодиф. Лекин, афсуски, кўп қалтис, кўп ёмон тасодиф. Биз мактабдошимиз Мадаминжонларникида ўтган меҳмондорчиликдан Тўғон Маткаримов, Тўхтасин Иброҳимов, Турсунбой Жалолов, иннайкейин мен бирга қайтдик. Тўғон ҳаммамиздан олдин тезлаб кетиб қолди. Биз келсак бир йигит билан жанжаллашиб турган экан. Бирдан уни йиқитиб, тагига босиб олди. У йигитнинг хотини ҳам ёнида экан, «ўлдириб қўйди!» деб додлади. Мен чошиб келиб ажратишга киришдим. Шунинг устига милиционер келиб қолди. Мактабдошларим ҳам шу ерда эди. Гапимда ёлғон бўлса, сўранг шулардан. Агар мактабдошларимнинг ҳам гувоҳликларига ишонмасангиз, марҳумнинг хотини ҳам ўша ерда эди, ундан ҳам сўранг. Ҳақиқатни ана шу аёл айтиб беради. Мен шуни талаб қиламан. Иннайкейин, мени бир нарса ажаблантиради. Бу оғир жиноятнинг бирдан-бир сабабчиси нима учун терговда йўқ?

— Ким экан у бирдан-бир сабабчиси?

— Ўзингиз яхши билсангиз керак? Тўғон Маткаримов!

— Ҳа, Тўғон Маткаримов! У ҳам жазосини олади! Хотиржам бўлавер.

Терговчи талабимни қонун доирасида бажарди. Мактабдошларимни ҳам, марҳум аёлини ҳам чақириб мен билан юзлаштирди. Терговда қилган жавобларим тўғри, деб топилди.

VIII. СУД

Эрталаб бизни милициянинг махсус автобусида олиб келишди. (Қоранг ўчгур Тўғон ҳам шу ерда экан-у, унинг бошқа камерада эканлигидан беҳабар эканман.)

Бугунги судга алоқадор одамларнинг ҳаммасига маълум қилинган шекилли, суд идорасининг олдида автобусдан тушсак, ойим бечора билан адам, «шерикларимнинг» ота-оналари ҳам йиғлашиб туришибди. Мен шўрлик ойимнинг ҳўнг-ҳўнг йиғлаб, менга талпинаётганини кўрдим-у, бошим ерга тушиб кетди. Милиционерлар қўлларимизни орқамизга қилдиришиб ичкарига, суд залига олиб кириб кетишди. Ота-оналаримиз билан гаплаша олмадик ҳам.

Кенг залнинг бир бурчаги паст ёғоч папжара билан тўсиб қўйилган экан, тўрттовимизни ўша ерга сиқиштириб қўйилган стулларга келтириб ўтқазинди. Мен бўлсам, залда томоша қилувчилар бўлмаса ҳам бошимни ҳамон ердан кўтаролмай, эзилиб ўтирибман. Икки томонимиздан иккита милиционер бизни кузатиб турибди. Сал қимирлаб қўйсак, дарров тикилиб қарашади. Булар ҳаммаси қамоқ «нашидаси». Мен бўлсам, ўзимга ўзим қаҳрим келиб, «баттар бўл-е!» деб қўяман.

Бир маҳал ташқарининг эшиги очилди-ю, ичкарига олам-жаҳон одам ёпирилиб кирди. Мен ярқ этиб ўша томонга қарадим. Сиқилишиб-тиқилишиб кириб келаётганлар орасида бечора ойим ҳам бор эди. Ўзи тўполон ичида-ю, жавдираган кўзлари биз ўтирган бурчақда! Оҳ, бечора онам-а! Мени жабр-жафо чекиш учунгина туққан экансиз-да! Сизни йиғлатиб, доғу ҳасратда қолдиргунча гўдаклигимда ўлиб кета қолсам бўлмас эканми-я! Оҳ, онам, онаизорим-а!

Онам мендан кўзларини узмай юм-юм йиғлаяпти! Адам эса ойимни ёнида, тор жойда сиқилиб, менга тикилиб турибди. Адамнинг мунг аралаш ғазабли кўзларида ўпка тўлиқ бир надомат бор эди. Бу норози кўзга узоқ қараб туролмадим. Ҳадемай, ичкаридан қўлида папка билан бир кекса киши чиқди-да, залга қараб қичқирди:

— Туринглар, суд келяпти!

Ҳамма: биз — айбдорлар ҳам, бошқалар ҳам ўрнидан турди. Ичкаридан уч киши чиқиб, тўрдаги курсиларга ўтирди. Буларнинг бири — ўртадаги баланд стулга ўтиргани — судья, унинг икки ёнида ўтирганлар эса — суд маслаҳатчилари. Судья ўрта ёшларда, қадди-қомати келишган аёл экан. Ёнидаги маслаҳатчилар эса эркак кишилар.

Судья ўрнидан туриб, залга бир кўз югуртириб чиққандан кейин қўлидаги қоғозга қараб, шундай деди:

— Гражданлар, Тўғон Матқаримов, Тўла Расулов, Тўхтасин Иброҳимов ва Турсунбой Жалоловлардан ибо-

рат бир гуруҳ ёш қонунбузарлар устидан бўладиган суд мажлисини очиқ деб эълоп қиламан.

Судья шундай дегандан кейин суд жараёнида бўладиган ҳамма расмиятни ўрнига қўйди-да, бизга қараб:

— Сизларни биз суд қилсак қарши эмасмисизлар?— деб сўради.

Биз қарши эмаслигимизни айтдик. Шундан кейин суд биз томонга қараб:

— Тўғон Маткаримов!— деди, қўли билан «тур!» ишорасини қилиб.

Тўғон ўрнидан турди. Шундан кейин суд сўроғи бошланди.

— Тўғон Маткаримов, печа ёшдасиз?

— Ўн еттида.

— Нима иш қиласиз?

— Ўқийман.

— Ўрта мактабдами?

— Ҳа.

— Нечанчи синфда?

— Ўнинчида.

— Хўп. Валихон Исмоиловнинг ўлдирилгани тўғрисида нима биласиз?

Тўғоннинг дами ичига, калласи эса пастга тушиб кетди. Судья пича кутди. Тўғон бир нима деявермагандан кейин:

— Жиноят қилишни билган киши мард туриб жавоб беришни ҳам билса-да. Хўп, саволимга тушунмадингиз шекилли, энди бошқачароқ, яъни сиз тушунадиганроқ қилиб сўрай бўлмаса. Айтинг-чи, Валихон Исмоиловни қандай ўлдирдингиз?

Тўғон ерга қараганича бир нима деб минғирлади. Судья уқмади шекилли:

Очикроқ гапиринг,— деди.

— Мен ўлдирганим йўқ.

— Ҳа-а, сиз ўлдирганингиз йўқ. Ким ўлдирди?

— Билмайман.

— Ким унга осилиб, ерга босиб, бошини асфальтга урди? Сиз эмасми?

Тўғон бир неча дақиқа ўзини йўқотиб, кўзларини пир-пиратиб тургандан кейин яна ўлик товушда:

— Йиқитганим йўқ, ўзи йиқилиб тушди,— деди.

— Устидан босиб, калласини асфальтга дўқиллатиб урганингиз-чи?

— Бунишни билмайман. Қаттиқ маст эдим.

Тўғон шундай деб ерга қараб олди. Судья энди мени турғизди.

— Қани, сиз айтинг, нима бўлган?

Мен билган нарсамни оқизмай-томизмай айтиб бердим. Валихонни тагига босиб олиб, калласини асфальтга ураётганини кўриб қолиб, иккаласини ажратишга ташланганимни айтганимда, Тўғон бирдан жунбушга келди.

— Йўқ, ёлғон айтяпти! Уни мен эмас, ўзи босган. Калласини асфальтга урган ҳам шунинг ўзи! Ҳа, шу туҳматчининг ўзи! Энди эсимга тушди. Демак, Исмоиловни ўлдирган ҳам шу, мен эмас!

Судья унинг гапига тариқча ҳам ишонмади шекилли, энсаси қотиб:

— Шу гапларинг ростми?— деб сўради. Кейин ёлғонни йўқми, деб таъкидлаб ҳам қўйди.

Тўғон алланима балолар деб опт ичди. Судья: «Вой, подон-ей!» деяётгандай қилиб Тўғонга тикилди.

— Судланувчи Тўғон Маткаримов, шу даъвоининг тўғрими-нотўғрими эканини аниқлаш учун гувоҳ чақиришимизга тўғри келиб қолди. Хўш, гувоҳ чақирайликми ё ўзингиз тўғриси айтасизми?

— Менга деса ўнта гувоҳ чақирмайсизми!— деб Тўғон жеркиб ташлади.

Судья бояги кекса котибга буюрди:

— Гувоҳ Сабохон Норматовани таклиф қилсангиз.

Зум ўтмай, қадди-қомати келишган ёш жуvon кирди.

— Гувоҳ Сабохон Норматова, сиз жабрланувчининг кими бўласиз?

Кирган гувоҳнинг иккала кўзи жиққа ёш эди. У йиғлаб туриб:

— Мен мана шу ярамаслар ўлдирган бир гуноҳсизнинг тул қолган қаллиғи бўламан!— деди.

Судья унинг жавобини қонуп изига солди:

— Яъни ўлдирилган Валихон Исмоиловнинг хотини Сабохон Норматова бўласиз. Шундоғми?

— Ҳа.

— Эрингизнинг ўлдирилгани ҳақида нималар биласиз?

— Ҳаммасини биламан. Биз эру хотини қўлтиқлашиб келаётсак, анови узаймай ўлгур йўлимизни тўсиб, хиралик қилди. Эрим қаттиқ гапиргани ҳам йўқ эди, бир ўзинг битта жононни олиб юраверасанми, бизга ҳам берда, деб ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ бир қалла қилувди, эрим шўрлик йиқилиб тушди. Бу гўрсўхта шуни пойлаб турган эканми, ўзини эрим устига ташлади-ю, калласини

тикки чапгалы орасига олиб, асфальтга дүңиллатиб ура кетди. Хали одамнинг боши экан-у, бунақа уришда чагир тош ҳам майда-майда бўлиб кетарди! «Войдод, ўлдириб қўйишди эримни!» деб мана шу одамхўрга ёпишдим. Ўлгурни итариб ташлаб, эримни қутқазай десам, ҳеч кучим етмайди денг. «Войдод»имни эшитиб келдимми ё шу атрофда турувдимми, манави умрингдан барака топгур кела солиб, мана шу жувонмаргнинг устига ўзини ташлади. Қаттиқ олишиб, энди ағдариб ҳам эдики, шунинг устига милиционер келиб қолди.

Гувоҳ Сабохон йиғлар, даг-даг қалтирар эди. Тўғон бўлса, турган ерида қотиб қолгандай қимир этмас, титрар, бошини ҳам кўтармасди. Судья унга нафрат тўла аламли кўзлари билан узоқ тикилиб тургандан кейин:

— Энди нима дейсиз, айбдор?— деб сўради.

Тўғон хунук қилиб дўнғиллади:

— Ҳеч нима демайман. Гап битта: мен ўлдирганим йўқ!

— Бўлмаса ким ўлдирган?

— Анови!— деди боши билан менга ишора қилиб.

Залдан: «Вой ўлмасам!» деган ўтли бир қичқириқ қўтарилди. Менга таниш, менга азиз товуш бу! Ойим, бечора онагинамнинг аламли фарёди! Оҳ, бечора онагинам-а!

— Айбланувчи Тўғон Маткаримов, гапни айлантирмай, тўғрисиини айтинг, Валихон Исмоиловни ким ўлдирди? Ўлдирган кишининг исм-фамилиясини очиқ айтинг!— деди судья пўписага ўхшаган кескин овозда.

Тўғон без бўлиб, тағин менга ишора қилди:

— Мана шу, ёнимда ўтирган Тўла Расулов.

— Буёғи қандай бўлди, а, айбланувчи Тўғон Маткаримов? Гувоҳ Сабохон Норматова, яъни марҳумнинг беваси сиз ўлдирганингизга гувоҳлик берди-ю! Валихоннинг бошини зарб билан асфальтга урган сизмидингиз?

— Йўқ, унинг бошини ҳеч ким асфальтга урган эмас. Билмайман.

— Нимага ўзингизни гўлликка соласиз? Агар бошини асфальтга дўңиллатиб урмаганингизда, боши ҳам ёрилмас, мияси ҳам қалқимас эди-ку?

Судья шундай деб, олдидаги делодан бир қоғозни қидириб топди.

— Мана милиция экспертизасининг хулосаси. Бунда Валихон Исмоилов калласига қаттиқ зарба берилгани сабабли ўлгап дейилган. Бунинг устига Сабохон Норматова ҳам: «Эримни йиқитиб олиб, бошини асфальтга уриб ўлдирган шу ярамас!» деб сизни курсатди. Нимага тона-сиз?

— Тонаётганим йўқ, ўзи менга туҳмат қиляпти.

— Хўп, бўлмаса шу воқеа устида бўлган шерикларингиздан сўраб кўрайлик-чи. Қани, айбланувчи Тўла Расулов, бу тўғрида сиз нима биласиз? Турипг ўрингиздан!

Мен дарҳол ўрнимдан турдим. Ойимнинг тикилиб турган кўзларидан ғамнок кўзларимни олиб қочиб:

— Тўғон Маткаримов исботга ҳожати йўқ очиқ-ошкор жиноятидан, яъни катта кўчада қаллиғи билан беозор қўлтиқлашиб кетаётган гуноҳсиз Валихон Исмоиловни безорилигининг қурбони қилганидан номардларча тонаётгани равшан кўриниб турибди, — дедим. — Валихон Исмоиловни мен эмас, Тўла Расулов ўлдирди деганига ажабланиш керакми? Йўқ, албатта! Одам ўлдиришдек даҳшатли жиноятдан ҳайиқмаган расво табиат одам ўз гуноҳини бошқа бир гуноҳсизга тўнкашдан ҳайиқармиди? Докторлар берган ҳужжатлардан ҳам, ҳозиргина гувоҳликка ўтган Сабохон опанинг сўзидан ҳам маълум бўлдики, Исмоиловни мен эмас, мана шу Тўғон Маткаримовнинг ўзи ўлдирган. Мен эсам гуноҳсиз Валихонни мана шу ваҳший, одамхўр чангалидан қутқазинга ташлашганман! Буни марҳумнинг беваси ҳам тасдиқляпти. Бу бола менинг синфдошим, бир мактабда ўқиймиз. Лекин синфдошим деб бунинг ярамас қилиқларини яшириб кетсам, бунга яхши-ю, парёқда турган муқаддас ҳақиқатга, жамият манфаатига қарши йўл тутган бўлмайманми? Албатта, шундай бўлади! Бу ярамас қаерга борса, ўша ерда бир ишқал чиқаради. Мени ўша машъум меҳмондорчиликка таклиф қилишганда, шу борса мен бормайман, деган қарорга келиб, Тўғон ҳам борадими, деб сўраган эдим. Йўқ, у бормайди, деди.

— Ким шундай деди?

— Мадаминжон. Тўғон келмайди, кўнглингиз тўқ бўлсин, деди.

— Тўғон Маткаримов меҳмондорчиликка айтилмаган бўлса ҳам, у ерга қандай келдйкин?

— Бунисини билмайман. Мен уш меҳмондорчиликда фирт маст ҳолда кўриб, кетиб қолмоқчи бўлувдим, Мадаминжон қўймади. Мен ундан меҳмондорчиликда қовун тушириб қўяди деб кўрқувдим, йўқ, хайрият, ундоғ бўлмади. Ҳамма касофат катта кўча муюлишида бўлди!

— Шу гапларингиз ростми, айбланувчи?

Тўғон рад қилди:

— Бошдан охир қип-қизил ёлғон!

Судья энсаси қотган киши авзонда:

— Меҳмондорчиликка бормаган эдингизми? — деб сўради.

— Борганман.

— Борган бўлсангиз, нимага ёлгон дейсиз?

У индамади.

— Маст бўлганингиз-чи? Ё бу ҳам ёлгонми?

— Йўқ, битта мен эмас, ҳамма маст бўлган. Аповининг ўзи ҳам оёғида зўрға турган эди.

Судья яна менга қаради.

— Маст бўлганингиз ростми?

Мен кайф одам билан маст одам орасидаги фарққа унча бормас эканман, шунинг учун жавобда пича ўйлашиб қолдим.

— Нима, саволга тушунмадингизми? — деб сўради судья.

— Тушундим.

— Бўлмаса нимага жавоб бермайсиз?

— Мен бирда-иккида ичмаган бола эдим. Шунинг учун ичкилик орқасида одам кайф бўладими ё маст бўладими — фарқини билмайман.

— Демак, биринчи марта ўша ерда ичгансиз. Шундоғми?

— Ҳа. Шундоғлиги шундоғу, лекин мен ўзимни йўқотиб қўядиган даражада маст эмасдим. Агар қаттиқ маст бўлсам, Тўғоннинг келганини сезармидим, у билан бирга ўтиришдан қочиб, кетиш ҳаракатига тушармидим? Агар Мадамшижон Норқўзиев гувоҳликка чақирилган бўлса, кирсин, орани очиқ қилиб берсин.

Судья олдидаги қоғозларни кавлаштириб, бир нима топди-да, Тўғонга қараб:

— Сиз ўтиринг, — деди.

Тўғон ўтиргандан кейин котибга:

— Гувоҳ Мадамшижон Норқўзиевни таклиф қилинг, — деб буюрди.

Мадамшижон бу можарода ўзи айбдордек, эзилиб кириб келди.

Судья гувоҳларга бериладиган расмий саволлардан кейин унга мени кўрсатиб:

— Сиз бу одамни танийсизми? — деб сўради.

Мадамшижон мени танишлигини, бирга ўқишлигини, мени энг одобли, энг интизомли ўқувчи бўлганим учун қаттиқ ҳурмат қилишини айтди.

— Мен бу хунук, хунуккина эмас, даҳшатли воқеада қатнашган бўлмасам ҳам, ўзимни шулар қатори айбдор

деб биламан. Нима қилайки, ичкилик ўлгур яхши ниятими ёмон қилиб қўйди.

Судья Мадаминжоннинг сўзини бўлиб:

— Гувоҳ Мадаминжон Норқўзиев, сиз айбланувчи Тўла Расуловни меҳмондорчиликка таклиф қилганингизда, у нима деди? — деб сўради.

— Тўғон ҳам борадими, деди дабдурустан. Мен, бормайди, дедим. Шундан кейин Тўлажон боришга розилик берди.

— Нима учун Тўғон ҳам борадими деб сўрганининг боисини билмадингизми? Икковларининг оралари бузуқмиди ё?

— Тўғоннинг бориш-бормаслигининг сабабини билмасам ҳам, ҳарҳолда, гумон қиламан. Менинча, Тўлажон Тўғонни ёқтирмайди. Нимага ёқтирмайди деб сўраб қолишингиз мумкин, ўзим жавоб бериб қўя қолай: Тўғон жуда бетартиб, интизомсиз, бузуқи бола. Бузуқиларни ким ҳам ёқтиради эди?

— Ёлғон! Булар ҳаммаси менга қарши тил бириктириб олишган! Қип-қизил туҳмат! — деб ўтирган ерида бирдан сакраб туриб қичқириб юборди Тўғон.

— Бақирманг! Бақирманг, ўтиринг! — деди судья, қўл силтаб. Кейин у, ёнидаги маслаҳатчилари билан нима тўғрисидадир гаплашиб олгач, Тўғонга деди: — Ўтиринг, масала ойдин. Ким айбдор, ким айбсиз — маълум бўлди. Буни, яъни айбдор кимлигини гувоҳлар кўрсатишди, рад қилиб бўлмайдиган далиллар билан исбот қилишди.

Судья энди Тўғоннинг ҳимоячисига мурожаат қилди:

— Сиз нима дейсиз ҳимоятингиздаги судланувчи айбдор Тўғон Маткаримов фойдасига? Қанақа сўзингиз бор, марҳамат.

Тўғоннинг ҳимоячиси бу соҳада кўп йиллар ишлаб катта тажриба орттирган ва ўз ишининг билагон мутахассиси — абжир юрист бўлса керак, шошмасдан, адашмасдан, оғир-вазмин гапирди. Бир қўлида Тўғоннинг жиноят иши, зарур жойлари қайтариб қўйилибди.

— Менинг ҳимоятимдаги йигитча, яъни Тўғон Маткаримов ёлғиз ўғил бўлгани учунми ё ота-онанинг тарбиясига унча бўйни ёр бермагани учунми баъзи майда хатоларга йўл қўйган. Ҳа, йўл қўйган... Лекин одам ўлдириш масаласига келганда, тўғри, суд-медицина экспертизаси тасдиқлаган, гувоҳлар ўлдирган шу деб туришса ҳам, бу ерда қотил Тўғон Маткаримов эмас, арақ, ичкилик! Ҳали она сути оғзидан кетмаган бир болага шунча арақ ичириш, ичганинча ич, деб олдига қатор-қатор арақ тўла

шиналарни териб қўйиш — авваламбор, инсофдан эмас, қолаверса — катта жиноят! Ёшларни, ҳаёт тажрибаси йўқ ўсмирларни йўлдан оздирадиган мудҳиш жиноят бу! Мен ҳимоядаги болани айби йўқ, демоқчи эмасман, тўғри, айби бор, лекин оддий бир совет кишисининг чўнтаги кўтаролмайдиган кеккайиши, исрофгарчилик, арақхўрлик — ҳаммамизни доғда қолдираётган энг ярамас баттариликдир! Хўп, қилаётган ё йўл қўйётган худбинлигининг оқибатини жиноят сувининг устида қалқиб юрган чириндилардан қидирайликми ё унинг тагида, замирида ётган қабоҳатданми? Менинчга, ҳамма шўримиз ана шу приб-чириб ётган ярамас хулқимизда! Шу учун мен Тўғонни эмас, уни Тўғон қилиб қўйган бойдорлик, бойваччалик, гердаишга барҳам берсак дейман!..

Судья қўлини кўтариб, ҳимоячини тўхтатди.

— Сиз, менинчга, ҳимоячига эмас, прокурорга тааллуқли гапларни айтяпсиз. Илтимос, ўзингизга тааллуқли гапларни айтинг. Сиз ҳимоячисиз ахир! Лекцияни қўйиб, ҳимояга ўтсангиз маъқулроқ бўлар эди. Шундоғ бўлсин, лекцияни қўйиб, оқловчилигингизни қилинг, марҳамат!

Ҳимоячи ҳимоячилик чизигидан чиқиб кетгани учун хижолат бўлди шекилли, лавлагидек қизариб, суд ҳайъатидан узр сўради.

— Суд мажлисида ўтказилган текширишлардан маълум бўлдики, марҳум қасддан ўлдирилмаган, қора бир тасодиғ сабаб бўлиб ўлган. Бу фожиада Тўғон Маткаримовнинг айби қанча бўлса, уни шу даражада маст қилиб ҳушини олиб қўйган Норқўзи бойвачча ҳам шунча айбдор, деб ўйлайман.

Судья тагин Тўғон ҳимоячисига мурожаат қилди:

— Сиз бу ерда «Норқўзи бойвачча» деган номни тилга олдингиз. Бу ерда ўтирганларга маълум бўлсин: ким у?

— Ўғлим армия хизматини ўтаб келди, деган баҳона билан бойлигини, кеккайганлигини кўз-кўз қилиш ниятида арақ, коньяк, вино, пиволар тиқиб ташланган тўкин дастурхон эгаси, бир катта база мудири Норқўзи Отақўзиев. Агар у киши шунақа қуюшқондан чиқиб, неча минг сўм сарф қилиб тўкин дастурхон тузамаса, ичкилик ҳам эвида қўйилса ёки умуман қўйилмаса, ким билсин, оқибати бу қадар аянчли бўлмасмиди.

Тўғон ҳимоячисидан кейин менинг ҳимоячим сўзлади. У мени жинойий ишга қўл урмаганимни, марҳумнинг ўлимида мен заррача ҳам айбдор эмаслигимни асосли далиллар билан исбот қилиб берди. Шундай бўлса ҳам судья яна мени саволга тутди:

— Валихон Исмоиловнинг ўлдирилишида сизнинг ҳам қўлингиз борлиги тилга олинади тергов ҳужжатларида. Бу тўғрида сиз нима дейсиз?

Мен бирдан ўт бўлиб ёниб кетдим.

— Йўқ, бундай айбни мен бўйнимга олмайман. Ҳа, терговда шундай гап бўлган, лекин бу асоссиз бўлгани учун қатъий рад этганман. Ахир бу бошдан-оёқ нотўғри! Мен агар ўша ҳаром ишга аралашган бўлсам, фақат яхши ниятда — Исмоиловни қутқазиб ниятда аралашганман. Мен бу гапимни тергов жараёнида ҳам айтган эдим. Яна такрор айтаман. Мен савоб иш қилдим, бир гуноҳсизни ёвуз чангалидан қутқазиб қолдим деб юрсам, ҳали иш тескариликка айланиб кетибди-да! Йўқ, минг марта йўқ, ҳурматли суд раиси! Мен ўлдиришга бош қўшган ёки ҳаракат қилган эмасман — ишонинг гапимга!

— Бу айбни рад қилишга яна қандай асосли далилларингиз ё гувоҳингиз бор?

— Бошқа яна қанақа далил ё гувоҳ керак? Тўғрени марҳум устидан ағдариб ташладим, буни бошқа кўрган одам борми-йўқми — билмайман.

Шу чоғ Сабохон опа ўрнидан турди.

— Мен кўрганман! Мен эримнинг бошида зор-зор йиғлаб, додлаб турганимда шу йиғитча чопиб келиб аввал мени туртиб юборди, кейин анови гўрсўхтани эрим устидан ағдариб ташлади. Худди шунинг устига милиционер келиб қолди. Ўртада англашилмовчилик юз берди. Тўлажон анови савти совуқни ураман деди, бу чап бериб қочди, мушт бориб милиционерга тегди. Шу ғалағовурдан фойдаланиб, анови одамхўр жуфтани ростлаб қочворди. Қочганини ўз кўзим билан кўрдим. Милиционер эримнинг бошида қайгуриб турган манави иккита болани ҳам бирга олиб кетди.

— Адашганингиз йўқми?

— Нимага адашар эканман? Худди ҳозир бўлгандек кўз ўнгимда. Бу йиғитчада айб йўқ, бу эримни қутқазмоқчи бўлган. Раҳмат бу йиғитга!

Суд раиси энди мешинг ҳимоячига мурожаат этди:

— Ҳимоятингиздаги айбдор Тўла Расулов ҳақида нима дейсиз?

— Айбдор деб гумон қилинган Тўла Расуловнинг гуноҳкор эмаслиги суд текширишларида равшан бўлди. Айниқса, Валихон Исмоиловнинг ўлимида заррача айбдор эмаслиги очиқ-равшан бўлди. Аксинча, бу бола жабрдийдани қутқазиб учун қотилга ташланган, лекин вақт ўтган экан — яхши ният амалга ошмай қолди — бир гуноҳ-

сиз бекорга ўлиб кетди. Тўла Расуловнинг гувоҳи йўқлигини суд ҳужжатлари ҳам, воқеа устида бўлган гувоҳларнинг кўрсатмалари ҳам шунини, яъни Тўла Расуловнинг гувоҳсизлигини тасдиқлади. Хулоса, уни жиноий жавобгарликка тортиш учун ҳеч қандай асос, қиттак бўлса ҳам сабаб йўқ. Тўғри, билмасдан милиционерни уриб қўйгани бўлмаса, у ҳамма масалада оппоқ! Шунинг учун ҳурматли суд ҳайъатидан Тўла Расуловни озод қилишини ўтиниб сўрайман.

Судья прокурорга — давлат қораловчисига мурожаат қилди:

— Сўз сизга, ўртоқ прокурор.

Прокурор сўз бошлашдан олдин судланувчиларга, улар орқали жамоатга бир қараб олди.

— Аввал судланувчи Тўғон Маткаримов тўғрисида.— У шундай деб Тўғон томонга хўмрайиб қаради.— Тўғон Маткаримов кўчада қаллиғи билан беозоргина ўтиб кетаётган бир гувоҳсизни ўлдирган! Бу — аниқ! Буни суд экспертизаси ҳужжатлари ҳам, гувоҳлар: марҳумнинг беваси Сабохон Норматова, Тўла Расулов ҳам ўз гувоҳликларида исбот этишди. Ўлим — Валихон Исмоиловнинг калласини асфальтга кетма-кет бир неча бор дўқиллатиб уриш орқасида содир бўлган. Бу эса Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси жиноят кодекси 2-бобнинг 80-моддаси 2-пунктига биноат 8 йилдан 15 йилгача қамоқ жазоси берилишини тақозо этади. Тўғон Маткаримов қилган жиноят ҳозир мен айтиб ўтган моддага тўғри келгани учун, Тўғон Маткаримовга ҳам ўн йил турма жазоси берилишини суд ҳайъатидан сўрайман.

Залда гулдурас қарсақ кўтарилди. Кимдир: «Оз бу! Отиш керак бундай ярамасларни!» деб қичқирган эди, суд раиси қўл пшораси билан шовқинни тўхтатиб қўйди. Прокурор яна сўзини давом эттирди:

— Энди Тўла Расулов масаласига ўтамиз. Мен бир нарса дейишдан олдин айбланувчи Тўла Расуловга бир неча савол бермоқчи, баъзи нарсаларни аниқлаб олмоқчи эдим. Рухсатми, ўртоқ суд раиси?

— Марҳамат.

Мен ўрнидан турдим. Кўзимда яширилган бир нарса бору, прокурор шунини кўрмоқчи бўлгандек, юзимга, кўзимга қаттиқ тикилиб, мендан сўради:

— Судланувчи Тўла Расулов, илгарин ҳам судга тушганмисиз?

— Йўқ.

— Бўлмаса қонунига хилоф иш қилганмисиз?

— Мен эски ишимни билармикан ё ўсмоқчилаб сўра-
яптимикан, деб ўйланиб кетдим. Узоқ ўйлаб юборибман
шекилли, судья:

— Жавоб беринг,— деди.

Мен прокурорнинг кўзларига қарамасликка тиришиб:

— Бир марта бўлувди шунақа иш,— дедим.

Ойим: «Вой, шўрим!» деб чинқириб юборди. Лекин
уввос тортиб йиғламади. Судья қараши билан ўзини бос-
ди. Мен бу нарсаларни қараб кўрмасам ҳам, ички бир
сезги билан кўриб турдим. Бирдан юрагим ёмон бўлиб,
кўз олдим қоронғилашди. Лекин ўзимни тутдим. Проку-
рор мендан кўзини узмай қараб турган экан, ўзимни бос-
ганимдан кейин яна сўради:

— Шу ишни аниқроқ қилиб айтиб беролмайсизми?

Мен жиноят устида қўлга тушган одамдек шошиб
қолдим. Бир нарса дейи дейману ҳеч нима деёлмайман.
Ахийри ўзимни зўрлаб бўлса ҳам¹ овоз чиқардим, лекин
бу овоз ўзимникига ўхшамас, аллақандай қалтироқ эди.

— Нимага айтиб бермас эканман? Жўда айтиб бера-
ман-да!— дедиму бошимдан ўтган гапнинг ҳамма-ҳамма-
сини батафсил сўзлаб бердим.

— Демак, илгари ҳам қонунга хилоф қиш қилгансиз.
Шундоғми?

Мен бўлар иш бўлди қабилида дадил жавоб бердим:

— Шундоғлиги шундоғ-ку, лекин у можарода ёмон
ният йўқлигини инobatга олиб, уйимга жавоб берш-
ган.

— Хўп. Бу иш-ку сизнинг фойдангизга ҳамирдан қил
суғургандек силлиқ ўтибди. Айтинг-чи, бошқа нолойиқ
ишларингиз ҳам бўлганми?

Прокурорнинг бу саволи мени узоқ йилларга элтиб
ташлади. Яна битта ярамас ишим бўлган эди, буни ҳам
билишар экан, шунинг учун ўсмоқчилаб сўраяпти шекил-
ли, деб ўйланиб кетдим. Ҳеч жавоб беравермаганимдан
кейин прокурор яна сўзини давом қилди:

— Сизга ўхшаган болаларнинг бир ёмон хулқи бор.
Қилар ишни қилиб қўйишади-ю, кейин унут бўлиб кета-
ди, деб ўйлашади. Йўқ, ёмон иш ҳеч қачон унут бўлмай-
ди! Милицияга тушган бўлса, мана шу палкада ҳамиша
сақланади. Шу учун бор гапни айтган, яширмаган маъ-
қул. Шундай қилсангиз энг олдин ўзингизга яхши бўла-
ди. Хўп, нима бўлган ҳо-о бир маҳал?— деб сўради, про-
курор калласи билан узоқ ўтмишга ишора қилиб.

«Вой муғамбир-ей», деб ичимда кулсам ҳам, жиддий
туриб:

— Э-ҳа, бир янги «Волга»ни аварияга учратганимни айтасизми? Ҳа, шунақа номаъқулчилик бўлувди,— дедим.— Лекин ремонт чиқимини адамлар тўлаганлар. Безорилигим эса мактабимда муҳокама қилинган. Гапларим тўғрими?— дедим, прокурорга дангал қараб. У калласини қимирлатиб тасдиқлади.

— Мундоғ ўйлаб қараганда, Тўла Расуловнинг бу ерга келтирилиши, суд жавобгарлигига тортилиши бежиз эмасдек кўринади. Синфдош ўртоғининг безорлигини, ёмон жиноятлар қилиш қўлидан келиши мумкинлигини билгани ҳолда уни тартибга чақирмаган, ёмон йўлдан қайтармаган, аксинча, ўзи билан бир ерда ичишиб, мастлик, безорилик орқасида ана шундай катта жиноятга шериклик қилган. Мен Тўла Расуловни ҳам айбдор деб санаб, жиний жавобгарликка тортилишини талаб қиламан.

Тўхтасин Иброҳимов билан Турсунбой Жалоловга прокурор озодлик сўради. Оқибатда, суд ҳукми билан Тўғон Маткаримов ўн йил қаттиқ режимли меҳнат колониясида, мен эсам икки йил ахлоқ тузатиш меҳнат колониясида жазоимни тортадиган бўлдим.

IX. ЯХШИ ҚОЛИНГ, ОЙИЖОН!

Суд мажлиси роса уч кун давом этди. Шу давр ичида отам ҳам, онам ҳам ёлғиз ўғилларининг оқланишига умид билан, қаттиқ ишонч билан яшади. Менинг ўзимда ҳам бундай ишонч ғоят кучли эди. Бу мудҳиш воқеа бизга, яъни ота-онамга, ҳатто ўзимга ҳам ёмон туш бўлиб туюлар, тушдек беозор, безарар ўтиб кетишига қаттиқ ишонар эдик. Лекин минг афсус, умидимиз пучга чиқди.

Икки йил! Айтишга осон бу!

Бундай қараганда, жиноятни бошқа биров қилиб, оғир менга ҳам юкланаётгандек туюлиши мумкин. Аслида-чи! Аслида мен савоб иш қилгандек эдим. Ҳа, бир бегуноҳни ўлдиришга қасд қилган ёвуз қўлни бу оғир жиноятдан қайтаришга уринган эдим. Унда нечун савоб гуноҳга айланиб кетди? Шунинг учун гуноҳга айланиб кетдики, тергов маҳалида эски қилмиш-қидирмишларим сув юзасига қалқиб чиқиб қолди. Шу тахлит мен унут бўлиб кетган деб бепарво бўлиб юрган эски ишларим очилиб кетди. Ҳақиқатан ҳам, жиноятни қилсанг-у, вақтида жазосини олмасанг, бу кечирилиб кетди, деган сўз

эмас экан. Бир вақт келиб яна бевошлик, безорилик қилсанг, ёпиқлик қолиб келаётган эски жиноят қозонининг қопқоғини яна ўзинг, ўз қилмишинг, қонунга қарши баттарин ишинг билан ўзинг очиб берасан. Ҳа, фақат ўзинг очиб берасан! Тўғри-да, яхши одоб-ахлоқи, яхши ўқиб, яхши юриш-туриши билан ҳамманинг меҳру муҳаббатини қозонган миллион-миллион яхши болалар орасида ўғирлик қилишдан, ҳатто одам ўлдиришдан ҳайиқмаган бевошлар гуноҳини қандай кечириб бўлади?!

Менинг тақдирим шундай бўлди-да. Илгари қилган гуноҳларимни тергов идоралар: «Ёш-да, ақлини топиб, тузалиб кетади», деган умидда судга оширмай, уйимга жавоб бериб юборишган эди. Лекин мен ҳар қапдоқ ахлоқ доирасидан ташқарига чиқиш — жиноят чоҳига қулаш билан баробар эканини ўйламаганман.

Хайр-маъзур маъракасига ҳамма келди. Адам қўлпда халта билан, ойим — кўзларида юм-юм ёш билан, Самад — юзи тўла ғам билан. Адам билан ойим-ку ўзимники, ҳар қандай айб иш қилсам чидашади, лекин Самаднинг юзига қайси бет билан қарайман? У ахир: «Мактабимиздан кетма, шу ерда ўқийвер, ҳамма нарса изига тушиб кетади», девди-я! Мен ярамас қулоқ солмадим. Қулоқ солмадимгина эмас, тезлик қилиб қаттиқ гапирдим: «Сенинг маслаҳатингга зор қолганим йўқ. Ана эшик — кетавер!» дедим. Ҳа, худди шундай дедим... Одам ҳам шунчалик калтафаҳм, фаросатсиз, уятсиз бўладим-я! Мана охири нима бўлди. Хайр, буёғи менинг шўрим, лекин у билан қандай кўришаман? Кўришганимда нима дейман? Маслаҳатингга кирмай сенга қаттиқ тегдим, дейманми? Ҳа, худди шундай дейман! Ҳа-да, оғиздан чиққан полвон сўзни тан олишга полвон жасорати керак!

Шундай қилиб, мен Самаддан узр сўрашга қарор қилдим. Олдин ота-онам билан қучоқлашиб кўришдим, кейин Самадга яқинлашдим. Бошимни тушириб эмас, айбига астойдил пушаймон бўлган мард сингари калламни баланд кўтариб бордим.

— Кечир мени, дўстим, сенинг жуда-жуда фойдали, ақлли маслаҳатларингга кирмай, ўзбошимчалик қилдим. Бу туришим, ҳозирги аянч аҳволим ўша ўзбошимчалигимнинг бевосита оқибати. Яна бир марта кечирим сўрайман, кечир мен нодонингни!

Шундай деб уни маҳкам қучоқладим, меҳр тўла бағримга маҳкам босдим. У ҳам кучининг борича қучоқлади. Ойим ундан бўшашимни кутиб саргайиб турарди. Самадни бўшатиб, ойимга қарадим. Онам бечора яна мени бағ-

рига олди. Овоз чиқармай, ички бир алам билан фарёд кўтарди. Адам ойимни юпатмоқчи бўлди мени гап билан тишлаб олмоқчимиз, ойимни енгидан тортиб мендан ажратди.

— Қўйинг, ойиси, пешанамиз асли шўр экан, тақдир бизга биттаю битта ўғил берибди-ю, уни ҳам шунақа — гапга кирмайдиган бевош қилиб берибди. Шунисига ҳам шукр, иложимиз қанча! — деди.

Шундан кейин тўртталамиз бир скамейкада гаплашиб ўтирдик.

Тўғон ҳам бизнинг ёнимиздаги скамейкада ота-онаси, қариндош-уруғлари билан гаплашиб ўтирар эди. Отаси ҳам Тўғоннинг ўзига ўхшаган новча, кеккайган одам экан. Ёнида атрофида бегона одамлар борлигини ҳам писанд қилмай, бақириб-чақириб, кимларгадир дўқ уриб гапирар эди:

— Кўп қайғурма, тойлоғим! Ҳа, қилча ҳам парво қилма! Сенга ўн йил беришгани билан ўн йил ўтирадиган анойилардан эмассан сен! Ҳа, кўнглинг тўқ бўлсин, тулпорим! Сўзи қиличдан ўткир каттазанг амакинг ишида саломат бўлса, сени ўн кунга қолдирмай олиб чиқиб кетади-ю, шу қурғур бир «лекиви» бор-да!..

Тўғон кеккайиб сўради:

— Нима экан у?

— Ландавурларнинг гап қилиб юбориши-да, бўталогим. Шу гап-сўздан ҳайиқмасак-у...

— Ие, ҳайиқиш...

— Ҳа, кўрпага қараб оёқ узатадиган пайт келди, тойлоғим!.. Лекин сенинг кўнглинг жойида бўлсин, буёғини бизга қўйиб беравер! Ҳа, ғам ема, полвоним! Ҳа, заррача ғам ема, ўйнаб-қулиб юравер, тойлоғим!

«Тойлоқ» эса уйида, калондимоғ отасининг қучоғида ўтиргандек, хо-хо уриб кулар, ҳеч кимга сўз бермай алланималар деяр эди.

Самад эса менга ер остидан қараб:

— Бошқа мактабга ўтаман деб қулоқ-мияни еганингда ҳайрон бўлувдим-а, нимага бундай қилипти деб. Бунинг меҳриғиёси тортган экан-да! — деди Тўғонга калласи билан ишора қилиб.

Шамага яхши тушувдим. Унинг муғамбир кўзлари: «Эски дўстдан ажралиб, янги топган дўстинг шу бўпти-да!» деяр эди.

Ойим мени бўйнимдан қучоқлаб ўзига тортди. Айрилиш дақиқамиз яқин эканлигини сезиб, мен билан бўлгиси, менинг ҳидимни олгиси келар эди. Оҳ, бечора онам-а!

Адам ҳам ички бир азобда экани шундоққина сезилиб турар эди. Менга қаттиқ гапирай деса ўлганнинг устига чиқиб тегган бўлмасин, деб қаттиқ гапиршига кўнгли чопмайди. Бир нима демоққа чоғланади-ю, яна бошини аста сараклаб, индамайди.

— Ўғлимиз номаълум томонга кетяпти, бирон нарса денг, адаси,— деди ойим, адамга эзгин қиёфада қараб.

Адам елкасини учирди.

Кейин бошини пича юқорига кўтариб, худди осмонда мўъжиза кўргандек, тикилиб қолди. Анча тикилиб турди, кейин бизга қараб:

— Маталга ўхшаган бир нарса бор, ҳозир шу эсимга тушиб кетди,— деди. Кейин айнан менга тикилиб, гапига қўшиб қўйди:— Яхшилаб қулоқ сол, зора асқотиб қолса. Қулоқ сол: кунлардан бир кун қуён билан юмронқозиқ каттакон ўрмон ўртасидаги кичкина майдончада учрашиб қолишибди. Қуён қараса, юмронқозиқ беозоргина эмиш. Қуён у билан дўстлашиб олибди. Бирга уёқ-буёққа югуршибди, сакрашибди, хуллас, анча яйрашибди. Қуён бир маҳал ўз дардидан зорланибди. «Дўстим, мен жуда кўрқоқман-да, нима қилсам экан?» дебди.

Юмронқозиқ ундан кулибди:

— Вой қақчоқ кўз-ей, кўрқоқ бўлмасанг отинг қуён бўлармиди?— дебди.

— Кўрқавериш роса жонимга тегди. Бир нима шитир этса, юрагим шитир этиб, бўларимча бўлиб қоламан. Нима қилай, маслаҳат бер,— дебди қуён, кўзларига ёш олиб.

Юмронқозиқ қуённинг оҳини эшитибди-ю, юраги ёмон бўлиб, ғизиллаганича инига кириб кетибди. Нимага кетиб қолди-я, дурустгина гаплашиб турувдик, деб қуён ҳайрон бўлибди. Юмронқозиқ инида узоқ турмабди, бир оздан кейин яна югуриб чиқибди. Чиқа солиб уёқ-буёққа жаланглабди-ю, қуёнга дебди.

— Менга қара, ҳам қулогингга қуйиб ол: бир нарса шитир этса, юрагинг питир этмасин. Ундан кўра ўзингни босишинг, ҳар хил бемаънигарчликлардан ўзингни тийишинг керак экан. Чирт этиб буёққа сакрайсан, чирт этиб уёққа сакрайсан, лекин сакраш оқибатини ҳеч ўйламайсан. Шунинг учун, сакрашдан олдин бир ўйлаб олсанг чакки бўлмасди.

Қуённинг энсаси қотибди.

— Хўп қизиқ гап қиласан-да! Мен сакрамасам туролмайман-у! Сакраш керак,— деган экан қуён, юмронқозиқ қиқирлаб кулибди;

— Мен сени сакрама деяётганим йўқ, лекин билиб, ўйлаб сакра, — дебди юмронқозиқ.

Қуённинг яна бошқа доғда қолиб юрган дардлари ҳам бор экан, шуни ҳам маслаҳатлашмоқчи бўлиб:

— Жониворлар ичида менга тулки жуда ҳам ёқади. Юришларига, югуришларига, айниқса сакрашларига мен қойилман. Мен ҳам тулкига ўхшашни хоҳлайман. У билан бирга бўлсам дейман-у, лекин мени алдаб қўяди деб қўрқаман.

— Бирда-иккида алданганмисан?

— Йўқ, мен эмас, акам алданган. Тулкининг қилиқларини жуда ёқтираман, шуни бориб ўрганиб келай деб тулкининг олдига чиқди-ю, шу чиққанича инига қайтиб келмади.

— Аканг нодон экан-да! Одамлар орасида, тенг тенги билан, тезак қопи билан, деган мақол бор. Биз ҳам ўйласак, шу мақолга қараб иш тутсак чакки бўлмас эди. Аканг бўлса дикир-дикир қилиб югуришдан олдин қаёққа югураётганини, нимага югураётганини ўйласа, тенги билан ўртоқ тутинса, дунёдан ёш кетмас эди, — деб хафа бўлибди юмронқозиқ.

Қуён юмронқозиқнинг гапига кирган экан узоқ умр кўрибди.

Кичкинагина эртақнинг мазмуни шу. Одамзод қуён ҳам, юмронқозиқ ҳам эмас, у ақли-ҳуши жойида зийрак инсон.

Адам бу эртақни ҳозир тўқидими ё элда бормиди, бунисини билмайман-у, лекин мен сингари адашган болалар роя қилса арзийдиган гаплар экан.

— Шунақа, ўғлим, ўйлаб иш тутган одам кам бўлмайди! — деди адам. Кейин айтадиган гапи кўп-у, шуларнинг ҳаммасини айтишга шошилаётгандек, тез-тез гапира кетди: — Қаерга борма, ҳамма ерда ҳам қонун-қоида, тартиб-интизом бор. Ўша ернинг зайлига юрсанг — омонсан, майлингга юрсанг — ёмонсан! Ўнг қулоқ-сўл қулоғингда бўлсан, болам! Ҳа, дунёда ёмон отли бўлиб яшашдан ёмони йўқ. Ҳазар керак бўлса, мапа шундан ҳазар қил, жон ўғлим! Ким учраса, унинг кимлигини, хулқ-атворини, юриш-туришини, интилишини билмай яқинлашма, дўст тутинма!

Назоратчилар «тез бўл-тез бўл»лаб шошилтиришаётганлари учун адам сўзини тугатиб, мени бағрига босиб хайрлашди, юз-кўзларимдан ўпиб, бағрига узоқ босиб турди.

Онам фарёди зич ёпилган машина эшикларидан ки-

риб, юрагимни эзар эди. Үзимга эмас, ярамаслигим билан зор-зор йиғлатиб қўйган бечора онамга раҳмим келади. Ким билсин, ёнимда Тўғон тўнка бўлмаса йиғлаб юборармидим! Лекин ичимда қаттиқ орриқ турган одам сингари, минг тўлганиб бўлса ҳам чидадим.

— Бошингни қўтар, ўн йилни сен олганинг йўқ-ку!— деди Тўғон, ола-қоронғи машина ичида тўнғиллаб.

Мен индамадим. Шу ифлос билан гаплашаманми?! Йўқ, бу одамхўр билан гаплашиш — ҳаром! Гапи ҳам қурсин, ўзи ҳам. У билан бирга битта машинада кетаётганимнинг ўзи мен учун катта ҳақорат! Нима қилай, тushай деганим билан тушиб кетишининг иложи бўлмаса ё ўзим тушиб кетолмасам!

Мендан садо чиқавермагандан кейин Тўғон елкамдан ушлаб мени ўзига қаратмоқчи бўлди. Лекин мен қарамадим. Елкамга ёпишган қўлини туртиб юбордим.

— Менга тегма!

У энсаси қотган одамдек:

— Вой-вўй, намуноча, тегсам синиб кетасанми, биллур шишаман дегин! Мен сени ўғил бола деб юрсам, қип-қизил қиз бола экансан-ку! Бор, тегмасам ўлиб қолармидим?!

Ўртамизга совуқ жимлик чўкди. Биров билан вайсаниб турмаса бўлмайдиган одати бор шекилли, у яна гап бошлади. Лекин мен қулоқ солмадим. Ахийри жаҳли чиқиб ўшқирди.

— Ҳой, мен сенга гапиряпман, гаранг!

Мен яна индамадим. Ҳеч қўймагандан кейин:

— Виждонсиз! Одамхўр!— деб бақирдим.

У бунақа ўкириқларни писанд қилмас экан шекилли, хахолаб кулди.

— Қойилмисан, ахир сени гапиртирдим-а?

У мени гапиртирса, ўзининг бошига таъна тоши ёғилишидан беҳабар эди. Одам ўлдиришдек қўрқинчли жиноятдан ҳайиқмаган қабиҳ маҳлуққа кўзим тушди-ю, вужудимни қалтироқ босди. Бир кўнглим туриб урвораё дедим-у, йўқ, отамнинг ўгити эсимга тушиб, ўзимни босдим. Айни ўйнаб-куладиган, ёшлик гаштини сурадиган пайтида ҳомиласида уч ойлик боласи билан тул қолган ёшгина жувон судда зор фўғон йиғлаб-қақшагани эсимга тушиб кетди. Биламан, бу иблисининг эсида қолмайди инсон оҳу зори, ўтли фўғон! Менинг эса қулоғим тагида жаранглаяпти. «Бўйимда уч ойлик юким бор. Анови қоранг ўчгур балойи азимнинг даҳшатли йиртқичилиги орқасида мурғаклигидаёқ етим қолган бечора болам тилга

кирганда: «Қани менинг адам?» деса, мен нима деб жавоб беришим керак? Жавоб бер, тўнгак! Э воҳ, аданг командировкада дейманми? Командировкада ҳам шунча узоқ юрадими деса-чи? Мурғакни яна алдаб, ёлғон гапираманми? Йўқ, йўқ, йўқ, яна минг марта йўқ! Ростини гапираман: Тўғон деган бир одамхўр отангни ўлдириб қўйган дейман! Ҳа, худди шундай дейман! Менинг куйиб-ёнишимга бу қотил тушунармиди! Йўқ, тушунмайди. У эри бўлгани учун куйиб-ёняпти, кейин унут бўлиб кетади, деб ўйлайди. Тўғри, эрим бўлгани учун ҳам куяман-ёнаман. Лекин куйиб-ёнишим шу билан тамом эмас! Эрим ёш эди, институтда аспирант эди, демак, эртанги кунимизнинг улуғ кишиларидан бири — олим эди. Бир ярамаснинг қонхўрлиги орқасида фарзандим отасидан, мен қаллиғимдан, халқимиз эртанги кунимизга хизмат қилиши керак бўлган инсондан айрилди. Мен бу лаънатига ўлим, фақат ўлим талаб қиламан!» деди. Ҳа, худди шундай деди.

Бечоранинг зору фигон билан йиғлаб туриб айтган сўзлари кўнглимда қора муҳр бўлиб қолди. Бунинг ёнида жавобгар бўлиб ўтирганим учун ич-ичимдан эзилиб кетдим. Бу бўлса, ҳеч нима қилмаган беғуноҳ одамдек, хахолаб кулади! Минг лаънат сендай ифлосга! Мен ниҳоятда содда эканман. Бояқиш беванинг ҳар қандай тош юракни ҳам эзиб юборадиган ўтли оҳу зоридан, прокурорнинг ҳаққоний қораловидан кейин бу тўнка қилган қабоҳатларига афсус еяр, тавба қилар девдим. Йўқ, қўйиб берсанг, энди мени ўлдиришга чоғланади. Нима бу ўзи — одамми ё гап уқмас ҳайвонми?!

— Ҳей, менга қара, мундоғ гаплашиб кетсанг-чи. Мен ҳам сенга ўхшаган одамман! — деган эди, жон-поним чиқиб кетди.

— Демак, сен ҳам, менга ўхшаган одам бўлсанг, унда мен ҳам сенга ўхшаган одамхўр эканман-да?! Йўқ, ҳеч қачон! Мени ўзингга ўхшатиш билан мени қанчалар ҳақорат қилаётганингни англайсанми, тўнғиз?! Сен қўли инсон қони билан булганган одамхўрсан! Мени ўзингга ўхшатиб ҳақорат қилма, муттаҳам! — деб ўқирдим-у, ҳалигина адам қилган ўғитни ҳам эсимдан чиқариб, Тўғонга ташландим. У ҳам шундай ҳодиса бўлишини кутиб, шай бўлиб турган эканми, мени итариб юборувди, кузов четидаги скамейкага учиб тушдим. Лекин лат емадим. Йиқилганимда оёқларим кўтарилиб, думалоқ ошиб тушдим. Мен ана шу ҳолатда Тўғонни икки оёқлаб шундай теппимки, у бориб калласи билан кузов темирига урилди.

Лекин ҳушидан ҳам кетмади, майиб ҳам бўлмади. У ўрнидан турар-турмас кузов ичидаги кичкина эшик шарт очилиб, милиционер кирди.

— Нима жанжал? Нимага уришвотсанлар?— деди милиционер, бир унга, бир менга қараб.

Мен «ҳеч» деб елкамни қисдим. Лекин Тўғон ўдагайланиб берди.

— Кўп дағдаға қилманг, машинангизни тешаётганимиз йўқ!

Милиционер жаҳли чиқдими ё хизмат бурчини бажармоқчи бўлдими, анча босиқ товушда деди:

— Тинч ўтиринглар, бўлмаса қўлларингга кишан солиб қўяман.

Милиционер шундай пўписа қилиб, ўзининг жойига чиқиб кетди. Лекин дарчасини қия очиб қўйиб, ҳушёр бўлиб ўтирди.

Анча жим ўтирганимиздан кейин Тўғон яна гап қумсаб қолди:

— Ҳой, қаёққа оборишар экан бизни?— деди менга ўқрайиб.

Мен билмас эдим, индамадим.

— Уҳ, билиб туриб ўзингни билмаганга соласан-а, суварак! Тўғрисини айт, бўлмаса ҳали замон тушириб қоламан.

Унинг дўқидан қўрқмаслигимни билдириш учун мен ҳам жўрттага:

— Жаҳаннамга!— дедим.

— Жаҳаннам деганинг нимаси?

— Сен билан бизга ўхшаган ярамаслар бориб тушадиган дўзах!

У мени мазах қиляпти деб ўйлади шекилли:

— Йўғ-е! Сенам роса аравани қуруқ олиб қочадиган ўпкаси йўқ бир бало экансан! Гапнинг пўскалласини айт-қўй-да!— деди Тўғон.

Мен қуруққина қилиб:

— Пўскалласи шу!— дедим.

— Йўқ, мени калака қиляпсан, тўғрисини айт, суварак!

— Тўғри гапимни айтайми?— дедим, жонимдан тўйиб кетганимдан.— Бўлмаса эшит тўғри гапимни: мен сендан нафратланаман, сендай одамхўр билан бир машинада кетаётганимдан ич-ичимдан эзиламан. Иложи бўлса, сени орқангга тепиб, машинадан улоқтириб ташласам дейман. Ана меннинг тўғри гапим! Уқдингни, ўлакса?!

— Ҳой, такасалтанг, оғзингга қараб гапир, кўп катта

кетма! У одам ўлдирди-ю, ўн йил олди, мен ўлдирмадим — икки йил олдим, деб ҳавонг осмонда! Йўқ, чучварани хом санабсан! Упкангни бос! Ҳали қараб тур, мен ўн йил олганим билан отам бир йилга қолдирмай чиқазиб олади! Сен бўлсанг, ўша икки йилнинг бошинга ёстиқ қилиб ётаверасан кун санаб. Қўрқма, кўп эмас, атиги етти юзу ўттиз кун!

Шу гапни эшитиб, жуда хўрлигим келиб кетди. Одам ўлдирса, ўн йилга кесилса-ю, отаси келиб бўшатиб кетса! Бу куракда турадиган гапми?! Қотил Тўғоннинг айтгани, унинг Абжир лақаби билан маълум ва машҳур қирриқ отасининг айтганлари тўғримикан? Бир йилдан кейин шундай ярамас болани оппоқ деб қамоқдан олиб чиқиб кетармикан?!

Автобус кетатуриб тезлигини аста камайтирди. Кейин аллақаяёққа бурилиб, секин тўхтади. Қора автобуснинг қора эшиги гийқиллаб очилди-ю, ичкарига, ёнимизга биз тенги бир ўсмир халтасини кўтариб кирди. Таклиф кутиб ўтирмай ёнимизга ўтирди. Ташқи эшик яна тарақлаб ёпилди. Биз чурқ этмай ўтирдик. Тўғон чидаб туролмади:

— Сен ҳам одам ўлдирдингми? — деб сўради янги меҳмондан.

Ўсмирнинг эхонаси чиқиб кетди. У ўтирган еридан бир сесканиб, ўзини орқага олди. Юраги чиқиб:

— Нима-нима, одам ўлдирдингми деб сўраяпсизми? — деди.

— Ҳа, одам ўлдириб кесилдингми деяпман, — деди Тўғон парвосизгина, гўё одам ўлдириш ҳазил гапдек.

— Йўғ-е! Одам ҳам ўзига ўхшаган одамни ўлдирадими?! Йўқ, бу бўлмағур гап! Мен чайқовда айбланиб қамалганман, — деди янги шеригимиз, Бозор кўрган бола-да, анча гапдон экан, биз бир нима дейишга улгурмай, ўзи савол бера кетди.

— Сизлар нимага қамалгансизлар? — деди менга қараб.

Мен нимага қамалганимни, неча йилга кесилганимни айтдим. Тўғон эса тумтайиб, тескари қараб олди. Кейин ўзича дўнғиллади:

— Ўзим, бир ўйнаб кетай, деб келяпман.

Кулгим қистади, лекин ўзимни босдим. Кейин Тўғонга ишора қилиб:

— Бу одам ўлдириб келяпти, — дедим.

Янги шеригимизнинг эхонаси чиқиб кетди. Тўғоннинг ёнида ўтирган эди, у ердан туриб бошқа ерга жилди. Нафаси тикилиб қолдим, бўғилиб:

— Йўғ-е! — деб юборди. — Одам ўлдириш?.. Ахир бунақа одамни қамаб ўтирмай, паққа отиб ташлаш керакку!

Тўғон муштлашадиган алпозда ўдағайлаб ўрнидан қўзғалди.

— Ҳукуматимиз мени аяб отмовди, энди сен отасан-да, тақатумшуқ! — деди Тўғон, худди тилка-пора қилиб ташлайдиган бир қиёфа олиб.

Ўсмир Тўғонни отиб ўлдириш худди ўзига юклангандек, қўрқиб, дағ-дағ титраб-қалтираб, қўлларини силкитиб ўзини орқага олди. Ҳеч тўхтамай «йўқ-йўқ» деярд эди.

— Бўлди-е, нима бало, қуёнмисан, қалтирашингни қара! Э, бас қил! — деб Тўғон бир мушт урди.

Чайқовчи мушт зарбидан додлаб юборишига сал қолди. У энди ўзини баттарроқ олиб қочиб, нима қилишини билмай теварагига жаланглар эди. Кейин гапирса оғзига уришидан қўрқиб, ярим тирик-ярим ўлик товушда:

— Акалар, мен энди сизлар билан тураманми? — деди.

Мен бир нарса дейишга улгурмадим, сўзни Тўғон илиб кетди:

— Ҳа, бундан буён биз билан турасан. Ҳа, ёмонми? — деб эди, йигитча яхши дейишни ҳам, ёмон дейишни ҳам билмай қотиб қолди.

— Гашир, ёмонми? — деб қичқирди Тўғон, хунук овозини яна ҳам хунук қилиб.

Бола шошиб қолди. Назарида, тумшугига мушт тушаётгандек, икки қўли билан юзини тўсиб талмовсирадди:

— А? Ҳа, ҳалиги... нима десам бўлади... ҳалиги... ёмон эмас, ҳа, ёмон эмас, яхши деса ҳам бўлади...

Тўғон яна зуғумини давом эттирди.

— Билиб қўй: биз тур десак турасан, ўтир десак ўтирасан! Бошқа гап йўқ! Уқдингми?

— Уқдим, ака! Тур десангиз тураман, ўтир десангиз ўтираман.

— Ҳа, гап бундоқ бўпти! Қани, халтангини оч-чи! Нима бор?

— Халтамда битта трустик билан битта майкадан бошқа ҳеч нима йўқ. — У шундай деб халтадаги нарсаларини олиб кўрсатди.

Мен Тўғоннинг майнавозчилигига жаҳлим чиқиб, ўзимни зўрга босиб турдим. Бир нима десам, қизишиб кетаман деб қўрқдим. Шундай жаҳлим чиқдики, гўё номаълум бир куч мени шафқатсиз бўғизлар, нафасим бў-

ғилгандан бұғилиб борар эдим. Шайтон кўтариб: «Тур, оғзига қараб теп!» дейди. Раҳмон эса: «Йўқ, ундоғ қилма, вайсаб-вайсаб тинчиб қолади», дейди.

Бир маҳал автобус тр-р этиб тўхтадп. Зум ўтмай автобуснинг орқа эшиги очилиб, милиционер менга шшора қилди:

— Сен туш. Халтангни олиб ол.— Кейин янги болага қараб қўшиб қўйди:— Сен ҳам тайёрланиб тур.

Тўғон ёмон бўлиб кетди. Йўғон овозини баралла қўйиб дўнгиллади:

— Мен-чи?

— Сен ўтир!

Х. ПЕШОНАДАН ЭМАС

Ахлоқ тузатиш меҳнат колониясига келиб тушганимга ҳам мана роса ўн кун бўлди. Қуёши чақнаб турган ёрқин кунларим мендан гўё юз ўгирган-у, ўрнини авзои хунук қора кунлар босиб олган! Қайдам, одам боласи ночор қолганда ҳамма балога кўникиб кетарканми, мен ҳам тақдиримга тан бериб катта палатада бир ўзим ҳувиллаб ўтирибман. Палата катта, кенг, шипи баланд. Шунча катта хонада битта ўзим. Қўрқаман, гоҳ деворлари устимга йиқилиб, босиб қоладигандай, гоҳ бу кенг хона мени бир ямлаб ютиб юборадигандай бўлади. Ваҳм босганда ҳеч нарсага, ҳеч қаёққа қарамай, кўзларимни чирт юмиб оламан. Лекин бу ҳам ёлғизлик даҳшатининг қийноғидан мени қутқазиб қололмайди. Ана шунда илгарилари хаёлимга келмаган ўйлар келади. «Эҳ, ярамас Тўла. Бевошликка, ўжарликка зўр бермай, мундоғ ўйлаб қадам боссанг бўлмас эканми-я!» — дейман.

Қаерда бўлсанг ҳам дардлашадиган, бутун вужудингни қамраб олган дарду алам сени еб ташлашга чоғланган пайтда ёнингда бирон қадрдонинг, дардинга тушунадиган бирон меҳрибонинг бўлсин экан!

Колонияга янги келтирилган маҳбуслардан касал юктириб қўймаслик учун, улар эҳтиёти шартдан алоҳида жойда сақланар экан. Мени мана шу палатага келтирилганда, бу ерда ўзим тенги иккита ўсмир бор экан. Мен буёқдан кирдим-у, улар уёқдан колониянинг умумий бўлимига чиқиб кетишди. Мен кап-катта палатада бир ўзим сўпнайиб қолдим. Суҳбатдошга ташнаман. Дардимни айтсам, унинг дардини эшитсам озгина бўлса-да, енгил тортармиканман дейман-да! Қани энди жонимга ора ки-

радиган ўша тирик жон? Қаерда? Бўйи бўйдан, эни энидан катта, ҳатто баландлиги осмонга туташгудек кўтарилиб кетган бу балойи азим палата мени ямламай ютишга тайёр! Нима қилай? Бошимни қаерга олиб қочай? Бу ердан нима қилсам қутуламан? Мана, ўн кундан бери аҳвол шу. Назаримда, бугунни бир амаллаб ўтказаман-у, эртага тамом бўламан — ёлғизлик, пешанамда яна нималар борлигини билмаслик юрагимни ахийри ёради-ю, дунё азобидан қутуламан. Ҳа, шундоқ!

Шу қарорга энди келувдим ҳамки, бўйи новча, хипча, формаси ўзига қўйилиб тушган, милиция капитани формасида бир киши палата эшигини дадил очиб кирди. Мен ўз ўйларим билан бўлиб эшик ёнига бориб қолган эканман. Капитан мени беҳосдан эшик ёнида кўриб, ғалати бўлиб кетди. Оғзидан чиққан сўз шу бўлди:

— Бу ерда нима қилиб турибсан?

— Ўзим,— дедим шошиб қолганимдан гангиб.

— Ўзинглигингни билиб турибман, лекин эшик тагида кимни пойлаб турувдинг?

— Ҳеч кимни.

Жавобим капитанга ёқмади. У ишонмаган қиёфада юзимга тикилиб қаради-ю, ортиқ ҳеч нима демади, палата ўртасига ўтиб кетди. У ерда катта ёғоч стол, бир неча стул бор эди. Капитан шу стулларнинг биттасига бориб ўтирди. Ўтиришдан олдин палатанинг ҳамма томонига, менинг қўлларимга яхшилаб разм солиб чиқди. Кўнгли нимадандир тинчиди шекилли, энди аста бошини кўтариб, оёғимдан бошимгача яна бир қур кузатиб чиқди. Кейин рўпарасига ишора қилиб:

— Ўтир,— деди.

Мен малол келаётган одамга ўхшаб истамайгина ўтирдим. Капитан қўйнидан ён дафтари билан қалам олиб столга қўйди.

— Мен колония бошлиғининг ўринбосари, милиция капитани Турсунали Омоновман. Бу ердаги ўсмирларнинг ахлоқ-одобини, интизом ва низомини назорат қилиб бориш менга юкланган.— У шундай деди-ю, яқин, дилкаш кишимдек, менга бир меҳрибон қараш қилиб қўйди. Бу қарашда бир олам меҳр борлиги шундоққина кўриниб турар эди. Мен ҳам ич-ичимдан ийиб кетдим.— Мана, сиз билан ҳам бир суҳбат ўтказайлик деб келдим. Мен шу тобда тергаб-тежайдиган милиция капитани эмасман, сен ҳам жамоат қонунини бузиб келган жиноятчи эмассан. Агар сенга малол келмаса, бир-биримизга ота-боладек қарайлик, демоқчиман. Ўзингга маълум, ота-бола бир-

бирларини яхши билишади. Мен ўзимнинг ким эканимни, вазифам нима эканини ҳеч иккиланмай рўй-рост айтиб бердим. Сен ҳам шундай қилсанг. Ҳамма сиру ас-рорингни айтсанг ҳам айтасан — айтмасанг ҳам айтасан демайман. Ҳеч зўрламайман — хоҳлаганинг, — деди.

Ўзимнинг исм-фамилиямни, ота-онамнинг исм-фамилиясини, касб-корларини, ёшларини, бу ерга қандай тушиб қолганимни муфассал айтиб бердим.

Капитаннинг менга муносабатида сўраган саволларида менинг ишим билан яхши танишлиги, қилмиш-қидирмишларимни обдон билишлиги юз-кўзидан шундоққина кўришиб турар эди. Шунинг учун бўлса керак, жавобларимда муғамбирлик, кўзбўямачилик йўқлигини уқиб чеҳраси очилиб кетди. Ўтирган еридан чўзилиб елкамга қоқди-да, баралла жилмайиб:

— Баракалла! Одам боласи ҳамиша, ҳар қандай аҳволда ҳам тўғри сўз, ёруғ юз бўлиши керак. Халқимиз, ота-боболаримиз: «Ҳақ бошни қилич кесмас!» деб бекорга айтмаган, — деди қувгина кулимсираб.

Мен калламни силкитиб тасдиқладим. Капитан шукроналик билан менга тикилиб турди. Кейин, ўзи яхши одам бўлса керак, кўзларини чарақлатиб кулиб юборди.

— О, баракалла, азамат! Сен менинг куйиб-пишаётганимга, бу куйиб-пишиш сенинг фойданга эканини тушуварсан деган умидда эдим, хайрият, умидим пуч чиқмади. Сен мени душманинг эмас, дўстинг деб билганинг учун минг раҳмат! Хўп, менга яна қанақа гапинг бор? Ҳеч тортинмай айтавер. Шу баҳонада сенга бирон яхшилик қилсам — бошим осмонга етади.

Менда унақа фикр йўқ эди, ипдамай ўттириб қолдим.

— Хўп, Тўлажон, сенинг гапинг бўлмаса, менки бор. Айтаманда-а? — деди капитан, яна кўзлари билан кулиб. — Хўп, бўлмаса қулоқ сол. Баъзи одамлар, кўпинча ўсмирлар судьяларга, биз сингари жамоат орасида тартиб ва интизом ўрнатиш йўлида куйиб-пишиб ётган милиция ходимларига ёмон кўз билан қарашади. Қани, ўзинг айт, Тўлажон, шундай деб қараш инсофданми? Ўзинг ёмонлик қилсанг, жамоат тартибини бузсанг, биронинг машинасини олиб қочсанг, молини ўғирласанг, ниҳоят, одам ўлдирсанг, хўш, нима қилайлик? Баракалла, қойил қилибсан деб қарсақлар билан олқишлайликми? Бизнинг бурчимиз бунақа ярамасликларнинг йўлини тўсиш, илдиз-пилдизи билан қирқиб ташлаш бўлса-ю, ҳалигидека рўдаполарни, билмай қилиб қўйибди, деб гуноҳларини кечириб юборсак, жиноятчиларга, жамоат

тинчилигини бузувчиларга яшил йўл очиб берган бўлмаймиз?! А, Тўлажон? Сен нима дейсан?

— Гапигиз тўғри! — дедим чин кўнгилдан.

— Ҳа, баракалла, гап бундоғ бўпти! Одам деган бошига қилич келса ҳам, тўғри нарсани тўғри, қинғир нарсани дангал қинғир деса-да! Биларсан, одам боласи ҳар хил бўлади. Масалан, биров оғир-вазмин, биров тез, жиртаки. Кўп чатоқликларимиз кўпинча шу тезлигимиз, жиртаклигимиз оқибати. Бошқа нарса эмас! Ҳа, бошқа нарса эмас! Кейин шунини билиб қўй, Тўлажон, ҳеч ким онадан жиноятчи, ярамас бўлиб туғилмайди. Демак, бу ёмон иллатлар туғма эмас, юқма! Ҳаётда, ёмон муҳитда, ёмон болалар билан жўра тутиниш орқасида майдонга келади бу касофат иллат!

Капитан чап енгини хиёл кўтариб, қўл соатига қаради. Ҳали вақти бор экан шекилли, ўрнига яхшироқ ўтириб олди. Ўтириб ҳам, ўй суриб ё қоғоз кавлаштириб мени куттириб қўймади:

— Гап бундоқ, Тўлажон, умумий бўлимда ўсмирлар кўп. Табиати, характери, ҳатто дунёқарашини турли-туман болалар. Ҳаммаси ҳам сенга ўхшаш ёшлар-у, барибир ҳар хил-да. Бири ундоғ, бири бундоғ. Кўпчилик бўлгандан кейин аҳвол шу экан-да! Лекин ораларида бошқаларга ибрат бўлса арзийдиган яхши болалар кўп, анчагина. Лекин афсус, ҳаммаси эмас. Шу учун сени огоҳлантириб қўйяпман, ҳушёр бўлгин деб. Шунақа, Тўлажон, бу ер дўзах ҳам эмас, жаннат ҳам эмас. Лекин шу ерда вақтинча истиқомат қилиб турадиган ҳар бир ўсмир: «Бу ер менинг вақтинча уйим, буни жаннат қилиб туриш ҳам, дўзахга айлантдириб юбориш ҳам ўзимга боғлиқ», деб ўйлаши ва шунга қараб иш тутини керак. Уқдингни?

Мен калламни ликиллатдим.

— Албатта, тушунаман, дом... граждаини капитан, — дедим, хато чиқиб кетган сўзини арағ тузатиб.

Капитан тамшаниб қолганимни пайқамади шекилли, эътибор бермай сўзида давом этди:

— Бу ерга келиб қолганларнинг баъзилари: «Асли пешанам шўр экан, тақдир-да, нима қилай? Елкамнинг чуқури ҳам кўрмагур шу дўзахга юкимни кўтариб келдим?» деб оҳ-воҳ қилишади. Йўқ, Тўлажон, сизларнинг бу ерга келиб қолганларингизга пешананинг ҳам, тақдирнинг ҳам ҳеч алоқаси йўқ. Масалага очиқ кўз, равшан ақл билан қараш ва бунга одат қилиш керак.

Гапим бунга таъсир қилдими, умуман таъсир қилдими — шунини билгиси келгандек, капитан юзимга маъноли

қилиб қараб қўйди. Лекин бу қарашнинг маъносини тушунмадим. «Тўғри бўлса, нимага номаъқулчилик қилиб ёмон йўлга кирдинг?» демоқчими, ишқилиб, билмадим. Лекин руҳий ҳолатимга парво қилмай бояги сўзини давом эттирди:

— Қамоққа тушишининг, бунинг устига яна жиноятга қараб кесилиб кетишнинг ҳам моддий, ҳам маънавий зарари жуда-жуда катта! Баъзи подон ёшларнинг ўйламай қилган шўхликлари, бевошликлари орқасида юз берадиган бунақа ачинарли ҳодисалар айбдорнинг ўзи ё ота-онаси учунгина эмас, жамият учун, демакки, халқ учун, давлат учун жуда қимматга тушади. Биласанми нима учун?

— Қайдам.

— Демак, билмайсан. Хўп, бўлмаса билиб қўй. Давлатимиз ҳар бир ўқувчи учун камида ўн йилдан ўн беш йилгача ўқиш сарф-харажатини кўтаради. Бу ҳам етмагандек, яна яхши ўқисин, қийналмасин, жамиятга фойдаси тегадиган яхши, ҳалол одам бўлиб етишсин деб, билим юрларию олий ўқув юртларида ўқийдиганларга стипендия ҳам бериб туради. Тўғрими?

Мен «тўғри» дедим. У сўзини яна давом эттирди:

— Халқимиз: «Яхшиликка яхшилик қайтади», дейди. Хўп, гапим тўғри бўлса, халқимиз, Ватанимиз қилаётган яхшиликка сизларга ўхшаган беандишаларнинг жавоби қандай бўляпти? Сизлар ҳам халқдан яхшилик кўрасизлар. Мен бунинг миннат қилаётганим йўқ, эсларингга солиб қўйяпман, холос. Лекин яхшиликни билмаган нонтепки подопларга миннат қилса арзийдиган эмас, қаттиқроқ чора кўрсак ҳам ўринли бўлади. Лекин давлатимиз олижаноблиги бундан ортиғига юрмайди.

Капитан шу гапдан кейин бошини ерга эгиб, оғир-оғир нафас ола бошлади. Биз ярамасларнинг қилмиши туфайли капитан ич-ичидан эзилаётгандай эди.

— Ёмонлар билан бўлганинг, ёмонлар билан юрганинг учун бу қора йўл сени бу ерга, ахлоқ тузатиш колониясига олиб келди. Энди буёғига кўзингни оч! Катта оч! Бу ерга келган ўсмирларнинг ҳаммаси ҳам сенга ўхшаш гап уқадиган тузук болалар эмас. Бири ундоғ, бири бундоғ, ишқилиб, ҳар хил-да! Инсон деган халқ қабул қилган чизикдан чиқмаса-да. Чизикдан озгина чиқдингми — тамом! Яна қайтиб ўша чизикқа тушиб олишинг жуда қийин. Бизнинг вазифамиз ўша одамгарчилик чизигига келтириб қўйиш. Тўғри, бу осошликча бўладиган нарса эмас, лекин мумкин нарса. Қаттиқ аҳд

билан, қунт билан киришилса, уддасидан чиқилади. Мана сен билан бир соатчадан бери гаплашиб ўтирибмиз, а? Нимага? Мақсадимиз нима? Мақсадимизни ўзинг пайқаган бўлсанг керак? — Мен бош имоси билан «ҳа» деб жавоб қилдим. — Баракалла, пайқаган бўлсанг! Мана, хушёргина, ақлигина бола экансан. Сени ва сенга ўхшаган адашганларни, билган номаъқулчилигини қилиб юравер, деб ўз ҳолларига ташлаб қўйсак, авваламбор, бу одамгарчиликдан бўлмайдди, қолаверса, совет болаларининг тарбиясига зид жуда катта хато бўлади. Ўзинг ўйлаб кўр-а, одам боласининг қўли билан ясалган биронта машина бузилиб қолса, энди ярамайдди деб ташлаб қўямизми ё тузатиб яна ишга соламизми?

— Тузатамиз.

— Ҳа, кам бўлма! Машинанинг уёғидан ўтиб гиргиттон бўламиз, буёғидан ўтиб гиргиттон бўламиз, хуллас, тузатиб ишга солиб юбормагунча кўнглимиз тинчимайдди. Тўғрим?

— Албатта.

— Ана кўрдингми, бузилган машинани тузатамиз-у, бузилган одамни ташлаб қўямизми? Йўқ, ахир бу қўли гул инсон-а! Бузилган болаларни тузатиш биз учун, ҳамма учун виждон иши, муқаддас бурч. Ахир гап ажойиб мўъжизалар яратиш, фазоларга учини қўлдан келадиган буюк инсон тақдири устида кетяпти! Бундай бўлганда кейин инсон тақдирига бепарво қараб бўладими! Йўқ, асло йўқ! Бепарво қараш — жиноят! Шунинг учун жиноятки, бу ерга тушиб қолган болалар энди тамом, одам сифатида ўлди, деган сўз эмас-ку! Ўйламасдан ё ақли етмасдан қилиб қўйган потўғри ҳаракатларини обдон ўйлаб, тўғри хулоса чиқариб олишга бу ерда етарликдан ортиқ имконият бор. Шу имкониятдан фойдаланишни гаҳимат биллиб, вақтида ўзини қўлга олса, бу ерга бир йиллик муҳлатга келганлар ярим йилда, гоҳо бундан ҳам илгарироқ озодликка чиқиб кетади. Йўқ, бу ердаги умрини гаҳимат билмай, эски ҳунарини давом эттирарверса, яхшиликка олиб бормайдди. Болалар орасида шундайлари ҳам бўлади. Тўғри, бундақа бедаволар бармоқ билан саналадиган даражада кам-у, лекин бор, онда-сонда учраб қолади.

Капитан сен бундай қилмайсанми деяётгандай юзимга тикилиб қаради. Қаради-ю, мен ўйлаган гапни эмас, бутунлай бошқа гапни айтди:

— Тўлажон, «бизни одам қиламан деб куйиб-ёнгунча, ўз гапларингиз билан бўлсаларингиз, бекорга бошларини-

гизни оғритиб юрмасдиларингиз», деб менга таъна қилгинг бор кўринади,— деди.

Билмадим, капитанга ҳақиқатда шундай кўриндими ё у кўнглимга қўл солиб кўрмоқчи бўлдим, ҳарҳолда у кишининг гапидан ҳайрон бўлдим.

— Бундақаларни ўз майлларга ташлаб қўяёлмай-миз,— деди капитан қатъий қилиб.— Бизнинг вазифамиз, бурчимиз бошқа. Боя айтдим, адашганларни тўғри йўлга солиб юбориш. Ҳа, одамгарчиликдан чиқиб кетганларни одамият гулшанига қайтариш! Замонамизга ярашган гулдек чиройли одам қилиш. Гапимни эшитиб: «Нима кераги бор экан-а, бу даҳмазанинг», деб эсанг қотар. Йўқ, Тўлажон, эсанг қотмасин, бу жуда-жуда керак. Иннайкейин, бу бекорга бош оғритиш, даҳмаза эмас. Инсон тарбияси, инсонни ҳақиқий инсон қилиш тадбири. Ҳаётда адашиб бу ерга келиб қолган ҳар бир бола ўсса, унса, тўғри йўлга тушиб олса халқига, замонига бирон нафи тегиб қолиши мумкинми?

— Мумкин.

— Ҳа, баракалла, мумкин! Жуда ҳам-да! Ҳақиқат шундай бўлгандан кейин бу кетмонқанотлардан қочиб ё юз ўгириб бўладими? Ҳечам-да! Бу масаланинг бир томони, иккинчи томони эса, яна такрор айтаман, гап инсон устида кетяпти. Шу учун унинг боисини билмай, адашган оғир кунларида жонига оро кирмай иш тутиш — бизнинг маслага ақидамизга тамоман зид.

Капитан, кўнглидаги гапларини яхшилаб айтиб олганидан хурсанд бўлган кишидек, кўкрагини тўлдириб нафас олди. Мен ҳам анча енгил тортдим.

— Кечир мени, Тўлажон, сени чарчатдим ҳам, зериктирдим ҳам.

— Йўқ-йўқ, гражданин капитан, **ҳечам** чарчатганингиз, ҳечам зериктирганингиз йўқ. Бундай гапларни отамдан ҳам эшитмаган эдим. Раҳмат, минг раҳмат, гражданин капитан!

— Капитан менга бошқалардан кўра кўпроқ меҳрибонлик қилиб, кўнглида борини тўкиб соляпти, деб ўйлама. Меҳрибонлик қилаётганим тўғри, лекин сен истисно эмассан. Янги келган ҳар бир бола билан шунақа суҳбат ўтказаман. Ҳа, шунинг учун ҳаволанмасдан, ўзингни эл қатори билиб қулоқ солавер гапларимга. Шундоғ бўлсин. Суҳбатимиз ҳам адоғига етай деб қолди. Энди бугёғига яна ҳам диққат билан қулоқ соласан-да, а, Тўлажон?

— Гапларингизнинг ҳаммаси ҳам менинг фойдамга бўлди. Яна бир марта раҳмат, гражданин капитан!

— Эсингда бўлсин: одам боласи дунёга энг аввал йиқилиб қолган одамни турғизиб қўйгани келади. Бу нима дегани? Бу — ёрдамга, эътиборга муҳтож одамларга даркор бўл деган сўз. Кимки ёрдамга муҳтож одам ёнидан кеккайиб, дардига даво бўлмай ўтиб кетса, билки, у одам эмас, ўзини, ўзининг ҳаловатини ўйлайдиган ашаддий худбин. Одам боласида ақида бўлиши шарт. Бу сўзни, балки унча тушунмассан. Мен тушунтириб бераман. Одам бутун умрига мақсад қилиб олган нарсаси ва бу нарсага эришиш йўлида тинмай кураштирадиган ишончи АҚИДА дейилади. Одам ўзи учун, бошқалар учун ҳам муқаддас деб билган нарсасининг тантапаси учун ҳамisha, бутун умр тинмай курашади. Уни ақидаси курашга солади. Одамда ақида бўлмаса-чи, Тўлажон, дунёга сўппайиб келиб, сўппайиб кетибди, деявер. Ақидасиз одам ўзига, замонига, халқига бирон нарса ташлаб кетмайди. Ҳали айтганимдек, қуруқ келиб, қуруқ кетади!

Капитан ён дафтарини ёпиб, чўнтагига солди. Суҳбат тамом бўлганини пайқаб, шундай ажойиб суҳбатдошдан, йўқ-йўқ, суҳбатдош эмас, маслаҳатгўйдан айрилиб қолаётганим учун кўнглим ёмон бўлиб кетди. Начора, у киши озод, мен бўлсам жиноятчиман. У истаган ерига боради, истаган еридан қайтади. Мен-чи? Мен — ўзини ўзи қамоқхонага тикиб қўйган кўзи очиқ кўр, нотавон боламан!

Капитан хайр-маъзурлашиб чиқиб кетди. Ҳувиллаган каттакон хонада яна бир ўзим қолдим.

XI. САДҚАИ ОДАМ!

Капитан мен билан суҳбатлашиб кетган куннинг эртасига мени колониянинг карантинидан умумий бўлимга ўтказишди. Ташқарига чиқишим билан тепаси тиканли симлар билан тўсилган баланд деворли кенг ҳовли кўринди. Бу кенг ҳовлининг жануб ва шимол томонларида бир қаватли иморатлар турибди. Бу иморатларга кўзим тушди-ю, юрагим орқамга тортиб кетди. «Куним шу ерда, шу тўрт девор ўртасида ўтадим!» деб ич-ичимдан эзилиб кетдим. Мен милиционер олдида кетяпман-у, яна қаерга олиб борар экан, деб ваҳимадаман. У мени ҳовли ўртасидаги икки қаватли иморатга олиб кирди.

Мўъжазгина даҳлиз, тоза, саришта диван, кичкина стол, унинг четида телефон, яна нима балолар. Бир йигит-

ча диванда, телефон яқинида китоб ўқиб ўтирган экан, милиционер мени олиб кириши билан йиғитча даст ўрнидан туриб: «Соғлиқ тилайман, гражданин кичик лейтенант!» дея честь берди. Кейин кичик лейтенант чўзган қоғозга қўл қўйиб, қайтариб берди. Кичик лейтенант мени ўша ерда қолдириб чиқиб кетди. Бу ернинг каттаси менга бир разм солиб қаради-ю, совуқ, хунук овозда:

— Ўтир аятга,— деди. Мен у кўрсатган жойга ингичка бўлиб ўтирдим.— Тўла Расуловмисан?— Мен калла ишораси билан тасдиқладим.— Икки йилга кесилдингми? Мен бу сафар овозимни баралла қўйиб:

— Ҳа,— дедим.

— Бўлмаса, билиб қўй; бу ер сендақа пандавоқиларнинг ақлини пешлаб қўядиган устахона — ахлоқ тузатиш меҳнат колонияси! Ҳа, катта холангнинг меҳмонхонаси эмас! Шунга қараб иш тутишга мажбурсан! Совет қонуни мажбур қилади. Қонун ниманики буюрса қиласан, бошқасига йўл йўқ. Гап қайтарсанг, буюрилган ишни бажаришдан бош тортсанг, ким бўлишингга, кимнинг арзандаси бўлишингга қарамай, тегингли жазангни оласан! Бу ерда ҳамма барабар, фалончи ака йўқ. Шунини яхши билиб қўй, сени бу ерга, яъни колонияга биз таклиф қилганимиз йўқ, ўз безорилигинг, ярамас ишларинг оқибатида келгансан. Шунинг учун бу ерда олифтарчилик, кеккайиш кетмайди! Қонун-қонда доирасида, кучқувватнинг даражасида ниманики талаб қилсак — марҳамат, бажар! Уқдингми?— Мен «ҳа» деб калламни қимирлатиб қўйдим.— Уққан бўлсанг, яхши. Ҳа, айтмоқчи, ҳунар-пунаринг борми?

Менда ҳеч қандай ҳунар йўқ эди, ўйлашиб қолдим.

— Бизда чилангарлик цехи бор, дурадгорлик цехи бор, муқовасозлик цехи бор. Хоҳласанг, шунга юбораман. У цех яхши, унисидан буниси яхши демайман. Ҳаммаси ҳам яхши. Ҳаммасида ҳам ўсмирлар ишлашади.

У шундай деди-ю, жавобимни кутиб юзимга тикилиб қолди. Мен узоқ куттирмадим. Ҳаммасини ҳам яхши деяпти-ку, бари бир, деб муқовасозликка ихтиёр билдирдим. У қоғозга алланималар ёзиб:

— Буни ол,— деди, менга қоғозни узатиб.— Ташқарига чиқ-да, одамлардан муқова цехини сўраб бор. Цех бригадирини Эшмат Тошматов, у киши ўша ерда. Шу қоғозни берсанг, қолган гапни ўзи айтиб, иш жойингни кўрсатади. Бор,— деди кўрсатини қилиб.

Цехда одам кўп экан. Ҳамма ўз иши билан овора, биров биров билан гаплашмайди. Янги одам келибди, деб

мундоғ сўрашмайди ҳам. Интизом қаттиқ бўлса керак-да!

Цех биноси ташқаридан ғариброқ кўринса ҳам, ичкаридан томоша қиладиган чиройли, шипи баланд, ҳаммаёғида ғир-ғир ишлаб турган машина, цех чеккаларига тахлаб ташланган тайёр китоблар, яна алланималар. Шунча кўп одам ишлаганига, шунча кўп машина ғир-ғирлаб турганига қарамай, цех дим ҳам, ҳавоси бузуқ ҳам эмас. Ҳамма нарса, назаримда, ёшларнинг табиатига, соғлиғига монанд.

Цехда гарангсиз юрганимни кўриб, бир киши ёнимда тўхтади. Истараси иссиқ, қирқларни уриб қўйган абжир одам. Кийим-кечагидан, сочларини чиройли қилиб тараб икки ёнга силлиқ қилиб ётқизиб қўйилганидан, иннайкейин, ёшидан ҳам маҳбусга ўхшамас эди. Еқимтой юзига бир неча лаҳза қараганимдан кейин, мулойим овозда:

— Кечирасиз, сиз Эшмат Шерматович бўлмайсизми? — дедим.

У киши мийиғида кулиб қўйди. Кейин, кулги сабабинини изоҳ қилаётгандек, мулойимгина қилиб:

— Ҳа, сиз учун Эшмат ака, расмий жойда Эшмат Шерматович, — деди. — Ўзлари?

Мен қўлимдаги қоғозни бердим. У киши қоғозга кўз югуртириб чиқиб, худди бир нарсадан ийиб кетгандек, ҳалим тус олди.

— Яхши. Бизга ташриф буюрибсиз-да, — деди.

Бу баланд мақом ибора менга кесатикдек туюлди. Хпёл қизариб:

— Тақдир экан, — дедим қўлларимни икки ёнга ёйиб.

У киши кулимсираб қўйди-ю, бир нима демади. Кейин тирсагимдан ушлаб, машиналар орасидаги кичкина хонага бошлади. Эшмат ака жойига ўтирди, лекин бўш курси бўлса ҳам мени ўтиришга таклиф қилмади. Мен турган жойимда серрайиб туриб қолдим. У киши нимадандир жаҳли чиқаётгандек, олдидаги қоғозларнинг ҳаммасини бир четга суриб қўйиб, менга юзланди:

— Муқовасозликдан ҳеч хабарингиз борми?

— Ҳеч-а, амаки, муқовани китобларда, дарсликларда кўрганман-у, лекин буни қандай қилишади — билмайман.

Эшмат ака: «Э, аттанг, дунёнинг кўп савобвор ишидан четда қолибсиз-у», дегандек калла сараклаб қўйди.

— Ундоғ бўлса, сизга бу савоб ишни биз ўргатиб қўямиз. Дунёда нон азиз, нондан кейин китоб азиз. Биздан лозими азиз нарсани азиз қилиб сақлаш, азиз қилиб асраш! Китоб ҳам узоқ умр кўриши керак, бунинг учун

у ҳам одамга ўхшаш парваришга муҳтож. Энг аввал эҳтиёт қилиб ўқиш, кўз қорачиғидай асраш, йиртилган жойлари бўлса, авайлаб ямаб қўйиш керак. Мен ўз касбимдан — муқовасозлигимдан беҳад хурсандман, фахрланаман. Нимага десангиз, босмахонадан чиққанки китоб, рисола бор, ҳаммаси десам маҳоват бўлар-у, менинг қўлимдан чирой олиб ўтади. Йигит, сизга ҳам шу баракатли хунарни ўргатаман, агар ўрганиш иштиёқингиз бўлса. Лаббай?

— Жоним билан! Сиз ўргатаман дейсиз-у, мен бош тортаманми?

Дадиллигим Эшмат акага манзур бўлди шекилли, менга бир қараганича узоқ қараб турди-да, кейин калласини чап ёнига бир силкиб, жилмайди.

— Тузуксан-ку бола!

Шу ерда бир ҳазиллашгим келди.

— Тузукманми, амаки? — дедим кулиб.

— Тузуксан. Ўлай агар тузуксан! Шундай бўлиб қолишга ҳаракат қилавер. Одам деганнинг писмиқ, ичимдан топ бўлганидан ёмони йўқ. Юр буёққа, битта аъло звеномиз бор, сени шунга қўшиб қўяман. Звено бошлиғи ҳам яхши бола, тагин шоир! Қанақа шоир — бунисини мен билмайман-у, лекин балодек шеър ёзади деб эшитдим. Ким билади, бир кун келиб, бу ҳам атоқли шоирларнинг бири бўлиб қолар. Ҳаракат қилса, албатта.

То звенога етиб боргунимизча Эшмат ака тирсагимни бўшатмади ҳам, шоир боласини мақташини тўхтатмади ҳам. Бориб-бориб, усти муқовага тайёрланган китоблар ва турли қозғалар билан тўлиқ каттақон стол ёнига келиб тўхтадик. У ерда муқова иши билан банд хушрўй, новча, ниҳоятда келишган бир йигитча ўрнидан туриб, Эшмат акага салом берди.

— Мана, сенга ёрдамчи олиб келдим, Ўрайимжон, қабул қилиб ол, — деди Эшмат ака елкамдан у томонга аста итариб.

Ўрайимжон ширин бола экан, ширингина кулимсиради.

— Сиз бизга бир тенгқуримизни раво кўрибсиз-у, биз йўқ деймизми? Қабул қиламан, албатта, а, Эшмат ака! Қани, буёққа ўтинг, оғайни. Исми шарифингизни билиб қўяйлик?

Мен отимни айтишдан олдин катта хурсандчилик билан қўлимни чўздим:

— Танишиб қўяйлик. Мен Тўла Расуловман, тошкентлик, ёшим ўн олтида, аввал қамалган эмасман, — деб

қўлини олиб қисдим. У ҳам оқ кўнгилли киши қўл олишидан қилиб, қўлимни маҳкам қисди. Мен ўзим айтган гапимдан таъсирландимми, кўзим намланиб кетди. Эшмат ака эса:

— Хўп, Ҳрайимжон, янги шеригингни иш билан таъминла. Иннайкейин аҳил бўлиб, дўст бўлиб ишланглар. Бир-бирингизга суяниб, бир-бирингизни қўллаб-қувватлаб ишласаларинг ишларинг ҳам юришади, унумини кўриб ўзларингиз ҳам хурсанд бўласизлар. Хайр, муваффақиятлар!— деб қўлини балад кўтарди-ю, бошқа болалар томонга ўтиб кетди.

Ҳрайимжон иккаламиз қолдик. У елим ёпишган қўллариши бир-бирига ишқаб туриб кўзларимга очиқ юз билан тикилди-да:

— Шунақа депг, Тўлажон, нон-насиб, бирга ишлар эканмиз-да?— деди.

Нафасидан меҳр ўти гушиллаб уриб турган бу истараси иссиқ йигит қўлига тушганимдан беҳад қувончда эдим. Мен ҳам унга ўхшатиб жозибали бир овозда:

— Бунақа насибадан мен бениҳоя хурсандман. Қуллуқ,— дедим аста бошимни эгиб.

— Шоир эмасмисиз сиз ҳам?— деб сўраб қолди.

Мен шоирларни яхши кўрганимни, лекин бу мафтункор соҳада куч синаб кўрмаганимни, тўғрироғи, бирор сатр шеър ёзиш ҳаракатида бўлмаганимни ачиниб айтдим.

У чиройли гапдан нашъа қилган чиройли бир кулиш билан елкамга аста уриб:

— О, сиз-ей!— деди. Лекин нега бундай деганини мен пайқамадим.— Буёққа юринг, иш жойингизни кўрсатиб қўйй.

У қўлимдан юмшоққина ушлаб олдинга тортди. Иш жойим узоқ эмас экан. Нариги қатордаги каттакон бўш столга олиб келиб, шу ерни иш билан обод қилсангиз, топшириқларни юз фоиз, иложи бўлса ундан ҳам орттириб бажарсангиз, звономизнинг юзи ёруғ бўлади, деди. Кейин шу столда қилинадиган ишларни жуда чиройли қилиб кўрсатди. Ҳатто қараб туриб менга ҳам қилдирди. Бу ишлар умрим бино бўлиб қилмаган, ҳатто етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган эди. Биринчи олган елимим кўн чиқди, иккинчиси эса тўкилиб кетди. Ҳрайимжон кўриб хахолаб кулиб юборди. Елимни тез олишим, тез суртишим, суртганда ҳам кўп қуйиб юбормай озгина суртиш кераклигини, шунга ўхшаш нуқсонларни кўрсатиб, жеркимасдан, бақирмасдан, юмшоқ, мулойим қилиб тушун-

тирди. Кейин ўзининг ҳам кунлик плани борлигини, ба-
жармаса бўлмаслигини айтиб, орқасига қайтиб кетди.
Мен ўзимда ҳеч вақт кўрилмаган бир зийраклик, ҳушёр-
лик билан ишимга киришиб кетдим. Ўзим иш билан
бандман-у, хаёлим қаяқларда! Кўнглимга нима ҳам кел-
ди-ю, бирдан кулиб юбордим. Бесабаб кулмаган бўлсам
керак, лекин сабаби нима — билмайман. Шу хаёл билан
турганимда ёнимга одам шарпаси келгандай бўлди. Ярқ
этиб қарадим. Яқинимда «Чикалдакка» ўхшаган бир оз-
ғин бола менга тикилиб турарди. Турса тургандир, менга
нима дедим-у, муқовамни қилавердим. У анча қараб
турди, кейин танишга ўхшаган бир товушда:

— Янги келганга ўхшайсан-а?— деди.

Мен индамай ишимни қилавердим. Чикалдакнинг
жаҳли чиқди чоғи, овозини хиёл кўтариб, бояги саволини
такрорлади. Мен ўзимни карга ё соқовга солишим яхши
эмас эди. Мен уни танимасам, нимага бу ғайирлик? Шу-
нинг учун бепарвогина «ҳа» деб қўя қолдим. Мен шу
жавобим билан қутуламан, орамиз очиқ бўлади деб ўйлаб
эдим, йўқ, хато ўйлабман. Ҳали гап буёқда экан.

— Мен ҳам сени янги келган аммамнинг бузоқлари-
дан бўлсанг керак деб ўйловдим. Ҳей, тўғри ўйлабман-
ми?— деди менга калласини силтаб.

Бу ўзи ким, нимага пашшахўрдалик қилади? Ё ме-
нинг ундан тилим қисик жойи бор эканми? Шу ўй миям-
га келди-ю, бирдан ташланишга чоғландим, лекин адам-
нинг гаплари эсимга тушиб, шаштимдан қайтдим. Назар-
римда, тезлигимни жиловлаб чакки иш қилмадим. Тўғ-
ри-да, колонияга ўзим бугун келсам-у, уёқдан кириб, бу-
ёқдан жанжал чиқариб турсам! Тўғриси, яхши эмасди-да!
Шуёғини ўйлаб, унга кулимсраб боқдим. Юзи энди
жуда ҳам танишга ўхшаб кетди. У ўзининг кимгадир ўх-
шаши билан мени ўйлатиб қўйди. Бу ким бўлди? Юзига,
айниқса, кўзларига қаттиқроқ тикилдим. У ҳазиллаша-
ётган киши алпозида:

— Ҳай, бунақа қаттиқ қарама, юрагим чиқиб кета-
ди-я!— деди, ўзини нарироқ олиб қочиб.

Мен бўлсам унга яқинроқ бордим.

— Шошма, меп сени қаердадир кўрганман-а! Юзинг
ҳам, овозинг ҳам танишдай.

— Эҳ, мен сени ақлли бола десам, товукчалик ҳам
ақлинг йўқ экан, вой-вуй!— деди у қўлларини икки
ёнига ташлаб.— Танидингми?

— Ўйлай агар, танишга ўхшайсан-у, ҳеч тусмоллаб
ололмаман.

Чикалдак ҳиринглаб кулди.

— Ҷсмоқлаб нима қиласан? Бултур милицияга тушганинг дарров эсингдан чиқдими? Эсдан ҳам берган экан-да!

Эсладим. Ҳа-ҳа, ўша, чикалдак.

— Бу ерга қандай келиб қолдинг?— деб сўровдим, у бошлаб жавоб қилди:

— Сен келган йўлдап юриб келдим. Ўшандан бери шу ердаман.

Мен ўсал бўлиб, бир нима деёлмай қолдим.

— Нимага дамнинг ичингга тушиб кетди? Гапир.

Жаҳлим чиқди. Нимага пашшахўрдалик қилади у менга?!

— Сендақа сувараклар билан борди-келдим бўлган эмас, бундан кейин ҳам бўлмайти. Бор, хира бўлма!

Чикалдак шаҳодат бармоғини менга бигиз қилди:

— Ҳа, кўзингни катта оч, бола! Кейин «аттап!» дейсан-у, фойдаси бўлмайти.

Мен ҳайрон бўлиб қолдим. Нима бўляпти ўзи? Нимага таҳдид қилади? Милиция участкасида кўришган бўлсак нима бўпти? Э, бор! Дўқнингни катта холапга бориб қил! Сендан қўрқадиган аҳмоқ йўқ!

Жаҳл устида овозим меъеридан кўтарилиброқ кетибди шекилли, Ҷрайимжон югуриб келди.

— Нима гап? Тинчликми?

Гапни чикалдак илб кетди.

— Тинчлик, Ҷрайимжон. Ҳайрон бўлиб қолдим, ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ, одамни қувияпти-ю, бу шумтака! Ўхшатиб тумшугига бир туширар эдим-у, сизнинг звенопгизга гап тегмасин дедим-да! Шу-да, сизнинг ҳурматингизни қилиб, бўшатиб юбордим, бор, нари ёққа бориб ўтла, деб.

Ҷрайимжон уни қўлидан олиб нарёққа етаклади. У кета-кетгунча мени ёмонлаб, сўкиб кетди. Мен ҳар қанча қоним қайнаса ҳам ўзимни босдим. Орадан кўп ўтмай, Ҷрайимжон уни тинчитиб қайтди. Жаҳли чиқиши керак бўлган звено бошлигимиз, негадир, хижил кўринарди. Бойсини сўрамоқчи бўлдим-у, ботинмадим. Хайрият, гапни унинг ўзи бошлади:

— Дунё қашамишоқлардан холи эмас, дейишади кексалар. Бу бола колонияда ҳам бебошлигини ташламаган учта-тўртта ярамаснинг биттаси. Асли мендан ўтди, боя сизни шунақа шумлардан огоҳ қилиб қўйишим керак эди. Мендан ўтибди, мени кечирасиз-да. Сиз ҳозир бу ярамасларнинг биттасини кўрдингиз. Бунинг Ғуррак,

Чувак лақабли яна иккита ўртоғи ҳам бор. Учаласи ҳам ярамасликда бир-биридан баттар. Булар шунақа янги келган болаларни қўрқитиб, ўзларига гумашта қилиб олишади. Булар тилида гумашта деганимиз нима буюрса қиладиган, бамисоли қул-да! Булардан қутулиш жуда қийин. Қул аҳволига тушиб қолган болаларнинг уйдан озиқ-овқат келадими, ишқилиб, нимаки келса, ёғлиги буларга-ю, ёғсизи — уларга! Албатта, бу қилвирликлар сиз ичида, колония маъмуриятидан яшириқча, беркитиб қилинади. Қўлга тунганлар қаттиқ жазоланади. Шунда ҳам бу ярамаслардан қутулиш қийин. Онда-сонда бўлса ҳам бир ердан лоп этиб чиқиб қолади. Шу хил бемаза ҳодисалардан сизни огоҳ қилиб қўйишим керак эди. Шунақа безорилар бир ёққа таклиф қилинса ҳам борманг, меҳмон қиламиз дейишса ҳам кўнманг. Улардан қанча узоқ юрсангиз, ўзингиз шунча тинч бўласиз, звеномиз ҳам ёмонотлиқ бўлмайди, уқдингизми? Шундай бўлсин, оғайнижон, колонияда ҳозир бунақа ярамасликлар йўғ-у, лекин эҳтиёти шарт деган гап бор. Хўнми, энди ишингизга тушинг. Ҳа, дарвоқе, иш қалай кетяпти?

— Ёмон эмасга ўхшайди-ю, лекин кўнглим бир оз хижил-да.

— Нимага хижил?

— Унча тоза чиқмаяптими дейман-да.

— Йўқ, тоза чиқаришга ҳаракат қилинг, дўстим! Иккита эмас, битта бўлсин-у, тоза, чиройли, бежирим бўлсин. Бошдан чиройли чиқаришга ўргансангиз, кейин ҳам шунақа — чиройли чиқарадиган бўласиз.

Ўраймижон муқовадан чиқарган тайёр китобларимни кўрди. Жуда синчиклаб, гоҳ кўзларини қисиб, гоҳ яқин, гоҳ узоқ тутиб қаради. Озгина маъқул бўлди шекилли, тузук дегандек калласини қимирлатиб қўйди. Мақтамади ҳам, танқид қилмади ҳам, фақат тузукроқ ишланг, деб қўйди.

Тавба! Ёмон юриб, ёмон туриб охири қамоқхонага тушсанг ҳам ақлинг кирмай, ярамас хулқингни бу ерда ҳам давом эттирсанг, энди сен нима деган одам бўлдинг! Шунақаларга айтишса керак-да: «Садқайи одам!» деб. Ҳур-озод юрган кунларингда-ку ўзингни туюлмабсан, ҳой поппсоф, ҳеч бўлмаса бу ерда, тўрт томони баланд деворлар билан ўраб ташланган авахтада ўзингни тут-а!

Биринчи кунги ишим — сифати ва сони жиҳатидан ҳечам биринчи кун ишига ўхшамас эмиш. Бутун ишимдан оғизга оларлик нуқсон топиша олмади. Тайёрлаган

маҳсулотимни звено бошлиғимиз Ғрайимжоннинг бир ўзигина эмас, бош мастеримиз Хурсанд амаки ҳам кўриб мақтади. «Мен шунча йил ишлаб, колониямизга келган болаларнинг биронтаси биринчи куннинг ўзида шунча кўп, шунча тоза, шунча чиройли маҳсулот берганини ҳали кўрганим йўқ. Яша, яшавор, Тўлажон!» деди.

— Фикримча, Тўлажон ишга киришда: «Яхши бўлса мана, ёмон бўлса ана, менга нима куйгулик ундай қиламан, бундай қиламан деб. Жон куйдириб ўтираманми!» деб эмас, одамдан лозими — биров ишониб топширган ишни ҳалол, чиройли бажариш. Мен худди шундай қиламан деган-у, шундай қилган. Тўғримми, Тўлажон? — деди Ғрайимжон, устанинг гапини қувватлаб.

— Тўғри, жуда тўғри! Ия, бундай деб ўйлаганимни сиз қаердан биласиз, дўстим?

— Дўст кўнглидагини дўст билмаса, ким билади, а?

— Демак, Ғрайимжоннинг тахминини тўғри. Лекин шундай шароитда, колонияга келиб тушган кушнинг ўзиде меҳнатда шундай парвоз кўрсатиш — анча-мунча одамнинг қўлидан келаверадиган кичкина қаҳрамонлик эмас, колонияга тушган кунининг биринчисидеёқ ўзини босиб, эзилишга, қайғу-аламга бўй бермай меҳнат йўлидан, тузалиш йўлидан мардона кетиш — мақтовга сазовор бир жасорат. Колония бошлиғининг тарбия соҳасидаги ўришбосарига мен бугуноқ хабар қиламан. Сендан эса, — деди уста, менга юзланиб, — битта илтимос. Битта бўлса ҳам катта илтимос: шу бугун босиб ўтган йўлинг, ҳаётинг йўли бўлиб қолсин! Шу йўлдан, шу онг билан олға борган болалар бу ердан муҳлатлари тугамасдан озод бўлиб кетишган. Бизда ўзини яхши тутиб, яхши юрадиган болалар ҳеч маҳал муҳлатини охиригача ўтириб ўтказишмаган. Сен ҳам ўшанақа ғайратчан, меҳнатчан бола кўринасан. Тезда қутулиб чиқиб кетиш имкони сенинг қўлингда, гафлатда қолма, бола!

Ишдан кейин Ғрайимжон мени қўлтиқлаб ётоқхонамизга бошлади. Катта барак. Ҳар биттасига тўртта бола алоҳида-алоҳида ётадиган қўшқават каравот. Ҳаммасига чиройли қилиб кўрпалар солиниб, оқ жилди катта-катта ёстиқлар қўйилган. Шулардан биттасининг ёнига келганимда, Ғрайимжон барак навбатчиларидан сўради:

— Қайси ўрин бўш? Мана шу оғайнимизни бўш ўринга ётқиз, — деди-да, мени жойлаб, ўзи орқасига ўгирилиб чиқиб кетди.

Мен навбатчи бола билан уёқ-буёқдан гаплашиб ўтирдим. Кейин бу ернинг пасту баландини, таомлини

сўрадим. Бола гаплашиб ўтиришга чанқоқ эканми, колония ҳаётининг ҳаммасини, ҳатто бошлиқларни ҳам қолдирмай батафсил гапириб берди. Ҳадемай барак ишдан чиқиб келган болалар билан тўлиб кетди. Ҳамма мени ўраб олди. Бирини у қизиқтиради, бирини бу. Ҳаммаси ҳам ўзини қизиқтирган нарсани билгиси, билганда ҳам тўлароқ, аниқроқ, кўпроқ билгиси келади. Бирига жавоб қайтаришга улгурмай, иккинчиси қўлингдан ушлаб ўзига тортиб, савол беради. Бир неча дақиқада ҳол-жоним қуриб, гапиролмай қолдим. Туйқусдан биттаси: «Қопиндаги тошинг нечта?» деб сўраб қолди. Мен бу саволга тушунмадим. Эловсираб қараган эдим, болалар хахолаб кулиб юборишди. Кейин биттаси тушунтирди:

— Неча йилга кесилгансан?

— Ҳа-а-а, икки йилга.

— Биринчи ишпонами ё?

Мен тағин тушунмадим. Тағин бояги бола тушунтирди:

— Биринчи қамалишингми?

Мен эловсираб «ҳа», дедим.

Буларнинг саволлари ҳам ўзларига ўхшаш қизиқ эди. Бир том остида турганингдан кейин бир оила аъзосидек иш тутишинг, шулар билан чиқишиб яшаш кераклигини билар эдим. Шунинг учун сеники маъқул қабилида жавоб қилдим. Бу ерга тушганлар учун икки йил катта муҳлат бўлмаса ҳам, биринчи марта келганлар учун унча кичкина муҳлат ҳам эмас. Шунинг учун унга у деб, бунга бу деб жавоб қилиб, ишқилиб, кўнгилларини олдим.

Шундай қилиб, болаларнинг хилма-хил саволларига алламаҳалгача жавоб қилиб ўтирдим. Бир маҳал жойимга бориб дам олай деб ўрнимдан турсам, ёнимда ул-булларим йўқ. Қаерда қолдирибман-а, деб бир неча лаҳза ўйлашиб қолдим. Йўқ, хайрият дарров эсимга тушди. Конторада қолиб кетган экан. Тура солиб, ўшаёққа қараб чопдим. Контора қоровули мени ичкарига киргизмайдиган ҳам бўлди.

Навбатчи ташқи эшикни очиб, менга ўқрайди:

— Қондани билмайсанми? Нима қилиб юрибсан бу ерда бемаҳал?

— Кечирасиз-да, боя ул-булларим шу ерда қолиб кетган экан, шуни...

— Бор-бор, бошимни оғритма, эртага оласан.

У шундай деди-ю, эшикни ёпа бошлади. Мен ошкор порозилик билан эшикни сопидан унчаб олдим.

— Йўқ, бундай қилманг, ўртоқ навбатчи, ҳо ана у ерда турибди, шундоғ олиб бериб юборсангиз бир нима бўлиб қолмайсиз-ку!

— У ерда битта сеники эмас, бошқаларнинг ҳам халталари бор.

— Менга бошқаларники керак эмас, ўзимники керак.

— Сеники қайсилигини мен қаердан биламан! Бор, бошимни огритма.

Оёғига йиқилиб ёлборгудек бўлдим. Юмшоқ гапирганим таъсир қилдим, эриб кетди.

— Айт, халтанг ичида нима бор?

— Қўйлақ-лозим, трусик, китоб.

— Қанақа китоб.

— «Одамийлик қиссаси».

Навбатчи ортиқ ҳеч нима демади, тўғри бориб халтани очди-ю, ичидан бир китоб чиқариб, уни очиб қаради. Айтганим тўғри чиқди. Навбатчи халтани келтириб қўлимга тутқазди.

Юким кўп эмас эди, бирини қўлтиққа урдим, иккинчисини ўнг қўлимга олиб чиқиб кетдим. Нарёқдаги бир барак олдида турган сояга кўзим тушди-ю, парво қилмай ёнидан ўтиб кетдим. Шу пайт кимдир орқамдан келиб, юмшоқ жойимга шунақаям тепдики, белимдан букилиб йиқилиб тушдим. Тротуар тошига бошим тегиб ёрилди. Ёмон тушган эканманми, шу туришга уринаман, қани энди тура олсам! Назаримда ерининг чангаллари бор-у, шу чангаллари билан менга қаттиқ ёпишиб олган. Йўқ, ердан ҳеч узилиб туролмайман-да! Бир маҳал зўрга элпини қилиб турдим-да, барагим томон худди мастдек тайтанглаб кетдим. Барак эшигини очиб, остонадан бир қадам ташладим-у, ерга гурсиллаб йиқилдим. Болалар югуришиб келиб, қий-чув билан мени ўраб олшди. Бир турғизаман дейди, иккинчисини яна нима балолар қилмоқчи бўлади. Барак ичи бўлди тўналон-бўлди тўналон. Нима бўлаётганига фаҳим етмай қолди. Фақат шовшувнигина эшитаман. Бир маҳал доктор етиб келди шекилли, мени кўтартириб ўримга обориб ётқизтирди.

ХИ. АЯГАН КЎЗГА ЧЎП ТУШИБДИ

Доктор бир соатча бошимда турибди. Турли уколлар қилдирибди. Бари бир, ўзимга келмабман. Шундан кейин колония санитар бўлимига олиб кетишибди.

Ўзимга келганимга ҳам мана уч кун бўлиб қолди. Лекин бошим оғриғи қолмаяпти. Ўша асфальтга йиқилганга

нимда бошим қаттиқ лат еган экан, оғриғи ҳеч қолмай тўхтовсиз лўқиллайди. Оғриғига чидолмай инграйман, оҳ, дейман. Қани бу омонсиз оғриқнинг охири? Илгариги, кечаги кунларимни оҳ уриш билан жуда қийналиб ўтказдим. Йўқ, бугун оғриқ бирмунча пасайиб, кўнглим равшан топа бошлади. Аҳволимнинг енгиллаши бесабаб эмас, авваламбор, докторлар муолажаси, қолаверса, колония маъмуриятининг биз касалларга эътибори оқибати. Касал бўлсанг, тузалгунингча ётавер, деб ўз ҳолимизга ташлаб қўйишмайди. Тузалгунимизча гиргиттон бўлишадди, ишқилиб, тузатишади-да! Бунисига қойил бўлмай иложинг йўқ. Бошим ёрилгандан бери колония бошлиғининг ўринбосари капитан Турсунали ака бутун кунини, назаримда, менинг бошимда ўтказадими дейман-да! Тез-тез келиб хабар олиб турди. Одамга эътибор бўлса, шунчалик бўлар-да! Бу хунук воқеа томдан тараша тушгандек, қутилмаган бир вазиятда юз бердики, колония катталаридан кўра ўзим кўпроқ ҳайрон бўлиб қолдим. Олақоронғида, хилватда қораси кўринган нарса чиндан одаммиди ё кўзимга шундай кўриндими? — деб ўйлайман нуқул. У ўзи ким эди? У мени кўриб, таниб туриб тепган бўлса, қизиқ, қоронғида қандай таниди? Ё тасодифми бу? Таниб туриб урдими ё адашибми?

Шу хил ўйлар билан этимни еб ётувдим, капитан Омоновни доктор бошлаб кириб қолди.

Доктор у ер-бу еримни ушлаб, кўпроқ каллам атрофларига разм солиб чиқди. Кейин ҳол сўраб, кўп қимирламай, тек ёт, деб тайинлади. Капитанга эса бола уриниб қолмасин деб чиқиб кетди. Шундан кейин капитан каравот ёнига студ қўйиб, менга қадалиб ўтирди.

— Урган болани танийсанми?

— Йўқ.

— Хўп, сени узуктириб қўймай, аввал ўзингга келиб ол, ҳар қанча гап бўлса, кейин гаплашаверамиз. Бунини ЧШ, яъни фавқулудда ҳодиса деймиз. Отидан ҳам маълумки, колониямизда бу камдан-кам бўладиган ҳодиса. Яна шунақа бўлармикин деб кўрқиб юрма. Тинч ёт, тинч тур, тезроқ тузалиб чиқиб пайига туш. Бўптими?

Чарчабманми, капитан кетгандан кейин кўзим илиниб ухлаб қолибман. Бир маҳал кимдир мени қўлимдан ушлаб уйғотиб қолди. Чўчиб қарасам — олдимда Чикалдак ўтирибди. Мен кел ҳам демадим, нимага келдинг ҳам демадим. Эловланиб тикилдим. У ўзини менга меҳрибон, дардманд қилиб кўрсатишга тиришаётган одам аллозида гиргиттон бўлиб:

— Вой, Тўлажон-ей, сени муттаҳамлар ўлдириб қўйишибди деб эшитиб, юрагим ёрилиб кетаёзди,— деди кўзига ёш олиб.— Хайрият, мишг хайрият, ўлмабсан! Тузуксан, бу гал тирик қолибсанми, шукр қил, бу катта гап. Ўзингни тут, тилингни тий. Нимани сўрашса, оғзингни катта очиб валақлайверма. Бу мелпса деганинг икки дунёда бизга дўст бўлмайди. Гапга солиди — гапингдан тутиб олади. Шунинг учун оғзингга маҳкам бўл, Тўла! Ҳа, булар шунақа тутқир! Ҳа-да, гапингдан тутишар — ямламай ютишар!..

— Сен буни қаердан биласан? — дедим, Чикалдак сакраб туриб кетди.

— Мен бир нима деганим йўқ, сен ҳеч нима эшитганинг йўқ! Билдингми, Суварак? Ёпиғлиқ қозон ёпиғлиқ — ким очса, билки, чопиғлиқ! — деди-ю, болта чопгандай бир қилиқ қилди. Шундан кейин бир бурилди-ю, йўқ бўлиб кетди. Ташқарига чиқиб кетдимиз ё осмонга учиб кетдимиз — пайқамай қолдим. Одам/чақирай десам қурбим етмади. Бошим айланиб, кўзим тинди. Бошим оғриги яна қўзғалди.

Орадан неча кун ўтди — билмайман. Бир кун эрталаб капитан ёнимга кирди. Қош-қовоғи тушган, алпозни хунук.

— Тўлажон, биласанми, биз кутмаган, ҳатто ўйламаган бир ёмон иш бўлиб қолди.— Мен бу гапни эшитиб, қўрқиб кетдим. Хаёлимга ойим шўрлик келаверди. Э воҳ! Онаизоримдан айрилдимми, а? Вой-во-ей!!! — Қайси бир муттаҳам сени ўлди деб уйингга хат ёзибди! Биринчи куни ойинг билан аданг йиғлаб келишди. Ойинг фарёдига осмон ағдариламан дейди. «Йўқ, ўғлингиз ўлмаган — тирик», десак, қани энди кўнақолса, ишонса! Йўқ, додлагани додлаган: «Войдод, боламини ўлдириб қўйибсизлар! «Қотиллар», деб бизни ҳақорат қилди. Йўқ, болангиз тирик, юрибди десак ҳам фарёдини қўймайди-да! Уларни тўғри олиб кириб ўзингга кўрсатайлик десак, сен бу аҳволдасан. Бошимиз қотиб қолди. Сен нима дейсан, соғу саломатлигингни қандай билдирсак экан? Шунга бошим қотиб келувдим.

Мен нимагадир кулиб юбордим.

— Гражданин капитан, боласини ўлди деб эшитиб, зор-зор фарёд кўтарган бечора она ёлғиз ўғлини ўлик эмас, тирик кўрса, менга ўхшаб кулмасмикан? Кулади, хурсанд бўлиб кулади. Гапнинг ҳалолини айтсам, гражданин капитан, ойимни олиб киришнинг зиёнидан кўра фойдаси кўпроқ!

— Ойингни олиб кириш, сени кўрсатиш қочмайди. Лекин сен нимага бундай бўлиб қолганигни қапдай тушунтирамиз?

У шундай деди-ю, ўйга чўмиб кетди. Узоқ ўйланди. Ўйланиб бўлиб ҳам бир нима демади. Кейин ўрнидан туриб чиқиб кетмоқчи бўлди. Менинг ҳайратим ортди.

Капитан ойимнинг кириш масаласини дудмал қилиб чиқиб кетгандан кейин онам шўрлик бошидаги кулфат азоби мени исканжага олди. Ойим шўрликка раҳминм келиб, бошимни чойшабга ўраб олиб йиғлашга тушдим. Анча-мунча нарсага йиглаб ўрганмаган дийдаси қаттиқ одамнинг йиғлаши қизиқ бўлар экан. Йиғлашни ҳам билган йиғласа тузук экан. Ҳўпграйман-у, овозим чиқмайди. Еш бор-у, овоз йўқ-да! Бир маҳал ойимнинг ўзини уриб, «Тўламлаб» йиғлагани қулогимга кирди-ю, чидолмасдан «Ойи!»лаб қичқириб юбордим. Санитар югуриб келиб, бошимдан чойшабни кўтарди.

Бир қадам олдинда доктор, ундан хиёл орқада ойим билан адам оқ халат кийиб киришди. Мен ётган еримдан мўлтиллаб қараб турибман. Ойим мени тезроқ кўриш иштиёқида ўзини унутиб, теварагига жаланглаб қарайди. Адам ҳам қарийб шу аҳволда. Мен чидаб туролмадим. Ётган еримда: «Ойи!» деб қичқириб юбордим. Ойим овозимни эшитар-эшитмас, мен томонга талпиниб: «Болам!» дея қичқирди. Лекин ойимнинг ички ёниши шу қичқирик билан тугамади, у ёнгинасида келаётган адамга ўзини ташлаб, пиқ-пиқ йиглаб юборди. Оҳ, бечора ойимнинг йиғлаганини кўрмайин-да! Ойимнинг йиғлаганини кўрсам бутун вужудим эзилиб, янчилиб кетаман! Ҳозир шу аҳволга тушдим. Додлаб юборишимга оз қолди. Йўқ, хайрият капитанга кўзим тушиб, ўзимни босдим, зўрға босдим. Адам бўлса ойимга далда бериб:

— Ҳай-ҳай, ўзингизни тутинг, ойисп, сизни бу аҳволда кўрса, боламиз ҳам йиғлашга тушади-ку! — деди.

Ойим ҳам худди шу танбеҳни кутиб турган эканми, дарров ўзини қўлга олди. Кейин адам бошини кўтариб менга қаради. Ўзини хурсандга, кулиб, чақчақ уриб турган бахтли одамга ўхшаб кўрсатишга ҳар қапча ҳаракат қилса ҳам, кўзларидаги беомон ғусса йиғлашга, додлашга тайёрлигидан бир далолат эди. Ниҳоят, онам яқинимга келиб:

— Тузукмисан, жоним болам? — деди. Овозида ҳамон йиғи, одамни эзгувчи шафқатсиз мунг бор эди.

Мен ўзимни тетик тутишга ҳаракат қилдим.

— Тузукман, ойижон! Мана, ўзингиз кўриб турибсиз.

— Хайрият, болам, тирик экансан! Сени ўлди деб эшитиб жон-понимиз қолмади. Қайси қоранг ўчгур шундай деб хабар ёзди-я!

Ҳамма бир-бирига қаради. Қараган кўзлар йиғиллиб капитанда тўхтади. Капитанининг ўзи ҳам ҳайрон эди.

— Сизларга шунақа машъум хат келибди деб эшитдинг-у, лекин ким юборган, қаерга юборган, қачон юборган — билмаймиз. Биздан бир хатолик ўтди. Ўша машъум хат овозасини эшитганимиз ҳамон сизлардан ўша хатни сўраб олмаганимиз. Лекин сизлар ҳам оппоқ эмассизлар. Сизлардан ҳам ўтган. Хатни олган соатларингиз ўглингиз сақлапаяётган шу колонияга чопиб келиб, хабар тўғрими-йўқлигини аниқлашларингиз керак эди. Сизларга шундай хундук хат юборилганида биз беҳабар қолибмиз.

Адам қизариб-бўзариб:

— Шунинг айтиши-а! Шошилганда лаббай топилмапти дейишадими-ю, биз ҳам хатни ўқибмиз-у, ўзимизни йўқотиб қўйибмиз, — деди.

Капитан шича қизишиб кетди.

— Биз бу ердаги ҳар бир болага безори, қонунбузар деб эмас, эртага тузалиб, халқига, ватанига, замонига астойдил хизмат қиладиган яхши бола деб қараймиз, уларни кўзларимиз қорачигида асраймиз. Наҳотки шундай азиз тутган болаларимиздан биттаси побуд бўлса — наҳотки биз унинг ота-онасига, уйига расмий қогоз билан хабар қилмасак? Меҳнат колониясида бўлгандан кейин тамом — у ерда ўлик-тирик билан бировнинг иши бўлмайди деб ўйлайсизлар-да, а?! Йўқ, бундай қараш ярамайди! Бу ерда ўтириш, қавм-қариндошни кўрмай тўрт девор ўртасида хунуб бўлиб ўтириш вақтинчалик гап! Бизга омонат келиб ўтирган болаларининг ҳаммасини ота-оналарига аҳтиёт қилиб, ахлоқларини тузатиб қайтаришимиз керак. Бу бизнинг муқаддас бурчимиз. Лекин шунинг ҳам айтиб қўяй: ички қонун-қондамызга бўйсунмай, ташқарида қилиб келган безориликларини бу ерда ҳам давом эттирилса, яхшилаб жазоларини берамиз. Кўзёшларига ё ялиниб-ёлворишларига қараб турмаймиз. Қонун — ҳамма ерда қонун!

Капитан ички қонун-қонда хусусида гапиряпти-ю, ойин мени бағрига босиш ҳаракатида! Мен ҳам ойиннинг меҳрибон бағрига бошимни қўйиб, бир зум, бир зумгина бўлса ҳам она ҳиди, ҳароратидан баҳраманд бўлсам дейман. Лекин на туриб бориб ўзимни онам бағрига ташлай олмаган ва на ойин ўз майлига келиб мени қучоқлаб ўпа олади. Э воҳ, бу қандай балоллик!

Шу дам адамда қайдан жасорат пайдо бўлди, билма-
дим, капитанга қараб мурожаат қилиб қолди:

— Ҳроқ капитан, рухсат берсангиз она-бола кўри-
шиб олишса!

Капитан шу ерда ўтирган докторга қараб:

— Агар доктор ижозат берса, мен қарши эмасман,—
деди.

Доктор калласи билан «майли» ишорасини қилди. Ке-
йин оғоҳлантирди:

— Ҳазир бўлинглар, ярасига зарар етмасин.

Ойим суюнганидан тура солиб менга ёпишди. Бошим-
ни аста кўтариб юз-кўзимдан ўпди.

Ойим, адамлар билан узоқ ўтиришмадик. Шундай
бўлса ҳам қониқиб гаплашдик. Кўришишимизни йиғи-
сиғи билан азага айлантириб юбормаганимиздан, чамам-
да, капитан рози эди. У адам билан ойимни узатиб чиқди.
Бироқ эшик оғзига борганда бир нарса эсига тушган
одамдек тўхтаб, адамга юзланди:

— Айтмоқчи бояги хат қани?

Адам хатни чўнтагидаги қоғозлар ичидан топиб бер-
ди. Ойим бечора бўлса ҳар бир фурсатдан фойдаланиб,
мендан кўз узмас эди. Мени қучоқлаб ўпиб, хайр-маъ-
зурлашиб чиқиб кетяпти ҳам-у, боши мен томонда, жов-
дир кўзлари кўзларимда. Палатадан шу аҳволда чиқиб,
интизор кўзларимдан ғойиб бўлди...

Ҳар хил ўйлар билан бошим ғовлаб, ота-онам билан
бирга кетиш бахтидан четда қолганим учун эзила-эзила
ухлаб қолибман. Бир маҳал уйғонсам, бошимда капитан
эловланиб турибди.

— Қалайсан, Тўлажон?— деди мулойим қилиб.

Мен каллам ишораси билан яхшилигимни билдирдим.

— Тўлажон, сенинг жонингга қасд қилганларни қи-
диришимиз, топишимиз, жазоларини беришимиз керак.
Бу ерда тартибдан ташқари қилинадиган ҳар бир жинойт
иш қонуни доирасида чора кўрилмай қолиб кетмайди. Ҳар
қандай қилмиш, у хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, ҳеч қа-
чон жазосиз қолмайди! Шунинг учун сени урганларни
ҳам албатта жазолаймиз. Сендан кетимос: билган нарсалар-
ларингни, кимда гумонинг борлигини айтиб берсанг.

— Мен ўна тенки еган куним цехда Чикалдак ла-
қабли бир ярамас бола билан ади-бади айтишганимдан
бошқа ҳеч ким билан жанжаллашганим йўқ,— дедим.

Капитан менга тикилди.

— Бу воқеани ҳеч ким кўрдими?

Ким кўргани эсимда йўқ экап, ўйлашиб қолдим. Ҳа-

қиқатан ҳам, жанжал устида ҳеч ким йўқ эди.

— Жанжал устида ҳеч ким йўқ эди-ю, лекин жанжаллашаётганимизни эшитиб, ёнимга югуриб келган одам бор,— дедим.

— Ким экан у?

— Муқова цехида бошлиқ бўлиб ишлайдиган Урайимжон деган ўсмир. У жанжал устида йўқ эди-ю, лекин шовқинимизни эшитиб югуриб келди. Иккаламиз бир-биримизга хезланиб турганимизни кўрди.

— Хўш, яна!

— Мени майиб қилишганининг тўртинчи куни бўлса керак. Чикалдак шу ерга, госпиталга мени кўргани келди. Ҳол сўради. Мен уни менга ачиниб келибди деб ўйла-сам, қаёқда! Дарди буёқда экан!

Капитан менга бир чақчайиб қаради.

— Қаёқда экан?

— Оғзимни ёшиб қўйишда.

— Қапдай қилиб?

— Қўрқитиб-да!

— Шу гаплар қачон бўлди?— ажабланиб сўради капитан.

— Шу кунларда. Ё кеча, ё илгари куни. Совуқ турқи ҳали кўз олдимда турибди. Ҳа, чиқиб кетаётганда эшик олдида нима деди денг? Бу гал бошинг омон қолибди, гарчи ёрилган бўлса ҳам. Келгуси гал ёриб овора бўлиб ўтирмай бутунича шартта кесиб ташланади! Шунисини бир кўрганингдами роса қойил қолар эдинг!— деди.

Капитан ҳам жаҳли чиқиб, ҳам энсаси қотиб:

— Вой тепса тебранмас-ей, шундай деса ҳам индамадингми? Йўқ, бундақаларнинг йўлини тўсмасанг, кейин кеч бўлади. Хўп, шу гапларни айтибди. Хўп, буни сендан бошқа яна ким эшитди? Эшитганлар борми?

— Билмадим, ўзимдан бошқа ҳеч ким йўқ эди чоғимда.

— Борди-ю, айтган гапидан тонди? Унда юзлаштирсак, бетига шартта-шартта айтиб бера оласанми?

— Нимани?

— Шу гапларингни-да!

— Айтиш уёқда турсин, битта-битта исбот қилиб бераман. Ҳа, кўнглингиз тўқ бўлсин, гражданин капитан.

ХИИ. БОШИМ УСТИДА ҚУЕШ

Касалхонадан чиққанимга ҳам мана бир неча кун бўлиб қолди. Дастлабки кунлари ўзимни зўриқтирмай

ишлашга ҳаракат қилдим. Кейин-кейин меъёрига тушиб, мана ҳозир ноппа-нозанин ишляпман. Оғир ишлар бўлса, аслида унақа иш йўғ-у, мабодо бўлиб қолса, яқинимда ишлайдиган шерикларим қарашиб юборишади. Кеча тайёр китобларни иш жойидан жилдириш зарур бўлиб қолувди, звено бошлиғимизнинг ўзи, Ҳрайимжон келиб, китобларни бошқа ёққа кўчириб берди. Шу баҳона пича гаплашиб қолдик. Гап мени орқамдан тегиб йиқитган, оқибатда бошимни ёрган муттаҳам устида кетди. Мен касалхонада ҳеч нарсадан хабарсиз ётаверибман-у, буёқ-да дув-дув гап!

— Билсангиз айтиб беринг, нима бўлди? — дедим, Ҳрайимжоннинг кулиб турган чиройли чехрасига тикилиб.

— Э, гап кўп, оғайни! — деди у, калласини сараклаб. Кейин, бирдан эсига тушиб ҳайрати ошгандек, сўради: — Улар уч киши экан-у?

— Қўйинг-е!

— Ҳа, уч киши экан. Биттасини танийсиз, лақаби «Чикалдак».

— Ўзим ҳам шудир деб юрувдим! Демак, шерикликка кўнмаганим учун қасос олишибди-да! Вой ярамаслар-ей!

Ҳрайимжон яна пича уёқ-буёқдан гаплашиб тургандан кейин зарур ишлари борлигини айтиб, узр сўраб кетди. Қизиқ, яхши одамнинг оҳанрабоси бўладими, ўзига тортиб, қўйиб юбормайди. Ҳрайимжон хайр-маъзур қилиб кетгандан кейин мен гўё ярмим узилиб тушгандек оғир ҳолатда қолдим.

Хўб аломат дунё-да! Бир маҳал куракда турмайдиган бирон ярамас ишни қилиб қўясан-да, кейин аттанг деб ёнасан! Биров яхши ишни қилмаганидан пушаймон бўлиб аттанг дейди, биров ёмон ишни қилиб қўйганидан куйиниб аттанг дейди, у ҳам аттанг дейди, бу ҳам аттанг дейди. Нима учун шунақа? Буни ўйлаш керак. Ҳар қандай ёмон иш — ўйламай қилинган ярамас иш оқибати бўлса, ҳар қандай яхши иш, яхши натижа — чуқур ўйлаб, етти ўлчаб қилинган оқилона иш оқибатидир. Тавба, ёмон нарсанинг ҳам яхши томони бўлади, дейишса, мас-хара қилиб кулардим. Энди билсам, йўқ, унчалик эмас экан. Масалан, қилган ёмонлигимиздан бошимизга тушган кўргилик бизни ўйлашга, бу ўй йўл қўйган хатоларимизни тап олишга мажбур қилади? Қилади. Ҳа, баракалла! Ўйлаш — яхшилик, ўйлашга мажбур қилган нарса ҳам яхшилик албатта!

Орқа-олдимга қарамай ишлаётган эдим, қўққисдан

капитан Турсунали ака билан Ұрайимжон келиб қо-
лишди. Мен қўлимдаги ишимни қўйиб, сакраб туриб,
салом бердим.

— Анчадан бери ёнингда турибмиз-у, мундоғ қара-
майсан-а!— деди капитан ҳазил-мутойиба билан.— Била-
ман, бу ерда планни бажариш, яхши ишлаш керак. Сме-
на планингни бажаряпсанми ишқилиб?

Мен жавоб қилишга улгурмадим. Ұрайимжон жавоб
қилди:

— Қаранг, касалхонадап чиқиб ишга тушганига энди
икки-уч кун бўлди-ю, ҳар кун смена нормасини гоҳ орт-
тириб, гоҳ икки баравар қилиб бажаради. Перекур қи-
лайлик деб ярим соат ўтириб олмайди. Ҳалоллик бўлса
шунчалик бўлар-да! Яна, буниг устига касалхонадан
чиқиб келиб, шунча баланд кўрсаткич билан ишляпти!
Звено йигитлари янги шерикларидан ниҳоятда хурсанд.

— Сен-чи?— деди капитан, юз-кўзлари билан баралла
кулиб.

— Элдап олдин мен хурсандман.

Капитан Ұрайимжоннинг мақтовидан яна ҳам жонла-
ниб:

— Стартни тўғри олибсан, баракалла!— деди менга
қараб.

Капитан қилган ишларимдан баъзиларини олиб кўр-
ди, чамамда, маъқул тушди шекилли, аста жойига қўйиб,
мамнун жилмайди.

— Хўп, Тўлажон, бу хил гапларни кўп эшитгансан.
Мен сен билан бошқа тўғрида гаплашгани келувдим.

Мен жоним билан гаплашишга тайёр эканимни айт-
дим. Капитан гапни чўзиб ўтирмай, лўндасини айтди:

— Эртага Чикалдакларнинг ишнини кўрамиз. Сен ҳам
жабрдийда сифатида сўроқдан ўтасан. Сендан битта ил-
тимосим бор.

— Жоним билан,— дедим.

— Бор гапни оширмай-яширмай айтиб берсанг. Бу
соҳада анча-мунча тажрибанг бўлса ҳам, яна таъкидлаб
қўйай: йўқ гапни гапириш — тухмат, тухмат бор гапни
яшириш — жиноят. Биласан-а?

— Биламан,— дедим тетик овозда.

Капитан мениг луқмам билан узилиб қолган гапни
давом эттирди:

— Яна бир ҳақиқатни ҳам эслатиб ўтай: сенга ҳужум
қилганларни, айниқса «Чикалдак» лақабли болани ёмон
кўрасан. Лекин бу факт унга тухмат қилиш ҳуқуқини
бермайди сенга. Одам боласида инсоф бўлиши, ҳақиқий

инсон қонун қўйган чизикдан чиқиб кетмаслиги керак. Фалончига ёқаман, фалончидан ўч оламан, деб ҳақиқатдан юз ўгирма! Бу нарсанинг иккаласи ҳам бориб турган виждонсизлик!

Мен бу ерда қилинадиган жиноят шу ернинг ўзида ими-жимиди, ёпди-ёпди қилиб юборилса керак, деб ўйловдим, йўқ, ҳечам ундай эмас экан. Чикалдак шериклари билан жазосини тортадиган бўлди. Менга эса: «Ёмонга ёндошма, уёғини ўзинг биласан!» дейишди.

Бу воқеа руҳиятимга ёмон таъсир қилди. Рост-да, Чикалдак билан шериклари қилмишларига яраша жазоларини олишса-ю, лекин шу жазо мен туфайли берилди-ёв, деб эзиламан. Мен уларга милиция авахтасида қўполлик қилмасам, ким билади, дейсиз, булар қўшимча жазо юкидан қадлари букилиб қолмасмиди деб хуноб бўламан. Шуларни ўйлаб, анчагина эзилиб юрдим...

Кунлар, ойлар шу зайлда ўтди. Ҳунар ўрганиб, фойдали меҳнат билан шуғулландим. Мактабдаги ўқишим ҳам давом этди. Қайсарлик, тентаклик, дангасалик деган хасталиклар мени безовта қилмай қўйди. Уйга қайтишимга неча кун қолганини энтикиб санаб юрган пайтимда кутилмаган бир ҳодиса рўй берди: колонияда шов-шув турди-ю, қўққисдан калламга қаттиқ зарба урилгандек бўлди. Ҳарҳолда менга шундай туюлди. Апил-тапил уёқ-буёққа қарадим — ҳеч ким йўқ! Кўтарилган даҳшатли ҳайқириқ пасаймади. Пасайиш ўрнига лаҳза сайин кўтарилиб, кучайиб борди. Бу орада қўшни цехдан болалар югуришиб чиқиб, қичқириқ-ҳайқириқни баттар авж олдиришди. Ҳамма бир-бирига навбат бермай қичқирар, сакрар, югурар, гап нимада эканлигидан беҳабарлар, ҳеч нарсага тушунмай гаранг бўлиб туришарди. Осмонни ағдариб, ерни тўнтариб ташлашга қасд қилган бу даҳшатли шовқин-сурон ичида кимнингдир қудратли овози янгради:

— Амнистия! Авфи умумий! Гуноҳимизни кечиринибди!

— Ура! Яшасин авфи умумий!

Бу шов-шувни қудратли бир товуш босиб тушди:

— Катта залга! Ҳамма катта залга тўплансин!

— Ура! Юринглар! Амнистия!

Иш тугашига бир неча дақиқа қолганда бу олам бузар шовқин одамлар залга йиғилгандан кейин ҳам дарров тина қолмади. Ниҳоят, зал бирмунча тинчиб, одамлар жой-жойларига ўтиришгандан кейин милиция капитани Турсунали ака Омонов қадди-бастини ғоз тутиб, кўзларида бир жаҳон қувонч билан залга кулимсираб қаради.

Қўлида рўйхатга ўхшаган бир неча варақ қоғоз бор эди, у шу қоғозни табаррук нарсасдек ушлаб туриб гапира кетди:

— СССР Олий Совети Президиуми ўзининг сўнгги мажлисида муддати бир йилгача қолган ўсмирларни...

Турсунали аканинг сўзларини:

— Ура! Ура! Яшасин амнистия!— деган ҳайқириқлар босиб кетди.

Мана шу хил ура-уралар, яша-яшасинлар билан вақт ўтганини билмай қолибмиз. Уйга қайтадиган фурсатимиз етди.

Колонияда орттирган ёру дўстларим, айниқса ўрайим-жон билан қучоқлашиб хайрлашдим. Ёмон ерда топишган бўлсам ҳам, яхши ерда топишган дўстдан ортиқ эдик. Уйга бирга олиб кетай дедим, кўнмади. Ахир у ҳам уйига тезроқ боришга, уйдагилар билан бахтиёр бўлишга шошаётган эди-да!

Мен колониядошларим билан иссиқ хайрлашиб, энди капитан билан хайрлашгани идорасига кирдим. У мени кўриб, ўрнидан туриб хайрлашгани келди. Биз у билан ота-ўғил бўлиб қолган эканмиз. Мени меҳр тўла иссиқ бағрига олиб, юз-кўзларимдан ўпди. Мен ҳам ўпдим. Хайр-маъзур охирида шаҳодат бармоғини бигиз қилиб:

— Ҳа-да, Тўла полвон, иккиламчи сени бу ерларда ҳеч ким кўрмасин, мен ҳам кўрмай, сенинг тўғрингда бемаъни гаплар ҳам эшитмай!— деди.

— Эшитмайсиз, ўртоқ капитан.

— Қара, ўртоқ деб гапирганинг бирам ярашяпти.

— Мени энди бунақа жойларда ҳеч қачон кўрмайсиз! Ахир кўр ҳам ҳассасини бир марта йўқотади-да!— дедим.

— Ҳа, баракалла, бу ўғил бола гап! Кел, сени яна бир бор бағримга босиб, яхши тилаклар билан хайрлашай,— деди-ю, капитан қучоғини баралла очиб, мени бағрига олди. Мен ҳам жону дилим билан ёпишиб, юз-кўзларидан ўпдим. Шундан кейин капитан икки қўли билан икки елкамдан ушлаб кўзимга узоқ тикилиб турди. Ниҳоят, ўнг қўлини бўшатиб, елкамга шапиллатиб урди.

— Бор энди, оқ йўл сенга!

Ўсмирлар ахлоқини тузатиш ва уларни меҳнатга ўргатиш колонияси бошлиғининг ўринбосари — ажойиб инсон капитан Турсунали Омонов солиб юборган ўша шараф йўлидан юриб келдимми ё озодликнинг олтин қанотларида учиб келдимми, билмайман, мундоғ қарасам, табаррук ота уйимнинг кўча эшиги олдида турибман-да!

Еспирай, бу қандай бўлди?! Мен бу табаррук эшикни кўришни, ундан қадам ошиб ичкарига киришни орзу қилдим! Ота-онам, жон синглим Салима билан фаровон ҳовлимга эсон-омон келсам, деб қанчалар соғиниб-сарғайган эдим. Мана, ўша орзу қилган соғиниб-сарғайган табаррук эшигим олдимда пешавамга қадалиб турибди! Нимага кирмайман? Нимага?

Ҳаяжонимдан тўлғаниб, ўзимга шундай савол бердим-у, эшикни дадил очиб ичкарига қадам ташладим. Уёқда рўзғор халтаси билан ойим чиқиб келаётган экан, қўлимдан ул-булларни улоқтириб, ўзимни ойимга ташладим.

— Ойи! Ойижон!

— Болам! Жоним Тўлам! Келдингми, айланай?!

— Келдим, ойижон, келдим! Озод бўлиб келдим!

ХОТИМА ҰРНИДА

Тўла ўзининг ўнқир-чўнқир беҳаловат йўллардан ўтиб борган беҳаловат ҳаётини қаламга олиб, назаримда, тузук иш қилган. Одатда, бир йўлдан ўн киши ўтса, буни ўн хил тушунади. Тўлавинг ҳаёт йўли ўзига маълум. Биз эса бу йўлни ҳамма кўриб туришини, билишини, ҳеч бўлмаса тасаввур қилишини истаймиз. Бошқалар Тўланинг аянчли ҳаётини, ҳаётида йўл қўйган хатоларни кўришса, зора у мудҳиш йўлдан ўзларини тортишса деймиз-да! Тўланинг хотираларида бошқаларга ибрат бўладиган нарса кўп, биздан лозими буларни ўсмирларимиз эътиборига ҳавола этиш.

Одам боласи одамларча яшаши керак. Бу ҳаёт талаби. Шунинг учун ҳамма ҳам одамчасига яшашга тиришади. Лекин гап ёмон бир кулфатга учраб, шу кулфат сабаб одамгарчиликдан чиқиб кетишда эмас, йўқ-йўқ, ҳечам бу тўғрида эмас! Гап — шу кулфатдан қандай қутулишда, бу кулфатни нима қилса енгиш йўлини қидириб топишда! Ўзигагина эмас, элга мат-қул йўлдан юришга ўрганишда! Бошқачароқ қилиб айтганда, бир тишлам нонни ҳам ҳалол меҳнат, пок виждон билан топиб ейдиган улур инсон бўлишда! Одам боласи одамчасига яшашни ҳаётнинг ақидаси даражасига кўтарибдими, демак, ақида деб билган бу ҳалол йўлдан ҳеч қачон чиқмайди!

Тўғрилиқни, ростгўйликни ўзига ақида билиб, шу ақида тантанаси йўлида ўтдан ҳам, сувдан ҳам ҳайиқмай дадил илгари борган одамни порлоқ келажак билан табриклаш керак!

Биз Тўла Расуловни ана шундай порлоқ келажак билан чин қалбимиздан табриклаймиз!

— Қутлур бўлсин, тушиб олган пок, ҳалол, инсоний йўлинг, Тўлажон!

МУНДАРИЖА

Тоғир Малик. ЖАВОНДАГИ ЯНА БИР ДУРДОНА 5

БИЗНИНГ РОМАН

I

КИМ ҚАҲРАМОН БЎЛА ОЛАДИ?

Бурнига сув кирмабди	10
Нега Салиманинг чап юзи қизил?	11
Ошхўракли мушук	13
Чин пионер сўзи	15
Жумбоқ	18
Тўла қаҳрамон бўлармиш	20

II

ТЎЛАНИНГ ДАСТИДАН ДОД ДЕМАГАН БОРМИҚАН?

Иш буюрилса	22
Шумликнинг касри	24
Ҳам ютқизди, ҳам мингизди	26
Ёмон бола	31
Ҳамма айб қатиқда	33

III

САЛИМА ҚУРАШГА БЕЛ БОҒЛАДИ

Тўла кинога кетганда	37
Рогатка афзал экан	40
Сир фои бўлди	43
Урилмай қолган мушт	46
Катта гувоҳ	47
Собир отанинг таажжуби	50

IV

ҲАР КИМ ЭККАНИНИ УРАДИ

Биринчи қор	53
Яхши пишовалар	55
Инглагандан баттар бўлди	58

Тўланинг яна қандай сири бор экан?	61
Тарсаки	64
Тарсакидан кейини	66
Очиқ гап	69

V

РОБИНЗОН КРУЗОНИНГ НОДОН ЭВАРАЛАРИ

Сўз битга	73
Чакалак излаб	78
Қўрққанга қўшалоқ кўринар	83
Тўла сувдан яна қуруқ чиқди	86

VI

ОДАМНИНГ ЭНГ ЯҚИН ДЎСТИ — АҚЛ

Яшасин тўй	88
Шодлик қанотлари синганда	89
Уйлар	91
Кутилмаган ҳурмат	92
Биринчи илтимос	96
Ҳайронлик устига ҳайронлик	98

VII

ТЎЛА ҚАЛБИДА БАҲОР

Меҳнат бўри эмас	101
Тўланинг юрагини ёндирган ҳикоя	103
Яхши хулқ меваси	105
Ғалати ҳис	107
Таманно	110
Таманно чинакам дилбар қиз экан	113

VIII

АРЧА БАЙРАМИ

Яна бир оз сабр	115
Тўла концертга қатнашди	117
Биринчи имтиҳон	119
Таманнонинг тоғаси	122
Тўланинг янги дўсти	126

IX

ҚАТОРИНГДА НОРИНГ БЎЛСА...

Эвида ишласин	130
Икки қадам орқага	132
Оталар сўзи — ақлнинг кўзи	135
Самаднинг ташвиши	139
Биринчи тўрт	142

X

БИЗНИНГ РОМАН

Тўла — гулкор	145
Май арафасида	148
Газетанинг байрам сони	151
Жумбоқ ечилди	154
Тўла — роман қаҳрамони	156

ЎЗИНГДАН КЎР

КУТИЛМАГАН МЕҲМОН	162
I. Елвизак	172
II. Телефон трубкаси	184
III. Қилмиш — қидирмиш	197
IV. Мен адойи тамом бўлдим	210
V. Бошимга қайсарлик етди	220
VI. Емонга яқин юрсанг	230
VII. Тергов	237
VIII. Суд	249
IX. Яхши қолинг, ойпжон!	261
X. Пешонадан эмас	271
XI. Садқан одам!	278
XII. Аяган кўзга чўп тушибди	288
XIII. Бошим устида кўёш	294
ХОТИМА ЎРНИДА	300

Для детей среднего школьного возраста

На узбекском языке

МИРЗАКАЛАН ИСМАИЛИ

«НАШ РОМАН» И
«ПЕНЯЙ НА СЕБЯ»

повести

Редактор *Ш. Одилов*

Рассом *А. Мамажонов*

Расмлар редактори *Ф. Башарова*

Техн. редактор *Л. Хижова*

Корректорлар *Ш. Соатова, Г. Охунова*

ИБ № 0109

Босмахонага берилди 16.10.87. Босишга рухсат этилди 22.03.88. Формати 84x1081/32. Босмахона қоғози №2. Оддий янги гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 15.96. Шартли кр.-оттиси 15.96. Нашр л 17.66. Тиражи 60000 Буюртма № 4018. Шартнома № 43 — 87. Баҳоси 1 с.10 т.

«Юлдузча» нашриёти, 700000, Тошкент, ГСП, Ленин кўчаси, 41.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Ўзбекистон ССР Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент — 700129. Навоий кўчаси, 30.